

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Academic Review of Economics and Administrative Sciences

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Cilt/Volume: 16

Yıl/Year: 2023 Sayı/Issue: 2 ISSN: 2564-6931

Sahibi / Owner

Fakülte Adına Dekan Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK

Baş Editör / Editor-in-Chief

Fındık Özlem ALPER

Editörler / Editors

Ali Eren ALPER
Okyay UÇAN

Dil Editörü / Language Editor

Arzum BÜYÜKKEKLİK

Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Ali Gökhan GÖLÇEK

Yayın Kurulu Sekreteryası / Publication Secretariat

Melih Nadi TUTAN
Barış Meriç DEMİR
Elif KARAKAŞ
Mehmet Sinan ÇELİK

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

Adres: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bor Yolu Üzeri 51243 Kampus / NİĞDE

Tel: 0 388 225 20 12

Faks: 0 388 225 20 14

E-posta: ohuiibfdergisi@gmail.com

Copyright@ohuiibfdergi2023

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup, aynı zamanda İngilizce yazılmış "araştırma makalesi", "derleme" ve "kitap değerlendirme" türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Yazarların etik kurallara uygunluk konusunda ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Uluslararası Standartlarını dikkate alması beklenmektedir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

ULAKBİM TR Dizin Komitesi tarafından düzenlenen yayım kuralları gereği 2020 yılı itibari ile başvuru yapan araştırmacıların Etik Kurul Raporu'nu da sisteme yüklemeleri gerekmektedir (Ayrıntılı bilgi için dergi sayfamızdaki bilgilendirmeyi okuyunuz).

ÖHÜİBF Dergisi elektronik olarak yayımlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, ekonometri, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji alanlarındaki bilimsel eserleri yayımlar. Yayımlanan eserlerin telif hakları Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'ne aittir.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (ÖHÜİBFD), *ULAKBİM TR DİZİN*, *Akademi Sosyal Bilimler Endeksi (ASOS)*, *EBSCO*, *Sobiad*, *Academic Keys*, *Eurasian Scientific Journal Index*, *Araştırmaz*, *Journal Factor*, *JournalSeek*, *Science Library Index* ve *ProQuest* tarafından taranmaktadır.

Yayın Kurulu / Publication Board

Muhsin KAR	Ankara Yıldırım Beyazıt University
Haluk BENGÜ	Niğde Ömer Halisdemir University
Mehmet DEMİRAL	Niğde Ömer Halisdemir University
Ali DERAN	Tarsus University
Fikret DÜLGER	Çukurova University
Fevzi Serkan ÖZDEMİR	Ondokuz Mayıs University
Elshan BAGHİRZADEH	Azerbaijan State University of Economics
K. Ghanshyam TRIVEDI	Sardar Vallabhbai National Institute of Technology
Aleksandra GORECKA	Warsaw University
Maria PARLINSKA	Warsaw University
Abdülmecit NUREDİN	International Vision University
Gülmira ABDİRASSİLOVA	Kazakh State Women's Teacher Training University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Hüseyin AKAY	İzmir Demokrasi University
Nalan AKDOĞAN	Başkent University
Serap ÇABUK	Çukurova University
Mümin ERTÜRK	Altınbaş University
Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Y. Beyazıt ÖNAL	Çukurova University
Janina SAWICKA	Warsaw University
Yusuf SÜRMEEN	Karadeniz Teknik University
S. Hüseyin TOKAY	Gazi University
A. Burçin YERELİ	Hacettepe University

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ACADEMIC REVIEW OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Cilt:16 • Sayı:2 • ISSN: 2564-6931

Hakem Kurulu / Referee Board

Bu Sayının Hakemleri, Nisan 2023; 16(2)

Ahmet Yılmaz	ATA	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Ali	GÖK	(Gaziantep Üniversitesi)
Altuğ Murat	KÖKTAŞ	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Asena	BOZTAŞ	(Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Aytuğ	ARSLAN	(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Berna	BALCI-IZGI	(Gaziantep Üniversitesi)
Bilal	KARABULUT	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Bora	GÖKTAŞ	(Bayburt Üniversitesi)
Burhanettin	ZENGİN	(Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Celaleddin	SERİNKAN	(Pamukkale Üniversitesi)
Emre	OZAN	(Kırklareli Üniversitesi)
Erhan	DEMİRELİ	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Fusun	ÖZERDEM	(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Güngör	ŞAHİN	(Milli Savunma Üniversitesi)
Gürkan	ÇALMAŞUR	(Erzurum Teknik Üniversitesi)
Hüseyin	ÖZGÜR	(Anadolu Üniversitesi)
Hüseyin	GÜL	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Letife	ÖZDEMİR	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Makbule	CİVELEK	(Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Mehmet	KARAHAN	(Fırat Üniversitesi)
Mehmet Akif	ARVAS	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Murat	BATI	(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Müslüm	POLAT	(Bingöl Üniversitesi)
Nalan	AKDOĞAN	(Başkent Üniversitesi)
Nuran	AKYURT	(Marmara Üniversitesi)
Oya	ERU	(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Recep	FEDAİ	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Rüstem	YANAR	(Gaziantep Üniversitesi)
Sezgin	MERCAN	(Başkent Üniversitesi)
Suphi	ARSLANOĞLU	(Kırıkkale Üniversitesi)
Şakir	SAKARYA	(Balıkesir Üniversitesi)
Şenol	BABUŞCU	(Başkent Üniversitesi)
Yusuf	UYSAL	(Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Yıldız	AYANOĞLU	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Ziya Çağlar	YURTTANÇIKMAZ	(Atatürk Üniversitesi)

Hakemlik yapan tüm hocalarımıza bilim dünyası adına teşekkür ediyoruz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ekonomisine katkısı.....277-296**
Contributions of Niğde Ömer Halisdemir University to the economy of Niğde

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Fatih YÜCEL
Okyay UÇAN
Özlem ÖZTÜRK-ÇETENAK
Hilal BUDAK
Kübra GÖGER
Hilal KARAHASANOĞLU
Esra KOÇAK
- 2. VIX korku endeksi ile seçilmiş varlık getirileri arasındaki ilişkilerin araştırılması.....297-308**
Investigating the relationships between VIX fear index and selected asset returns

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Ecem ÖZHAN
Fela ÖZBEY
Serkan KANDIR
- 3. Denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişki: Borsa İstanbul örneği.....309-321**
The relationship between audit fees and audit committee characteristics: Evidence from Borsa İstanbul

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Serkan TERZİ
İlker KIYMETLİ-ŞEN
- 4. Üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik ve eğilimini etkileyen "girişimcilik eğitimi" yeterli mi?.....322-342**
Is entrepreneurship education enough to affect university students' entrepreneurial personalities and tendencies?

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Celal TAŞDOĞAN
Sinan ŞEKEROĞLU
Bekir ZENGİN
- 5. Türk kamu ve özel şeker fabrikalarının etkinlik ve verimlilik analizi: Critic ve Eatwios yönteminden kanıtlar343-355**
Efficiency and productivity analysis of Turkish public and private sugar factories: Evidence from Critic and Eatwios methods

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Munise ILIKKAN-ÖZGÜR
Cuma DEMİRTAŞ
Haşim BAĞCI
Esra SOYU
Gonca ERTUĞRUL
- 6. Türk gelir vergisi kanunu bakımından vergi iade uygulamalarının değerlendirilmesi.....356-380**
Evaluation of tax refund practices in accordance with Turkish income tax law

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Mustafa POLAT
Erkan KILIÇER
- 7. Ukrayna-Rusya krizi ve DTÖ hukuku: Güvenlik istisnalarının yükselişi mi?.....381-406**
Ukraine-Russia crisis and the WTO law: Rise of security exceptions?

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Mustafa GÖKER
- 8. Tüketicilerin sokak lezzeti tercihlerinde satıcılarının marka bilinirliği algılarının etkisi: Youtuberların aracı rolü.....407-429**
The effect of consumers' perceptions about brand awareness of street flavors on street flavors preferences: The mediational role of Youtubers

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Nuri AVCI

- 9. Düşük gelir grubundaki ülkelerin yetersiz beslenme durumunun panel veri analiz yöntemiyle incelenmesi.....**430-443
Investigation of nutritional status of low income countries with panel data
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Katip KORKMAZ
Osman ŞENOL
Fevzi AKBULUT
- 10. Turizmde tanıtım stratejileri: Fransa ve Türkiye karşılaştırmalı analizi.....**444-464
Promotional strategies in tourism: Comparative analysis of France and Türkiye
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Neciphan ATSIZ
Tülay GÜZEL
- 11. Students' problems and solution recommendations according to the students of the non-thesis master's programs of public administration.....**465-478
Kamu yönetimi tezsiz yüksek lisans programı öğrencilerine göre öğrenimde yaşanan sorunlar ve öneriler
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Oktay ALKUŞ
- 12. İşletmelerin finansal performansı üzerine muhafazakâr muhasebenin etkisi: BİST'te bir araştırma.....**479-498
The effect of conservative accounting on the financial performance of companies: A research in BIST
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Kader TÜRKOĞLU
İsmail BEKCI
- 13. Türkiye'de doğrudan yabancı sermaye yatırımları, portföy yatırımları, dolar kuru ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki üzerine ampirik bir inceleme.....**499-512
An empirical study on the relationship of capital direct investments, portfolio investments, dollar exchange rates with BIST 100 index: The case of Turkey
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Yeter AYDIN
Barış AKSOY
- 14. Kamu diplomasisi perspektifinden Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkileri.....**513-530
Türkiye-Sub-Saharan Africa relations from the perspective of public diplomacy
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Abdu DJAMANCA
Ali ÇAĞLAR
- 15. The United States-The People's Republic of China relations: A systemic level impact analysis.....**531-542
ABD-Çin Halk Cumhuriyeti ilişkileri: Sistemik düzeyde bir etki analizi
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Özdemir AKBAL
- 16. Dijital ekonomide vergi planlaması: Vergilemede zorluklar ve fırsatlar.....**543-573
Tax planning in digital economy: Challenges and opportunities in taxation
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Ali Gökhan GÖLÇEK
- 17. Kamu özel sektör ortaklığı: Birleşik Krallık ve Türkiye karşılaştırması....**574-596
Public-private partnerships: Comparison of United Kingdom and Turkey
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Serap GÜL-KIR
Levent KÖSEKAHYAOĞLU

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 277–296

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 277–296

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1108473

Geliş Tarihi / Received: 26.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

NIĞDE ÖMER HALISDEMİR ÜNİVERSİTESİ'NİN NIĞDE EKONOMİSİNE KATKILARI¹

Fatih YÜCEL ²

Okyay UÇAN ³

Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK ⁴

Hilal BUDAK ⁵

Kübra GÖGER ⁶

Hilal KARAHASANOĞLU ⁷

Esra KOÇAK ⁸

Öz

Bu çalışmada, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ili ekonomisine 2010-2020 yılları arasındaki statik katkılarının hesaplanması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda üniversitelerin kuruldukları yerel ekonomi üzerindeki olumlu etkilerinin incelemek Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin yerel ekonomiye sağladığı katkıların analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle araştırma ile ilgili genel bilgiler, üniversitelerin yerel ekonomiye katkıları ve üniversitelerin şehir ekonomisine katkısı konusunda literatür taraması sunulmuştur. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrenci ve personel sayıları ile çalışma kapsamındaki yıllar aralığındaki değişimi gösterilmiştir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ekonomisine katkısı, ampirik çalışma aracılığıyla 2010-2020 yıllarına ait verilerle ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrencilerine uygulanan anketlerin sonuçları kullanılarak hesaplanmıştır. Anket sonuçları aracılığıyla öğrencilerinin öğrencilerin ortalama harcama ve gelirleri ile harcama çarpanı hesaplanmıştır. Çalışma kapsamında uygulanan anketler ve yapılan analizler sonucunda Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin dolaysız gelir katkısının 104.310.653 TL, dolaylı gelir katkısının ise 379.322.851 TL olduğu hesaplanmıştır. Toplam gelir katkısı, dolaysız gelir katkısı ve dolaylı gelir katkısı toplamı olarak 483.633.504 TL gerçekleşmiştir. Keynesyen çarpan katsayısına dayalı uyarılmış gelir ve istihdam katkısının değeri 1.049.484.704 TL düzeyine ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler : Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Ekonomik Etki, Statik Katkı, Harcama Çarpanı.

JEL Sınıflandırması : R11, I25, C22, C51.

¹ Bu çalışma SBT 2020/2- BAGEP no'lu proje kapsamında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir.

² Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatihyucel@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4291-2764.

³ Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0001-5221-4682.

⁴ Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ozlemcetenak@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4959-6031.

⁵ Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hilalbudak@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2599-8586.

⁶ Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-5096-9106.

⁷ Öğr. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, hilalkarahasanoglu@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3983-7388.

⁸ Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, esrck06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3362-4149.

Atf/Citation (APA 6):

Yücel, F., Uçan, O., Öztürk-Çetenak, Ö., Budak, H., Göger, K., Karahasanoğlu, H., & Koçak, E. (2023). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ekonomisine katkıları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 277–296. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1108473>.

CONTRIBUTIONS OF NIGDE OMER HALISDEMİR UNIVERSITY TO THE ECONOMY OF NIGDE

Abstract

In this study, it is aimed to calculate the static contributions of Niğde Ömer Halisdemir University to the economy of Niğde city between the years 2010-2020. In line with this goal, it is aimed to examine the positive effects of universities on the local economy in which they were founded and to analyze the contributions of Niğde Ömer Halisdemir University to the local economy. In the study, first of all, general information about the research, the contribution of universities to the local economy and the literature review of the contribution of universities to the city economy are presented. The number of students and staff at Niğde Ömer Halisdemir University and the change in the years within the scope of the study are shown. Niğde Ömer Halisdemir University's contribution to the economy of Niğde has been calculated using the data of the years 2010-2020 through empirical study and the results of the questionnaires applied to the students of Niğde Ömer Halisdemir University. Through the results of the survey, the average expenditure and income of the students and the expenditure multiplier of the students were calculated. As a result of the surveys and analyzes conducted within the scope of the study, it has been calculated that the direct income contribution of Niğde Ömer Halisdemir University is 104.310.653 TL and the indirect income contribution is 379.322.851 TL. Total income contribution, direct income contribution and indirect income contribution totaled 483,633,504 TL. The value of the induced income and employment contribution based on the Keynesian multiplier has reached the level of 1,049,484,704 TL.

Keywords : Niğde Ömer Halisdemir University, Economic Impact, Static Contribution, Expenditure Multiplier.

JEL Classifications : R11, I25, C22, C51.

GİRİŞ

Üniversiteler eğitim-öğretim, araştırma gibi faaliyetlerini sürdürmekte iken kuruldukları şehirlerin ekonomik, sosyal ve kültürel olarak gelişmesine ve zenginleşmesine de katkıda bulunan kurumlardır. Üniversitelerin şehir ekonomilerine katkıları doğrudan veya dolaylı olabilir. Genel olarak şehir ekonomisine pozitif katkısı olan üniversiteler, ekonomik yapının güçlenmesi ve sosyal sermayenin değerlendirilmesi açısından bir avantaj olarak önem arz etmektedir.

Üniversiteler “toplumun ilerlemesine ve ülke sorunlarının çözümüne katkıda bulunma” fonksiyonuna sahiptir. Bu fonksiyonu gerçekleştirmek amacıyla yükseköğretim kurumları ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Üniversitelerin etkisi toplumun bilimi, bilimin de toplumu etkilemesiyle karşılıklı etkileşim olarak gerçekleşmektedir (Dura, 1994: 109). Üniversitelerin ekonomik ve sosyal etkileri bölgesel kalkınma ve gelişmeye de olumlu yönde etkilemektedir.

Üniversitelerin sağladığı toplumsal fayda, yükseköğretim yatırımlarına karar verilmesi hususunda hükümet politikalarında yönlendirici rol oynamaktadır. Yükseköğretim kurumlarına yapılan yatırımların yüksek bir sosyal getiri sağladığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Bilgi aktarımının topluma yayılması, kültürel faaliyetler, sosyal altyapıya olumlu katkılar ve eğitimler aracılığıyla işgücünün üretkenlik artışı üniversitelerin topluma sağladığı faydalar şeklinde sıralanabilir (Borland vd. 2000: 3).

Yurt içinde ve yurt dışında üniversitelerin bölgesel ekonomiye katkılarını ölçen çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Üniversiteler aracılığıyla yapılan harcamalar hem doğrudan hem de dolaylı olarak önemli etkilere sahiptir. Üniversitelerin bölgesel ve toplumsal katkılarının pozitif olduğu kabul edilmesine rağmen bu savı destekleyecek nicel ölçümlerin yapılması zordur. Ekonomik katkılar statik olarak değerlendirilerek, üretim faktörlerinin artışına olan etkisiyle nicel olarak ölçülebilmektedir.

Üniversitelerin şehir ekonomisine katkılarını inceleyen çok sayıda çalışma olmasına rağmen Niğde İli için ampirik yöntemin uygulandığı çalışma bulunmamaktadır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ekonomisine katkısını ampirik çalışma aracılığıyla 2010-2020 yıllarına ait verilerle analizi yapılmıştır. Ampirik yöntemde kullanılacak verileri sağlamak amacıyla Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrencileri arasından rassal olarak seçilen 900 öğrenciye anket uygulanmıştır. Anket sonuçları ile Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrencilerinin Niğde ekonomisine statik katkıları hesaplanmıştır. Anket sonucu oluşturulan veri seti kullanılarak E-views programı aracılığıyla regresyon analizi yapılmıştır. Anket yöntemiyle öğrencilerin ortalama harcama ve gelir verileri elde edilerek ve harcama çarpanı hesaplanmıştır.

Bu çalışmada, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ili ekonomisine 2010-2020 yılları arasındaki statik katkılarını hesaplamak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin yerel ekonomiye sağladığı katkılar analiz edilmiştir. Birinci bölümde üniversitelerin ekonomik katkılarına yer verilmiştir. İkinci bölüm, üniversitelerin bölge ekonomilerine katkılarını ele alan literatür çalışmasını sunmaktadır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrenci ve personel sayılarına üçüncü bölümde değinildikten sonra dördüncü bölümde statik katkıların hesaplanması için analiz yapılmış, sonuçlar tablolar eşliğinde açıklanmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ili ekonomisine 2010-2020 yılları arasındaki statik katkıları, 2020 yılına ait dolaysız gelir katkısı, dolaylı gelir katkısı, toplam gelir katkısı, Keynesyen çarpan katsayısına dayalı uyarılmış gelir ve istihdam katkısı sunulmuştur.

I. ÜNİVERSİTELERİN EKONOMİK KATKILARI

Üniversiteler, eğitim verme ve araştırma faaliyetlerinin yanı sıra kuruldukları şehirlerin ekonomilerine katkı sağlamaktadır. Üniversiteler şehirlerin sosyal ve kültürel olarak gelişmesini ve zenginleşmesini mümkün kılmaktadır. Üniversiteler bilgiye ve teknolojiye erişim sağlayarak üretim potansiyelini etkilemektedir. Başka bir deyişle ekonomi üzerindeki dinamik etki gayrisafı yurt içi hasıla düzeyinde ve istihdamda artış sağlayarak ekonomiyi pozitif olarak etkilemektedir (Martin, 1998: 683).

Üniversite öğrencilerinin gerçekleştirdiği yiyecek ve içecek, barınma, ulaşım gibi harcamalar üniversitenin kurulduğu şehrin ekonomisine önemli etkiye sahip olmaktadır. Üniversitelere yapılan harcamaların hükümetlerin mali yükü arttırmasına rağmen bölge ekonomilerine olumlu katkı sağlamakta ve bölgesel gelişmeyi desteklemektedir (Steinacker, 2005: 1173). Üniversitelerin yerel ekonomiye katkıları hem ekonomik hem sosyal olarak bölgesel gelişmeye katkı sağlamaktadır. Ayrıca üniversiteler kuruldukları şehirlerde nüfus artışına neden olmaktadır (Koç, 2019: 347).

Genel olarak şehir ekonomisine pozitif katkısı olan üniversiteler, ekonomik yapının güçlenmesi ve sosyal sermayenin değerlendirilmesi açısından bir avantaj olmaktadır. Üniversitelerin sağladığı istihdam ve gerçekleştirdiği harcamalar vasıtasıyla şehir ekonomisine pozitif katkı sağlamaktadır. Ayrıca eğitim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin gerçekleştirdiği harcamalar bölge ekonomisine katkı sağlamaktadır. Ekonomik katkılar literatürde dinamik ve statik katkılar olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Üniversitelerin bölge ekonomisine statik katkıları doğrudan, dolaylı ve uyarılmış statik katkılar olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır (Lewis, 1988; Atik, 1999; Görkemli, 2009; Kar & Özgür, 2017).

I.I. Statik Katkılar

Eğitim kurumları olarak faaliyet gösteren üniversitelerin yerel ekonomiye dolaysız, dolaylı ve uyarılmış katkılar olmak üzere statik katkıları bulunmaktadır (Lewis, 1988: 54). Statik katkılar üretim miktarında meydana gelen değişimin sağladığı katkıları olarak ifade edilebilmektedir.

a. Dolaysız statik katkılar

Dolaysız statik katkılar, dolaysız gelir ve dolaysız istihdam katkısından kaynaklanmaktadır. Bu katkılar, üniversitelerin istihdam ettiği akademik, idari ve diğer personele yapılan maaş ödemelerinden oluşmaktadır. Üniversite tarafından istihdam edilen personel sayısı üniversitenin sağladığı dolaysız istihdam katkısını göstermektedir. Üniversitenin istihdam ettiği personele ödediği maaş ise üniversitenin gerçekleştirdiği dolaysız gelir katkısı olarak ifade edilmektedir. (Lewis, 1988: 54).

b. Dolaylı statik katkılar

Dolaylı statik katkılar, üniversitelerin dolaysız statik katkıları dışındaki harcamaları ve üniversitelerin sağladığı ekonomik katkılar toplamından oluşmaktadır. Üniversitenin işgücüne ödediği maaş ödemeleri dışındaki ödemeleri ve üniversite öğrencilerinin yaptığı harcamaların sonucunda ortaya çıkan gelir ve bu gelirin sağladığı istihdam artışını göstermektedir (Lewis, 1988: 54). Dolaylı statik katkılar, dolaylı gelir ve dolaylı istihdam katkısından oluşmaktadır. Üniversiteye emek faktörü dışında yapılan satışlardan oluşan gelir ve istihdamı ifade ettiğinden hesaplanması zor bir ekonomik katkı türüdür (Atik, 1999: 100).

c. Uyarılmış statik katkılar

Uyarılmış katkılar doğrudan ve dolaylı katkıların bir sonucu olarak ekonomiyi etkilemektedir. “Keynesyen Çarpan Süreci” olarak da bilinen uyarılmış etkiler, yapılan harcamanın bir başkası için gelir oluşturmasına dayanmaktadır (Lewis, 1988: 55). Üniversitenin harcaması istihdam edilenlerin gelirine dönüşmekte ve böylece ekonomiye çarpan etkisiyle dâhil olmaktadır. Üniversitelerin sağladığı istihdam sonucunda gelir elde eden kesim, mal ve hizmet alımı yaparak gelirini harcamaya dönüştürmektedir. Bir kişinin gelirindeki artış ekonomide toplam geliri arttırmaktadır.

I.II. Dinamik Katkılar

Dinamik katkılar, üniversitelerin statik katkılarının devamında oluşan katkıyı ifade etmektedir. Üniversitelerin dinamik katkıları bilginin teknoloji ve araştırmalara etkisi aracılığıyla olmaktadır. Dinamik katkılar gelişmiş ülkelerde etkisini göstermekte ve çalışmalara konu olmaktadır. Martin (1998), toplam katkıyı buz dağına, statik katkıyı buzdağının suyun üstünde kalan kısmına, dinamik katkıyı ise suyun altında kalan ve daha büyük olan kısmına benzetmektedir.

II. LİTERATÜR TARAMASI

Üniversitelerin şehir ekonomilerine katkıları konusunda çalışmaların özetinin sunulduğu Tablo 1’ de incelendiğinde analiz sonuçlarının çoğunluğunda, üniversitelerin bölge ekonomilerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Tablo 1. Üniversitelerin Buldukları Şehirlere Sağladıkları Ekonomik Katkılar Üzerine Seçili Çalışmalar

Yazar	Dönem ve Üniversite	Sonuç
Bleaney (1992)	1988-1999, Nottingham Üniversitesi	Harcama katkısının 68,1 milyon £ olduğu belirlenmiştir.
Armstrong (1993)	1987-1988, Lancaster Üniversitesi	Yıllık harcama toplamı yaklaşık 37,71 milyon £, istihdama katkısının ise 1352 kişi olduğu bulunmuştur.
Huggins ve Cooke (1997)	1994-1995, Cardiff Üniversitesi	Toplam ekonomik etki yaklaşık 100 milyon £, istihdam katkısı yaklaşık 3.000'den fazla olduğu saptanmıştır.
Atık (1999)	1997-1998, Erciyes Üniversitesi	İstihdama katkısı 7.675 kişi için istihdam sağladığı, 13.706.000.000 TL direkt ve dolaylı katkı sağladığı saptanmıştır.
Erkekoğlu (2000)	1998, Cumhuriyet Üniversitesi	Direkt ve dolaylı olmak üzere gelir etkisi 15,4 trilyon TL olduğu bulunmuştur. İstihdam etkisinin yaklaşık 1000 kişi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Tuğcu (2003)	2002-2003, Erciyes Üniversitesi Nevşehir Kampüsü	Dolaysız gelir katkısı 4,5 milyon TL, dolaylı gelir katkısı 1,1 milyon TL ve uyarılmış toplam gelir katkısı 13,6 milyon TL bulunmuştur.
Görkemli (2009)	2002-2003 Selçuk Üniversitesi	İ.2.205 kişiye direkt olarak istihdam sağladığı aynı zamanda 41.069.000 TL direkt gelir, 13.980.000 TL de dolaylı gelir sağladığı bulunmuştur.
Akçakana, Çarıkçı ve Dulupçu (2010)	2003-2005-2007-2009 Süleyman Demirel Üniversitesi	Yıllık harcama katkısı 81,5 milyon TL olduğu sonucuna varılmıştır.
Ceyhan ve Güney (2011)	2009-2010 Bartın Üniversitesi	Dolaylı gelir katkısı 16,1 milyon TL, dolaylı istihdam katkısı 457 kişi, doğrudan gelir katkısı 12,4 milyon TL ve doğrudan istihdam katkısı 329 kişi olduğu sonucuna varılmıştır.
Şen (2011)	2004 İzmir Ekonomi Üniversitesi	Gayrisafi milli hasılaya katkı 56,2 milyon TL ve yerel harcanabilir gelir katkısı 33,9 milyon TL olduğu tespit edilmiştir.
Yolcu, Aktaş ve Güney (2012)	2010-2011 Kastamonu Üniversitesi	Toplam ekonomik katkı 100,4 milyon TL iken, 17,7 milyon TL'sinin doğrudan, 82,6 milyon TL'nin de dolaylı olduğu saptanmıştır.
Selçuk 2012	2012 Atatürk Üniversitesi	Öğrencilerin bir ayda ortalama 744,66 TL harcadıkları ve 31.276'sının bölge ekonomisine bir yılda yaklaşık 186,3 milyon TL katkı bulunmuştur.
Yayar ve Demir (2013)	2012 Gaziosmanpaşa Üniversitesi	Ekonomik katkı toplam yaklaşık 252,3 milyon TL olduğu belirlenmiştir.
Korkmaz (2015)	2012-2013 Bayburt Üniversitesi İ.İ.B.F.	Ekonomik katkı yaklaşık 16.582.992,48 TL olduğu saptanmıştır.
Özyakışır ve Sayan (2016)	2015 Kafkas Üniversitesi	Öğrencilerin harcamalarının bölge ekonomisine katkısı 77.235.587 TL olduğu görülmüştür.
Kar ve Özgür (2017)	2010-2016 Ankara devlet üniversiteleri	Dolaysız gelir katkısı yaklaşık 1 Milyar TL, dolaysız istihdam katkısı ise 31.719 kişi bulunmuştur.
Beşballı ve Öztürk (2017)	2016-2017 Artvin Çoruh Üniversitesi	Aylık harcama ortalama 640,996 TL bulunurken ekonomik katkı yılda yaklaşık 36.909.831,67 TL olduğu görülmüştür.
Gümüş ve Ekiz (2017)	2016-2017 Kastamonu Üniversitesi	Aylık katkı yaklaşık 19,5 milyon TL Yıllık katkı yaklaşık 173,6 milyon TL olduğu saptanmıştır.
Erilli (2018)	2017 Cumhuriyet Üniversitesi	Merkez Kampüste öğrenim gören Sivaslı öğrencilerin bölge ekonomisine katkısı yıllık 133.106.807,4 TL, il dışından gelen öğrencilerin yıllık katkısı yıllık 184.649.257,5 TL bulunmuştur.
Samırkaş (2018)	2017 Mersin Üniversitesi	Yıllık ortalama harcama 12.671.243 TL olduğu görülmüştür.
Koç (2019)	2016-2017 Hitit Üniversitesi	Yıllık öğrenci harcamaları 105 milyon TL olarak hesaplanmıştır.
Kalkan vd. (2019)	2018 Kastamonu Üniversitesi	Toplam Uyarılmış Gelir Etkisi 4.335.994.758,04 TL olduğu belirlenmiştir.
Atılğan Yaşa (2020)	2019-2020Manisa Celal Bayar Üniversitesi Salihli İ.İ.B.F. - M.Y.O.	Ekonomik katkı 19.525.308 TL, kısa dönem uyarılmış gelir etkisi 60.400.526,79 TL ve uzun dönem uyarılmış gelir etkisi 87.757.173,405 TL bulunmuştur.

III. NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİNE VE ÖĞRENCİ SAYISINA GENEL BAKIŞ

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, 11 Temmuz 1992 yılında Selçuk Üniversitesine bağlı Eğitim Yüksekokulunu Niğde Üniversitesi adı ile Eğitim Fakültesine dönüştürerek ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ile Niğde Meslek Yüksekokulunu bünyesine alarak kurulmuştur. 7 Eylül 2016 tarihine kadar Niğde Üniversitesi adı ile eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren, 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ve Türk Milletinin bekasına yönelik yapılan hain darbe kalkışmasında Özel Kuvvetler Komutanlığı'nı ele geçirmeye çalışan darbecilere canı pahasına geçit vermeyerek kahramanca bir duruş sergileyen ve 15 Temmuz darbe girişiminin seyrini değiştiren Şehit Astsubay Kıdemli Başçavuş Ömer Halisdemir'in adının yaşatılması ve kahramanlığını nesillere taşıyabilmek amacıyla memleketi olan Niğde'de yer alan üniversitenin adı 20.08.2016 tarihinde "ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ" olarak değiştirilmiştir. 01 Temmuz 2017 tarihinde yayımlanan 7033 sayılı Kanun'un 24. maddesi gereğince Niğde ilinin ismi ilave edilerek NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ olarak Türk Yükseköğretimindeki yerini almıştır.

3 Temmuz 1992'de, kurulan Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi 2020 yılında 13 Fakülte, 4 Enstitü, 1 Konservatuvar, 2 Yüksekokul, 6 Meslek Yüksekokulu, 4 Rektörlüğe Bağlı Birim, 13 Araştırma Uygulama Merkezi ve 25.275 öğrencisi ile genç ve dinamik bir üniversitedir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, 1.010 akademik personel ile üniversitelerin temel işlevi olan bilimsel bilgi vererek ülke genelinde toplum yararını gözeten akademik bireyler yetiştirmektedir. Ayrıca 504 idari personel, özelleştirme kapsamında 12 geçici personel, tarım bilimleri ve teknolojileri fakültesi bünyesinde çalışan sözleşmeli 5 personel, üniversitenin birimlerinde 4/d sürekli işçi statüsünde çalışan 205 personel olmak üzere toplam 1.736 çalışanı ile hizmet vermeye devam etmektedir.

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrenci sayılarına ilişkin bilgiler Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2'den de anlaşılacağı üzere, 2010-2011 eğitim-öğretim yılından 2019-2020 eğitim-öğretim yılına kadar üniversitenin büyümesi, olanakların artması, yeni bölümlerin açılması ve öğrenci kontenjanlarının artmasıyla birlikte ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyindeki öğrenciler tarafından daha çok tercih edildiği gözlemlenmektedir.

Niğde ilinde öğrenim gören öğrenci sayısı 2010-2011 eğitim-öğretim yılında ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitim düzeyinde 13.976'dır. Üniversitenin gelişmesi, yeni bölümler açılması ve öğrenci kontenjanlarının artırılmasının etkisiyle birlikte 2019-2020 eğitim öğretim yılında 25.081 olarak gerçekleşmiştir. Son iki dönemde lisans düzeyindeki öğrenci sayılarında küçük bir azalış olsa da lisansüstü ve doktora düzeyinde öğrenci sayılarında artış olmuştur.

Tablo 2. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrenci Sayılarına Genel Bakış

Eğitim	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
2010-2011	4.693	8.486	742	55	13.976
2011-2012	5.08	10.020	978	85	16.172
2012-2013	6.094	10.567	1.154	102	17.917
2013-2014	6.966	11.765	YL+DR=1569	YL+DR=1569	20.300
2014-2015	7.676	12.484	1.678	176	22.014
2015-2016	8.621	13.283	1.938	208	24.050
2016-2017	9.416	14.628	2.172	211	26.427
2017-2018	9.397	15.517	2.319	257	27.490
2018-2019	7.555	15.815	2.125	298	25.793
2019-2020	7.081	15.920	1.703	377	25.081

Kaynak: (YÖK, <https://istatistik.yok.gov.tr>)

Tablo 3'te 2010-2011 eğitim-öğretim yılından 2019-2020 eğitim-öğretim yılına kadar Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin fakülte, enstitü, yüksekokul ve meslek yüksekokullarında öğrenim

gören kadın ve erkek öğrenci sayıları ile toplam öğrenci sayıları verilmiştir. Tablo incelendiğinde kadın ve erkek öğrenci sayılarında genel olarak sürekli bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum üniversitenin her geçen yıl daha çok kayıt aldığını ve daha çok tercih edildiğini göstermektedir.

Tablo 3. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrenci Sayılarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Eğitim Öğretim Yılı	Kadın	Erkek	Toplam
2010-2011	6.341	7.635	13.976
2011-2012	7.358	8.814	16.172
2012-2013	8.110	9.807	17.917
2013-2014	8.994	11.306	20.300
2014-2015	9.512	10.502	22.014
2015-2016	10.243	13.807	24.050
2016-2017	11.316	15.111	26.427
2017-2018	11.913	15.577	27.490
2018-2019	11.531	14.262	25.793
2019-2020	11.473	13.608	25.081

Kaynak: (<http://istatistik.yok.gov.tr/>)

IV. NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ'NİN ŞEHİR EKONOMİSİNE KATKILARI

IV.I. Dolaysız Statik Katkılar

Dolaysız statik katkılar, dolaysız gelir ve dolaysız istihdam katkısının toplamından oluşmaktadır.

a. Dolaysız gelir katkısı

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesini Niğde şehir ekonomisine dolaysız gelir katkısı, üniversitenin istihdam etmekte olduğu personele yapılan maaş ödemeleri ve diğer ücretlerin toplamından oluşmaktadır. Dolaysız gelir katkısını oluşturan Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi bütçe giderleri; personel giderleri, sosyal güvenlik kurumuna devlet primi giderleri, mal ve hizmet alım giderleri, cari transferler, sermaye giderleri ve sermaye transferleri olmak üzere altı kaleimde gerçekleşmiştir. Tablo. 4'de Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin 2010-2020 yılları itibariyle dolaysız gelir katkısı, söz konusu altı kalemin toplanması ile elde edilip personel giderleri başlığı altında raporlanmıştır.

Tablo 4. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Dolaysız Gelir Katkısı

Yıllar	Personel Giderleri
2010	27.136.413
2011	30.644.227
2012	34.983.228
2013	42.615.029
2014	47.009.054
2015	53.743.368
2016	67.096.443
2017	68.971.633
2018	83.754.432
2019	101.234.682
2020	104.310.653

Kaynak: (<https://www.ohu.edu.tr/haber/sgdb/sayfa/kurumsal-mali-durum-ve-beklentiler-raporlari>)

b. Dolaysız istihdam katkısı

Dolaysız istihdam katkısı, üniversite bünyesinde çeşitli birimlerde muhtelif görevlerde çalışmakta olan personel sayısını ifade etmektedir. Bu katkıyı göstermek amacıyla Niğde Ömer

Halisdemir Üniversitesi'nin 2010-2020 yılları arasında istihdam edilen personel sayıları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Tarafından İstihdam Edilen Personel Sayıları

Yıllar	Akademik Personel Sayısı	İdari Personel Sayısı	Toplam
2010	603	422	1.025
2011	622	435	1.057
2012	645	480	1.125
2013	715	520	1.235
2014	757	528	1.285
2015	808	513	1.321
2016	832	535	1.367
2017	850	528	1.378
2018	938	522	1.460
2019	945	740	1.685
2020	954	722	1.676

Kaynak: <https://www.ohu.edu.tr/haber/sgdb/sayfa/performans-programlari>

Tablo 5'te görüldüğü üzere, üniversite bünyesinde yıllar içerisinde çeşitli statülerde birçok akademik personel istihdam edildiği gözlemlenmiştir. Dikkat çeken hususlardan biri profesör sayısının her geçen yıl artmasıdır. Bu durum da bize eğitim kalitesinin her geçen yıl daha da arttığını göstermektedir. Bir diğer dikkat çeken unsur ise, 2019 yılından sonra üniversite bünyesinde yabancı uyruklu akademik personel istihdam edilmesidir. İdari personel kısmına bakıldığında ise, 2010 yılında çeşitli hizmet sınıflarında ve çeşitli statülerde 422 idari personel çalıştığı görülmektedir. Üniversitenin büyümesi ve yeni fakültelerin kurulması ile birlikte bu sayı 2020 yılında 722'ye kadar yükselmiştir.

IV.II. Dolaylı Statik Katkılar

Dolaylı statik katkılar, dolaylı gelir ve dolaylı istihdam katkısından oluşmaktadır.

a. Dolaylı gelir katkısı

Dolaylı gelir katkısı üniversitenin personel giderleri haricinde gerçekleştirdiği harcamalardan kaynaklanmaktadır. Üniversitenin çeşitli mal ve hizmet alımı, sermaye giderleri, cari transferler sonucunda gerçekleştirilen harcamalar ve öğrenci harcamalarının toplamı olarak ifade edilebilmektedir.

Dolaylı gelir katkısı içinde bulunan öğrenci harcamalarının tespit etmek için Kar ve Özgür (2017)'ün kullandığı yöntem takip edilerek anket uygulanmış ve sonuçlar E-views programı aracılığıyla değerlendirilmiştir. Mal ve hizmet alımlarının Niğde içi ve Niğde dışı olarak ayrıştırılması mümkün olmamaktadır. Bu nedenle analiz kapsamında yapılan hesaplamalarda üniversite tarafından yapılan mal ve hizmet alımlarının Niğde ili içerisinde yapıldığı varsayılarak harcama tutarları hesaplamaya dâhil edilmiştir.

Dolaylı gelir katkısının ikinci kalemi öğrenci harcamalarıdır. Öğrenci harcamalarını belirlemek amacıyla Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nde öğrenim görmekte öğrencileri arasından 900 öğrenciye anket uygulanmıştır. 900 öğrencinin 414'ü kadın, 486'sı ise erkektir. Oran olarak ifade edecek olursak; anket uygulanan öğrencileri %46'sı kadın iken %54'ü erkektir. Uygulanan ankette ortalama gelir; burs geliri, aile geliri ve diğer gelir olmak üzere üç alt başlığın toplamından oluşmaktadır. Ortalama harcama ise beslenme, barınma, giyim, ulaşım, sosyal etkinlik, haberleşme, sağlık ve diğer harcamalar olmak üzere sekiz alt başlığın toplamı şeklinde hesaplanmıştır. Söz konusu ankete ait verilere Tablo 6'da yer verilmiştir.

Anket sonuçları değerlendirilerek Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrencilerinin ortalama gelir ve ortalama harcama tutarları hesaplanmıştır. Hesaplamalar sonucunda elde edilen sonuçlar ile Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin ekonomik katkısı hesaplanmıştır.

Tablo 6. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrencilerinin Aylık Ortalama Gelir ve Harcama Miktarları

	Ailesi ile İkamet Eden	Ailesi ile İkamet Etmeyen	Tüm Örneklem
Ortalama Gelir	782.40	998.01	899.57
Burs Geliri	397.03	413.16	383.93
Aile Geliri	321.27	427.08	382.69
Diğer Gelir	64.10	157.76	132.94
	Ailesi ile İkamet Eden	Ailesi ile İkamet Etmeyen	Tüm Örneklem
Ortalama Harcama	1296.58	1601.04	1554.49
Beslenme	255.93	293.27	287.56
Barınma	0	385.77	326.81
Giyim	243.22	216.20	220.33
Ulaşım	194.91	150.76	157.51
Sosyal Etkinlik	148.30	127.98	131.08
Haberleşme	138.98	129.05	130.56
Sağlık	140.67	124.77	127.20
Diğer	174.57	173.24	173.44

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan öğrenciler arasında 919 öğrenciye anket uygulanmıştır. 919 öğrencinin 144'ü Niğde'de ailesi ile ikamet etmekte, 775'i ise ailesiyle ikamet etmemektedir. Öğrencilere uygulanan anketlerden elde edilen sonuçlara göre üniversite öğrencilerinin yaklaşık olarak %15'inin ailesi Niğde'de ikamet etmekte iken, %85'inin ailesi Niğde dışındadır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrencilerinin Ortalama Tüketim Eğilimi: "1,72"

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrencilerinin 2020 yılında ise 1.554.49 TL olarak gerçekleşmiş olan aylık ortama tüketim harcaması TCMB-EVDS sisteminden erişilen yıllık tüketici fiyat endeksi ile düzeltildiğinde 2010-2020 yılları arasındaki değişimi Tablo 7'de verilmiştir. 2020 yılı için hesaplanan öğrenci harcaması etkisinden arındırılarak Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi öğrenci harcamalarının yıllara göre düzeltilmiş miktarları hesaplanmıştır.

Tablo 7. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrenci Harcamalarının Yıllara Göre Düzeltilmiş Miktarları

Yıl	TÜFE (2003=100)	Öğrenci Aylık Ortalama Tüketim Harcaması (TL)
2010	177.62	540.596
2011	184.7	563.03
2012	203.96	636.099
2013	218.83	686.122
2014	237.18	748.923
2015	255.23	810.613
2016	274.27	875.959
2017	305.24	987.461
2018	336.48	1100.05
2019	402.81	1370.14
2020	450.58	1554.49

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket#collapse95>

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi toplam öğrenci sayıları tablo 8'de sunulmuştur. 2010-2011 eğitim öğretim yılında 13.976 olan öğrenci sayısı 2019-2020 yıllarında 25.081 olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrenci Harcamalarının Yıllara Göre Düzeltilmiş

Eğitim Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı
2010-2011	13.976
2011-2012	16.172
2012-2013	17.917
2013-2014	20.300
2014-2015	22.014
2015-2016	24.050
2016-2017	26.427
2017-2018	27.490
2018-2019	25.793
2019-2020	25.081

Kaynak: <https://www.ohu.edu.tr/kamuoyubilgilendirme/sayfa/faaliyet-raporlari>

Öğrenciler ailesi Niğde’de ikamet edenler ve ailesi Niğde’de ikamet etmeyenler olarak iki gruba ayrılmıştır. Bu sınıflandırmanın sebebi, ailesi Niğde’de ikamet eden öğrencilerin 12 ay Niğde’de bulunmakta iken, ailesi Niğde’de ikamet etmeyen öğrencilerin 9 ay Niğde’de bulunmasıdır. Ailesi Niğde’de ikamet eden öğrencilerin aylık harcamaların 12 ile çarpılmış, ailesi Niğde’de ikamet etmeyen öğrencilerin aylık harcamaları ise şehirde bulunma süreleri göz önüne alınarak 9 ile çarpılmıştır. Yıllık toplam öğrenci harcamasının hesaplanması için ailesi Niğde’de ikamet eden ve etmeyen öğrencilerin toplam yıllık harcaması kullanılmıştır.

Öğrencilerin yıllık toplam harcamalarının tespiti için kullanılacak formül aşağıdaki şekildedir:

$$\text{Yıllık Toplam Öğrenci Harcaması} = (\text{ÖS} \cdot \text{NÖP} \cdot 12 \cdot \text{ÖH}) + (\text{ÖS} \cdot \text{DÖP} \cdot 9 \cdot \text{ÖH}) \quad (4.1)$$

Formülde yer alan değişkenlerin açıklamaları aşağıdaki gibidir:

ÖS: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Öğrenci Sayısı

NÖP: Ailesi Niğde’de İkamet Eden Öğrencilerin Payı

ÖH: Öğrencilerin Aylık Harcama Miktarı

DÖP: Ailesi Niğde Dışında İkamet Eden Öğrenci Sayısı

Yıllık Toplam Öğrenci Harcaması denklemi ile hesaplanan öğrenci harcamaları, üniversitenin gerçekleştirdiği mal ve hizmet alımları, cari transferler ve sermaye giderleri harcamaları toplanarak Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi dolaylı gelir katkısı hesaplanmıştır. Tablo 9’da Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi’nin 2011-2020 yılları arasında dolaylı gelir katkısı sunulmuştur.

Tablo 9. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi’nin Dolaylı Gelir Katkısı

Harcama Başlıkları/Yıllar	Öğrenci Harcamaları	Mal ve Hizmet Alım Giderleri	Cari Transferler	Sermaye Giderleri	Toplam
2011	73.394.590	3.465.260	3.019.535	1.694.558	81.573.943
2012	94.813.737	4.398.079	526.886	4.053.972	103.792.674
2013	114.659.127	5.826.806	978.705	7.482.067	128.946.705
2014	141.799.658	6.218.076	999.665	6.971.156	155.988.555
2015	166.438.707	8.064.464	1.072.167	6.571.011	182.146.349
2016	196.490.097	9.232.278	910.039	11.842.38	218.474.722
2017	243.393.877	10.363.143	1.442.406	7.670.210	262.869.636
2018	282.050.846	8.807.147	1.718.200	12.492.578	305.068.771
2019	329.616.397	11.392.832	2.254.676	9.942.115	353.206.020
2020	363.642.602	9.699.734	2.726.715	3.253.800	379.322.851

Kaynak: Öğrencilere uygulanan anket sonuçları ile yapılan hesaplamalar ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporları’ndan elde edilen veriler kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 9'da Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde şehir ekonomisine dolaylı gelir katkısı 2011 yılında 81.573.943 TL iken 2020 yılında 379.322.851 TL'ye ulaşarak yaklaşık 4.6 kat arttığı görülmektedir. 2011 yılında 81.573.943 TL iken 2012 yılında 103.792.674 TL olarak gerçekleşerek 100 milyonu aştığı görülmektedir. 2016 yılında dolaylı gelir katkısı 218.474.722 TL iken 2018 yılında 305.068.771 TL olarak gerçekleşmiştir. 2019 ve 2020 yılında da artış eğilimi devam ederek 353.206.020 TL ve 379.322.851 TL düzeyine ulaşmıştır. 2011-2020 yılları arasında dolaylı gelir katkısı önemli bir artış göstermiştir. Dolaylı gelir katkısı içerisinde en yüksek paya sahip olan kısım öğrenci harcamaları iken en düşük paya sahip olan cari transferler olarak gerçekleşmiştir.

b. Dolaylı istihdam katkısı

Dolaylı istihdam katkısı, üniversitenin cari yıl için istihdam başına hizmet üretim miktarının hesaplanmasıyla elde edilmektedir. Hesaplamalar için döneme ait hizmet üretim değeri ve hizmet sektöründe istihdam edilmekte olan personel sayısı kullanılmaktadır. Kişi başına hizmet üretimi ise döneme ait toplam hizmet üretiminin hizmetler sektörü toplam istihdam değerine bölünmesiyle hesaplanmaktadır (Görkemli, 2009; 180). Dolaylı istihdam katkısı hesaplamaların yapıldığı yıla ait istihdam edilen işgücü başına düşen üretimin belirlenmesiyle bulunmaktadır.

Tablo 10'da Türkiye ekonomisinin 2010-2020 yılları arası dönemi için istihdam başına hizmet üretim miktarına ait hesaplamaların sonuçları bulunmaktadır. 2010 yılında 16.539,54 TL olan istihdam başına hizmet üretimi 2020 yılına kadar her dönem artarak 2020 yılında 31.816,51 TL olarak gerçekleşmiştir. Hesaplamam istihdam başına hizmet üretimi kullanılarak dolaylı istihdam sayılarına ulaşılmaktadır.

Tablo 10. 2010-2020 Yılları Arası İstihdam Başına Hizmet Üretimi

Yıllar	Hizmet Üretimi (TL)	Hizmet Sektörü İstihdamı (Bin Kişi)	İstihdam Başına Hizmet Üretimi (TL)
2010	177.386.666,66	10.725	16.539,54
2011	188.696.666,66	11.332	16.651,66
2012	205.756.666,66	12.016	17.123,55
2013	222.853.333,33	12.528	17.788,42
2014	243.436.666,66	13.326	18.267,79
2015	261.573.333,33	13.800	18.954,58
2016	282.203.333,33	14.366	19.643,83
2017	311.273.333,33	15.097	20.618,22
2018	372.636.666,66	15.745	23.666,98
2019	423.040.000,00	15.697	26.950,37
2020	472.793.333,33	14.860	31.816,51

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri ve TCMB-EVDS sistemi verileri ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Not: Çeyrek verileri ile oluşturulmuştur.

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Dolaylı İstihdam Katkısı Tablo 11'de sunulmuştur. Dolaylı gelir rakamlarının istihdam başı hizmet üretimine bölünmesi sonucunda dolaylı istihdam katkısı hesaplanmıştır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi dolaylı istihdam katkısı 2011 yılında 4.899 iken 2019 yılına kadar sürekli artış göstererek 13.105 olarak gerçekleşmiştir. Analizin yapıldığı dönemin son yılı olan 2020 yılı hariç istihdam katkısında artış eğilimi olmuştur. Ancak 2020 yılında azalarak 11.922 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 11. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Dolaylı İstihdam Katkısı

Yıllar	İstihdam Katkısı (Kişi)
2011	4.899
2012	6.061
2013	7.249
2014	8.539
2015	9.609
2016	11.122
2017	12.749
2018	12.890
2019	13.105
2020	11.922

b.Uyarılmış statik katkılar

Uyarılmış statik katkı, doğrudan ve dolaylı gelir katkısının toplamının marjinal tüketim eğilimi aracılığıyla hesaplanan çarpan katsayısı ile çarpılarak hesaplanmaktadır. Gelir ve harcama arasındaki eşanlı ilişki nedeniyle uyarılmış gelir katkısı hesaplamasında çarpan katsayısı kullanılmaktadır. Üniversite tarafından gerçekleştirilen harcamalar hane halkları için gelir anlamına gelmektedir. Bu ilişki dolayısıyla çarpan katsayısı, ülkenin yerleşik hane halklarının tüketim harcaması ve gayrisafi yurtiçi hâsıla değerleri ile Keynesyen tüketim fonksiyonu tahmin edilerek hesaplanmaktadır (Kar ve Özgür, 2017: 234). Uyarılmış statik katkıları hesaplamının amaçlandığı bu bölümde regresyon analizi ile çarpan katsayısını hesaplanacaktır.

IV.III. Analiz ve Ampirik Sonuçlar

Uyarılmış statik katkıyı hesaplamak için öncelikle Türkiye ekonomisinin marjinal tüketim eğilimi hesaplanmaktadır. Bu hesaplamayı yapmak amacıyla Türkiye'nin 1998: Q1–2020: Q4 dönemine ait gelir yöntemiyle hesaplanmış GSYİH verileri kullanılmıştır. Bu veriler TCMB'nin Elektronik veri dağıtım sisteminden (EVDS) temin edilmiştir. Çalışmada tüketim bağımlı değişken, GSYİH ise bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Analiz için E-views ekonometrik paket programından yararlanılmıştır.

Analizde zaman serisi verileri kullanılmıştır. Zaman serisi analizlerinde dikkat edilmesi gereken en önemli kısım söz konusu serilerin durağan olup olmadığı noktasıdır. Seriler arasında ekonometrik açıdan anlamlı bir ilişki çıkması için analizi yapılan serilerin durağan seriler olması gerekmektedir. Granger ve Newbold (1974)'un belirttiği gibi durağan olmayan zaman serileri ile uygulanacak sınamalarda bir serinin diğer bir seriye göre regresyonu hesaplanırken, iki seri arasında anlamlı bir ilişki söz konusu olmasa bile muhtemel olarak R2 yüksek bulunmaktadır. Böylece sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla zaman serisi verileri durağan olmadığı takdirde elde edilen regresyon modellerine bağlı yapılan tahminler güvenilir olmamakla birlikte yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir (Gujarati, 1999: 726). Bu çalışmada serilerin durağanlık sınamaları ADF(Augmented Dicky and Fuller) birim kök testi ve hipotezinin farklı olması nedeni ile Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin tarafından geliştirilen ve literatürde KPSS olarak geçen durağanlık testi ile uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 12'de raporlanmıştır. Seriler arasında uzun dönemli ilişkiyi incelemek için Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen Johansen eşbütünleşme testinden yararlanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin tahmini için VAR yöntemi ile Varyans Ayrıştırma, Etki-Tepki, Granger Nedensellik ve Cusum testlerinin analizleri yapılmıştır. Ayrıca serilerin farkları alınarak regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Beraberinde Keynesyen tüketim fonksiyonu tahmin edilmiştir.

Tablo 12. ADF ve KPSS Test Sonuçları

ADF Test İstatistikleri						
Değişkenler	Sabit			Sabit & Trend		
	Düzye Değerleri	1. Fark Değerleri	2. Fark Değerleri	Düzye Değerleri	1. Fark Değerleri	2. Fark Değerleri
Tüketim	12.94	0.48	-10.15***	7.41	-1.20	-10.26***
GSYİH	2.88	1.88	-5.41***	3.83	-0.92	-5.43***
KPSS Test İstatistikleri						
Değişkenler	Sabit			Sabit & Trend		
	Düzye Değerleri	1. Fark Değerleri	2. Fark Değerleri	Düzye Değerleri	1. Fark Değerleri	2. Fark Değerleri
Tüketim	2.28***	1.13***	0.11	0.54***	0.22***	0.10
GSYİH	2.23***	1.11***	0.16	0.54***	0.22***	0.11

Not: ***, ** ve *; sırası ile %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir. MacKinnon (1996)' ya ait ADF istatistikleri ise sabitli model için; %1 düzeyinde -3.50, %5 düzeyinde -2.89 ve %10 düzeyinde -2.58 iken, sabit ve trendli model de bu değerler; %1 düzeyinde -4.06, %5 düzeyinde -3.46 ve %10 düzeyinde -3.15 değerlerine eşittir. Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992)' ye ait test istatistikleri ise bu durum sabitli model için; %1,%5 ve%10 düzeyinde sırasıyla 0.73, 0.46 ve 0.34 değerindedir. Sabit ve trendli model için bu değerler yine aynı sıralama ile 0.21, 0.14 ve 0.11 olarak belirtilmiştir.

Tablo 12'deki sonuçlar değerlendirildiğinde, tüketim ve GSYİH değişkenlerine ait düzeyde hem sabit hem de trendli model için ADF test istatistiklerinin tablo değerlerinden küçük olduğu görülmektedir. H_0 birim kök vardır anlamına gelen hipotez reddedilememektedir. Birinci farkları alındığında da aynı durum geçerlidir. Ancak ikinci farkları alındığında test istatistiklerinin tablo değerlerinden büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ADF testine göre söz konusu değişkenlerin ikinci derece de entegre I(2) oldukları belirlenmiştir.

KPSS test sonuçlarında da görüldüğü üzere tüketim ve GSYİH değişkenlerinin hem sabit hem de trendli model için seviyede ve birinci farklarında istatistik sonuçlarının kritik değerlerden büyük olduğu sonucuna varılmıştır. Durağanlığı içeren boş hipotez reddedilmektedir. İkinci farklarında ise bu durum tersi yönde gelişmiştir. Tüketim ve GSYİH değişkenlerinin I(2) oldukları sonucu bir kez daha tespit edilerek ADF birim kök testindeki sonuçları güçlendirilmiştir.

Tablo 13. Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları

H_0 Hipotezi	Sınırsız Eşbütünleşme Rank Testi (İz)			
Eşbütünleşik ilişki sayısı	Özdeğer	İz İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Olasılık
0	0.12	13.50	15.49	0.09
1	0.02	2.53	3.84	0.11
İz testi, %5 anlamlılık seviyesinde eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını göstermektedir.				
H_0 Hipotezi	Sınırsız Eşbütünleşme Rank Testi (Maksimum Özdeğer)			
Eşbütünleşik ilişki sayısı	Özdeğer	Max-Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Olasılık
0	0.12	10.97	14.26	0.15
1	0.02	2.53	3.84	0.11
Maksimum özdeğer testi, %5 anlamlılık seviyesinde eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını göstermektedir.				

Tablo 13'te görüldüğü gibi Johansen eşbütünleşme sonucuna göre, iz ve maksimum özdeğer testleri değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisine rastlamamıştır. İkinci farkında durağan olan I(2) değişkenler arasında eşbütünleşme çıkmadığı için farkları alınarak seviyede durağan hale getirilmiştir. Böylece VAR analizi yapılabilmektedir.

Tablo 14. VAR Analizi Test Sonuçları

	Δ^2 Tüketim	Δ^2 GSYİH
R ²	0.94	0.94
Düz R ²	0.93	0.93
F İstatistiği	69.93	71.75
Log Olabilirlik	-1449.37	-1497.24
AIC	35.76	36.93
SC	36.26	37.43
Det. Kal. Kovaryansı		8.60
Log Olabilirlik		-2869.90
AIC		70.82
SC		71.82

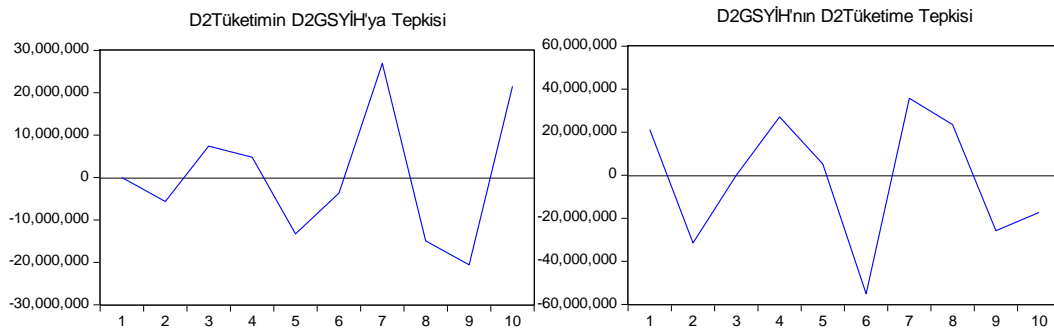
VAR analizinden yola çıkarak Varyans Ayrıştırması, Etki-Tepki, Granger Nedensellik ve Cusum Testleri sırası ile aşağıdaki şekilde raporlanmıştır.

Tablo 15. Δ^2 Tüketim ve Δ^2 GSYİH Varyans Ayrıştırma Test Sonuçları

Δ^2 Tüketim				Δ^2 GSYİH			
Dönem	S.E	Δ^2 Tüketim	Δ^2 GSYİH	Dönem	S.E	Δ^2 Tüketim	Δ^2 GSYİH
1	12896712	100.0000	0.000000	1	23122848	84.60237	15.39763
2	24839581	94.82578	5.144224	2	43913890	74.84717	25.15283
3	26048058	87.19641	12.80359	3	45466180	69.82395	30.17605
4	30159031	87.91304	12.08696	4	54730354	72.72647	27.27353
5	32949750	73.65530	26.34470	5	59487697	62.33445	37.66555
6	41865973	82.90862	17.09138	6	82429313	77.12356	22.87644
7	53621235	64.35611	35.64389	7	1.04E+08	60.31773	39.68227
8	56205249	54.65316	45.34684	8	1.08E+08	60.62307	39.37693
9	60710913	54.65316	45.34684	9	1.21E+08	53.08881	46.91119
10	65065426	49.56659	50.43341	10	1.27E+08	49.75612	50.24388

Tablo 15'teki Varyans Ayrıştırması sonuçları incelendiğinde Δ^2 Tüketim için, ilk dönemde tüketimin tamamının kendisindeki değişimlerle açıklandığı görülmektedir. Sekizinci dönemde ise tüketimdeki değişimlerin yaklaşık %54'ü kendisinden, 45'i de GSYİH'den kaynaklanmıştır. Giderek GSYİH'nın payı artmıştır. 10. dönem sonunda ise tüketimdeki büyümenin etkisi azalarak arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Δ^2 GSYİH Varyans Ayrıştırma sonucuna bakıldığında ise, GSYİH'deki değişimlerin büyük ölçüde tüketimdeki değişimlerle açıklandığı görülmektedir. Sekizinci dönemden sonra söz konusu varyansı açıklamada tüketimin gücü giderek azalmaktadır. Onuncu dönemden sonra tüketimin GSYİH'yı neredeyse aynı derecede açıkladığı sonucuna varılmıştır.

VAR Analizinden hareketle tüketim ve GSYİH arasında meydana gelebilecek beklenmedik şokların birbirlerine zaman içerisinde gösterdikleri tepkiler, Etki-Tepki Analizi ile incelenmiştir ve sonuçlar Grafik 1'de verilmiştir.

Grafik 1. Etki-Tepki Grafiği

Grafik 1' de ortaya çıkan sonuçlara göre, GSYİH'da meydana gelebilecek beklenmedik bir şok tüketimi ikinci döneme kadar negatif etkilerken dördüncü döneme kadar bu etki pozitif bir seyir izlemiştir. Daha sonra söz konusu şokun beşinci, sekizinci ve dokuzuncu dönemlerde tüketimi negatif etkilediği, onuncu dönemin sonunda ise pozitif etkilediği gözlemlenmiştir. Tüketimde meydana gelen bir birimlik şok karşılığında ise GSYİH'nın etkisi ikinci, altıncı ve dokuzuncu dönemlerde negatif olurken, diğer dönemlerde ise pozitif olduğu görülmektedir. Neticede GSYİH'da ortaya çıkan bir şok esnasında tüketimde büyük bir etkinin ortaya çıktığı görülmürken, tüketimde yaşanan bir birimlik şok karşılığında da GSYİH'nın büyük bir tepkisinden söz edilebilmektedir.

Tablo 16. Granger Nedensellik Test Sonuçları

Hipotezler	F İstatistik	Olasılık Değeri	Sonuç
$H_0: \Delta^2 GSYİH \rightarrow \Delta^2 Tüketim$	3.44	0.00	$\Delta^2 GSYİH \rightarrow \Delta^2 Tüketim$
$H_0: \Delta^2 Tüketim \rightarrow \Delta^2 GSYİH$	2.66	0.01	$\Delta^2 Tüketim \rightarrow \Delta^2 GSYİH$

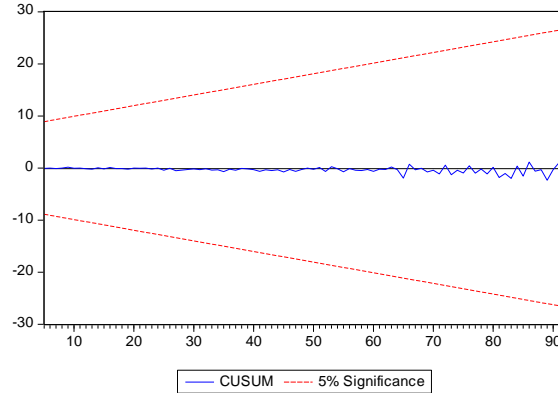
Not: “ \rightarrow ” işareti nedenselliğin olmadığını “ \rightarrow ” işareti ise nedenselliğin olduğunu temsil etmektedir. Değişkenlerin düzey değerlerinde farkları alınarak uygulanmıştır.

Granger Nedensellik testi regresyon denkleminde yer alan bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin anlamlılığını test etme amacına dayanmaktadır (Grangeri 1969: 424-438). Granger Nedensellik testi için kurulan model, geleceği tahmin etmekten ziyade nedensellik sınamalarının gerçekleştirilmesini amaçladığı için modelde yer alan değişkenlerin önceden durağanlaştırılması gerekmektedir (Granger, 1988: 551-559).

Değişkenler aynı dereceden durağan ise, aralarında eşbütünleşme testinin yapılmasına müteakip uzun dönemli bir ilişkiye rastlanılmadığı takdirde serilerin durağan oldukları dereceden nedensellik ilişkisinin araştırılması gerekmektedir (Büyükkakın, Bozkurt ve Cengiz, 2009: 110). Bu bağlamda değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin varlığını test etmek ve ilişkinin yönünü belirlemek adına VAR modelinden hareketle Granger Nedensellik testi uygulanmıştır.

Tablo 16'daki test sonuçlarına göre, farkı alınarak durağan hale getirilen tüketimden GSYİH'ya doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Olasılık değeri 0.05'ten küçük olmakla birlikte H_0 tüketim GSYİH'nın nedeni değildir hipotezi reddedilmektedir. Aynı şekilde GSYİH'dan da tüketime doğru bir nedenselliğe rastlanmıştır. Olasılık değeri 0.05'ten küçüktür ve H_0 GSYİH tüketimin nedeni değildir hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla tüketim ve GSYİH değişkenlerinin aralarında çift yönlü bir nedensel ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırma test sonuçları da benzer şekilde çıkmıştır. Nitekim tüketimden GSYİH'ya ve GSYİH'dan da tüketime bir nedenselliğin olduğu sonucunu desteklenir niteliktedir.

VAR analizinden hareketle son olarak modelin istikrarlılığı açısından CUSUM testi uygulanmıştır. CUSUM testinde katsayıların kararlı çıkması ve yapısal istikrarın reddedilememesi için, gözlem sayısının en küçükten başlayıp devamlı artması ile elde edilen toplam rakam grafiğinin %5'lik anlamlılık düzeyinde çizilen güvenli bant aralığı arasında kalması gerekmektedir (Akçağlayan ve Kayıran, 2010: 140-141). Söz konusu testin sonuçları Grafik 2'de verilmiştir.

Grafik 2. CUSUM Grafiği

CUSUM testini gösteren grafik, %5 anlamlılık düzeyinde çizilen güvenli bant aralığında kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda tahmin edilen katsayıların kararlı olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca yapısal istikrar reddedilemediğinden dolayı anlamlılık söz konusudur ve modelde tanımlama hatası bulunmamaktadır.

Serilerin farkları alınarak gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları aşağıda verilmiştir ve Keynesyen tüketim fonksiyonu tahmin edilmiştir.

Tablo 17. Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t İstatistik	P Değeri
C	-307752.8	974248.1	-0.315888	0.7528
Δ^2 GSYİH	0.540369	0.011474	47.09470	0.0000***
Model Tahmin Sonucu Δ^2 Tüketim = $-307752.8 + 0.540369\Delta^2$ GSYİH				
R ²	0.961837	Akaike Bilgi Ölçütü	34.93830	
Düzeltilmiş R ²	0.961404	Schwarz Bilgi Ölçütü	34.99385	
DW	2.590950	Hannan-Quinn Bilgi Ölçütü	34.96070	
Regresyonun Standart Hatası	9241606.	F-İstatistik	2217.911	
Hata Kareleri Toplamı	7.52E+15	P Değeri(F-İstatistik)	0.000000***	

Not: *** işareti %1 anlamlılık düzeyinde katsayının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada ekonometrik sorunların analizini yapabilmek adına uygulanan Otokorelasyon ve Değişen Varyans testleri neticesinde herhangi bir problem ile karşılaşılmamıştır.

Tablo 17'deki regresyon F istatistiği değeri modelin %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. R2 değeri ise bağımlı değişken olarak ele alınan tüketimdeki değişimlerin yaklaşık olarak %96'sının kurulan model ile açıklanabileceğini ifade etmektedir. Analiz sonucunda GSYİH'nın olasılık değeri 0.05 değerinden küçük çıkmakla birlikte söz konusu değişkenin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır ve tüketimi pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Otonom tüketimi ifade eden C sabiti ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Regresyon analizi sonucunda elde edilen marjinal tüketim eğilimi çarpan katsayısının türetilmesi için kullanılacaktır.

IV.IV. Uyarılmış Statik Katkı

Regresyon analizi sonucunda tahmin edilen model ile marjinal tüketim eğilimi (MPC) 0.54 olarak hesaplanmıştır.

$$\text{Çarpan} = \frac{1}{(1-MPC)} = \text{Çarpan} = \frac{1}{(1-0.54)} = \text{Çarpan} = 2.173 \quad (4.2)$$

Uygulanan analizlerin sonuçlarına göre çarpan katsayısı değeri 2.173 olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda, üniversiteler tarafından doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik sisteme eklenen 1 TL sonucunda, toplam gelirden 2.173 TL kadar artış yaşanacaktır. Üniversitelerin uyarılmış ekonomik katkılarını hesaplamak amacı ile yapılan çalışmalar sonucunda da Türkiye ekonomisi temel alınarak söz konusu tarih aralıklarında marjinal tüketim eğilimi hesaplanmıştır. Beraberinde çarpan katsayısı bulunarak uyarılmış katkı miktarı belirlenmiştir.

Tablo 18. 2020 Yılı Uyarılmış Gelir Katkısı

Dolaysız Gelir Katkısı (TL)	Dolaylı Gelir Katkısı (TL)	Toplam Gelir Katkısı (TL)	Çarpan Katsayısı	Uyarılmış Gelir Katkısı (TL)
104.310.653	379.322.851	483.633.504	2.17	1.049.484.704

2020 yılı için Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin uyarılmış gelir katkısı Tablo 29.'da sunulmuştur. Toplam gelir katkısı, dolaysız gelir katkısı ve dolaylı gelir katkısının toplamından oluşmaktadır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin 2020 yılında toplam gelir katkısı 483.633.054 TL olarak gerçekleşmiştir. Uyarılmış gelir katkısı ise toplam gelir katkısının çarpan katsayısı ile çarpımıyla elde edilmektedir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi 2020 uyarılmış gelir katkısı yapılan analizler ve hesaplamalar sonucunda 1.049.484.704 TL olarak tespit edilmiştir. Toplam ekonomik katkının etkisi ele alındığında üniversitenin Niğde şehir ekonomisine katkısı büyük önem arz etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Üniversiteler; araştıran, sorgulayan, evrensel düşünme yetisine sahip, etik ve kültürel değerleri olan bireyler yetiştirmeyi amaç edinen kurumlardır. Bu özelliklerinin yanında üniversiteler bilim, teknoloji ve sanatın gelişip ilerlemesini sağlayıp, ülke ve bölge kalkınmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren üniversiteler bireysel, toplumsal ve ekonomik katkılar sağlamaktadır.

Bu çalışmada, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ili ekonomisine 2010-2020 yılları arasındaki statik katkıları incelenmiştir. Çalışma kapsamında uygulanan anketler ve yapılan analizler sonucunda Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin dolaysız gelir katkısının 104.310.653 TL, dolaylı gelir katkısının ise 379.322.851 TL olduğu hesaplanmıştır. Toplam gelir katkısı, dolaysız gelir katkısı ve dolaylı gelir katkısı toplamı olarak 483.633.504 TL gerçekleşmiştir. Keynesyen çarpan katsayısına dayalı uyarılmış gelir ve istihdam katkısının değeri 1.049.484.704 TL düzeyine ulaşmıştır. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin 2020 yılında şehir ekonomisine katkısı 1 milyar TL'nin üzerinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analizlerin yapıldığı yılların istihdam miktarının işgücü başına karşılık gelen üretim miktarına karşılık gelen dolaylı istihdam katkısı üniversitelerin ekonomiye etkisini göstermektedir. Niğde ili ekonomisi için 2010-2020 dönemi arasında üniversitenin dolaylı istihdam katkısı artış eğilimi göstermiştir. 2011 yılında 4.899 kişi olan dolaylı istihdam katkısı 2020 yılında 13.105 kişiye kadar ulaşmıştır.

Çalışmada yapılan analizler sonucunda ulaşılan sonuçlar Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Niğde ili ekonomisine katkısının önemini göstermektedir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi kurulduğu günden itibaren şehir ekonomisini farklı kanallar aracılığıyla olumlu olarak etkilemektedir. Üniversitelerin artan öğrenci sayısı ve ekonomik katkısıyla şehir ekonomisinin yanı sıra bölgesel ekonomiye önemli katkıları bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında uygulanan çalışmada üniversitelerin sadece statik katkıları değerlendirilmiştir. Ancak üniversitelerin dinamik katkıları da bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında hesaplanmayan dinamik katkıların hesaplanması,

üniversitelerin buldukları ile sağladıkları toplam katkının net bir şekilde tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçağlayan, A. & Kayıran, M. (2010). "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Gelirleri: Nedensellik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2).
- Akçakanat, T., Çarıkçı, İ., Dulupçu, M. A., (2010). Üniversite Öğrencilerinin Buldukları İl Merkezine Ekonomik Katkıları ve Harcama Eğilimleri: Isparta 2003-2009 Yılları Örneği, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010(22), 165-178.
- Armstrong, H. W., (1993). The Local Income and Employment Impact of Lancaster University, *Urban Studies*, 30(10), 1653-1668.
- Atılğan Yaşa, A. ve Bakırtaş, D. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Harcama Analizi: Manisa-Salihli Örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3) , 2237-2261
- Atik, H. (1999), Üniversitelerin Yerel Ekonomiye Katkıları: Teori ve Erciyes Üniversitesi Üzerine Bir Uygulama, *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (15), 99-109.
- Besballı, S.G. ve Öztürk, Z. (2017). Artvin Çoruh Üniversitesi Öğrencilerinin Harcamalarının Artvin Ekonomisine Katkısı, *Karadeniz Araştırmaları Merkezi*, 14(56), 135-157.
- Bleaney, M. F. , Binks, M. R., Greenaway, D., Reed, G. V., and Whynes, D. K., (1992) .What Does a University Add to Its Local Economy?, *Applied Economics*, 24(3), 305-311.
- Borland, J., Borland, J., Dawkins, P., Johnson, D., Williams, R.,(2000). Returns to Investment in Higher Education. *University of Melbourne*.
- Büyükakın, F., Bozkurt, H. & Cengiz, V. (2009). "Türkiye'de Parasal Aktarımın Faiz Kanalının Granger Nedensellik ve Toda-Yamamoto Yöntemleri İle Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, ss. 101-118.
- Ceyhan, M. S. ve Güney, G.(2011). Bartın Üniversitesi'nin Bartın İli'nin Ekonomik Gelişimine 20 Yıllık Projeksiyonda Katkılarının Değerlendirilmesi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 183-207.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root". *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), pp, 427-431.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root". *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dura, C. (1994), "Üniversite-Sanayi İşbirliği Üzerine Bir Deneme, Ankara Üniversitesi", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 49, Sayı: 3 (4), 101-117.
- Erilli, N. A. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Buldukları İl Ekonomisine Katkıları: Cumhuriyet Üniversitesi Örneği, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 2 (1), 79-96.
- Erkekoğlu, H. (2000). Bölge Üniversitelerin Yerel Ekonomiye Katkıları: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Örneği, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (16), 211-229.
- Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods". *Econometrica*, (37), 424-438.
- Granger, C. W. J. & Newbold, P. (1974). "Spurious Regressions in Economics". *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- Granger, C. W. J. (1988). "Causality, Cointegration and Control". *Journal of Economic Dynamics and Control*, (12), 551-559.
- Gujarati, D. N. (1999). "Temel Ekonometri". (Çev. Şenesen, Ü. Ve Şenesen, G. G), İstanbul, *Literatür Yayınları*.
- Görkemli, H. N.(2009). Selçuk Üniversitesi'nin Konya Kent Ekonomisine Etkileri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 169-186.
- Gümüş, N. ve Ekiz N. (2017). Üniversite öğrencilerinin tüketim harcamalarının şehir ekonomisine katkısının belirlenmesi: Kastamonu ilinde bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 99-116.

- Huggins, R., Cooke, P. (1997). The Economic Impact of Cardiff University: Innovation, Learning and Job Generation, *GeoJournal*, 41(4), 325-337.
- Johansen, S.(1988). "Statistical Analysis of Cointegrated Vectors". *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen, S. (1991). "Estimation and Hypothesis Testing of Cointegrated Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models". *Econometrica*, 59, 1551-1580.
- Johansen, S. (1994). "The Role of the Constant and Linear Terms in Cointegration Analysis of Nonstationary Variables". *Econometric Reviews*, 13, 205-229.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration: With Applications to the Demand for Money". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Kalkan, H., Dilek, S., Keskingöz, H. (2019). Kastamonu Üniversitesi'nin Şehir Ekonomisine Katkısı, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(4), 1707-1725
- Kar, M. ve Özgür, Ö. (2017). Devlet Üniversitelerinin Ankara Ekonomisine Statik Katkıları, M. A. Sarıkaya(ed.) Şehir Ekonomisi, içinde (213-242), Ankara: *Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları*.
- Koç, N. (2019). Üniversite Öğrenci Harcamalarının Kent Ekonomisine Katkısı: Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Analiz, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(1), 344-365.
- Korkmaz, Ö. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Harcamalarının İl Ekonomisine Katkısı: Bayburt Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Analiz, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 233-250.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P. & Shin, Y. (1992). "Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root". *Journal of Econometrics*, (54), 159-178.
- Lewis, J. A., (1988). "Assessing the Effect of the Polytechnic, Wolverhampton On The Local Community", *Urban Studies*, 25(1), 53-61.
- Martin, F., (1998). "The Economic Impact of Canadian University R&D", *The Economic Policy*, 27 (7), 677-687.
- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İdare Faaliyet Raporları, Erişim tarihi:10.02.2020 <https://www.ohu.edu.tr/kamuoyubilgilendirme/sayfa/faaliyet-raporlari>
- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mali Durum ve Beklentiler Raporları, Erişim tarihi:13.02.2020 <https://www.ohu.edu.tr/haber/sgdb/sayfa/kurumsal-mali-durum-ve-beklentiler-raporlari>
- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Performans Programları, Erişim tarihi:06.03.2020 <https://www.ohu.edu.tr/haber/sgdb/sayfa/performans-programlari>
- Özyakışır, D. ve Şayan, S. (2016). Üniversite Öğrenci Harcamalarının Kent Ekonomisine Katkısı: Kafkas Üniversitesi Üzerine Bir Saha Çalışması, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek (1) 197-219.
- Samırkaş, M. C. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Yerel Ekonomiye Katkısı: Erdemli Örneği, *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 212-220.
- Selçuk, G. N. (2012). Atatürk Üniversitesi Öğrencilerinin Harcamalarının Analizi ve Erzurum Ekonomisine Katkısı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 317-330
- Steinacker, A. (2005). The Economic Effect of Urban Colleges on their Surrounding Communities, *Urban Studies*, Vol.42, No.7, 1161-1175.
- Şen, A. (2011). Local Income and Employment Impact of Universities: The Case of Izmir University of Economics. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 1(1), 25-42.
- Tuğcu, C. T. (2004). Üniversitelerin Yerel Ekonomik Faaliyet Hacmine Katkıları: Nevşehir Örneği, 2. *Kayseri Ekonomisi Sempozyumu*, Kayseri.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, Erişim tarihi:16.04.2020. Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket#collapse95>
- Yayar, R. ve Demir, D. (2013). Gaziosmanpaşa Üniversitesinin Tokat İli Ekonomisine Etkisi, *Akademik Araştırmaları ve Çalışmaları Dergisi* (AKAD), 5(8), 106-122.
- Yolcu, H., Aktaş, Y. ve Güney, O. (2012). The Economic Contributions of the University of Kastamonu to Kastamonu Province, *European Journal of Social Sciences*, 33(4), 573- 587.
- Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi Yüksek Öğretim İstatistikleri (<https://istatistik.yok.gov.tr/>)

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

İlgili çalışmada 02/03/2020 tarih ve 86837521-050.99-E.12785 sayılı Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi kurumu etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır.

Yazar Katkıları : Bu çalışmada Fatih YÜCEL, Okyay UÇAN, Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK ve Hilal BUDAK giriş ve sonuç bölümlerinde ve özgün değer belirlenmesi aşamalarında katkı sağlamıştır. Literatür araştırması bölümünde ve veri toplama aşamalarında Hilal BUDAK, Kubra GÖGER, Hilal KARAHASANOĞLU ve Esra KOÇAK katkı sağlamıştır. Okyay UÇAN, Hilal BUDAK ve Kubra GÖGER, çalışmada analiz aşamasında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %16, 2. yazarın katkı oranı: %14, 3. yazarın katkı oranı: %14, 4. yazarın katkı oranı: %14, 5. yazarın katkı oranı: %14, 6. yazarın katkı oranı: %14, 7. yazarın katkı oranı: %14 olarak gerçekleşmiştir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Bu çalışma SBT 2020/2- BAGEP no'lu proje kapsamında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir.

Ethics Statement : In the related study, necessary permissions were obtained from the ethics committee of Niğde Ömer Halisdemir University, dated 02/03/2020 and numbered 86837521-050.99-E.12785.

Author Contributions : In this study, Fatih YÜCEL, Okyay UÇAN, Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK and Hilal BUDAK contributed in the introduction and conclusion sections and the determination of the original value. Hilal BUDAK, Kubra GÖGER, Hilal KARAHASANOĞLU and Esra KOÇAK contributed in the literature research section and data collection stages. Okyay UÇAN, Hilal BUDAK and Kubra GÖGER contributed in the analysis phase of the study. Contribution rate of the 1st author: 16%, 2nd author's contribution rate: 14%, 3rd author's contribution rate: 14%, 4th author's contribution rate: 14%, 5th author's contribution rate: 14%, 6th author's contribution rate: 14%, 7th author's contribution rate : 14%

Conflict of Interest : The authors have no competing interests in the study.

Acknowledgement : This work was supported by the Niğde Ömer Halisdemir University Scientific Research Projects Coordination Unit within the scope of the project numbered SBT 2020/2- BAGEP.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 297-308

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 297-308

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1148874

Geliş Tarihi / Received: 26.07.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 27.03.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

VIX KORKU ENDEKSİ İLE SEÇİLMİŞ VARLIK GETİRİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ARAŞTIRILMASI¹

Ecem ÖZHAN ²

Fela ÖZBEY ³

Serkan Yılmaz KANDIR ⁴

Öz

Bu çalışmanın amacı aylık veriler kullanılarak Ocak 2002 – Aralık 2021 döneminde BİST 100 endeksi, ham petrol, dolar kuru ve Cumhuriyet altını getirileri ile VIX endeksi (Volatility Index, VIX) arasındaki ilişkilerin vektör otoregresif (vector autoregressive, VAR) modeli yardımı ile analiz edilmesidir. Katsayı tahminler, istatistiksel olarak BİST 100 endeksi ve dolar kuru getirilerindeki hareketlerin sistemde yer alan değişkenlerin hareketleri ile açıklanamadığına işaret etmektedir. Granger Nedensellik test sonuçları; dolar getirileri Cumhuriyet altını getirilerinin Granger nedenseli, BİST 100 endeks getirileri ve VIX endeksi ise petrol getirilerinin Granger nedenseli olduğu yönündedir. Dolayısıyla yatırımcıların dolar getirilerini kullanarak Cumhuriyet altını getirilerini, BİST 100 endeksi getirilerini ve VIX endeksini kullanarak petrol getirilerini daha iyi öngörebilme olasılığı mevcuttur. Etki-tepki fonksiyonları, şoklara en uzun süre tepki veren değişkenin VIX endeksi olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler : VIX Korku Endeksi, BİST 100 Endeksi, Etki-Tepki Fonksiyonu, VAR Modeli, Granger Nedensellik.

JEL Sınıflandırması : C12, C22, G10, G15.

¹ Bu çalışma 12-14 Mayıs 2022 tarihinde Kahramanmaraş'ta gerçekleştirilen 21. Uluslararası İşletmecilik Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Arş. Gör., Toros Üniversitesi, İ.İ.S.B.F, İşletme Bölümü, ecem.ozhan@toros.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1528-9460.

³ Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, fozbey@cu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1468-6106.

⁴ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, skandir@cu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7686-1099.

Atıf/Citation (APA 6):

Özhan, E., Özbey, F., & Kandir, S. Y. (2023). VIX korku endeksi ile seçilmiş varlık getirileri arasındaki ilişkilerin araştırılması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 297-308. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1148874>

INVESTIGATING THE RELATIONSHIPS BETWEEN VIX FEAR INDEX AND SELECTED ASSET RETURNS

Abstract

The aim of this study is to analyze the relationships among the Volatility Index (VIX) and returns of the BIST 100 index, crude oil, USD exchange rate, and Turkish Republic gold coin with the help of vector autoregressive (VAR) model for the period between January 2002:01 and December 2021 using monthly data. The coefficient estimates indicate that the movements of the BIST 100 index returns and USD exchange returns cannot be explained significantly by the movements of the variables in the system. Granger Causality test results indicate that dollar returns are Granger causal of Turkish Republic gold coin returns, while BIST 100 index returns and VIX index are Granger causal to oil returns. Therefore, investors can better forecast Turkish Republic gold coin returns by using dollar returns and oil returns by using BIST 100 index returns and the VIX index. Impulse-response functions reveal that the variable that responds to shocks for the longest duration is VIX index.

Keywords : VIX Fear Index, BIST 100 Index, Impulse-Response Function, VAR Model, Granger Causality.

JEL Classification : C12, C22, G10, G15.

GİRİŞ

Yatırımcıların yatırım yaparak gelecekte daha yüksek getiri sağlama amaçları göz önünde bulundurulduğunda, risklerin dağıtılması konusu önem taşımaktadır. Bu bağlamda yatırımcılar, yalnızca bir finansal varlığa yatırım yapmak yerine çeşitli finansal varlıkları bir araya getirerek portföyler oluşturmaktadır (Yağlı, 2016: 14). Beklenen getiri ve risk kavramlarının yatırım kararının en önemli iki unsuru olduğunu açıklayan Markowitz (1952), getirileri arasındaki korelasyonun düşük olduğu varlıklardan oluşan portföylerde, getiriden ödün verilmeden riskin azaltılabildiğini belirtmiştir. Portföy çeşitlendirmesinde amaç, tek bir finansal varlığa yapılacak yatırım ile ortaya çıkan riski, birden fazla varlığa yatırım yapılması yoluyla bölüştürmektir. Dolayısıyla, portföy içerisindeki varlıkların getiri performansları birbirlerini dengeleyerek toplam portföy riski azalmaktadır (Özer & Çömlekçi, 2020: 2013).

Dünyada sermaye dolaşımının hızlanmasıyla birlikte yatırımcılar için tasarrufların değerlendirildiği çeşitli yatırım araçları ortaya çıkmıştır. Ekonomik gelişmelere bağlı olarak finansal piyasaların birbirleriyle entegrasyonu artmış, bu durum bir yandan yatırımcıların yatırımlarını farklı ülkelerdeki yatırım araçlarında değerlendirmesine fırsat sağlarken bir yandan da finansal piyasaları etkileyen risklerin birçok finansal aracı etkilemesine sebep olmuştur (Başarır, 2018: 178). Bu nedenle piyasalarda, yatırımcıların finansal piyasa risklerini de takip edebilecekleri ölçümlere ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretilmiş ölçülerden biri olan VIX endeksi, ilk olarak 1993 tarihinde Chicago Board Options Exchange (CBOE) aracılığıyla piyasadaki volatilitenin tespiti için borsa oynaklık endeksi olarak tanıtılmıştır. Küresel risk göstergesi olarak da ifade edilen VIX endeksi, yatırımcılar tarafından belirlenmekte ve gelecek 30 gün boyunca piyasanın oynaklığına ilişkin yatırımcıların toplam beklentisini göstermektedir (Jian & Tian, 2007: 2). Dolayısıyla, VIX endeksi hesaplanırken S&P 500 endeksi (SPX) içerisindeki paylar üzerine yazılan alım ile satım opsiyon fiyatları arasındaki fark dikkate alınmaktadır. Hesaplanan ilgili fark değeri yükseldikçe VIX endeksinin değeri de yükselmektedir. Dolayısıyla, piyasadaki oynaklık beklentisinin artacağı anlamına gelmektedir (Bektaş & Babuşçu, 2019: 99). Bu bağlamda, piyasada meydana gelen kaygılar VIX endeksinin değerini artırdığı için bu endeks yatırımcı korku endeksi olarak ifade edilmektedir (Öner, 2018: 397).

Piyasada yatırımların değerlendirmesinde en çok tercih edilen, dolayısı ile de piyasaların yönünü belirlemede etkili varlıklar arasında altın, borsa, petrol ve döviz kuru yer almaktadır. Tablo 1’de 2022 yılında Türkiye’de yatırımcısına en çok kazandıran ilk 5 yatırım aracı ve bu araçlardan elde edilen getiriler sıralanmıştır.

Tablo 1. Türkiye’de 2022 Yılında En Çok Kazandıran Yatırım Araçları ve Getirileri

Sıra	Yatırım Aracı	Getiri (%)
1	BİST 100	196,57
2	Hisse senedi şemsiye fon	181,26
3	Kıymetli maden şemsiye fon	52,84
4	Altın	43,10
5	Döviz kuru (\$)	40,28

Kaynak: <https://tr.investing.com/> adresinden alınan verilerle oluşturulmuştur.

Özellikle borsa, altın ve dövize yapılan yatırımlar; Türkiye’de işlem yapan yatırımcılar açısından yıllardır önemini korumakta ve bu piyasalara yapılan yatırımların tutarları giderek artmaktadır. Petrol fiyatları ise sadece finansal piyasaları değil aynı zamanda reel piyasaları da etkileyen en önemli göstergelerdendir. Bu çalışmada, yatırımcıların tasarruflarını değerlendirdikleri varlıklar ile VIX endeksi arasındaki ilişkilerin araştırılması amaçlandığından Cumhuriyet altını, BİST 100, petrol ve dolar kuru seçili varlıkları olarak belirlenmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde konuya ilişkin gerçekleştirilen uluslararası çalışmalar ile Türkiye’deki çalışmalar özetlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde çalışmaya ait veri seti ile çalışmanın yöntemi açıklanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde uygulanan yöntemlere ait bulgular yorumlanmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise sonuç ve değerlendirme bulunmaktadır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

VIX endeksi ile çeşitli finansal göstergelerin ilişkisinin araştırıldığı uluslararası çalışmalar incelendiğinde; Jubinski & Lipton (2013), volatilitenin altın, gümüş ve petrol vadeli işlemlerinin getirilerini nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Zimni volatilité ölçüsü olarak VIX endeksini, eşzamanlı volatilité ölçüsü olarak ise SPX getiri volatilitésinin genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişen varyans (generalized autoregressive conditional heteroskedasticity, GARCH) modelleri ile elde ettikleri tahminlerini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda, VIX endeks değişimlerinin altın ve gümüş vadeli işlem getirileri ile pozitif, petrol vadeli işlem getirileri ile ise negatif bir ilişki içinde oldukları bulgularına ulaşmışlardır. Ozair (2014), SPX ve VIX endeksleri arasındaki ilişkileri VAR analizi uygulayarak incelemiş ve SPX şoklarının VIX üzerinde uzun süreli etkileri olduğunu, dolayısı ile SPX endeksinin VIX endeks hareketlerini öngörülebilir kullandığını belirtmiştir. Basher & Sadorsky (2016), çalışmalarında 04.01.2000 – 31.07.2014 dönemleri arasında gelişen piyasalar endeksi (Emerging Markets Index, MCSI), VIX endeksi, petrol fiyatları, altın fiyatları ve tahvil fiyatları arasındaki ilişkileri hem getirileri hem de volatiliteleri yönünden incelemişlerdir. Analizleri sonucunda, en yüksek korelasyonun MCSI getirileri ile VIX arasında olduğunu ve ilişkinin ters yönlü olduğunu belirlemişlerdir. Ayrıca, gelişmekte olan pay piyasalarına ait pay getirileri ile VIX endeksi volatiliteleri arasındaki dinamik koşullu korelasyonların da negatif olduğunu tespit etmişlerdir. Diğer değişkenler arasındaki ikili ilişkiler ile ilgili elde ettikleri bulgular ise VIX endeksinin petrol ve altın getirileri ile negatif, tahvil getirileri ile pozitif; petrol getirilerin MCSI ve altın getirileri ile pozitif, tahvil getirileri ile negatif; gelişen piyasalar endeksinin altın getirileri ile pozitif tahvil getirileri ile

negatif ve altın getirilerinin tahvil getirileri ile pozitif korelasyonlu oldukları yönündedir. Chang, Tai-Lin, & McAleer (2016), çalışmalarında VIX endeks değerleri ile borsa yatırım fonları (exchange traded funds, ETF) getirileri arasındaki ilişkileri VAR modeli kullanarak araştırmışlar ve günlük VIX endeksi değerlerinin kısa vadede Avrupa ETF getirilerini negatif olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Huang & Wang (2017), yatırımcı korkusunun göstergesi olarak VIX endeksini kullanarak 01.01.2007 – 31.12.2014 dönemi için VIX endeksinin Tayvan Borsası üzerindeki etkisini incelemişler ve VIX endeksindeki artışların Tayvan Borsası üzerinde önemli etkileri olduğunu belirlemişlerdir. Peng, Hu, Chen, Zeng & Yang (2019), VIX endeksi ve ham petrol fiyatlarının döviz kurlarına etkilerini araştırmışlardır. Yaptıkları analizler sonucunda VIX endeksinin döviz kurlarını önemli ölçüde etkilediği, petrol fiyatlarının ise petrol ithal eden ve petrol ihraç eden ülkelerin döviz kurlarının riske maruz değerini (value at risk, VaR) farklı şekillerde etkilediği bulgularına ulaşmışlardır.

VIX endeksi ile BİST endekslerinin ilişkisinin araştırıldığı Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde; Başarır (2018), 03.01.2000 – 09.02.2018 dönemlerinde VIX ve BİST 100 endeksi arasındaki ilişkileri frekans alanı nedensellik testini kullanarak araştırılmıştır. Test sonuçları BİST 100 endeksinden VIX endeksine doğru herhangi bir nedensellik olmadığını, VIX endeksinden ise BİST 100 endeksine doğru tek yönlü hem geçici hem de kalıcı nedensellik olduğunu göstermiştir. Sakarya & Akkuş (2018); VIX, BİST Mali, BİST 100, BİST Banka, BİST Teknoloji endeksleri arasındaki ilişkileri 05.01.2010 – 22.06.2018 tarihleri arasında kalan dönem için araştırmışlardır. Toda-Yamamoto nedensellik testini uygulayarak VIX endeksinden ilgili BİST endekslerine doğru tek yönlü nedensellikler bulmuşlardır. Ayrıca, ARDL modeline sınır testi yaklaşımını kullanarak tüm değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını da belirlemişlerdir. Kuzu (2019), çalışmasında 03.01.2000 – 23.01.2019 dönemi için VIX ve BİST 100 endeksleri arasındaki kısa, orta ve uzun vadeli ilişkileri frekans alanı nedensellik testini kullanarak araştırmıştır. Araştırma neticesinde BİST 100 endeksinden VIX endeksine doğru herhangi bir nedensellik tespit edemezken VIX endeksinden BİST 100 endeksine doğru kısa, orta ve uzun vadede tek yönlü nedensellikler olduğunu belirlemiştir. İltaş & Güzel (2021), çalışmalarında VIX endeksi, BİST 100 endeksi ve kredi temerrüt Swap (credit default swap, CDS) primi ilişkisini incelemek için Toda-Yamamoto ile Fourier Toda-Yamamoto yapısal kırılmalı nedensellik analizi uygulamışlar ve tüm analizlerin sonucunda VIX endeksinden BİST 100 endeksine doğru nedenselliğin varlığına rastlamışlardır.

VIX endeksi ile çeşitli finansal göstergelerin araştırıldığı Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde; Tekin & Hatipoğlu (2017), petrol fiyatı, döviz kuru ile VIX endeksinin BİST 100 endeksi üzerindeki etkilerini kantil regresyon modeli kullanarak incelemişler ve VIX endeksinin BİST 100 endeksini önemli ölçüde etkilediğini belirlemişlerdir. Akdağ (2019); çalışmasında VIX endeksi, BİST 100 endeksi, sanayi üretim endeksi, döviz kuru, reel kesim ve tüketici güven endeksi, satın alma yöneticileri endeksi ile risk iştahı endeksi arasındaki ilişkileri Granger nedensellik, frekans nedensellik ve Johansen eşbütünleşme testlerini kullanarak incelemiştir. Testler neticesinde zaman boyutunda VIX endeksindeki değişimin, bahsi geçen diğer tüm değişkenlerdeki değişimlerin Granger nedenseli olduğu; frekans boyutunda ise VIX endeksindeki değişimin tüketici güven endeksindeki değişimin geçici bir nedenseli, diğer değişkenlerdeki değişimlerin ise kalıcı bir nedenseli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, VIX endeksinin tüm değişkenler ile eşbütünleşik olduğunu belirlemiştir. Bektaş & Babuşçu (2019), Ocak 2008 – Aralık 2018 dönemi için VIX endeksi, sanayi üretim endeksi, euro/dolar paritesi ve CDS primi arasındaki ilişkileri araştırmışlar ve yaptıkları analizler sonucunda sadece VIX endeksinden sanayi üretim endeksine tek yönlü bir Granger nedensellik olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Sarıtaş & Nazlıoğlu (2019), VIX endeksindeki değişimler ile BİST 100 endeks ve dolar kuru getirileri arasındaki Granger nedensellik ilişkilerini analiz etmişlerdir. Test sonuçları, VIX endeksindeki değişimlerin hem BİST 100 endeks getirilerinin hem de döviz kuru getirilerinin Granger nedenseli olduğunu göstermiştir. Öner (2018), çalışmasında 02 Ocak 2008 – 10 Mayıs 2017 dönemini kapsayan günlük veriler kullanarak altın, petrol, euro/dolar paritesi, Amerikan hazine 10 yıllık gösterge tahvil faiz oranı ile VIX endeksi arasındaki Granger nedensellikleri araştırmıştır. Analiz sonuçları; altından petrole, euro/dolar paritesine ve ilgili tahvil faiz oranlarına doğru tek yönlü, VIX

endeksi ile ilgili tahvil faiz oranları ve euro/dolar paritesi arasında ise çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Gülhan (2020), haftalık veriler kullanarak 13 Aralık 2015 – 12 Ocak 2020 dönemi için altın, petrol, BİST100 endeksi, döviz kuru ve VIX endeksi arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Analiz sonuçları, petrol ile BİST 100 endeksi arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğu; altın fiyatlarının VIX endeksinin tek yönlü Granger nedenseli, diğer tüm değişkenlerin ise altın fiyatlarının tek yönlü Granger nedenseli olduğu yönündedir. Münyas & Bektur (2021), günlük veriler kullanarak 03.01.2005 – 31.12.2019 dönemi için CDS primleri, döviz kuru (dolar ve euro), BİST 100 endeksi, altın fiyatları ile VIX endeksi arasındaki uzun dönem ilişkisinin varlığını ARDL modeline sınır testi yaklaşımı ile araştırmışlardır. Analiz sonucunda VIX endeksi ile Euro kuru arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna varılırken VIX endeksi ile dolar kuru arasında negatif yönlü; altın, BİST 100 endeksi ve CDS ile arasında ise pozitif yönlü ilişki bulmuşlardır.

II. VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada yapılacak analizler için Ocak 2002 – Aralık 2021 dönemini kapsayan BİST 100 endeksi, ham petrol, dolar kuru ve VIX endeksinin aylık verileri Investing resmi adresinden (<https://tr.investing.com/>); Cumhuriyet altını aylık verileri ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) veri sisteminden (<https://evds2.tcmb.gov.tr/>) elde edilmiştir. Analize konu olan varlık getirileri aşağıdaki şekilde hesaplanmıştır:

$$r_t = \ln p_t - \ln p_{t-1} \quad (0)$$

Burada r_t varlık getirisini, p_t varlığın değerini (fiyat veya endeks) ve \ln doğal logaritmayı simgelemektedir. BİST 100 endeksinin getirisi $GBIST100_t$, dolar kuru getirisi $GDOLAR_t$, cumhuriyet altınının getirisi $GALTIN_t$ ve ham petrolün getirisi $GPETROL_t$ ile ifade edilmiştir. VIX endeksi volatilitiyi ölçtüğü için sadece doğal logaritması alınmıştır ve bu dönüşüm LVIX_t olarak ifade edilmiştir. İlk aşamada, çalışmaya konu olan değişkenlerin durağan olup olmadıklarını belirlemek için Genişletilmiş Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller, ADF) birim kök testi (Dickey & Fuller 1979; 1981) uygulanmıştır.

Tüm değişkenlerin durağan olduğu belirlendiğinden, değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin analizinde Sims (1980) tarafından önerilen vektör otoregresif (Vector Autoregressive, VAR) model kullanılmıştır. En genel hali ile n değişkenli VAR(p) modeli:

$$X_t = \Phi_0 + \Phi_1 X_{t-1} + \Phi_2 X_{t-2} + \dots + \Phi_p X_{t-p} + e_t \quad (0)$$

olarak ifade edilmektedir. Burada, $X_t = [X_{1t} \ X_{2t} \ \dots \ X_{nt}]'$ n elemanlı değişkenler vektörü, $s=1,2,\dots,p$ olmak üzere Φ_s 'ler $n \times n$ boyutlu katsayı matrisleri ve e_t $n \times 1$ boyutlu hata terimleri vektörüdür. Modelin mertebesi (p), gecikme uzunluğu seçimi için kullanılan kriterlerden faydalanılarak ve hatalar otokorelasyonsuz olacak şekilde belirlenmiştir. Otokorelasyonsuz hataların belirlenmesinde Ljung & Box (1978) tarafından önerilen Q istatistiği kullanılmıştır.

Belirlenen VAR(p) modelindeki her bir Φ_s katsayı matrisinin elemanları $\phi_{ij(s)}$ olarak tanımlansın. Her i ve j için ($i \neq j$), bu katsayılar ile ilgili aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

$$H_{0ij} : \phi_{ij(1)} = \phi_{ij(2)} = \dots = \phi_{ij(p)} = 0$$
$$H_{1ij} : \text{En az biri sıfırdan farklı}$$

Böylece, değişkenler arasında Granger(1969)'ın tanımladığı Granger Nedenselliğın olup olmadığı araştırılmıştır.

VAR(p) modelinin ortogonal VMA(∞) gösterimi olan

$$X_t = \mu + \varepsilon_t + \Psi_1 \varepsilon_{t-1} + \Psi_2 \varepsilon_{t-2} + \dots + \Psi_s \varepsilon_{t-s} + \dots \quad (0)$$

s dönem ileri kaydırıldığında

$$X_{t+s} = \mu + \varepsilon_{t+s} + \Psi_1 \varepsilon_{t-1+s} + \Psi_2 \varepsilon_{t-2+s} + \dots + \Psi_s \varepsilon_t + \dots \quad (0)$$

elde edilir. Bu gösterim kullanılarak VAR(p) modelindeki değişkenlere ilişkin etki-tepki fonksiyonu,

$$\frac{\partial X_{t+s}}{\partial \varepsilon'_t} = \Psi_s \quad (0)$$

olarak tanımlanır. Çalışmada, bu tanım kullanılarak VAR(p) modelinde yer alan değişkenlerin etki-tepki fonksiyonları hesaplanmış ve grafikleri çizilmiştir. Burada Ψ_s matrisinin elemanları $\Psi_s = [\psi_{ij(s)}]$ olarak ifade edilirse matrisin her bir elemanı $\psi_{ij(s)}$, t zaman noktasında j-inci değişkende meydana gelen 1 birimlik şoka s dönem sonra i-inci değişkenin verdiği tepkiyi ifade etmektedir.

III. BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenlere ADF durağanlık sınaması uygulanmıştır. Değişkeni sıfır etrafında dalgalanmadığından ve bir deterministik trend içermediğinden bu değişkene ilişkin ADF testi, sadece sabit içeren test denklemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Getiri serileri sıfır veya sıfıra çok yakın bir değer etrafında dalgalandığından yani, seriyi üreten süreci betimleyen denklemin sabit içermeye ihtimali olduğundan getiri serilerine ilişkin ADF sınaması hem sabit içeren test denklemi hem de yalın (sabit ve trend içermeyen) test denklemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. ADF durağanlık sınaması sonuçları Tablo 2'de rapor edilmiştir. Test sonuçları tüm değişkenlerin durağan olduğuna işaret etmiştir.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Durağanlık Sınaması

Değişken	Model	Gecikme	Test istatistiği
LVIX_t	S	0	-4,823655***
$GBIST100_t$	S	0	-16,59346***
	Y	0	-16,28180***
$GDOLAR_t$	S	0	-13,70563***
	Y	0	-13,31603***
$GALTIN_t$	S	0	-10,47041***
	Y	0	-9,488335***
$GPEOTROL_t$	S	0	-12,89445***
	Y	0	-12,89877***

***p<0,01. S sabit içeren test denklemini, Y yalın (sabit ve/veya trend içermeyen) test denklemini ifade etmektedir.

LVIX_t, $GBIST100_t$, $GDOLAR_t$, $GALTIN_t$ ve $GPEOTROL_t$ serileri kullanılarak oluşturulacak VAR modeli için gecikme seçme kriterleri olarak log olabilirlik (log likelihood, LogL), olabilirlik oranı (likelihood ratio, LR), nihai kestirim hatası (final prediction error, FPE), Akaike bilgi kriteri (Akaike information criterion, AIC), Schwarz bilgi kriteri (Schwarz information criterion, SIC) ve

Hannan-Quinn (HQ) kriterleri kullanılmıştır. Gecikme seçimi için kullanılan kriterler ve önerdikleri gecikmeler Tablo 3’de rapor edilmiştir.

Tablo 3. VAR Modeli İçin Gecikme Seçimi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
0	1123,407	NA	3,31e-11	-9,941396	-9,865483	-9,910757
1	1298,948	341,7192	8,69e-12	-11,27954	-10,82406*	-11,09570*
2	1324,066	47,78134*	8,68e-12*	-11,28059*	-10,44554	-10,94356
3	1339,462	28,60142	9,47e-12	-11,19522	-9,980604	-10,70499

* Kriterin önerdiği gecikmeyi ifade etmektedir.

Kriterlerin çoğunlukla işaret ettiği gecikme seçilerek VAR (2) modeli tahmin edilmiş ve seçilen gecikmenin yeterli olup olmadığı, hatalara portmanteau otokorelasyon testi yapılarak sınanmıştır. Bu amaçla Ljung-Box Q istatistiği kullanılmıştır. Hataların otokorelasyonlu olmaması sebebiyle VAR (2) modeli uygun model olarak seçilmiş ve analizlere bu model ile devam edilmiştir. VAR (2) modelinin tahmini ve model uyumunu gösterir tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Tahmin Edilen VAR (2) Modeli

	LVIX_t	$GBIST100_t$	$GDOLAR_t$	$GALTIN_t$	$GPETROL_t$
LVIX_{t-1}	0,713192***	-0,040400	-0,001839	0,011896	-0,114012***
LVIX_{t-2}	0,135350*	0,045851	0,000793	-0,004950	0,131678***
$GBIST100_{t-1}$	-0,204905	-0,086908	-0,026587	0,063432	0,260484***
$GBIST100_{t-2}$	0,202574	0,015090	-0,013446	0,053837	0,111522
$GDOLAR_{t-1}$	-0,618821*	-0,083423	0,114923	0,318315***	0,323133*
$GDOLAR_{t-2}$	0,213191	-0,007667	0,011896	0,171673*	-0,166530
$GALTIN_{t-1}$	0,302134	0,182460	-0,000286	0,138080*	0,191895
$GALTIN_{t-2}$	0,043256	-0,015522	-0,151613*	-0,197525**	0,052159
$GPETROL_{t-1}$	-0,021559	-0,018487	0,009700	-0,013972	0,118347*
$GPETROL_{t-2}$	0,039696	0,007214	0,022545	0,007117	-0,103141
Sabit	0,438480***	-0,005069	0,014153	-0,007690	-0,056509
R Kare	0,688447	0,020098	0,036250	0,192827	0,139422
Düzeltilmiş R Kare	0,674661	-0,023261	-0,006394	0,157111	0,101343
Hata Kareleri Toplamı	9,769527	1,597268	0,567045	0,452595	2,653188
Eşitliğin Standart Hatası	0,207913	0,084069	0,050090	0,044751	0,108350
F İstatistiği	49,93980***	0,463524	0,850061	5,398951***	3,661413***
Model İçin Tanımlayıcı İstatistikler					
LogL	1383,452	Q(4)		44,05455	
AIC	-11,21057	Q(8)		119,4291	
SIC	-10,40574	Q(12)		214,9465	

*p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01. Q(4), Q(8) ve Q(12) sırası ile 4., 8. ve 12. gecikme için hesaplanmış Ljung-Box Q istatistikleridir.

Belirlenen bu VAR(p) modeli kullanılarak Granger nedensellik testinin gerçekleştirilebilmesi için ayrıca sistemin istikrarlı olması gerekmektedir. Sistemin istikrarlı olup olmadığını belirlemek için hesaplanan kökler ve büyüklükleri Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. Tahmin Edilen VAR (2) Modelinin Kökleri

Kök	Büyüklük
0,872874	0,872874

0,263440 – 0,410731i	0,487955
0,263440 + 0,410731i	0,487955
-0,358377	0,358377
0,109846 – 0,333153i	0,350795
0,109846 + 0,333153i	0,350795
-0,147750 – 0,296843i	0,331581
-0,147750 + 0,296843i	0,331581
0,016032 – 0,114908i	0,116021
0,016032 + 0,114908i	0,116021

Tüm kökler birim çemberin içine düştüğü için modelin istikrarlı olduğu sonucuna varılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler %5 önem düzeyinde ele alındığında modeldeki katsayıların büyük bir bölümünün istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. BİST 100 endeks getirileri ve doların getirileri diğer değişkenlerin getirileri ve VIX endeksi ile ilişkili hareket etmemektedir. Dolayısı ile yatırımcılar bu ürünleri portföylerine dahil ederek riski azaltmak yönünde başarılı bir portföy çeşitlendirmesi yapabileceklerdir. Cumhuriyet altını getirileri, kendisinin ve dolar getirilerinin geçmiş değerleri; petrol getirileri ise borsa getirilerinin ve LVIX_t 'nin geçmiş değerleri ile açıklanabilmektedir. LVIX_t ise sadece kendi 1. gecikmesi ile ilişkilidir.

Tablo 6. Granger Nedensellik/Blok Dışsallık Test Sonuçları

	LVIX_t	$GBIST100_t$	$GDOLAR_t$	$GALTIN_t$	$GPETROL_t$
LVIX_t		2,440182	0,016730	0,902042	12,10137***
$GBIST100_t$	2,546229		0,407392	3,798420	7,990001**
$GDOLAR_t$	3,116170	0,331045		21,29437***	3,417786
$GALTIN_t$	0,693247	1,436373	3,003941		1,118207
$GPETROL_t$	0,109755	0,126722	0,748438	0,273057	

*p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01

Tablo 6’da rapor edilen Granger Nedensellik/Blok Dışsallık test sonuçları modelin istatistiksel olarak anlamlı olan katsayıları ile uyumludur. Test sonuçlarına göre dolar getirileri Cumhuriyet altını getirilerinin Granger nedenseli; BİST 100 endeks getirileri ve VIX endeksi de petrol getirilerinin Granger nedenselidir. Bu bulgu, yatırımcıların dolar getirilerini kullanarak Cumhuriyet altını getirilerini, BİST 100 endeks getirilerini ve VIX endeksini kullanarak petrol getirilerini daha iyi öngörebilecekleri anlamına gelmektedir. Yapılacak öngörülerin ise portföy performansını olumlu etkilemesi beklenebilir.

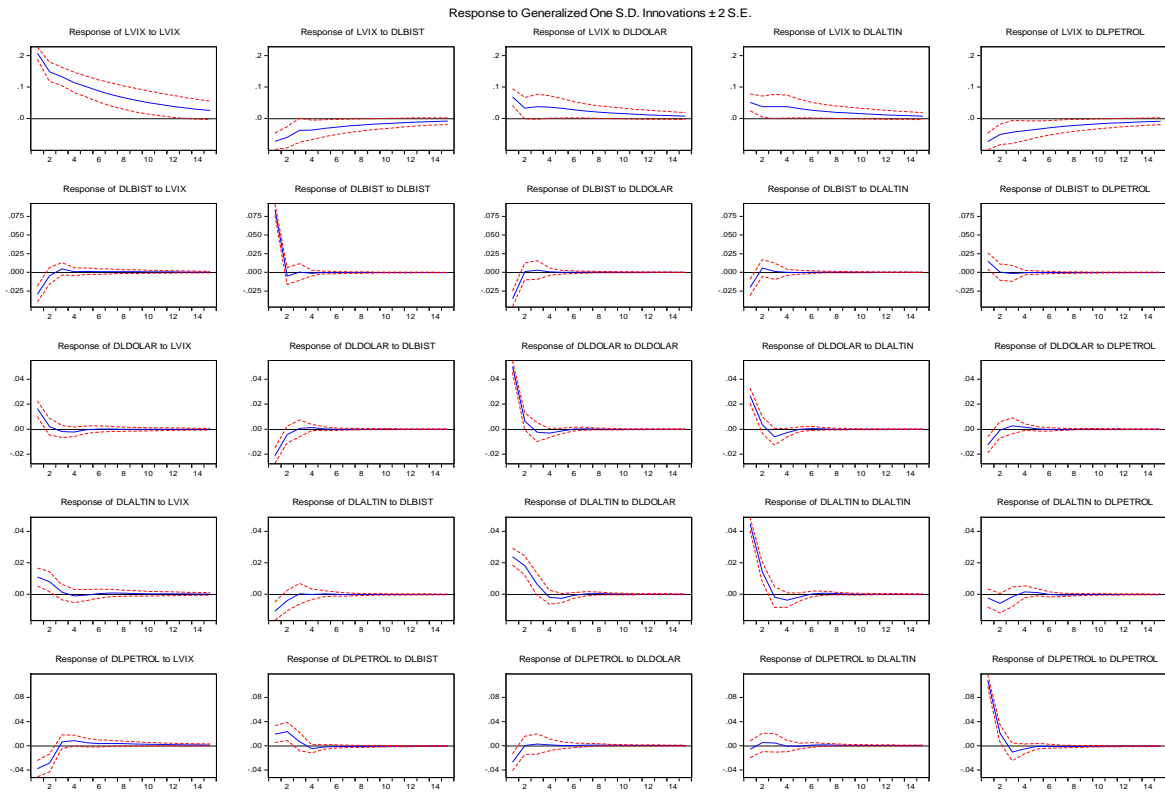
Değişkenlerde meydana gelen şoklara diğer değişkenlerin verdiği tepkiler grafikler halinde Şekil 1’de yer almaktadır. Şoklar 1 standart hata büyüklüğündeki artışlar olarak ölçülmüştür. Mavi çizgiler tepkileri, kırmızı kesik çizgiler güven aralıklarını temsil etmektedir. Güven aralıklarının sıfır değerini içerdiği dönemler için tepkiler istatistiksel olarak anlamsız olduğundan sadece istatistiksel olarak anlamlı olan tepkiler yorumlanmıştır.

Şekil 1’de yer alan etki-tepki fonksiyonlarının grafikleri incelendiğinde, şoklara en uzun süre tepki veren değişkenin LVIX_t olduğu görülmektedir. LVIX_t, kendinde oluşan bir standart sapmalı artış (şok)’a 12 dönem boyunca pozitif tepki vermekte iken, $GPETROL_t$ ’de oluşan bir standart sapmalı şoka 11 dönem boyunca negatif tepki vermektedir. Yani ceteris paribus iken, LVIX_t ’de oluşan bir standart sapmalı artış LVIX_t ’yi 12 dönem boyunca (azalan oranda) arttırmaya devam

etmektedir. Petrol getirilerinde meydana gelen bir artış ise 11 dönem boyunca LVIX_t 'nin değerini (azalan oranda) düşürmektedir. LVIX_t, dolar getirilerindeki şoklara bir dönem pozitif, Cumhuriyet altını getirilerindeki şoklara iki dönem pozitif ve BİST 100 endeksi getirilerindeki şoklara iki dönem negatif tepki vermektedir.

Diğer değişkenler, sistemde meydana gelen şoklara nispeten daha kısa süreli tepkiler vermektedir. BİST 100 endeks getirisi; LVIX_t, dolar getirilerindeki ve Cumhuriyet altını getirilerindeki şoklara negatif tepki, BİST 100 endeks getirilerindeki ve petrol getirilerindeki şoklara ise pozitif tepki vermekte ve bu tepkiler bir dönem sürmektedir. Dolar getirilerinin tepkileri de bir dönem sürmekte ve bunlar petrol getirilerindeki ve BİST 100 endeks getirilerindeki şoklara negatif; LVIX_t, dolar getirilerindeki ve Cumhuriyet altını getirilerindeki şoklara pozitif tepkiler şeklindedir.

Cumhuriyet altın getirileri, petrol getirilerindeki şoklara tepki vermezken, BİST 100 endeks getirilerinde meydana gelen şoklara bir dönem negatif; LVIX_t, dolar getirileri ve Cumhuriyet altını getirilerinde meydana gelen şoklara iki dönem boyunca pozitif tepkiler vermektedir. Petrol getirileri, Cumhuriyet altını getirilerindeki şoklara tepki vermezken, BİST 100 endeks getirileri ve petrol getirilerindeki şoklara iki dönem boyunca pozitif, dolar getirilerindeki şoklara bir dönem, LVIX_t 'deki şoklara ise iki dönem boyunca negatif tepkiler vermektedir.

Şekil 1. Etki-Tepki Fonksiyonların Grafikleri

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Ocak 2002 – Aralık 2021 döneminde Türk yatırımcıların genel olarak en çok ilgi gösterdiği varlıklardan ham petrol, Cumhuriyet altını, dolar kuru ve BİST 100 endeksi getirilerinin hem birbirleri ile hem de VIX endeksi ile olan dinamik ilişkileri incelenmiştir.

İlk aşamada seçili varlıkların getiri serileri elde edilmiş ve doğrusallaştırmak amacı ile VIX endeksinin doğal logaritması alınmıştır. Analizde kullanılmak üzere elde edilen dönüştürülmüş serilere birim kök testleri uygulanarak durağan oldukları gösterilmiştir. Analizde kullanılan seriler durağan olduğundan VAR analizi yapılmıştır. Uygun model olarak VAR (2) belirlenmiş ve bu model kullanılarak Granger nedensellik testleri yapılmış ve etki-tepki fonksiyonları elde edilmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkiler %5 önem düzeyinde değerlendirildiğinde BİST 100 endeks ve dolar getirilerinin diğer değişkenlerin getirileri ve VIX endeksi ile ilişkili hareket etmediği görülmüştür. Dolayısıyla yatırımcılar bu ürünleri portföylerine dahil ederek başarılı bir portföy çeşitlendirmesi yapabileceklerdir.

Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre dolar getirileri Cumhuriyet altını getirilerinin Granger nedenseli; BİST 100 endeks getirileri ve VIX endeksi ise petrol getirilerinin Granger nedenselidir. Bu sonuç, yatırımcıların dolar getirilerini kullanarak Cumhuriyet altını getirilerini; BİST 100 endeks getirilerini ve VIX endeksini kullanarak petrol getirilerini daha iyi öngörebilecekleri anlamına gelmektedir. Yapılacak öngörülerin ise portföy performansını olumlu etkilemesi beklenebilir.

Etki-tepki fonksiyonları, şoklara en uzun süre tepki veren değişkenin *LVIX*, olduğunu göstermiştir. *LVIX*, kendi şoklarına 12 ay boyunca pozitif, petrol getirisindeki şoklara 11 ay boyunca negatif tepki vermektedir. Yani, *LVIX*, 'deki bir şok bu değişkeni 12 ay boyunca azalan oranda artırmaya devam etmektedir. Petrol getirilerinde meydana gelen bir artış ise 11 ay boyunca *LVIX*, 'nin değerini azalan oranda düşürmektedir. Cumhuriyet altını getirileri ve petrol getirileri karşılıklı olarak birbirlerinin şoklarına tepki vermezken; diğer değişkenlerin birbirlerine verdiklerine tepkiler 1-2 ay içinde sönmektedir.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, pay, döviz, altın ve petrol gibi varlıkları içeren bir portföyde başarılı bir çeşitlendirme elde edilerek riskin düşürülebileceği anlaşılmıştır. İlave olarak, pay, döviz, altın ve petrol gibi varlıkların yanı sıra VIX korku endeksinin de varlık getirilerinin öngörülmesinde başarılı bir şekilde kullanılabilceği belirlenmiştir. Buna göre, çeşitli araçlar kullanılarak yapılan getiri öngörülerinin portföy performansını olumlu etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada seçilmiş endeksler ve varlık getirileri arasındaki ilişkiler VAR modeli ile incelenmiştir. Yapılacak yeni çalışmalarda farklı yöntemler kullanılarak farklı değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesinin de önemli bilimsel ve pratik katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, S. (2019). VIX korku endeksinin finansal göstergeler üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 235–256.
- Basher, S. A., & Sadorsky, P. (2016). Hedging emerging market stock prices with oil, gold, VIX, and bonds: a comparison between DCC, ADCC and GO-GARCH. *Energy Economics*, 54, 235–247.
- Başarır, Ç. (2018). Korku endeksi (VIX) ile BİST 100 arasındaki ilişki: frekans alanı nedensellik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(2), 177–191.
- Bektaş, N. Ç., & Babuşcu, Ş. (2019). VIX korku endeksi ve CDS primlerinin büyüme ve döviz kuruna etkisi, Türkiye örneği. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 97–111.
- Chang, C., Tai-Lin, H., & McAleer, M. (2016). How are VIX and stock index ETF related?. No. 16-010/III. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 2016.

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427–431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057–1072.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424–438.
- Gülhan, Ü. (2020). Altın fiyatları ile VIX endeksi, BİST 100 endeksi, döviz kuru ve petrol fiyatları ilişkisi: ekonometrik bir analiz. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(2), 576–591.
- Huang, T. C., & Wang, K. Y. (2017). Investors fear and herding behavior: Evidence from the Taiwan stock market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(10), 2259–2278.
- Investing Resmi Adresi (2022, 5 Şubat) Erişim Adresi: <https://tr.investing.com>
- İltaş, Y., & Güzel, F. (2021). Borsa endeksi ve belirsizlik göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(3), 411–424.
- Jiang, G. J., & Tian, Y. S. (2007). Extracting model-free volatility from option prices: an examination of the VIX index. *The Journal of Derivatives*, 14(3), 35–60.
- Jubinski, D., & Lipton, A. F. (2013). VIX, gold, silver, and oil: how do commodities react to financial market volatility?. *Journal of Accounting and Finance*, 13(1), 70–88.
- Kuzu, S. (2019). Volatilite endeksi (VIX) ile BİST 100 arasındaki Johansen eş-bütünleşme ve frekans alanı nedensellik analizi. *Electronic Turkish Studies*, 14(1).
- Ljung, G. M. ve Box, G. E. P. (1978). On a measure of a lack of fit in time series models. *Biometrika*, 65 (2), 297–303.
- Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77–91.
- Münyas, T., & Bektur, Ç. (2021). Korku endeksi (VIX) ile kredi temerrüt swap (CDS), dolar kuru, euro kuru, BİST 100 ve altın arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(2), 555–571.
- Ozair, M. (2014). What does the VIX actually measure? An analysis of the causation of SPX and VIX. *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 3(2), 83–132.
- Öner, H. (2018). Altın, petrol, döviz kuru, faiz ve korku endeksi arasındaki ilişki üzerine bir çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(19), 396–404.
- Özer, A., & Çömlekçi, İ. (2020). Odaklanma stratejisi ve çeşitlendirme stratejisi izleyen fonların performanslarının karşılaştırılması. *Electronic Journal of Social Sciences*, 19(76), 2012–2023.
- Peng, W., Hu, S., Chen, W., Zeng, Y. F., & Yang, L. (2019). Modeling the joint dynamic value at risk of the volatility index, oil price, and exchange rate. *International Review of Economics & Finance*, 59, 137–149.
- Sakarya, Ş., & Akkuş, H. T. (2018). BİST 100 ve BİST sektör endeksleri ile VIX endeksi arasındaki ilişkisinin analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 351–374.
- Sarıtaş, H., & Nazlıoğlu, E. H. (2019). Korku endeksi, hisse senedi piyasası ve döviz kuru ilişkisi: Türkiye için ampirik bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(4), 542–551.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica*, 48, 1–48.
- Tekin, B., & Hatipoğlu, M. (2017). The effects of VIX index, exchange rate & oil prices on the BIST 100 index: A quantile regression approach. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 627–634.
- Yağlı, İ. (2016). Uluslararası portföy çeşitlendirmesi kapsamında ABD ile BRICS ve Türkiye hisse senedi piyasaları arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1(1-2), 13–22.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) (2022, 5 Şubat) Erişim Adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. Bu çalışma 12-14 Mayıs 2022 tarihinde Kahramanmaraş'ta gerçekleştirilen 21. Uluslararası İşletmecilik Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Yazar Katkıları : Yazarlar çalışmaya eşit katkı sağlamışlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study. This study was presented orally at the 21st International Business Congress held in Kahramanmaraş on 12-14 May 2022.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest.

DENETİM ÜCRETİ İLE DENETİM KOMİTESİNİN KARAKTERİSTİKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: BORSA İSTANBUL ÖRNEĞİ

Serkan TERZİ¹
İlker KIYMETLİ ŞEN²

Öz

Bu çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin açıkladığı denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada denetim komitesinin karakteristikleri olarak toplam üye sayısı, kadın üye sayısı, bağımsız üye sayısı, üyelerin uzmanlıkları, eğitim düzeyleri ve yapılan toplantı sayısı kullanılmıştır. Bu amaçla Borsa İstanbul'da 2020 ve 2021 yıllarında işlem gören 205 şirket analize dahil edilmiştir. Çalışmada çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan çalışmada denetim ücreti ile denetim komitesinde iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim gören kadın üyeler arasında anlamlı ve pozitif ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanında diğer hipotezler reddedilmiştir. Ayrıca şirketin büyüklüğü ve bağımsız denetçi ile denetim ücreti arasında anlamlı ve pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Denetim Ücreti, Denetim Komitesi, Borsa İstanbul.

JEL Sınıflandırması : M41

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, serkanterzi@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0151-8082.

² Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Muhasebe ve Denetim Bölümü, ilksen@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6175-3397.

Atıf/Citation (APA 6):

Terzi, S., & Kıymetli-Şen, İ. (2023). Denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişki: Borsa İstanbul örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 309–321. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1152369>.

THE RELATIONSHIP BETWEEN AUDIT FEES AND AUDIT COMMITTEE CHARACTERISTICS: EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL

Abstract

This study examines the relationship between the audit fee announced by the companies traded in Borsa Istanbul and the audit committee characteristics. In the study, the audit committee characteristics were used as the total number of members, the number of female members, the number of independent members, the expertise of the members, their education level and the number of meetings. For this purpose, 205 companies traded in Borsa Istanbul in 2020 and 2021 were included in the analysis. Multiple linear regression analysis was used in the study. In the study, a significant and positive relationship was determined between the audit fee and the female members of the audit committee who were educated in the field of economics and administrative sciences. However, other hypotheses were rejected. In addition, a significant and positive relationship was determined between the company size, the independent auditor, and the audit fee.

Keywords : Audit Fee, Audit Committee, Borsa Istanbul.

JEL Classification : M41

GİRİŞ

Dünyada 2000’li yıllarda ortaya çıkan muhasebe skandalları (Enron ve WorldCom gibi), denetim hizmetinin güvenilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu skandallar özellikle sermaye piyasaları üzerinde etkili olmuştur. Bu güvensizlik sorununun giderilmesi amacıyla düzenleyici kuruluşlar tarafından bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar içinde Sarbanes Oxley yasası en bilinenlerindedir. Yapılan bu düzenlemeler yardımıyla şirketlerin kurumsal yönetim uygulamalarının iyileştirilmesi de amaç edinilmiştir. Bunlar içinde şirket yöneticilerinin hesap verebilirliği ve sorumluluklarının artırılması, kadınların liderlik rollerinin iyileştirilmesi veya temsillerinin artırılması da yer almıştır (Gull ve ark., 2021: 486; Huang ve ark., 2014: 528). Dünyada kurumsal yönetim uygulamaları kapsamında yapılan düzenlemelere uyumlu olarak Türkiye’de de bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Denetim komiteleri 1970’li yıllardan itibaren Amerika ve İngiltere başta olmak üzere dünyada ilgi görmekte iken, Türkiye’de 2011 yılında Sermaye Piyasaları Kurulu tarafından yapılan düzenleme ile yasal olarak uygulamaya konulmuştur. Bu düzenleme ile Türkiye’de borsada işlem gören şirketlerin denetim komitesi oluşturması zorunlu hale getirilmiş ve komitenin en az 2 üyeden oluşması ve yılda en az 4 toplantı yapması yasal şarta bağlanmıştır (Özer & Merter, 2019: 51).

Kurumsal yönetim uygulamalarında yönetim kurulu, denetim komitesi gibi alt kurullar, şirket hissedarları adına önemli roller üstlenmektedir. Vekâlet teorisi açısından kurumsal yönetim uygulamaları, şirketlerin hissedarının çıkarlarını koruması ve bu amaçla da yönetimin faaliyetlerinin bağımsız gözetimini ve hesap verebilirliğini sağlamaktadır (Aldamen ve ark. 2018: 61).

Kurumsal yönetim uygulamaları içinde denetim komitesinin yeri önemlidir. Denetim komitelerinin kurumsal yönetim uygulamalarındaki rolü, denetim hizmeti ile şirket yönetimi arasındaki köprüünün kurulması ve denetim faaliyetlerinin etkili ve kaliteli yürütülmesi açısından önem arz etmektedir (Abbott ve ark. 2003: 17–18).

Denetim komitesi, finansal raporlama sürecini denetlemekten ve bağımsız denetçi seçiminden sorumludur. Bunların yanında denetim komitesi, denetçilerin bağımsızlığının korunmasında, kontrol mekanizmalarının etkinliğinin sağlanmasında ve risk yönetimi sürecinde önemli rollere ve sorumluluklara sahiptir (Alkebee ve ark. 2021: 73).

Şirketlerin finansal tablolarının denetlenmesi için bağımsız denetçi seçiminde önemli olan bir unsur da denetim hizmetinin fiyatlandırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle denetim ücretinin belirlenmesidir. Denetim ücreti, denetim hizmetini yürüten denetçilere belirli standartlara göre yapılan ekonomik ödemedir. Denetim ücreti; toplam denetim maliyetini, risk ve kar talebini içermektedir (Liu, 2017: 52).

Literatürde çeşitli ülkelerde denetim ücreti ile denetim komitesi arasındaki ilişkinin tespitine yönelik bazı ampirik çalışmalar (örneğin Collier & Gregory, 1996; Carcello ve ark., 2002; Abbott ve ark., 2003; Goodwin-Stewart & Kent, 2006; Loukil, 2014) yapılmış olmasına rağmen Türkiye’de denetim ücretlerinin 31 Aralık 2021 tarihi itibarıyla açıklanmaya başlaması nedeniyle bu konuyla ilgili ampirik çalışma yapılmamıştır. Türkiye’de denetim komitesi ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle, kar yönetimi, iç denetim etkinliği ve finansal raporlama ile ilgili çeşitli konuları (zamanlılık, ihtiyatlılık vb.) kapsamıştır (Özer & Merter, 2019: 52).

Bu çalışmada, denetim komitesinin karakteristikleri ile denetçi ve şirket yönetimi arasındaki bağın ekonomik yönünü oluşturan denetim ücreti arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla, Türkiye’de Borsa İstanbul’da işlem gören ve denetçi raporlarını kamuoyuna açıklayan şirketler üzerinde araştırma gerçekleştirilmiştir.

I. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI VE HİPOTEZ GELİŞTİRME

Literatürde denetim komitesi ile denetim ücreti arasındaki ilişkinin tespitine yönelik Amerika ve Avrupa başta olmak üzere bazı çalışmalar bulunmaktadır.

Carcello ve ark. (2002)’nin yaptıkları çalışmada denetim komitesi karakteristiklerinin (bağımsızlık, toplantı sayısı, uzmanlık) denetim ücreti ile ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmış olup, komitenin karakteristikleri ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Abbott ve ark. (2003)’nin çalışmalarında denetim komitesi karakteristiklerinin (bağımsızlık, toplantı sayısı, finansal uzmanlık) denetim ücreti ile ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmıştır. Çalışmanın neticesinde yıl içerisindeki toplantı sayısı, bağımsızlık ve finansal alanda tecrübeli üyeler ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın yılda en az 4 kez toplantı yapma sıklığı ile denetim ücreti arasında ilişki tespit edilmemiştir.

Goodwin-Stewart ve Kent (2006)’in çalışmalarında denetim komitesi karakteristiklerinin (bağımsızlık, toplantı sayısı, komitenin varlığı (ayrı bir komite olarak şirket bünyesinde kurulup kurulmadığı), finansal uzmanlık) denetim ücreti ile ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda denetim komitesinin karakteristikleri ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Vafeas ve Waagelein (2007) yaptıkları çalışmada denetim komitesi karakteristiklerinin (bağımsızlık, toplantı sayısı, tecrübe, üye sayısı) denetim ücreti ile ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmış olup 2001-2002 yıllarına ilişkin değişkenler toplu analiz edildiğinde komitenin üye sayısı ve üyelerin tecrübesi ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki, komite üyeleri içerisinde şirket içi üye olması ile negatif ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın toplantı sıklığı ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir. Ayrıca 2002 yılı için komitenin hiçbir karakteristiği ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edilmezken, 2001 yılı için tecrübe ve üye sayısı ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

Loukil (2014) yaptığı çalışmada denetim komitesi karakteristiklerinin (denetim komitesinin varlığı, bağımsızlık ve toplantı sıklığı) denetim ücreti ile ilişkisini incelemiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan çalışmada denetim komitesi karakteristiklerinin denetim ücreti ile pozitif bağlantısı tespit edilmiştir.

Rani (2018) çalışmasında denetim komitesi karakteristiklerinin (komite üye sayısı, bağımsızlık, finansal uzmanlık, toplantı sıklığı, komitenin varlığı) denetim ücreti ile ilişkisini incelemiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmış olup denetim komitesinin üye sayısı, toplantı sıklığı ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilirken, uzmanlık ile denetim ücreti arasında negatif ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanında bağımsızlık ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir.

Drogalas ve ark. (2021) tarafından yapılan çalışmada denetim komitesi karakteristiklerinin (komite üye sayısı, bağımsızlık, finansal uzmanlık, tecrübe, toplantı sıklığı, kadın üye sayısı) denetim ücreti ile ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan çalışmada denetim komitesi üye sayısı, toplantı sıklığı ve tecrübe ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilirken bağımsızlık, finansal uzmanlık ve kadın üye sayısı ile denetim ücreti arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmemiştir.

Collier ve Gregory (1996), Xin ve Ping-Xin (2006), Loukil (2014), Qasim ve ark. (2019), Ali ve ark. (2018) ve Rani (2018) tarafından yapılan çalışmalarda denetim komitesinin etkinliği ile denetim ücreti arasındaki ilişki incelenmiştir. Collier ve Gregory (1996), Loukil (2014) çalışmalarında denetim komitesinin varlığı ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Buna karşın Xin ve Ping-Xin (2006) yaptıkları çalışmada denetim komitesinin varlığı ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edememişlerdir. Qasim ve ark. (2019) yaptıkları çalışmada komitenin toplantı sıklığı ve finansal uzmanlık ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit ederken, komitenin üye sayısı ile denetim ücreti arasında anlamlı ilişki tespit edememişlerdir. Ali ve ark. (2018) ve Rani (2018) tarafından yapılan çalışmalarda denetim komitesinin etkinliği ile denetim ücreti arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Bu çalışmada literatürde yapılan çalışmalarla uyumlu şekilde denetim komitesinin karakteristikleri olarak; komitenin üye sayısı, bağımsızlığı, uzmanlığı, üyelerin eğitimi ve toplantı sayısı esas alınmış ve bunlar ile denetim ücreti arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu ilişkiye yönelik oluşturulan hipotezler ve açıklamalar aşağıda sunulmuştur.

I.I. Toplam Üye ve Kadın Üye Sayıları

Lai ve ark. (2017) tarafından yapılan çalışmada denetim komitesinin yapısı incelenmiş olup, bağımsız ve uzman komitelere sahip şirketlerin daha fazla açıklama, daha düşük kazanç yönetimi ve daha düşük denetim riskleri ile ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Qasim ve ark. (2019) ise yaptıkları çalışmada daha fazla üye sayısına sahip komitelerin daha iyi kurumsal yönetim uygulamalarına imkan sağlayacağını ifade etmişlerdir.

Turley ve Zaman (2004) yaptıkları çalışmada daha fazla üyeye sahip bir denetim komitesinin; bağımsız denetçinin rolü, sorumlulukları ve çalışmasının daha iyi değerlendirilmesine olanak sağlayacağını ifade etmişlerdir. Amerika ve Avrupa’da denetim komitesinde üye olarak 3 ile 5 kişi bulunmaktadır (Carcello ve Neal 2000). Türkiye’de Sermaye Piyasası Kurulu’nun düzenlemelerine göre ise en az 2 üye bulundurulması gerekmektedir.

Literatürdeki çalışmalarda yer alan bu tespitlerden dolayı daha fazla üyeye sahip denetim komitelerinin daha yüksek denetim ücretleri ile ilişkili olduğu beklenmekte olduğundan aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H1. Denetim ücreti ile denetim komitesindeki üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

Norveç’te faaliyet gösteren şirketlerin kurumsal yönetim kurullarının en az yüzde 40’ının kadın yöneticilere sahip olması şartı aranırken; Almanya, denetim komitelerinin yüzde 30 kadın temsiline sahip olmasını şart koşmaktadır. İspanya ve İsveç, kurullarda sırasıyla en az yüzde 40 ve yüzde 25 kadın yönetici olmasına yönelik bağlayıcı olmayan hedeflere sahiptir. İngiltere’deki üst düzey komiteler, kurumsal yönetimi iyileştirmek için kurullara daha fazla kadın yöneticinin atanması çağrısında bulunmaktadır. Amerika’da, son yirmi yılda şirket yönetim kurullarında kadın yöneticilerin atanmasında gönüllü bir artış olmuştur (Lai ve ark., 2017).

Son yıllarda, kurulların ve komitelerin kadın-erkek çeşitliliği, bu kurulların etkinliklerini belirlemede en önemli özelliklerden biri haline gelmiştir (Xin & Ping-Xin, 2006; Rani, 2018; Loukil, 2014). Nitekim psikoloji, sosyoloji ve yönetim alanlarında çalışan bilim adamları; düşünme, problem çözüme, karar verme, iletişim, liderlik, risk yönetimi ve izleme stilleri açısından cinsiyetler arasında farklılıkların olduğunu tespit etmişlerdir. Bu farklılıklar ışığında, kurul ve komitelerde kadınların bulunması, özellikle denetim komitesinin etkinliğinde rol oynayabilmektedir (Alkebeşe ve ark., 2021). Bununla birlikte, kadın yöneticilerin yönetim rolü üzerine yapılan çalışmaların çoğu, komite düzeyinde kadın yöneticilerin varlığının komitenin tarafsızlığını iyileştirip iyileştirmediği sorusunu gözden kaçırmıştır. Bu nedenle, kurul düzeyinden çok komite düzeyinde cinsiyet çeşitliliğine odaklanmak daha doğru olacaktır (Aldamen ve ark., 2018; Ittonen ve ark., 2010; Miglani & Ahmed, 2019; Nekhili ve ark., 2020; Sellami & Cherif, 2020).

Ittonen ve ark. (2010), Aldamen ve ark. (2018), Nekhili ve ark. (2020) tarafından yapılan çalışmalarda, denetim komitelerinin cinsiyet farklılıklarının denetim ücretleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ittonen ve ark. (2010) denetim komitesindeki cinsiyet çeşitliliği ile denetim ücretleri arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmışlardır. Kadın başkanlı firmaların daha düşük denetim ücreti ödediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca kadın başkanların, denetçilerin risk değerlendirmesini etkileyerek denetim ücretlerini düşürdüğü için bağımsız denetçilerden daha fazla güvence alma ihtiyacını azalttığını ifade etmişlerdir. Aldamen ve ark. (2018) denetim komitesindeki kadınlar ile denetim ücretleri arasında pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Çalışmada kadınların yüksek kaliteli denetimler talep etmesi nedeniyle denetim ücretlerinin arttığı ifade edilmiştir. Nekhili ve ark. (2020) denetim komitesindeki cinsiyet çeşitliliği ile denetim ücretleri arasında negatif bir ilişki bulmuşlardır. Denetim komitesinde kadın yöneticileri olan şirketlerin, tamamı erkek yöneticilere sahip firmalardan daha düşük denetim ücretleri ödediği ifade edilmiştir.

Yukarıda sayılan hususlarla denetim komitesindeki cinsiyet çeşitliliği ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H2. Denetim ücreti ile denetim komitesindeki kadın üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

I.II. Bağımsızlık

Bağımsız komite üyeleri, şirket yönetimi ile kişisel ve/veya ekonomik bir bağılılığı olmayan üyeleri ifade etmektedir (Carcello & Neal, 2000; Abbott ve ark., 2003).

Bağımsız denetim komitesi üyeleri, finansal tablolarındaki yanlışlıklarla ilişkilendirilmekten kaçınmak ve itibarlarını korumak için kapsamlı denetim hizmeti talep edebilmektedir. Komite ayrıca daha sonra daha fazla ihtilaf, belirsizlik veya risk ortaya çıkaran alanlar için ilk denetim planının ötesinde ek denetim prosedürleri talep edebilmekte veya denetçinin talebini destekleyebilmektedir. Bu durum, bağımsız denetim komitesi üyelerinin daha yüksek düzeyde denetim güvencesi talep ettiğini ve yönetimle kapsam müzakereleri sırasında denetçilere potansiyel olarak daha güçlü destek sağladığını göstermektedir. Bu da daha yüksek denetim ücretlerine neden olabilmektedir (Abbott ve ark., 2003).

Bu nedenle denetim komitesinin bağımsızlığı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H3. Denetim ücreti ile denetim komitesindeki bağımsız üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

I.III. Uzmanlık

Etkili bir denetim komitesi için üyelerin yeterli düzeyde deneyime sahip olması gerekmektedir. Nitekim DeZoort (1998) yaptığı çalışmada iç kontrol deneyimine sahip denetim komitesi üyelerinin, bu deneyime sahip olmayan denetim komitesi üyelerine göre bağımsız denetçilerle daha çok benzer yargılarda bulunduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde DeZoort ve Salterio (2001) ise yaptıkları

çalışmada daha fazla deneyime sahip denetim komitesi üyelerinin, bağımsız denetçinin karşı karşıya olduğu riskleri anlama ve anlayış gösterme olasılığının daha yüksek olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu nedenlerden dolayı, komitenin faaliyetleri hakkında tecrübeli denetim komitesi üyelerinin, yönetimle denetim konularını ve/veya denetim kapsamını tartışırken veya müzakere ederken bağımsız denetçilere ek destek sağladığını göstermektedir. Bu tür bir uzmanlık, denetim komitesi üyelerinin denetim konularını, riskleri ve bunların çözümü için önerilen denetim prosedürlerini daha iyi anlamalarını sağlamaktadır (Abbott ve ark., 2003).

DeZoort (1998) tarafından yapılan çalışmada denetim komitesinin bir üyesinin komitenin faaliyetleri konusunda deneyim kazanması durumunda, komite tarafından kendisine verilen görev ve sorumlulukları daha etkin bir şekilde yerine getirdiği ifade edilmektedir. Bunun yanında DeZoort ve Salterio (2001) ve DeZoort ve ark. (2003)'e göre denetim komitesi üyelerinin, komite faaliyetleri ile ilgili deneyimleri, komitenin bağımsız denetçinin çalışmalarını izleme ve şirket yönetimi ile bağımsız denetçiler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için arabuluculuk yapma konusunda daha fazla bilgi ve güvence kazanmasını sağlamaktadır.

Bu nedenlerden denetim komitesi üyelerinin komite faaliyetleri ile ilgili tecrübesi/deneyimi ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H4. Denetim ücreti ile denetim komitesindeki tecrübeli üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

I.IV. Eğitim Yapısı

Literatürde yer alan bazı çalışmalarda (örneğin DeZoort 1998) denetim komitesi üyelerinin muhasebe, denetim ve finans gibi işletme ve iktisadi konularda deneyim ve bilgi sahibi olmasının önemli olduğu belirtilmektedir.

Avrupa'da denetim komitesinde bulundurulacak kişilerden en az birinin muhasebe ve/veya denetim konularında tecrübeli olması yasal bir zorunluluk olmuştur (Drogalas ve ark., 2021). Türkiye'de ise böyle bir yasal zorunluluk bulunmamaktadır.

Bu nedenden denetim komitesi üyelerinin iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmesi ile denetim ücretleri arasında pozitif bir ilişki beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H5. Denetim ücreti ile denetim komitesinde iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

Abbas ve ark. (2020) tarafından yapılan çalışmada denetim komitesinde yer alan finansal konularda uzman kadınlar ile denetim kalitesi arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Denetim komitesindeki cinsiyetler arasındaki farklılıklara yönelik oluşturulan hipoteze ilave olarak iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim almış kadın denetim komitesi üyeleri ile denetim ücreti arasında da pozitif bir ilişki (Miglani & Ahmed, 2019) beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H6. Denetim ücreti ile denetim komitesinde iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş kadın üye sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

I.V. Toplantı Sıklığı

Denetim komitesinin yıl içindeki toplantı sayısı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki olduğu, diğer bir ifade ile denetim komitesi toplantı sıklığının artmasına bağlı olarak denetim ücretlerinin de arttığı söylenebilmektedir (Özer & Merter, 2019).

Abbott ve ark. (2003) yaptıkları çalışmada denetim komitelerinin yılda en az dört kez toplanan şirketlerin, denetlenmiş finansal tablolarını yeniden düzenleme olasılığının daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Bunun yanında Karamanou ve Vafeas (2005), Krishnan (2005) çalışmalarında yapılan toplantı sayısının denetim komitesinin, iç kontrol sistemini izleme ve değerlendirmede aktif ve etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu nedenlerden denetim komitesinin yıl içindeki toplantı sayısı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki beklenmekte olduğundan bu çalışmada aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H7. Denetim ücreti ile denetim komitesi toplantı sayısı arasında pozitif ilişki vardır.

II. ARAŞTIRMANIN TASARIMI

II.I. Veri Toplama

Türkiye’de denetim ücretleri kamuoyuna ilk kez 31 Aralık 2021 tarihli denetçi raporları ile açıklanmıştır. Bu nedenle çalışmanın verileri, Borsa İstanbul’da 2021 ve 2020 yıllarında kesintisiz işlem gören şirketlerin bağımsız denetçi raporları, faaliyet raporları, kurumsal yönetim raporları ve web sitelerinden temin edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen şirket sayısı ve gözlemlere ilişkin bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Veri Seti

	Şirketler	Gözlem
Borsa İstanbul’da kote şirket sayısı *	363	
Eksi: Mali kuruluşlar**	(73)	
Eksi: Veri eksikliği veya verisine ulaşılamayanlar	(5)	
	285	570
Eksi: Denetim ücretini raporlamayanlar***	(40)	(80)
Eksi: Denetim komitesi ile ilgili eksiklikler	(40)	(80)
	205	410

* 2020 ve 2021 yıllarında kesintisiz işlem görenler (<https://www.kap.org.tr> web adresinde yer alan “BIST Şirketleri” listesi)

** Yatırım holdingleri, yatırım ortaklıkları ve diğer

*** 2020 ve 2021 yıllarından biri veya her iki dönemi için denetim ücreti bilgisi yayınlamayan şirketler

II.II. Yöntem ve Değişkenler

Literatürle uyumlu olacak şekilde çalışmada denetim komitesinin karakteristikleri tespit edilmiştir. Buna göre çalışmaya dahil edilen değişkenler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenler ve Literatür

	Simge	Açıklama	Literatür
Bağımlı değişken Denetim ücreti	AFEE	Denetim ücretinin doğal logaritması	
Test değişkenleri Komite üye sayısı	COUNT	Komitenin toplam üye sayısının doğal logaritması	Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010), Sellami ve Cherif (2020)
Cinsiyet	GEND	Komitede kadın üye olup olmaması (1: Kadın, 0: Erkek)	Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Bhuiyan (2020), Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010), Sellami ve Cherif (2020)
Bağımsızlık	INDP	Komitede yer alan bağımsız üyelerin toplam üye içindeki oranı	Abbott ve ark. (2003), Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Drogalas ve ark. (2021), Loukil (2014), Sellami ve Cherif (2020)
Uzmanlık	EXP	Komite üyelerinin deneyimlerinin olup olmaması (1: Var, 0: Yok)	Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Drogalas ve ark. (2021)
Eğitim	EDU	Komitede iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş üyelerin toplam üye içindeki oranı	Abbott ve ark. (2003), Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010)
Eğitim-Cinsiyet	EDUG	Komitede iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş kadın üyelerin toplam üye içindeki oranı	Bhuiyan (2020), Ittonen ve ark. (2010), Sellami ve Cherif (2020)
Toplantı sayısı	MEET	Yıl içinde yapılan toplantı sayısının doğal logaritması	Abbott ve ark. (2003), Loukil (2014), Sellami ve Cherif (2020)
Kontrol değişkenleri Şirket ve likidite riski	LEV	Toplam borçların toplam aktife oranı	Aldamen vd (2018), Bhuiyan (2020), Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010)
Aktif karlılık oranı	CSFLOW ROA	İşletme faaliyetlerinden nakit akışlarının toplam aktif içindeki payı Dönem net karının ortalama toplam aktife oranı	Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010), Sellami ve Cherif (2020)
Büyüklik	LNTA	Toplam aktifin doğal logaritması	Abbott ve ark. (2003), Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Bhuiyan (2020), Drogalas ve ark. (2021), Ittonen ve ark. (2010), Loukil (2014), Sellami ve Cherif (2020)
İş karmaşıklığı	RECINV	Ticari alacak ve stokların toplam aktife oranı	Abbott ve ark. (2003), Aldamen vd (2018), Bhuiyan (2020), Ittonen ve ark. (2010), Loukil (2014)
Denetçi türü	BIG4	1: Dört büyük denetim şirketi, 0: Diğerleri	Aldamen vd (2018), Alkebeş ve ark. (2021), Bhuiyan (2020), Drogalas ve ark. (2021), Loukil (2014)

Çalışmada denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişkinin testi için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Yöntemin uygulanmasından önce veri seti içinde uç değer olup olmadığı ve akabinde de değişkenler arasında çoklu bağlantı olup olmadığı belirlenmiştir. Çalışmaya dahil edilen gözlemler içinde uç değer olup olmadığı Cook's Distance (<1) değeriyle incelenmiştir. Çoklu bağlantının olup olmadığı belirlenmesinde ise VIF (<10) değerleri kullanılmıştır. Yapılan analiz neticesinde veri sitesi içinde uç değer olmadığı ve değişkenler arasında çoklu bağlantı olmadığı tespit edilmiştir.

Denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişkinin ölçümü amacıyla oluşturulan çoklu regresyon modeli aşağıda sunulmuştur:

$$AFEE = \beta_0 + \beta_1 \text{COUNT} + \beta_2 \text{GEND} + \beta_3 \text{INDP} + \beta_4 \text{EXP} + \beta_5 \text{EDU} + \beta_6 \text{EDUG} + \beta_7 \text{MEET} + \beta_8 \text{LEV} + \beta_9 \text{CSFLOW} + \beta_{10} \text{ROA} + \beta_{11} \text{LNTA} + \beta_{12} \text{RECINV} + \beta_{13} \text{BIG4} + \varepsilon$$

III. BULGULAR

III.I. Tanımlayıcı Bilgiler

Çalışmaya dahil edilen değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 3'te sunulmuştur. Analize dahil edilen şirketlerin toplam denetim komitesi üyeleri ile bağımsız üyelerin sayısı 2 ile 5 arasında değişim göstermiştir. Komite içindeki kadın üye sayısı 0 ile 3 arasında değişim göstermiştir. Yıl içinde yapılan toplantı sayıları ise en çok 15 kez yapıldığı yönündedir.

Tablo 3. Tanımlayıcı Bilgiler

Değişkenler	Min	Maks	Ortalama	Std. Sapma
AFEE	9,95	17,26	12,36	1,40
COUNT	0,69	1,61	0,72	0,12
GEND	0	1	,32	,47
INDP	0,00	1,00	1,00	0,07
EXP	0	1	,95	,21
EDU	0,00	1,00	0,67	0,35
EDUG	0,00	0,50	0,05	0,15
MEET	0,00	2,83	1,55	0,26
LEV	0,01	1,11	0,55	0,25
CFLOW	-0,42	0,83	0,07	0,12
ROA	-0,38	0,72	0,08	0,13
LNTA	16,81	27,65	21,12	2,01
RECINV	0,00	0,90	0,33	0,22
BIG4	0	1	,57	,50

III.II. Regresyon Bulguları

Değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi Tablo 4’te sunulmuştur. Buna göre denetim ücreti ile komite üye sayısı, toplantı sıklığı arasında pozitif ve anlamlı korelasyon tespit edilmiştir. Kontrol değişkenlerinden finansal kaldıraç, şirket büyüklüğü ve dört büyük denetim şirketi ile denetim ücreti arasında pozitif ve anlamlı korelasyon tespit edilirken, aktif karlılığı ve iş karmaşıklığı arasında negatif ve anlamlı korelasyon tespit edilmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Analizi ve VIF Değerleri

	AFEE	COUNT	INDP	MEET	EXP	GEND	EDU	EDUG	LEV	ROA	LNTA	RECINV	CFLOW	VIF
COUNT	0,098*													1,063
INDP	0,084	0,017												1,031
MEET	0,108*	0,042	0,043											1,035
EXP	0,045	-0,091	-0,015	-0,043										1,073
GEND	0,023	0,114*	0,048	0,059	0,075									1,416
EDU	0,056	-0,055	0,035	0,082	0,068	0,160**								1,105
EDUG	-0,008	0,031	0,023	0,088	0,073	0,486**	0,155**							1,373
LEV	0,241**	0,079	0,118*	0,014	-0,004	0,068	0,097	-0,053						2,200
ROA	-0,103*	-0,028	-0,011	-0,014	0,056	0,085	0,005	0,106*	-0,537**					1,888
LNTA	0,811**	0,114*	0,116*	0,091	0,083	0,019	0,080	-0,061	0,332**	-0,135**				1,481
RECINV	-0,161**	0,062	0,003	0,001	0,039	0,167**	-0,080	0,000	0,274**	0,064	-0,129**			1,417
CFLOW	0,090	0,020	0,081	-0,060	-0,135**	0,035	0,071	-0,034	0,060	0,256**	0,052	-0,128**		1,303
BIG4	0,529**	0,144**	0,081	0,069	0,067	0,072	0,173**	-0,034	0,301**	-0,144**	0,477**	-0,075	0,151**	1,422

* %1 düzeyinde anlamlı

** %5 düzeyinde anlamlı

Çalışmanın hipotezlerini test etmek amacıyla çoklu regresyon analizi yapılmış ve analiz bulguları Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Analiz Bulguları

Değişkenler	Beta	t	Sig.
COUNT	-0,015	-0,531	0,595
GEND	-0,014	-0,415	0,679
INDP	-0,014	-0,484	0,629
EXP	-0,024	-0,820	0,413
EDU	-0,044	-1,517	0,130
EDUG	0,056	1,715	0,087**
LEV	-0,051	-1,239	0,216
CFLOW	0,029	0,911	0,363
ROA	-0,012	-0,305	0,760
LNTA	0,736	21,760	0,000*
RECINV	-0,032	-0,966	0,334
BIG4	0,198	5,962	0,000*
Sabit	1,801	2,324	0,000*
F değeri	69,124		0,000*
R	0,833		
R kare	0,694		
Durbin-Watson	1,866		

* %1 düzeyinde anlamlı

** %10 düzeyinde anlamlı

Analiz bulgularına göre H6 hipotezi kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle komite üyeleri içinde yer alan kadın üyelerin iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmesi ile denetim ücreti arasında pozitif ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın diğer hipotezler reddedilmiştir.

Bulgulara göre denetim komitesindeki kadın üyelerin iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim almış olması, denetim ücretini artırmaktadır. Bunun nedeni ise, Ittonen ve ark. (2010), Aldamen ve ark. (2018) ve Nekhili ve ark. (2020) tarafından yapılan çalışmalarda belirtildiği gibi, kadınların daha az risk almak istemesi nedeniyle denetim kapsamının genişletilmesidir. Bununla birlikte kadınların eğitim seviyelerinin iktisadi ve idari bilimler alanında olması, bu risk seviyesi konusunda daha bilinçli olmalarına neden olduğu şeklinde yorum yapılabilir. Bu bulgu, Miglani ve Ahmed (2019) tarafından yapılan çalışma ile uyumludur.

Ayrıca denetim ücreti ile kontrol değişkenlerinden şirket büyüklüğü ve dört büyük denetim şirketi arasında da pozitif ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre şirketin büyüklüğünün artması veya şirketin finansal tablolarının dört büyük denetim şirketi tarafından yapılması, denetim ücretini artırmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da 2020 ve 2021 yıllarında kesintisiz işlem göre ve verilerine ulaşılabilen şirketler üzerinde yapılmıştır. Çalışmanın amacı, denetçi raporunda yayınlanan denetim ücretleri ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu amaçla literatürde yapılan çalışmalarda yer alan değişkenler çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmada denetim ücreti ile denetim komitesinin karakteristikleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesinde çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre sadece denetim ücreti ile denetim komitesinde yer alan kadın üyeler içindeki iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş olan üye sayıları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Buna göre denetim komitesi içinde iktisadi ve idari bilimler alanında eğitim görmüş kadın üye sayısının artmasının denetim ücretini artırdığı belirlenmiştir. Bunun yanında denetim ücreti üzerinde şirketin büyüklüğü ve denetim hizmetinin dört büyük denetim şirketi tarafından verilmesinin de pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Bu bulgular, literatürle uyumludur.

Türkiye'de denetim ücretlerinin 31 Aralık 2021 tarihinden itibaren denetçi raporlarında yayınlanmaya başlanması nedeniyle veri hacmi kısıtlı olmaktadır. Bu nedenle gelecek çalışmalarda uzun dönemli veri setlerinin kullanılmasının sonuçların daha sağlıklı bir şekilde genelleştirilmesine imkan sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abbott, L.J., Parker, S., Peters, G.F. ve Raghunandan, K. (2003). The association between audit committee characteristics and audit fees, *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 22(2), 17-32. DOI: 10.2308/aud.2003.22.2.17

Aldamen, H., Hollindale, J. ve Ziegelmayer, J.L. (2018). Female audit committee members and their influence on audit fees, *Accounting and Finance*, 58, 57-89. DOI: 10.1111/acfi.12248

Ali, M.J. Singh, R.K.S. ve Al-Akra, M. (2018). The impact of audit committee effectiveness on audit fees and non-audit service fees: Evidence from Australia, *Accounting Research Journal*, 31(2), 174-191. DOI: 10.1108/ARJ-11-2015-0144

Alkebse, R.H., Tian, G.L., Usman, M., Siddique, M.A. ve Alhebry, A.A. (2021). Gender diversity in audit committees and audit fees: evidence from China, *Managerial Auditing Journal*, 36(1), 72-104. DOI: 10.1108/MAJ-06-2019-2326

- Abbas, K., Alam, A. ve Bhuiyan, B.U. (2020). Audit committees, female directors and the types of female and male financial experts: Further evidence, *Journal of Business Research*, 114, 186-197. DOI: 10.1016/j.jbusres.2020.04.013
- Bhuiyan, B.U., Rahman, A. ve Sultana, N. (2020). Female tainted directors, financial reporting quality and audit fees, *Journal of Contemporary Accounting and Economics*, 16, 1-17. DOI: 10.1016/j.jcae.2020.100189
- Carcello, J.V. ve Neal, T.L. (2000). Audit committee composition and auditor reporting, *The Accounting Review*, 75(4), 453-467.
- Carcello, J.V., Hermanson, D.R. Neal, T.L. ve Riley, R.A. (2002). Board characteristics and audit fees, *Contemporary Accounting Research*, 19(3), 365-84. DOI: 10.1506/CHWK-GMQ0-MLKE-K03V
- Collier, P. ve Gregory, A. (1996). Audit committee effectiveness and the audit fee, *The European Accounting Review*, 5(2), 177-198. DOI: 10.1080/09638189600000012
- DeZoort, F.T. (1998). An analysis of experience effects on audit committee members' oversight judgments, *Accounting, Organization and Society*, 23(1), 1-21. DOI: 10.1016/S0361-3682(97)00029-9
- DeZoort, F.T., Hermanson, D.R. ve Houston, R.W. (2003). Audit committee support for auditors: The effects of materiality justification and accounting precision, *Journal of Accounting and Public Policy*, 22, 175-199. DOI: 10.1016/S0278-4254(03)00007-3
- DeZoort, F.T. ve Salterio, S.E. (2001). The effects of corporate governance experience and financial-reporting and audit knowledge on audit committee members' judgments, *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 20(2), 31-47. DOI: 10.2308/aud.2001.20.2.31
- Drogalas, G., Nerantzidis, M., Mitskinis, D. ve Tampakoudis, I. (2021). The relationship between audit fees and audit committee characteristics: evidence from the Athens Stock Exchange, *International Journal of Disclosure and Governance*, 18, 24-41. DOI: 10.1057/s41310-020-00088-9
- Goodwin-Stewart, J. ve Kent, P. (2006). Relation between external audit fees, audit committee characteristics and internal audit, *Accounting and Finance*, 46, 387-404. DOI: 10.1111/j.1467-629X.2006.00174.x
- Gull, A.A., Atif, M, Issa, A., Usman, M. ve Siddique, M.A. (2021). Female CEO succession and audit fees: evidence from China, *Managerial Auditing Journal*, 36(3), 485-509. DOI: 10.1108/MAJ-09-2020-2824
- Huang, T.C., Huang, H.W. ve Lee, C.C. (2014). Corporate executive's gender and audit fees, *Managerial Auditing Journal*, 29(6), 527-547. DOI: 10.1108/MAJ-03-2013-0837
- Ittonen, K., Miettinen, J. ve Vähämaa, S. (2010). Does female representation on audit committees affect audit fees?, *Quarterly Journal of Finance and Accounting*, 49(3/4), 113-139.
- Karamanou, I. ve Vafeas, N. (2005). The association between corporate boards, audit committees, and management earnings forecasts: an empirical analysis, *Journal of Accounting Research*, 43(3), 453-486. DOI: 10.1111/j.1475-679X.2005.00177.x
- Krishnan, J. (2005). Audit committee quality and internal control: an empirical analysis, *The Accounting Review*, 80(2), 649-675.
- Lai, K.M.Y., Srinidhi, B., Gul, F.A. ve Tsui, J.S.L. (2017). Board gender diversity, auditor fees, and auditor choice, *Contemporary Accounting Research*, 34(3), 1681-1714. DOI: 10.1111/1911-3846.12313
- Liu, S. (2017). An empirical study: auditors' characteristics and audit fee, *Open Journal of Accounting*, 6, 52-70. DOI: 10.4236/ojacct.2017.62005
- Loukil, L. (2014). Audit committees and audit fees: an empirical study in large French listed companies, *Journal of Accounting – Business & Management*, 21(2), 36-53.
- Miglani, S. ve Ahmed, K. (2019). Gender diversity on audit committees and its impact on audit fees: evidence from India, *Accounting Research Journal*, 32(4), 568-586. DOI: 10.1108/ARJ-01-2018-0001
- Nekhili, M., Gull, A.A., Chtioui, T. ve Radhouane, I. (2020). Gender-diverse boards and audit fees: what difference does gender quota legislation make?, *Journal of Business Finance & Accounting*, 47, 52-99. DOI: 10.1111/jbfa.12409
- Özer, G. ve Merter, A.K. (2019). Denetim komitesi özelliklerinin firma ihtiyatlılık düzeyine etkisi: BIST'te bir uygulama, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 50-71. DOI: 10.18026/cbayarsos.485075
- Qasim, A., Muqattash, R. ve Barghouthi, I.S.A. (2019). Examining the relationship between audit committee effectiveness and audit fees: An empirical investigation on companies listed in the UAE financial markets, *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, 12(2), 263-276. DOI: 10.1285/i20705948v12n1p263

Rani, A. (2018). Audit committee effectiveness: relationship between audit committee characteristics and audit fees and non-audit service fees, *Journal of Commerce & Accounting Research*, 7(3), 35-44.

Sellami, Y.M. ve Cherif, I. (2020). Female audit committee directorship and audit fees, *Managerial Auditing Journal*, 35(3), 398-428. DOI: 10.1108/MAJ-12-2018-2121

Turley, S. ve Zaman, M. (2004). The corporate governance effects of audit committees, *Journal of Management and Governance*, 8, 305-332. DOI: 10.1007/s10997-004-1110-5

Vafeas, N. ve Waagelein, J.F. (2007). The association between audit committees, compensation incentives, and corporate audit fees, *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 28, 241-255. DOI: 10.1007/s11156-006-0012-9

Xin, L.B. ve Ping-Xin, W. (2006, October). *An empirical research on the effectiveness of audit committee evidence based on audit fee of Chinese listed companies*, 2006 International Conference on Management Science and Engineering, 05-07 October 2006, Lille, France, 1435-1440. DOI: 10.1109/ICMSE.2006.314255

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GİRİŞİMCİ KİŞİLİK VE EĞİLİMİNİ ETKİLEYEN “GİRİŞİMCİLİK EĞİTİMİ” YETERLİ Mİ?¹

Celal TAŞDOĞAN²
Sinan ŞEKEROĞLU³
Bekir ZENGİN⁴

Öz

Girişimcilik, mal veya hizmet üretimi için gerekli olan faktörlerin ekonomi için yeni fırsatların ve yeni değerlerin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı organizasyondur. Daha çok genç beyinlerin enerjileri ve fikirleri sayesinde ortaya çıkan girişimciliğin, gelişmesinde üniversiteler önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışma Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin girişimcilik eğilimini ve kişiliklerini ölçmek, girişimcilik kişiliği ve eğilimi arasındaki farkların/benzerliklerin demografik veriler ile analiz edilmesini amaçlamıştır. Elde edilen bulgulara göre faktörlerin değişkenliklerine göre girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğilimine sahip farklı grupların değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimi üzerinde önemli etkileri olmasına rağmen öğrencilerin yeterli düzeyde girişimcilik dersi almamış olması nedeniyle girişimcilik eğilimlerine eğitimin etkisi konusunda anlamlı bir bulguya ulaşılamamıştır. Analiz sonuçlarında ortaya çıkan bir başka önemli sonuç ise girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğiliminin farklı faktörlerde her zaman paralel olarak ilerlemediğidir. Örneğin cinsiyet faktörü ele alındığında hem girişimcilik kişiliği hem de girişimcilik eğiliminin anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu durum bazı fakülte ve yüksekokullar incelendiğinde özellikle sanat ve tasarım fakültesinin ortalamasının diğer bölümlere göre yüksek olduğu görülmüştür. Anne veya baba mesleğinin kişinin girişimcilik kişiliği veya girişimcilik eğilimine etki etmemesi dikkate değer bir diğer sonuçtur.

Anahtar Kelimeler : Girişimcilik, Girişimcilik Eğitimi, Girişimcilik Eğilimi.

JEL Sınıflandırması : M0, M1.

¹ Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu'nun 9 numaralı toplantısında, E-11054618-302.08.01-114289 sayılı ve 27.07.2022 tarihli kararınca etik açıdan uygun bulunmuştur.

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, celal.tasdogan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8626-8862.

³ Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, sinan.sekeroglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9550-8370.

⁴ Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, bekirzng27@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7572-5290.

Atıf/Citation (APA 6):

Taşdoğan, C., Şekeroğlu, S., & Zengin, B. (2023). Üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik ve eğitimi etkileyen “girişimcilik eğitimi” yeterli mi?. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 322–342. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1160048>.

IS ENTREPRENEURSHIP EDUCATION ENOUGH TO AFFECT UNIVERSITY STUDENTS' ENTREPRENEURIAL PERSONALITIES AND TENDENCIES?

Abstract

Entrepreneurship is the organization in which the factors necessary for the production of goods or services are tried to be revealed, new opportunities and new values for the economy. Universities play an important role in the development of entrepreneurship, which has emerged mostly thanks to the energies and ideas of young minds. This study aimed to measure the entrepreneurial tendency and personality of the students studying at Ankara Hacı Bayram Veli University, and to analyze the differences/similarities between entrepreneurial personality and tendency with demographic data. According to the findings, it has been determined that different groups with entrepreneurial personality and entrepreneurial tendency vary according to the variability of the factors. Although entrepreneurship education has important effects on entrepreneurship tendency, no meaningful finding could be reached about the effect of education on entrepreneurial tendencies because the students did not take entrepreneurship courses at a sufficient level. Another important result that emerged from the results of the analysis is that the entrepreneurial personality and entrepreneurial tendency do not always progress in parallel in different factors. For example, when the gender factor is considered, it has been seen that both entrepreneurial personality and entrepreneurial tendency show significant differences. In this case, when some faculties and colleges are examined, it is seen that the average of especially art and design faculties is higher than other departments. It is another remarkable result that the profession of the mother or father does not affect the entrepreneurial personality or entrepreneurial tendency of the person.

Keywords : Entrepreneurship, Entrepreneurship Education, Entrepreneurial Tendency.

Jel Classification : M0, M1.

GİRİŞ

Girişimcilik, bireylerin kâr elde etme tutkusunu ile işletme kurarak ya da kurulu işletmeyi devralarak ele alınan bir faaliyet olarak algılanmakla birlikte tarih boyunca girişimciliğin vurgulanan özelliği sermaye koyarak risk almayı içermektedir (Kümbül-Güler, 2010: 2). Buna ek olarak geçmişte kullanılan teşebbüs ve müteşebbis kavramları için günümüzde girişim ve girişimci kavramları tercih edilmektedir. Girişim, bir faaliyeti gerçekleştirmek için harekete geçme ya da başlama durumunu ifade ederken girişimci bir mal veya hizmet üretip ve pazarlamak için sağladığı kaynaklarla üretim faktörlerini bir araya getiren ve bundan dolayı meydana gelebilecek zararı da üstlenen kişi olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2000: 11). Bir başka tanıma göre de girişimci arz ve talebe yön veren ve pazar arayışını üstlenen kişiyken girişimcilik, kaynakları ekonomik açıdan bu alana seferber etme faaliyeti olarak görülmektedir (Aytaç & İlhan, 2007:102–103). Girişimcinin; işletmenin stratejisini oluşturma, yönetim-organizasyon politikalarını tespit etme, kaynakları belirleyerek üretim faaliyetini gerçekleştirme, yeni mal ve hizmetler bulma, yeni üretim yöntemleri ve dağıtım kanallarını arama, rakip işletmeleri ve diğer işletmeleri takip etme ve bunların birer fırsat mı yoksa tehdit mi olduğunu tahmin ederek gerekli önlemleri alma ve son olarak teknolojiadaki değişiklikleri takip ederek üretim sürecine uygulama gibi amaçları bulunmaktadır (Yıldırım, 2000: 27–28).

Modern toplumlarda girişimciliğin önemi ardi arkası kesilmeyen yenilikleri kapsarken bu girişimin gücü yenilik yapma ve yaptığı yenilikleri iş dünyasında ticari değere dönüştürebilme kabiliyetine dayanmaktadır (Küçük, 2021: 31). Girişimciliğin başarılı olması bir yandan doğuştan gelen yeteneklerle olurken diğer yandan da sonradan öğrenilen ya da geliştirilebilen becerilerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkabilmektedir. (Tekin, 2009: 20–21)’e göre başarılı girişimcilerin ortak özellikleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Kabul edilebilir riskleri göze alabilen,
- Kendine özgü işler yapabilen,
- Çok yönlü bir kişiliğe sahip olabilen,
- Özgüven sahibi olabilen,
- Planın uygulanmasında istikrarlı bir şekilde devam edebilen kişilerdir.

Bir ülkenin gelişebilmesi ve nihayetinde kalkınabilmesi hızlı değişen koşullara uyum sağlayabilme ve ekonomik büyümeye katkı sağlayabilecek girişimciler yetiştirebilmesine bağlıdır. Girişimcilerin ekonomik yapı içerisinde bu kadar önemsenmesinin temel sebebi ekonomik değerin oluşmasına katkı sağlamalarından dolayıdır. Girişimciler ilk olarak toplum ihtiyaçlarını belirleyerek bunu yatırıma sonrasında ise toplumsal refaha dönüştürmektedirler. Çünkü yatırım sonucunda istihdam ve gelir seviyesi yükselmekte ve böylece hem bireylerin hem de toplumun refahı artmaktadır (Çakırer, 2016: 32–33). Girişimciliğin önemi ise şu şekilde sıralanabilmektedir (Dilsiz & Kölük, 2005: 5):

- Milli gelirin artması,
- İstihdamda artış,
- Adaletli gelir dağılımı,
- Kalkınma ve buna bağlı olarak sanayileşmenin kalıcı hale gelmesi,
- Dış ödemeler açığının kapatılması,
- Yerli hammaddenin üretime katılması,
- Rekabet ortamı sağlanarak çeşitliliğin ve kalitenin artırılması,
- Yeni ürün ve hizmetlere öncülük etmektir.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye'nin nüfusu 14 milyon iken 2000 yılında yaklaşık olarak 63 milyona ulaşmış ve 2025 yılında da 88 milyona ulaşması tahmin edilmektedir. Türkiye'nin yetişkin genç nüfus yapısı tüketim toplumu özelliğine işaret etmektedir. Bir başka deyişle nüfusun genç ve dinamik olması sağlık, eğitim, hizmet, gıda ulaşım gibi alanlarda talebin artacağı anlamına gelmekle birlikte hemen hemen her gün bu alanlarda girişimcilik kararları alınmakta ve yeni girişimler doğmaktadır. Nihayetinde ekonomik kalkınmanın ve gelişmenin sağlanmasında girişimciliğin önemli bir rol üstlendiği düşünülmektedir (Tekin, 2004: 4).

Türkiye'de girişimcilik 1980 yılından itibaren önemli bir yol kat etmeye başlamıştır. Bu süreçte ithal ikameye yönelik kalkınma stratejisi yerine serbest piyasa ekonomisi benimsenerek ihracata yönelik kalkınmayı destekleyen 24 Ocak 1980 kararları etkili olmuştur. Alınan kararlarla özellikle ihracata yönelik girişimcilik büyük oranda destek bulmuştur. Bu desteklerle faaliyete başlayan girişimciler 1994 krizinde ve 1996 yılında Gümrük Birliği uygulamaya geçildikten sonra yapılan ihracatlar sayesinde ayakta kalabilmişlerdir (Yıldız, 2019: 9). 2000 yılından sonra genç ve kadın girişimcilere yönelik teşvikler, Avrupa Birliği programları, Kalkınma Ajanslarının kurulması ve istihdamı destekleyen diğer faaliyetler girişimcilik alanına ivme sağlamıştır. Yine bu dönemde KOSGEB destekleri Türkiye'yi daha iyi bir konuma getirmiştir (Yıldırım, 2000: 43).

Bir toplumun girişimcilik hakkındaki görüşleri girişimcilik faaliyetlerini etkileyen önemli bir ön koşuldur (Karadeniz, 2019: 19). Küresel Girişimcilik Projesi (GEM) 2019 raporuna göre Türkiye'deki yetişkin nüfusun yaklaşık %66'sı başarılı girişimcilerin toplum içerisinde yüksek bir statüye sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Bu oran Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri ortalamasından düşüktür. Avrupa ve Amerika'da başarılı girişimcilere daha fazla saygı duyulmaktadır. Türkiye'de girişimciliği bir kariyer olarak düşünen kişilerin yetişkin nüfus içerisindeki payı yaklaşık olarak %80'dir. Bu oran Avrupa, Çin ve Amerika ortalamasından yüksektir. Yetişkinlerin girişimciliği bir kariyer olarak görme konusu Türkiye'yi 18 Avrupa ekonomisi içerisinde üçüncü sırada konumlandırmakta ve bu durum Türkiye'de girişimciliği bir kariyer seçeneği sınıfına eklemektedir. Türkiye'de yaşayanların yaklaşık %56'ı yeni bir işe başlamak için yeterli yeteneğe sahip oldukları ifade etmektedirler. Ayrıca nüfusun %34,10'u yeni bir iş kurarken başarısız olma korkusunun kendilerini engellediğini ifade etmişlerdir. Bu oran Avrupa'da %44,8'dir. Bu anlamda Avrupa'nın en cesur ülkesi Türkiye olup ikinci sırada %34,8 ile Hollanda yer almaktadır. Avrupa'ya göre Türkiye kendi işini kurma ve bunun sonucunda kendine

güvenme konusunda yetişkin nüfus içerisinde en yüksek orana sahip ülkedir. Ancak yaşadığı çevrede bulunan iş fırsatları açısından İsveç, Polonya, Hollanda ve Lüksemburg gibi ülkeler karşısında zayıf kalmaktadır.

Bu çalışmada Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde eğitim gören öğrencilerin girişimci kişiliği ve girişimci eğilimlerini tespit etmek için anket uygulaması yapılarak elde edilen bulgular sunulmuştur. Çalışmada ilk olarak girişimci kişilik özellikleri olarak literatürde yaygın olarak belirlenen demografik, kişisel ve çevresel faktörlere yer verilmekte, İkinci kısımda ise ilgili literatürde yer alan bulgular paylaşılmaktadır. Son olarak çalışmanın yöntem ve elde edilen bulguların yer aldığı kısım ile analiz sonuçlarına değinilmekte ve girişimci kişiliği ile eğilimini etkileyen faktörler için elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

I. GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMİ VE GİRİŞİMCİ KİŞİLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Girişimcilik eğilimi bireysel ve çevresel etmelere kaynaklı olarak bireylerin kendi işlerini kurma konusundaki istek ve kararlılığı olarak tanımlanmaktadır (Börü, 2006: 28). Biyolojik, sosyolojik ve ailesel etmenler bağlamında birey, verdiği karar neticesinde eğilimini belirlerken bu eğilime etki eden çeşitli faktörler ile bireyin sahip olduğu deneyimler, kişilik özellikleri ve benimsediği birtakım davranışları girişimcilik eğilimi için kullanmaktadır. Bireyi girişimcilik faaliyetine dâhil eden girişimcilik eğilimi, çeşitli kariyer imkânlarına rağmen bireyin kendi çevresindeki fırsatları görüp bunu iş fikrine dönüştürme çabası olarak da ifade edilebilir (Şeşen & Basım, 2012: 22). Yapılan çalışmalara bakıldığında serbestlik, kariyer hedefi, kazanç elde etme, yaratıcılık, kişisel özelliklerin ve buna bağlı olarak çeşitli faktörlerin girişimcilik eğilimi üzerinde etkili olduğu ortaya koyulmuştur. Sonuç olarak girişimcilik eğilimini etkileyen faktörler demografik, kişisel özellikler ve çevresel etmenler şeklinde üç başlık altında sınıflanabilmektedir (Çelik, İnce, & Bozyiğit, 2014: 114).

Girişimciliğe özgü demografik yaklaşımlar yaş, cinsiyet, ırk, din, aile altyapısı, iş ile ilgili tecrübe, eğitim ve sosyal statü şeklinde ifade edilebilir (Meeks, 2004: 54–55). Cinsiyete ilişkin yapılan açıklamalar genellikle girişimcilikte erkeklerin kadınlardan daha baskın olduğu çeşitli istatistiklerle belirtilmektedir. Yıllar itibarıyla bakıldığında kadın girişimciliğinde artış olduğu görülse de yapılan çalışmalar erkek egemen bir girişimciliğin olduğunu ortaya koymaktadır (Kümbül-Güler, 2010: 11). Verheul, Stel ve Thurik (2004: 9) pek çok işletme sahibinin 25-45 yaş aralığında olduğunu, yaşın etkisinde cinsiyetin önemli bir faktör olarak ortaya çıktığını ve bu durumun daha çok erkek girişimciler lehine olduğunu vurgulamaktadır. Morrison (2001: 787) aile içerisinde girişimcilik deneyimi olan birilerinin olması girişimciliğe adım atmak isteyen bireyi olumlu etkilediğini ifade etmektedir. Girişimci geleneğinin bireye miras kalması bireyin iş kurma ve işletme sahipliği gibi pek çok açıdan güçlü bir iş ahlakına sahip olmasını katkı sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca, girişimcilik geçmişine sahip bireylerin girişimciliğe dair çabaları gerek aile içerisinde ve gerekse de çevrede daha iyi algılanmakta ve destek bulmaktadır.

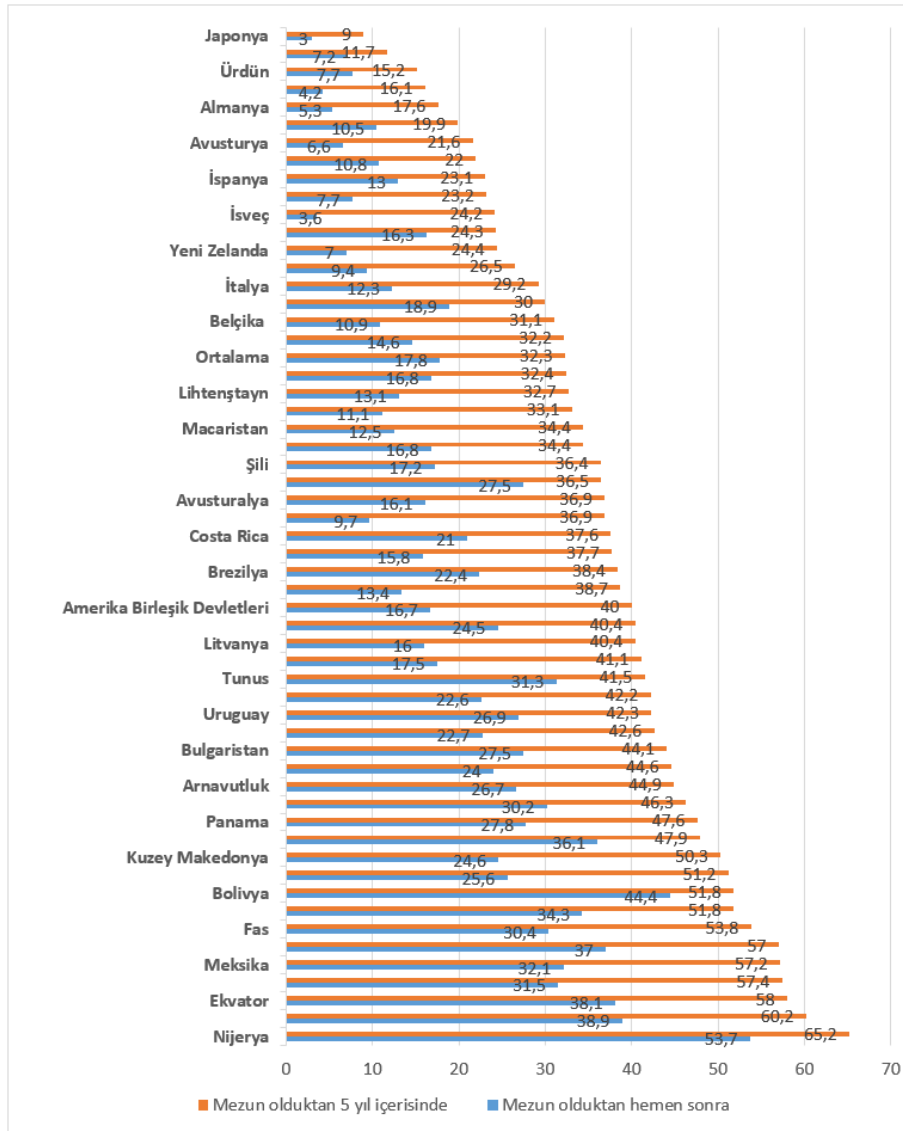
Brockhaus (1982)'un incelemesine göre başarı ihtiyacı, içsel kontrol odağı ve risk alma eğiliminin olması girişimci bireyin kişilik özellikleri arasında aranan başlıca özelliklerdir. Türkiye'de sanayici ve iş insanı derneğine üye bireyler üzerinde yapılan araştırmaya göre yenilikçilik ve risk alma eğiliminin iş insanların girişimcilik seviyesini olumlu etkilediğini ortaya koymuştur (Kümbül-Güler & Tınar, 2009).

Girişimci olmaya yatkın bireylerin yetişmiş oldukları sosyal ortamın, girişimci faaliyetlerine etkisinin pek olmadığı ileri sürülmüştür. Weber, girişimcilerin geleneksel olarak aristokrat ailelerden ziyade düşük ve orta kesime ait ailelerden çıktığını ifade etmiştir (Jennings, Cox, & Cooper, 1994: 59–60). Sosyal ortam etkisinde birey, içinde bulunduğu sosyal ortama ve sosyal çevresine göre belli konulara eğilim göstermektedir. Burada bireyin girişimci olmasında kendi niyet, istek ve kararlarının yanı sıra bireyin çevresindeki diğer insanların da etkili olduğu ifade edilmektedir (Kümbül-Güler, 2010: 23).

Girişimcilik faaliyeti hem kültür hem de coğrafi bölgeler açısından değerlendirildiğinde ülkelere ve hatta ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bir toplumun girişimcilik arka planı ne kadar gelişmiş ve derin bir geçmişe sahipse bu toplumun girişimcilikteki faaliyetleri de o kadar başarılı olabilmektedir. Toplumda girişimcilik olgusunda meydana gelen artış girişimcilik faaliyetlerini olumlu etkileyerek o toplumda bulunan bireylerin girişimci olma olasılığı bir kat artabilmektedir (Bygrave & Minniti, 2000: 31).

Küresel bir araştırma projesi olan GUESSS 58 ülkeden 257 bin öğrenciye “Girişimciliğe mezun olduktan sonra hemen mi yoksa 5 yıl için de mi ifadesi sorulmuştur. Soru ile ilgili 57 ülke öğrencilerinin cevapları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. 2021 GUESSS Raporu

Kaynak: https://www.guesssurvey.org/resources/PDF_InterReports/GUESSS_2021_Global_Report.pdf

Şekil 1'e bakıldığında genel olarak gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerdeki üniversite öğrencilerinin girişimciliğe daha yatkın olduğu söylenebilir. Elbette bu ülkelerdeki istihdam sorunlarının da girişimcilik isteğini artırdığı düşünülebilir.

II. LİTERATÜR TARAMASI

İlgili literatüre genel olarak bakıldığında girişimcilik eğilimlerinin girişimcilik kişiliği ile uyumluluğuna daha fazla vurgu yapıldığı görülmektedir. Buna ek olarak girişimcilik eğitimi de girişimciliğin ve inovasyonun geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu eğitim girişimci aday bireyin girişimcilik eğilimini, becerilerini ve yeterliliğini şekillendirmektedir (Kuratko, 2005). Ayrıca bu çabalar işletmelerde girişimciliğin hayata geçirilebilmesi için zorunlu olmaktadır (Unger, Rauch, Frese, Rosenbusch, 2011).

Literatürde yer alan birçok çalışma da ise öğrencilerin girişimcilik eğiliminin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin kendi işlerini kurma eğilimleri olduğu ve bunu da kendi birikimleri ile yapmak istedikleri, fırsatları değerlendirme de ise özgüvenlerinin yüksek olduğu belirtilmiştir. Öğrencilere verilen girişimcilik eğitiminin, girişimcilik eğilimini olumlu etkilediği de diğer yaygın bulgular arasındadır. Bunun yanı sıra Haase, Lautenschläger ve Thomas (2012), Vodă ve Florea (2019) çalışmalarında erkeklerin kadınlara nazaran daha fazla girişimci özellik gösterdiğini vurgularken Erbir (2020) ise cinsiyet faktörünün girişimcilik eğilimini etkilemediğini ortaya koymuştur. Girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliği ile ilgili literatür taraması aşağıda açıklanmıştır.

Ibidunni, Mozie ve Ayeni (2021) Nijerya'daki üniversite öğrencilerinin girişimcilik özelliklerinin girişimcilik eğilimine etkisini araştırmışlardır. Çalışma, girişimcilik özelliklerinden özellikle risk toleransının, başarı ihtiyacının ve kontrol odağının öğrencilerin girişimcilik niyetlerini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur.

Erbir (2020) tarafından girişimcilik eğiliminin belirlenmesine yönelik Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Yüksekokulunda öğrenim gören ön lisans öğrencilerine yönelik bir araştırma yapılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre cinsiyet unsurunun girişimcilik eğilimini etkilemediği ancak öğrencinin ailesinde girişimci bireylerin bulunmasının kişinin girişimcilik eğiliminde olumlu etkisi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca öğrencinin gelecekte kendi işini kurma düşüncesi de kişinin girişimcilik eğilimini artırdığını göstermiştir.

Sönmez (2019) tarafından Şırnak Üniversitesinde eğitim gören öğrencilerin yenilikçilik, kendine güven, başarı ihtiyacı, risk alma, kontrol odağı ve belirsizliğe karşı toleransın girişimcilik eğilimini etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre kontrol odağı, kendine güven, risk alma ve başarı isteği ile girişimcilik eğilimi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Vodă ve Florea (2019) tarafından Romanya üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin kontrol odağı, başarı ihtiyacı ve girişimcilik eğilimi arasındaki ilişkinin ölçülmesi ve bunun yanı sıra girişimcilik eğitiminin girişimcilik yeteneğini ne kadar etkilediği araştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular kontrol odağı, başarı ihtiyacı ve girişimcilik eğitiminin öğrencilerin girişim eğilimini etkilemede önemli olduğu ve bunun gelecekte iş niyeti üzerinde etkili olduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca erkeklerin kadınlardan daha fazla girişimci olmaya eğilimli olduğu tespit edilmiştir.

Yılmaz ve Sözcan (2019) Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin girişimci kişilik özelliklerinin girişimcilik eğilimine etkisini incelemişlerdir. Analize göre girişimci kişiliğin dışa dönüklük, öz disiplin ve deneyime açıklık boyutları ile girişimcilik eğilimi arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Girişimci kişilik özelliklerinden yumuşak başlılık faktörü ile girişimcilik eğilimi arasında pozitif yönlü ancak zayıf yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra kişilik özelliklerinden öz disiplin faktörü ile girişimcilik eğilimi arasında da pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Girişimcilik

eğiliminin cinsiyet değişkenine göre ilişkisine bakıldığında erkek öğrencilerin girişimcilik eğilimlerinin kadın öğrencilere göre daha yüksek olduğu ortaya koyulmuştur.

Kayaoğlu ve Kurnaz (2019) tarafından Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme, İktisat ve Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini tespit etmeye yönelik bir araştırma yürütülmüştür. Araştırmada öğrencilerin başarıma arzusu ve yenilikçi durumları ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu bunun yanı sıra öğrencilerin aylık gelirleri ile kendine güvenleri, yenilik, başarılı olma gereksinimi, kontrol odağı ve başarısızlığa karşı tolerans arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin yaşları ile kendine güvenleri, başarıma gereksinimi, yenilik, kontrol odağı, risk alma ve başarısızlığa karşı tolerans arasında anlamlı bir ilişki olduğu da araştırma da belirtilmiştir.

Akyurt (2018) devlet ve vakıf üniversitelerinin sağlık meslek yüksekokullarında tıbbi görüntüleme teknikleri programında öğrenim gören öğrencilerin girişimcilik özellikleri, girişimcilik eğilimleri ve demografik özelliklerinin girişimciliğe etkisini araştırmıştır. Bulgulara göre öğrencilerin bulunduğu okul türü ile iş sahibi olma arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmadığı tespit edilerek öğrencilerin girişimciliğe olan ilgilerinin düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir.

Özcan, Çeltek, Sönmez ve Kırım (2018) tarafından Kocaeli Üniversitesi Endüstri Mühendisliği son sınıf öğrencilerinin demografik özelliklerin girişimci kişiliğe ve girişimcilik eğilimine etkisini, girişimci kişilik özellikleri ile girişimcilik eğilimi arasındaki ilişkiyi ve girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimi üzerine etkisi araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre öğrencilerin ailelerinde girişimci bireylerin olması girişimcilik eğilimi üzerinde olumlu etkisi olduğu, öğrencilerin cinsiyeti ile aile eğitim düzeylerinin girişimcilik eğitimi pek etkilemediği belirlenmiştir. Ayrıca girişimci kişilik özellikleri ile girişimcilik eğitimi arasında pozitif bir ilişki olduğu saptanmış verilen girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Suleymanov, Özcan ve Genç (2018) Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme bölümünde öğrenim gören öğrencilerin kişilik özelliklerinin girişimcilik eğilimine etkisini araştırmışlardır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre öğrencilerin genelinin girişimcilik eğilimine sahip olduğu, girişimci kişilik özelliklerinden başarıma ihtiyacı ve risk alma dışında kontrol odağı, belirsizliğe karşı tolerans ve yenilikçiliğin girişimcilik eğilimine etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Uygun ve Güner (2016) girişimcilik eğitimi ile girişimcilik eğilimi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Elde edilen istatistikî sonuçlara göre girişimcilik eğitimi ile girişimcilik eğilimi arasında anlamlı ilişki olduğu belirlenmiştir. Araştırmada ayrıca öğrencilerin aldığı girişimcilik eğitiminin girişimcilik bilgi ve becerisini olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Mustafa, Hernandez, Mahon ve Chee (2016) tarafından proaktif kişiliğin mi yoksa üniversite eğitiminin mi (özellikle kavram geliştirme, aldığı eğitim ve iş geliştirme desteği) girişimcilik eğiliminde etkili olduğu araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin girişimcilik eğiliminde proaktif kişiliğin ve kavram geliştirme desteğinin önemli bir etkisinin olduğu ortaya koyulmuştur. Bunun yanı sıra proaktif kişiliğin, girişimcilik niyetleri üzerinde üniversite destek ortamından daha büyük bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Küttim, Kallaste, Venesaar ve Kiis (2014) tarafından üniversitenin girişimcilik eğitimi ve bunun öğrencilerin girişimcilik niyetlerine etkisini araştırmak üzere 17 Avrupa ülkesinden oluşan öğrencilere yönelik bir araştırma yapılmıştır. Girişimcilik eğitime katılımın girişimcilik niyetleri üzerinde olumlu bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Kılıç, Keklik ve Çalış (2012) Balıkesir Üniversitesi İşletme Bölümü öğrencilerinin girişimcilik özelliklerini tespit etmeye yönelik bir araştırma yapmışlardır. Araştırmada neticesinde öğrencilerin yenilik özellikleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu, erkek öğrenciler kadın öğrencilere göre daha yenilikçi bir yapı gösterdiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra öğrencilerin aylık gelirleri ile risk alma, yenilik, dışa açıklık, kendine güven ve başarıya inanma gibi özellikler arasında anlamlı bir ilişki bulunurken fırsatçılık özelliği arasında ise herhangi bir ilişki belirlenmemiştir.

Haase, Lautenschläger ve Thomas (2012) Alman öğrencilerin girişimcilik niyetlerinin cinsiyetler arasında farklılık gösterip göstermediğini ve bu farklılıkları açıklamak için hangi faktörlerin etkili olduğunu araştırmışlardır. Elde edilen bulgular erkeklerin kadınlara göre girişimcilik niyetlerinin daha yüksek olduğu, sosyal çevrenin kadın öğrenciler üzerinde daha güçlü etkiye sahip olduğu ve hem erkekler hem de kadınlar girişimcilikte bağımsızlık aradıkları tespit edilmiştir.

Şeşen ve Basım (2012) tarafından dört ayrı üniversitede spor bilimleri alanında öğrenim gören öğrencilerin kişilik özelliklerinin girişimcilik niyetlerini nasıl etkilediği araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre cinsiyet, yaş, iş deneyimi ve ailenin aylık gelirinin öğrencilerin girişimcilik eğilimini farklılaştırırken kontrol odağı ve öz yeterlilik unsurlarının ise girişimcilik niyetlerini etkilediği tespit edilmiştir.

Uygun, Mete ve Güner (2012) Aksaray Üniversitesinde öğrenim gören girişimci adayların girişimcilik eğilimi ve kişisel özellikleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analizden elde edilen sonuçlara göre girişimci adayların girişimcilik eğilimleri ile kişisel ve özgeçmiş faktörleri arasında anlamlı ilişkiler olduğu ortaya koyulmuştur.

Korkmaz (2012) tarafından Bülent Ecevit Üniversitesinde öğrenim gören işletme bölümü öğrencilerinin girişimci kişiliklerinin tespit edilmesi ve girişimcilik eğilimlerinde etkili olan faktörlerin neler olduğu araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin kendilerini girişimci bir kişilik olarak tanımlamalarında ve gelecekte iş kurma isteklerinde etkili olan demografik, psikolojik ve aile özellikleri arasında anlamlı ilişki olduğu görülmüştür.

Pruett, Shinnar, Toney, Llopis ve Fox (2009) tarafından ABD, İspanya ve Çin'deki üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin girişimcilik eğilimini test etmek için kültürel, sosyal ve psikolojik faktörleri kapsayan bir model geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 1000'den fazla öğrenciye anket uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre farklı kültürlere sahip öğrencilerin, girişimciliğe teşvik eden ve engelleyen faktörler hakkında benzer görüşleri paylaştıkları ortaya koyulmuştur. Ayrıca psikolojik öz yeterliğin girişimcilik niyetini açıklamada kültürel ve sosyal boyuta göre daha güçlü olduğu tespit edilmiştir.

Balaban ve Özdemir (2008) tarafından Sakarya Üniversitesi İşletme Bölümü öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini etkileyen faktörler ve girişimcilik eğitimi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde girişimcilik eğilimi ile girişimcilik eğitimi arasında anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir. Ancak girişimcilik dersi alan öğrencilerin fırsat yaratma ve bu fırsatları değerlendirme oranının yüksek olduğu ifade edilmiştir.

Bozkurt (2006) girişimcilik eğiliminde kişilik özelliklerinin önemini araştırmak üzere Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerine yönelik anket uygulamıştır. Araştırma sonucuna göre öğrenciler düşük girişimcilik özellikleri taşımalarına rağmen gelecekte kendi işlerini kurma eğilimi olduğunu ve bunu da kişisel birikimleriyle yapmayı planladıkları tespit edilmiştir.

Görüldüğü gibi ilgili literatürde girişimci kişiliği ve girişimci eğilimini etkileyen faktörler sıralanmakta büyük ölçüde elde edilen bulgular yaş, cinsiyet, aile altyapısı, deneyim, risk alma isteği, psikolojik öz yeterlik gibi değişkenlerin girişimcilik eğilimini olumlu etkilediği sonuçlarına yer verilmektedir.

Her ne kadar girişimcilik eğitimi ile girişimcilik eğilimi arasında pozitif bir korelasyon olduğuna dair bir bulgu konusunda geniş bir uzlaşma olsa da üniversite öğrencilerinin aldıkları eğitim ile girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişki konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün gözükmemektedir. Elbette girişimci kişiliğinin mi yoksa alınan eğitimin mi girişimcilik eğilimi üzerinde daha belirgin olduğunu tespit etmek bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte çalışmanın örneklemini oluşturan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi öğrencilerinin aldıkları girişimcilik eğitiminin ne kadar yeterli çıktı oluşturabildiğinin görülmesi bakımından önem arz etmektedir.

III. YÖNTEM

III.I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Girişimcilik ekonominin önemli ayaklarından biridir. Çünkü ülke ekonomisi için istihdamın yaratılmasında ve yeni teknolojilerin üretime katılması noktasında girişimcilik sektörel büyüme de önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla, girişimciliğin temeli olan fikirlerin ortaya çıkmasında genç beyinlerin katkısı büyüktür. Bu anlamda, yapılan çalışmada öğrencilerin girişimcilik kişilik ve eğilimlerinin birbirlerini ne ölçüde etkiledikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın hipotezleri şu şekilde belirlenmiştir.

- H1: Kadın ve erkek öğrencilerin girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişilikleri arasında anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- H2: Öğrencilerin girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişilikleri fakülte ve yüksekokullara göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- H3: Baba mesleğinin girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliği açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- H4: Anne mesleğinin girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliği açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- H5: Zorunlu girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimi ile girişimcilik kişiliği arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- H6: Seçmeli girişimcilik dersi alan öğrencilerin girişimcilik eğilimi ile girişimcilik kişiliği arasında anlamlı bir fark var mıdır?

III.II. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi lisans eğitimi alan 18.975 öğrenci oluşturmaktadır. Evrenin örnekleme basit rastgele örnekleme metodu kullanılarak yapılmıştır. Çalışma için 386 öğrenci yeterli iken 789 öğrenci dönüş yapmış olup bu anketlerin 733 tanesi değerlendirmeye alınmıştır. Öğrencilerin girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliğinin araştırıldığı bu çalışmada, aralarında cinsiyet, yaş ve benzeri ifadelerin yer aldığı 13 demografik, katılımcıların hedefleri ve iş ve sosyal yaşantılarıyla ilgili 5 girişimcilik ve katılımcıların girişimcilikle ilgili rekabet, yönetim ve yaratıcılık başta olmak üzere 17 ifade sorulmuştur. Demografik sorular ordinal ve nominal tiplerde soruların karışımı olmakla beraber girişimcilik eğilimi için hazırlanan sorularda 5’li likert tipi anket ölçeği kullanılmıştır. Anketin demografik bölümünde uluslararası girişimcilik eğilimini ölçen yayıncı kuruluş olan GUESSS platformunun soruları da anket içerisinde yer almaktadır. Anketin girişimcilik eğilimi olarak Linán ve Chen (2009), girişimcilik kişiliği ise Antoncic ve Hisrich (2003)’nin çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur.

Güvenilirlik analizi ölçeklerin içsel tutarlılığını belirlemek amacıyla yapılmaktadır. Literatür incelemesinde Cronbach (1951) Alpha katsayısının güvenilirliği ölçmek için en sık başvurulan yöntem olduğu söylenebilir. İçsel tutarlılık düzeyinin 0.70 ve üzerinde Alpha katsayısına sahip ölçekler güvenilir kabul edilmektedir. (Cronbach, 1951).

Tablo 1. Ölçeğin Güvenilirlik analizi

	Cronbach's Alpha	Ölçekteki Soru Sayısı
Girişimcilik Eğilimi	0,736	5
Girişimcilik Kişiliği	0,752	17

Tablo 1’de yapılan anketin güvenilirlik analizi gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü gibi Cronbach Alpha testi uygulanmış olup değer girişimcilik eğilimi için 0,736 iken girişimcilik kişiliğinde 0,752’dir. Cronbach's Alpha yöntemine göre girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliği için yapılan ölçeğin güvenilirliği yeterli düzeydedir.

Hipotez testi için ölçek normal dağılıma uyması durumunda parametrik testler yapılmaktadır. Ölçek normal dağılıma uymuyorsa non-parametrik testler uygulanmaktadır.

Tablo 2’de hipotez testleri ankete verilen cevapların nasıl dağılım gösterdiklerini ifade etmektedir.

Tablo 2. Normallik Analizi

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Girişimcilik Eğilimi	,075	733	,000	,988	733	,000
Girişimcilik Kişiliği	,040	733	,008	,993	733	,002

Tablo 2’ye göre ölçeğin ifade dağılımları Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk yöntemlerine anlamlılık değeri ($0 < 0,05$) olduğundan normal dağılmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde
Erkek	276	37,7
Kadın	457	62,3
Toplam	733	100,0

Tablo 3’te ankete katılanların demografik frekans ve yüzdeleri yer almaktadır. Tablo 3’e göre kadın katılımcıların oranı erkek katılımcıların oranından daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Yaş Dağılımı

Yaşınız	Frekans	Yüzde
17- 25	641	87,4
26- 35	71	9,7
36- 45	15	2,0
46- 55	5	,7
55 ve üstü	1	,1
Toplam	733	100,0

Tablo 4’te görüldüğü üzere katılımcıların büyük çoğunluğunu yani %87,10’luk kısmını 17-25 yaş aralığında bulunan öğrenciler oluşturmaktadır. Ankete katılan 26-35 yaş aralığında bulunan öğrencilerin oranı %9,80 iken geriye kalan %3’lük kısmını ise 36-55 yaş aralığında bulunan öğrenciler oluşturmaktadır.

Tablo 5. Fakülte ve Yüksekokul Dağılımı

Bulduğunuz Fakülte veya yüksekokul	Frekans	Yüzde
Edebiyat Fakültesi	117	16,0
Güzel Sanatlar Fakültesi	24	3,3
Hukuk Fakültesi	93	12,7
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	209	28,5
İletişim Fakültesi	54	7,4
İslami İlimler Fakültesi	16	2,2
Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi	45	6,1
Sanat ve Tasarım Fakültesi	33	4,5
Turizm Fakültesi	63	8,6
Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu	19	2,6
Tapu Kadastro Yüksekokulu	16	2,2
Yabancı Diller Yüksekokulu	3	,4
Adalet Meslek Yüksekokulu	6	,8
Polatlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu	35	4,8
Toplam	733	100,0

Tablo 5’te görüldüğü gibi fakülte ve yüksekokullarda eğitim gören öğrencilerin ankete katılım oranı verilmiştir. Ankete %28,59’luk oran ile en çok katılım sağlayan İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri iken %0,4’lük oran ile en az katılım sağlayan ise Yabancı Diller Yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerdir.

Tablo 6. Baba Mesleği Dağılımı

Babanızın mesleği	Frekans	Yüzde
Kamu	216	29,5
Özel	190	25,9
Serbest meslek	194	26,5
Çalışmıyor	133	18,1
Toplam	733	100,0

Tablo 6’ya göre ankete cevap veren katılımcıların babalarının %81,50’luk kısmı çalışmaktadır. Bunların bir kısmı kamuda bir kısmı serbest meslekte bir kısmı da özelde çalışmaktadır. Burada ankete cevap veren katılımcıların %18’lik kısmının babaları herhangi bir yerde çalışmadığı dikkate değer bir veridir.

Tablo 7. Anne Mesleği Dağılımı

Annenizin mesleği	Frekans	Yüzde
Kamu	93	12,7
Özel	72	9,8
Serbest meslek	25	3,4
Çalışmıyor	543	74,1
Toplam	733	100,0

Tablo 7’e göre katılımcı öğrencilerin annelerinin büyük bir oranı çalışmamaktadır.

Tablo 8. Girişimcilik İçin Eğitim Alıyor Musunuz? İfadesinin Dağılımı

Girişimcilik için eğitim alıyor musunuz?	Frekans	Yüzde
Evet	65	8,9
Hayır	668	91,1
Toplam	733	100,0

Tablo 8’e göre katılımcıların büyük bir bölümünün girişimcilik eğitimi almadığı gözükmektedir.

Tablo 9. Zorunlu Girişimcilik Dersi Aldınız Mı? İfadesinin Dağılımı

Zorunlu girişimcilik dersi aldınız mı?	Frekans	Yüzde
Evet	32	4,4
Hayır	701	95,6
Toplam	733	100,0

Tablo 9’da katılımcıların yaklaşık %91’inin zorunlu girişimcilik eğitimi almadığı gözükmektedir.

Tablo 10. Seçmeli Girişimcilik Dersi Aldınız Mı? İfadesinin Dağılımı

Seçmeli girişimcilik dersi aldınız mı?	Frekans	Yüzde
Evet	62	8,5
Hayır	671	91,5
Toplam	733	100,0

Tablo 10’da katılımcıların yaklaşık %91’inin seçmeli girişimcilik dersi almadığı görülmektedir.

Tablo 11. Eğitiminizi Tamamladıktan Sonra Ne Zaman Girişimci Olmak İstiyorsunuz? İfadesinin Dağılımı

Eğitiminizi tamamladıktan sonra ne zaman girişimci olmak istiyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Hiçbir zaman	72	9,8
Eğitimi tamamladıktan hemen sonra	268	36,6
5 yıl sonra	73	10,0
10 yıl sonra	22	3,0
10 ve üzeri yıl sonra	18	2,5
Henüz karar vermedim	280	38,2
Toplam	733	100,0

Tablo 11’e göre katılımcıların yarısından fazlası yani %58’i girişimci olmayı istemedikleri geriye kalan %42’lik oranın bir kısmı eğitimi tamamladıktan sonra diğer kısmı ise beş ya da on yıl sonra girişimci olmayı tercih ettikleri gözükmektedir.

Uluslararası üniversite öğrencilerinin girişimciliğini inceleyen GUESSS raporuna göre “Eğitimi tamamladıktan hemen sonra ifadesinin dağılımı raporun ortalama skorunun (%18) üzerindedir. Ancak

aynı raporda 5 yıl sonra girişimcilik yapacak öğrenci sayısı ortalama %32 iken bu sayı çalışmalara katılan öğrencilerin %10'unu oluşturmaktadır.

Tablo 12. Eğitiminizi Tamamladıktan Sonra Nerde Çalışmak İstersiniz? İfadesinin Dağılımı

Eğitiminizi tamamladıktan sonra nerde çalışmak istersiniz?	Frekans	Yüzde
Kamuda	245	33,4
Küçük çaplı özel işyerinde	6	,8
Orta çaplı özel işyerinde	35	4,8
Büyük çaplı özel işyerinde	137	18,7
Kendi işimi kurarak	216	29,5
Aile işimizde	94	12,8
Toplam	733	100,0

Tablo 12'ye göre katılımcıların yaklaşık %30'u mezun olduktan sonra kamuda çalışmayı tercih ederken %29,50'u da kendi işini kurmayı planlamaktadır. GUESS raporu incelendiğinde bu oranın ortalamanın %28 olduğu görülmektedir. Orta ve büyük çaplı özel işyerinde çalışmayı tercih eden katılımcıların oranı ise yaklaşık %23'tür.

Tablo 13. Kendinizin Girişimci Ruhuna Sahip Olduğuna İnanıyor Musunuz? İfadesinin Dağılımı

Kendinizin girişimci ruhuna sahip olduğuna inanıyor musunuz?	Frekans	Yüzde
Evet	523	71,4
Hayır	210	28,6
Toplam	733	100,0

Tablo 13'egöre katılımcıların büyük çoğunlu girişimci ruhuna sahip olduğuna inanmaktadır.

Tablo 14. Kendinize Ait Herhangi Bir İş Fikrine Sahip Misiniz? İfadesinin Dağılımı

Kendinize ait herhangi bir iş fikrine sahip misiniz?	Frekans	Yüzde
Evet	483	65,9
Hayır	250	34,1
Toplam	733	100,0

Tablo 14'e göre katılımcıların neredeyse %66'sı bir iş fikrine sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 15. Bir Girişimci Olsaydınız Fon Kaynağınızı Nerden Sağladınız? İfadesinin Dağılımı

Bir girişimci olsaydınız fon kaynağınızı nereden sağladınız?	Frekans	Yüzde
Kişisel birikimlerimden	289	39,4
Aile ve akrabalarımın	95	13,0
Bankalardan	164	22,4
Risk sermayesi	71	9,7
Kitle Fonlaması	46	6,3
Melek Yatırımcılar	68	9,3

	Toplam	733	100,0

Tablo 15’e göre katılımcıların yaklaşık %39’u kişisel birikimlerden elde ettiği fon ile bir girişim kurmayı tercih ederken %22,40’lık kısım ise bu fonu bankalardan temin edeceğini ifade etmektedir.

IV. BULGULAR

Ankete verilen cevaplar incelendiğinde ölçeğin normal dağılıma uygun olmadığı gözlemlenmiştir. Bundan ötürü analiz sürecinde iki farklı gruba Mann-Whitney U analizi, ikiden fazla farklı gruplara ise Kruskal-Wallis H analizi uygulanmıştır.

Tablo 16. Cinsiyet Faktörünün Analiz Sonuçları

Cinsiyet	Girişimcilik Eğilimi		Girişimcilik Kişiliği	
Mann-Whitney U	55004,000		57387,500	
Wilcoxon W	159657,000		162040,500	
Z	-2,918		-2,046	
Asymp. Sig. (2-tailed)	,004		,041	
Cinsiyet (Ortalama Sıralaması)	Erkek	396,21	Erkek	387,57
	Kadın	349,36	Kadın	354,57

Cinsiyete faktörünün girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliğine göre yapılan analiz sonucunda kadın ve erkeğin hem girişimcilik kişiliği ($0,041 < 0,05$) hem de girişimcilik eğilimi ($0,04 < 0,05$) bakımından anlamlı farklılıklarının bulunduğu gözlemlenmiştir. Analiz ortalamalarına bakıldığında erkeklerin kadınlara göre daha yüksek girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğilimi olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 17. Yaş Faktörünün Analiz Sonuçları

Yaş	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	4,903	12,593
df	4	4
Asymp. Sig.	,297	,013

Yaş faktörünün girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliğine göre yapılan analiz sonucunda girişimcilik eğiliminde ($0,297 > 0,05$) anlamlı bir farklılık olmadığı fakat girişimcilik kişiliği ($0,013 < 0,05$), bakımından anlamlı bir farklılık bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu durum öğrencilerin yaşlarına göre girişimcilik kişiliklerinde farklılaşma olduğunun bir göstergesidir.

Tablo 18. Fakülte ve Yüksekokullar Faktörünün Analizi

Fakülte ve Yüksekokullar	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	18,157	22,998
df	13	13
Asymp. Sig.	,152	,042

Üniversitemiz fakülte ve yüksekokullarına göre bakıldığında girişimcilik eğilimi ($0,152 > 0,05$) ile ilgili olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmekle beraber girişimcilik kişiliğinin ($0,042 < 0,05$) anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum girişimcilik eğilimi ile girişimcilik kişiliğinin birbirine paralel olmadığını bir farklı göstergesi olabilir. Fakülte ve yüksekokulların ortalamalarına göre değerlendirme yapıldığında, sanat ve tasarım fakültesinin diğerlerine göre daha yüksek girişimcilik kişiliklerine sahip olduğu bu anketin analizi doğrultusunda söylenebilir.

Tablo 19. Baba Mesleği Faktörünün Analizi

Baba mesleği	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	2,565	,868
df	3	3
Asymp. Sig.	,464	,833

Öğrencilerinin babalarının meslek grupları incelendiğinde ne girişimcilik eğilimi ($0,464 > 0,05$) ne de girişimcilik kişiliği ($0,833 > 0,05$) ile ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Tablo 20. Anne Mesleği Faktörünün Analizi

Anne mesleği	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	,850	1,159
df	3	3
Asymp. Sig.	,837	,763

Öğrencilerinin annelerinin meslek grupları incelendiğinde ne girişimcilik eğilimi ($0,837 > 0,05$) ne de girişimcilik kişiliği ($0,763 > 0,05$) ile ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Tablo 21. Zorunlu Girişimcilik Dersi Faktörünün Analizi

Zorunlu girişimcilik dersi	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Mann-Whitney U	9129,000	8966,500
Wilcoxon W	255180,000	255017,500
Z	-1,791	-1,922
Asymp. Sig. (2-tailed)	,073	,055

Öğrencilerin girişimcilik ile ilgili zorunlu ders alıp veya almadıkları incelendiğinde ne girişimcilik eğilimi ($0,73 > 0,05$) ne de girişimcilik kişiliği ($0,55 > 0,05$) ile ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Tablo 22. Seçmeli Girişimcilik Dersi Faktörünün Analizi

Seçmeli girişimcilik dersi	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Mann-Whitney U	20368,500	19714,500
Wilcoxon W	22321,500	245170,500
Z	-,273	-,682
Asymp. Sig. (2-tailed)	,785	,495

Öğrencilerin girişimcilik ile ilgili seçmeli ders alıp veya almadıkları incelendiğinde ne girişimcilik eğilimi ($0,785 > 0,05$) ne de girişimcilik kişiliği ($0,495 > 0,05$) ile ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Tablo 23. Ne Zaman Girişimci Olmak İstiyorsunuz İfadesinin Analizi

Ne zaman girişimci olmak istiyorsunuz?	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	57,522	36,814
df	5	5
Asymp. Sig.	,000	,000

Öğrencilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra ne zaman girişimci olmak istedikleri hem girişimcilik eğilimi ($0,000 < 0,05$), hem de girişimcilik kişiliği ($0,000 < 0,05$), bakımından anlamlı farklılık göstermiştir. Bu sonuca göre ortalama değerlere bakıldığında girişimcilik eğilimine göre eğitimi hemen tamamladıktan sonra girişimci olmak istiyorum ifadesi diğer ifadelerden yüksek bir ortalamaya sahiptir. Diğer yandan aynı ifade girişimcilik kişiliği ortalamaları ile değerlendirildiğinde, 10 yıl ve üzeri ifadesi diğer ifadelerden yüksek ortalamaya sahiptir. Yine bu sonuçtan girişimcilik kişiliği ve eğiliminin ifadelerden farklılıklar gösterdiği sonucu gözlenmektedir.

Tablo 24. Eğitim Sonrası Nerede Çalışmak İstersiniz İfadesinin Analizi

Nerede çalışmak istersiniz?	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	35,023	28,760
df	5	5
Asymp. Sig.	,000	,000

Öğrencilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra nerede çalışmak istedikleri hem girişimcilik eğilimi ($0,000 < 0,05$), hem de girişimcilik kişiliği ($0,000 < 0,05$), bakımından anlamlı farklılık göstermiştir. Analiz sonuçlarına göre hem girişimcilik eğilimi hem de girişimcilik kişiliği gruplarında kendi işimi kurarak ifadesi diğer ifadelerin üstünde bir ortalamaya sahiptir.

Tablo 25. Girişimcilik Ruhuna Sahiplik Faktörünün Analizi

Girişimcilik ruhuna sahiplik	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Mann-Whitney U	34848,500	34305,500
Wilcoxon W	57003,500	56460,500
Z	-7,783	-7,958
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000	,000

Öğrencilerin girişimcilik ruhuna sahip olduklarına inanma ifadesi hem girişimcilik eğilimi ($0,000 < 0,05$), hem de girişimcilik kişiliği ($0,000 < 0,05$), bakımından anlamlı farklılık göstermiştir. Analiz sonucuna göre girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğilimi grupları ortalamalarına bakılarak girişimcilik ruhuna sahiptir diyebiliriz.

Tablo 26. Kendinize Ait İş Fikrine Sahip Olma Faktörünün Analizi

Kendinize ait iş fikrine sahip misiniz?	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Mann-Whitney U	46887,000	45334,500
Wilcoxon W	78262,000	76709,500
Z	-4,989	-5,539
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000	,000

Önceki ifade ile bağlantılı olarak bu ifade de hem girişimcilik eğilimi ($0,000 < 0,05$), hem de girişimcilik kişiliği ($0,000 < 0,05$), bakımından anlamlı farklılık göstermiştir. Analiz sonucuna göre

girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğilimi grupları ortalamalarına bakılarak girişimcilik için kendilerine ait bir fikirleri olduğu söylenebilir.

Tablo 27. Fon Kaynağını Nerden Sağladınız İfadesinin Analizi

Bir girişimci olsaydınız fon kaynağınızı nerden sağladınız?	Girişimcilik Eğilimi	Girişimcilik Kişiliği
Kruskal-Wallis H	4,852	5,929
df	5	5
Asymp. Sig.	,434	,313

Öğrencilerin girişimcilik ile ilgili seçmeli ders alıp veya almadıkları incelendiğinde ne girişimcilik eğilimi ($0,434 > 0,05$) ne de girişimcilik kişiliği ($0,313 > 0,05$) ile ilgili anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Büyüyen ve gelişen dünyada ekonominin yerinin önemi tartışmaya açılmayacak kadar kesindir. Bu bağlamda girişimcilik ekonominin farklı alanlarda büyümesini, kalkınmasını yeni istihdam alanlarının açılmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda girişimcilik ülkelerin birbiri ile rekabet ettiği şu dönemlerde yenilik veya farklılık kazandırma sürecini oluşturmaktadır. Bugün bunun bilincinde olan toplumlar girişimcilik kavramını eğitim süreçlerinde yeni gelen nesillere daha derinlemesine öğretmek için olguyu daha etkin bir şekilde kullanmak istemektedirler. Buna örnek olarak küresel girişimciliği ölçmek için oluşturulmuş GUESSS platformunu örnek gösterilebilir.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi öğrencilerine yönelik yapılmış olan çalışmada 733 öğrenciden tam olarak geri dönüş alınmış olup çalışma bu veri üzerinden yapılmıştır. Çalışma kapsamında Öğrencilerin girişimcilik kişiliği ve girişimciliğe olan eğilimleri ölçülmüştür. Elde edilen analiz bulgularına göre;

- Öğrencilerin seçmeli veya zorunlu girişimcilik dersini oldukça az veya hiç almadıkları,
- Öğrencilerin girişimci ruhuna sahip olduklarını ifade etmesi ancak katılımcı çoğunluğunun konu ile ilgili herhangi bir eğitim almadıkları,
- Öğrencilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra girişimci olmak istemeleri GUESSS raporuna göre 58 ülkeye oranla ortalamadan (%18) yüksek olması (%36,6) ancak karar veremeyen öğrencilerin sayısının daha yüksek bir orana sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca;

- Öğrencilerin büyük bir bölümün eğitimini tamamladıktan sonra kamuda çalışmak istemesi,
- Öğrencilerin çoğunluğunun kendine ait bir iş fikrine sahip olması ancak bu iş için fon kaynaklarının nasıl sağlayacağı konusunda genel olarak kişisel birikimleri ve bankadan sağlayacaklarını belirtmişlerdir. Bu durum özellikle öğrenciler arasında yine girişimcilik ile ilgili önemli bir husus olan alternatif fon kaynaklarının yaygın olarak bilinmediğinin göstergesidir.

Analiz sonuçlarında ortaya çıkan bir başka önemli sonuç ise girişimcilik kişiliği ve girişimcilik eğiliminin farklı faktörlerde her zaman paralel olarak ilerlemediğidir. Örneğin cinsiyet faktörü ele alındığında hem girişimcilik kişiliği hem de girişimcilik eğiliminin anlamlı farklılık gösterdiği

görülmüştür. Bu durum bazı fakülte ve yüksekokullar incelendiğinde özellikle sanat ve tasarım fakültesinin ortalamasının diğer bölümlere göre yüksek olduğu görülmüştür. Anne veya baba mesleğinin kişinin girişimcilik kişiliği veya girişimcilik eğilimine etki etmemesi dikkate değer bir diğer sonuçtur.

Literatürde yapılan çalışmalar, bu çalışmada yapılan bulgular ile kıyaslandığında Akyurt'un (2018) sağlık öğrencileri üzerine yaptığı çalışmada okul türü ile iş sahibi olma arasında anlamlı bir ilişki olmadığını vurgulasa da öğrencilerin eğitim gördüğü alanın girişimciliğe olan ilgisiyle bağlantılı olduğu bu çalışmadaki bulgularla tespit edilmiştir. Burada her ne kadar farklı sonuçlar elde edilse de öğrencilerin bulunduğu alan ile girişimciliğe olan eğilimlerinin farklı sonuçlar ortaya koymak farklı alanlar için literatüre önemli katkılar sağlamaktadır. Cinsiyet faktörünün hem girişimcilik eğilimi hem de girişimcilik kişiliği arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu bu çalışma, Yılmaz ve Sözcan'ın (2019) ve Haase, Lautenschläger ve Thomas (2012) çalışmalarıyla paralel bir sonuç gözlemlenmiştir. Ancak Erbir (2020) cinsiyet unsurunun girişimcilik eğilimini etkilemediği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca yine Erbir'in (2020) ve Özcan, Çeltek, Sönmez ve Kırım (2018) çalışmalarında öğrencinin ailesinde girişimci bireylerin bulunmasının kişinin girişimcilik eğiliminde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşırken bu çalışmada elde edilen bulgularla aksi yönde bir sonuca ulaşılmıştır.

Üniversitede lisans eğitimi gören öğrencilere girişimcilik alanında ders verilmesi ya da verilen ders saatinin artırılması, öğrencilerin girişimci ruha sahip olduğu ve bu konuda teşvik edilip yönlendirilmesi gerektiği ayrıca girişimcilikte bulunmak isteyen öğrencilerin kredi temininde kolaylık sağlanması önerilmektedir. Girişimcilik eğilimi ve girişimcilik kişiliği ile ilgili çalışmak isteyenlere öğrencilerin kültürel, sosyal ve psikolojik etmelerinin incelenip farklı bölgelerde yer alan üniversitelerin durumları da ele alınarak Türkiye genelinde bir araştırma yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Antoncic, B. and Hisrich, R.D. (2003), Clarifying the intrapreneurship concept, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 10(1), 7-24. <https://doi.org/10.1108/14626000310461187>
- Akyurt, N. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerinin Belirlenmesi: Sağlık Örneği. *Medical Sciences* , 13 (2) , 43-57 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nwsamed/issue/36688/414346>
- Aytaç, Ö. ve İlhan, S. (2007). Girişimcilik ve Girişimci Kültür: Sosyolojik Bir Perspektif. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 101-120.
- Balaban, Ö., ve Özdemir, Y. (2008). Girişimcilik Eğitiminin Girişimcilik Eğilimi Üzerindeki Etkisi. *Sakarya Üniversitesi İİBF Örneği. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 21, Sayı 1, 78 133-147.
- Bozkurt, Ö. (2006). Girişimcilik Eğiliminde Kişilik Özelliklerinin Önemi. *Araştırma Makaleleri*, 93-111.
- Börü, D. (2006). Girişimcilik Eğilimi: Marmara Üniversitesi İşletme Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, *Marmara Üniversitesi SBE, Golden Print Ofset Basım ve Yayın Hizmetleri*.
- Brockhaus, R. H. (1980). Risk Taking Propensity of Entrepreneurs. *The Academy of Management Journal*, 23(3), 509-520. <https://doi.org/10.2307/255515>
- Bygrave, W., ve Minniti, M. (2000). The Social Dynamics of Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 24(3), 25-36 <https://doi.org/10.1177/104225870002400302>
- Cox, R.J. ve Cooper C.L. (1994). Business elites: The psychology of entrepreneurs and intrapreneurs. *Published by Routledge*, London, 1994, 240 pp., £25.00, ISBN 0 415 08232 3 (hardback)
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests. *Psychometrika*, 16(3), 297-334.
- Çakırer, M.A. (2016). Girişimcilik ve Küçük İşletme Yönetimi, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Çelik, A., İnce, M. ve Bozyiğit, S. (2014). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Niyetlerini Etkileyen Ailesel Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma. *Niğde Üniv. İİBF Dergisi*, 7(3), 113-124.
- Dilsiz, İ. ve Köllük, N. (2005). Girişimcilik, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Erbir, M. (2020). Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Girişimcilik Eğiliminin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: *Kayseri Üniversitesi Örneği. Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 312-335.

- Genç, K. Y. (2018). Girişimci Kişilik Özelliklerinin Girişimcilik Eğilimindeki Etkisi: Giresun Üniversitesi İşletme Bölümü Lisans Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4 (2), 34-48.
- Global University Entrepreneurial Spirit Students' Survey: https://www.guesssurvey.org/resources/PDF_InterReports/GUESSS_2021_Global_Report.pdf (Erişim Tarihi: 1.04.2022)
- Haase, H., Lautenschläger, A., & Thomas, A. (2012). Entrepreneurial intentions of university students: a gender perspective. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 17(3), 378-393.
- Ibidunni, A.S., Mozie, D. and Ayeni, A.W.A.A. (2021), "Entrepreneurial characteristics amongst university students: insights for understanding entrepreneurial intentions amongst youths in a developing economy, Education + Training, Vol. 63 No. 1, pp. 71-84. <https://doi.org/10.1108/ET-09-2019-0204>
- Karadeniz, E.E. (2018). Türkiye'de Girişimcilik ve Uluslararası Karşılaştırma 2018 (Global Entrepreneurship Monitor(GEM), İstanbul.
- Kayaoglu, A. ve Kurnaz, G. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerinin Belirlenmesi: Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF Örneği. *Mukaddime*, 10 (2), 643-661. DOI: 10.19059/mukaddime.602007.
- Kılıç, R., Keklik, B., ve Çalış, N. (2012). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma: Bandırma İİBF İşletme Bölümü Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 423-435.
- Korkmaz, O. (2012). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma: Bülent Ecevit Üniversitesi Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi* Cilt (14) Sayı II, 209-226.
- Kuratko, D. F. [2005] The emergence of entrepreneurship education: Development, trends, and challenges. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29 (5) :577-598.
- Küçük, O. (2021). Girişimcilik ve Küçük İşletme Yönetimi (İş Fikri Üretme-KOSGEB İş Planı-Girişimcilikte Başarı Faktörleri), 10. Baskı, Seçkin, Ankara.
- Kümbül Güler, B. (2010). Sosyal Girişimcilik, Ankara: Efil Yayınevi.
- Küttim, M., Kallaste, M., Venesaar, U. ve Kiis, A. (2014). Entrepreneurship education at university level and students' entrepreneurial intentions. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 658-668.
- Linán, F. ve Chen, Y.W. (2009). Development and Cross-Cultural Application of a Specific Instrument to Measure Entrepreneurial Intentions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 593-617.
- Meeks, M.D. (2004). Antecedents to the entrepreneurial decision: An empirical analysis of three predictive models, *University of Colorado at Boulder. ProQuest Dissertations Publishing*.
- Morrison, A.J. (2001) Entrepreneurs transcend time: a biographical analysis. *Management Decision*, 39 (9). pp. 784-790.
- Mustafa, M.J., Hernandez, E., Mahon, C. and Chee, L.K. (2016), Entrepreneurial intentions of university students in an emerging economy: The influence of university support and proactive personality on students' entrepreneurial intention, *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, Vol. 8 No. 2, pp. 162-179. <https://doi.org/10.1108/JEEE-10-2015-0058>
- Özcan, B., Çeltik, E. E., Sönmez, N., ve Kırım, B. (2018). Girişimci Kişilik Özelliklerinin ve Girişimcilik Eğitiminin Girişimcilik Eğilimine Etkisi, Kocaeli Üniversitesi Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 37-54.
- Pruett, M., Shinnar, R., Toney, B., Llopis, F. and Fox, J. (2009), Explaining entrepreneurial intentions of university students: a cross-cultural study, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, Vol. 15 No. 6, pp. 571-594. <https://doi.org/10.1108/13552550910995443>
- Remeikiene, R., Startiene, G., & Dumciuviene, D. (2013). Explaining entrepreneurial intention of university students: The role of entrepreneurial education. *In International conference* (pp. 299-307).
- Sönmez, R. V. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimini Belirlemede Kişilik Özelliklerinin Rolü: Şırnak Üniversitesinde Bir Araştırma. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 115-131.
- Şeşen, H., ve Basım, H. N. (2012). Demografik Faktörler ve Kişiliğin Girişimcilik Niyetine Etkisi: Spor Bilimleri Alanında Öğrenim Gören Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 21-28.
- Tekin, M. (2004). Girişimcilik ve Küçük İşletme Yönetimi, 4. Baskı, Ankara.
- Tekin, M. (2009). Girişimcilik, Başarı Öyküleri, Örnek Olaylar, Girişimcilik Testleri Günay Ofset, Konya.

- Uluyol, O. (2013). Öğrencilerin Girişimcilik Eğilimlerinin Belirlenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ISSN: 1308–9196, 350-372.
- Unger, J. M., Rauch, A., Frese, M. and Rosenbusch, N. [2011] Human capital and entrepreneurial success: A meta-analytical review. *Journal of Business Venturing*, 26 (3) :341–358.
- Uygun, M., Mete, S. ve Güner, E. (2012). Genç Girişimci Adayların Girişimcilik Eğilimi ve Girişimcilik Özellikleri Arasındaki İlişkiler. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4 (2), 145-156.
- Uygun, M., ve Güner, E. (2016). Girişimcilik Eğiliminin Gelişiminde Girişimcilik Eğitiminin Rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 37-57.
- Verheul I., Stel A.V. ve Thurik R. (2006) Explaining female and male entrepreneurship at the country level, *Entrepreneurship & Regional Development*, 18:2, 151-183, DOI: 10.1080/08985620500532053
- Vodă, A. I., & Florea, N. (2019). Impact of personality traits and entrepreneurship education on entrepreneurial intentions of business and engineering students. *Sustainability*, 11(4), 1192
- Yıldız, A. (2019). Girişimcilik, Kobi'ler ve Strateji (Editör: İsmail Bakan). 2.Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara. ISBN:978-975-8396-10-8
- Yıldırım, V. (2000). Genel İşletmecilik (I-II), Değişim Yayınları, Adapazarı.
- Yılmaz, T. ve Sözcan, Z. (2019). Kişilik Özelliklerinin Girişimcilik Eğilimi Üzerine Etkisi: *Sakarya Üniversitesi Örneği*. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 78-107.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu'nun 9 numaralı toplantısında, E-11054618-302.08.01-114289 sayılı ve 27.07.2022 tarihli kararınca etik açıdan uygun bulunmuştur.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. This study was found ethically appropriate by the decision numbered E-11054618-302.08.01-114289 and dated 27.07.2022 at the 9th meeting of the Ethics Committee of Ankara Hacı Bayram Veli University.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 343–355

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 343–355

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1160049

Geliş Tarihi / Received: 10.08.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 02.02.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

TÜRK KAMU VE ÖZEL ŞEKER FABRİKALARININ ETKİNLİK VE VERİMLİLİK ANALİZİ: CRITIC VE EATWIOS YÖNTEMİNDEN KANITLAR¹

Munise ILIKKAN ÖZGÜR ²

Cuma DEMİRTAŞ ³

Haşim BAĞCI ⁴

Esra SOYU YILDIRIM ⁵

Gonca ERTUĞRUL ⁶

Öz

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de şeker fabrikalarının (kamu-özel) 2018-2020 döneminde, etkinlik ve verimliliğini ortaya koymaktır. Şeker sanayisinin üretim etkinlik analizi ve toplam faktör verimlilikleri Critic ve Eatwios yöntemleri ile analiz edilmektedir. Elde edilen bulgulara göre; 2018, 2019 ve 2020 yıllarının tümünde en önemli girdi değişkeni geçici işçi sayısı iken, en az öneme sahip olan değişken ise 2018 yılında daimi işçi sayısı, 2019 ve 2020 yıllarında işlenen pancar miktarıdır. Çıktı değişkenlerine ait Critic skorları yıllar itibariyle farklılık göstermektedir. Buna göre tüm yıllarda posa en önemli çıktı değişkeni iken; 2018’de üretilen şeker miktarı, 2019 ve 2020 yıllarında ise melas en az öneme sahip çıktı değişkenleridir. Critic yöntemi ile girdi ve çıktı değişkenlerinin önem düzeylerinin belirlenmesinin ardından Eatwios yöntemiyle firmaların verimlilik düzeyleri hesaplanmıştır. Elde edilen bulgulara göre; tüm yıllarda Ö6 kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, Ereğli şeker fabrikası ikinci sırada yer almaktadır. Verimlilik düzeyi en düşük firma ise Erciş şeker fabrikasıdır. Yıllara göre verimlilik düzeyleri değerlendirildiğinde; 2018, 2019 ve 2020 yıllarında Ö6 kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, ikinci sırada 2018 ve 2020 yılında Ereğli şeker fabrikası, 2019 yılında ise Iğın şeker fabrikası yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler : Şeker Sektörü, Critic Yöntemi, Eatwios Yöntemi, Türkiye.

JEL Sınıflandırması : Q10, C49.

¹Bu çalışma Aksaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 68004-İşbirliği Projesi kapsamında 2019-021 no’lu proje olarak, Aksaray Üniversitesi ve Kayseri Şeker A.Ş. tarafından desteklenmiştir.

² Prof. Dr. Aksaray Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, mozgur@aksaray.edu.tr ORCID: 0000-0002-8711-3264

³ Dr. Öğr. Üyesi Aksaray Üniversitesi, SBMYO, Dış Ticaret Bölümü, cumademirtas@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1475-5530

⁴ Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi hasimbacil907@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5828-2050

⁵ Öğr. Gör. Dr. Aksaray Üniversitesi, SBMYO, Muhasebe ve Vergi Bölümü, esrasoyu@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1614-0967

⁶ Kayseri Şeker Fabrikası Ar-Ge Merkezi, gonca.ertugrul@kayseriseker.com.tr, ORCID: 0000-0003-1079-8215

Atıf/Citation (APA 6):

Ilıkkann-Özgür, M., Demirtaş, C., Bağcı, H., Soyuyıldırım, E., & Ertuğrul, G. (2023). Türk kamu ve özel şeker fabrikalarının etkinlik ve verimlilik analizi: Critic ve Eatwios yönteminden kanıtlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 343–355. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1160049>.

EFFICIENCY AND PRODUCTIVITY ANALYSIS OF TURKISH PUBLIC AND PRIVATE SUGAR FACTORIES: EVIDENCE FROM CRITIC AND EATWIOS METHODS

Abstract

The purpose of this study is to exhibit the efficiency and productivity of the both publicly and privately owned sugar factories in Turkey between the years 2018-2020. The production efficiency of the sugar industry and its total factor productivity are analyzed via the Critic and Eatwios methods. The results obtained show that while the most significant input variable is the number of temporary workers for all years spanned, the factors with the least explanatory power are the number of permanent workers for 2018 and the amount of beet processed for the remaining years. The CRITIC scores of output variables also vary within time, and while pulp remains the most significant variable in the model, the amount of sugar produced and molasses are found to have the least significant explanatory power for the first and the remaining years, respectively. Following the determination of the levels of significance of variables via the CRITIC technique, the efficiency levels of companies are calculated by using EATWIOS, where it is put forward that while the factory coded O6 ranks the first among the sample for all years spanned, Ereğli ranks second, and the company with the lowest productivity level is Erciş Sugar Factory. When this analysis is partitioned vis-a-vis their time series trends, it is found out that while Ereğli ranks second in 2018 and 2020, Ilgın is the runner-up to O₆ in the year 2019.

Keywords : Sugar Industry, Critic Method, Eatwios Method, Turkey.

JEL Classification : Q10, C49.

GİRİŞ

Şeker; sakaroz kökenli olan kamış ve pancar ile nişasta kökenli olan mısır, buğday, patates gibi hammaddelerin işlenmesiyle elde edilmektedir. Dünyada üretilen sakaroz kökenli tatlandırıcılar içerisinde 2019/2020 dönemi itibarıyla şeker pancarının payı %23.9 ve şeker kamışının payı %76.1'dir. Nişasta bazlı şeker (NBS) ise dünya ölçeğinde sakaroz kökenli tatlandırıcılara göre çok daha az bir paya sahiptir (Türkşeker, 2020: 3).

Tatlandırıcılar içerisinde en büyük paya sahip olan şeker kamışı, Christopher Columbus tarafından ilk kez 1493'te Amerika'ya (Karayip bölgesine) ikinci yolculuğunda götürülmüştür. Kısa bir süre sonra da Avrupa işçi sınıfının temel besin maddeleri arasına girmiş ve endüstriyel kapitalizmin gelişimiyle sömürgeci iktidarlar için önemli bir ürün haline gelmiştir (Mintz, 1985). Günümüzde de şeker ticari işleme konu olmaya devam ederek büyük ölçekli şirketlerin tedarik zincirlerinde yer alan entegre şirketler tarafından yakından korunmaktadır (Richardson, 2009; Hollander, 2003).

İkinci en büyük paya sahip olan şeker pancarı ise uzun tarım geçmişiyle rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şeker mahsulü olarak yetiştirilmiştir. Şeker pancarı kalitesinin ve şeker üretim sürecinin sürekli iyileştirilmesi ile pancar şekeri endüstrisi hızlı bir gelişme göstermiştir. Şeker pancarı genellikle kuzey yarımkürenin soğuk bölgelerinde yetiştirilmektedir. Bu mahsul, başta Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya bölgesinde olmak üzere 40'tan fazla ülkede üretilmektedir. Bu ülkeler içerisinde en büyük şeker pancarı yetiştirme alanına sahip ülkeler; Ukrayna, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Polonya, Almanya ve Çin'dir (Geng & Yang, 2015).

Şeker pancarı kamışından üretilen şekerler kalite bakımından farklılık göstermemesine rağmen; şeker kamışının hem üretim hem de işleme maliyetlerinin diğerine kıyasla daha düşük olması kamış şekerine fiyat avantajı sağlamaktadır (Kaya, 2015: 42). İklim koşullarının elvermemesinden dolayı kamıştan şeker üretemeyen Türkiye'nin de içinde olduğu ülkeler, özellikle de tarıma dayalı sanayi üretiminde stratejik öneminden kaynaklı sebeplerle pancar üretimini önemsemektedirler. Pancarın

işlenmesiyle elde edilen temel stratejik yan ürünler küspe, melas ve etanoldür. Örneğin, melas ve küspeden hem hayvan yemi hem de ispirto üretimiyle içki sanayinin önemli bir hammaddesi olarak yararlanılmaktadır; maya, antibiyotik, bio-etanol gibi birçok ürünün hammaddesi olarak şeker kullanılmaktadır (Sunulu & Sunulu 2016: 34). Ayrıca fosil yakıtlara ciddi bir alternatif olan biyoetanol de yine şekerin yan ürünlerinden elde edilmektedir (Özdeş Akbay, 2003; Erdinç, 2017).

Türkiye’de şeker, tamamen pancar şekerinden üretilmektedir. Türkiye yıllık yaklaşık 2.7 milyon ton şeker pancarı üretimiyle Rusya, ABD, Almanya ve Fransa’dan sonra beşinci sırada yer almaktadır (Türkşeker, 2020). Şeker pancarı Türkiye’de yıllara göre 350-500 bin hektar arasında değişen ekim alanında yaklaşık 350 bin ailenin katkısı ile üretilmektedir (Özdeş Akbay, 2003; Erdinç, 2017). Dolayısıyla şeker pancarı tarım sektöründe ve tarıma dayalı sanayi üretimindeki önemli işleviyle ekonomik anlamda katma değer yaratmaktadır (Ilkkan Özgür, Soyu, Bağcı & Demirtaş, 2021). Öte yandan çiftçiye tarımsal üretime bağlı kılarak köyden kente göçü engellemesi, istihdam sağlaması gibi sosyal yönden roller de üstlenmektedir. Bu bakımdan ülkemizde başta gıda güvencesi olmak üzere, ekonomik ve sosyal bir ürün olarak şeker üretiminin sorunlarını ve geleceğini dikkate almak önemlidir (Özdeş Akbay, 2003; Erdinç, 2017).

Türkiye’de şeker sektöründe yer alan özellikle kamu eliyle yürütülen fabrikaların eski teknolojiye sahip olmaları nedeniyle yüksek maliyetlerde çalışmaları, yenileme yatırımlarını gerekli kılmaktadır. Ne var ki, yüksek maliyetli yenileme yatırımları kamu bütçesi üzerinde mali baskı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de 2018 yılında açıklanan kararlar şeker sektörünün iyileştirilmesi ve verimliliğin artırılması amacıyla Türkşekere ait fabrikaların bazıları özelleştirme kapsamına alınmıştır (Türkşeker, 2020; Özdeş Akbay, 2003; Erdinç, 2017; Fedai, 2016). Özelleştirmenin şeker endüstrisinde yer alan pancar üreticilerinden şeker fabrikalarında çalışanlara ve tüketicilere kadar birçok kesimi doğrudan etkilediği görülmektedir. Bu etkinin incelenmesi önem arz etmektedir. Türkiye’de şeker sektöründe etkinlik ve verimliliği ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada; 2018-2020 döneminde Türkiye’de endüstriyel üretimde şeker fabrikalarının üretim etkinliği ve toplam faktör verimlilikleri analiz edilmiştir. Burada amaçlanan, Türkiye’deki şeker fabrikalarının (kamu-özel) kendi aralarındaki etkinlik ve verimlilik düzeylerinin belirlenmesidir. Böylece ilgili kamu ve özel sektördeki fabrikaların etkinlik ve verimlilik düzeyleri arasında kıyaslama yapılmıştır. Aynı zamanda Türkiye şeker sektörünün diğer ülkelerle rekabet edebilmesi ve rekabet gücünün artırılması için politika önerileri sunulmuştur.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde, çalışma konusu ile ilgili mevcut literatür; üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan veri ve değişkenler ile yöntem kısmı; dördüncü bölümde araştırmanın bulguları, son bölümde ise araştırmanın sonuçları ve politika önerileri sunulmuştur.

I. LİTERATÜR: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Literatürde verimlilik ve etkinlik ölçümü ile ilgili çok sayıda araştırma bulunmasına rağmen; bu çalışmalar ölçüm düzeyine, ölçüm amacına ve belirlenen girdi ve çıktı değişkenlerine göre farklılık göstermektedir. Verimlilik ve etkinliğe ilişkin yerli literatürde bazı çalışmalara Tablo 1’de yer verilmektedir.

Tablo 1. Türkiye’de Şeker Sektörü ile İlgili Yapılmış Çalışmalar

Yazar(lar)	Yöntem	Ülke/Yıl	Sonuç
Demirci (2001)	VZA ve Malmquist endeksi	Türkiye/ 1987-1998	Fabrikaların mülkiyeti ve verimlilikleri arasında bir ilişki bulunmamaktadır.
Balcılar & Çokgezen (2003)	Stokastik sınır yaklaşımı	Türkiye/ 1998	Mülkiyet şeklinin etkinlikte anlamlı bir farklılığı yoktur.
Güneş, Gün, Gülçubuk & Olhon (2004)	Durum Tespiti (Anket çalışması)	Türkiye/ Ankara (Polatlı)	Üreticiler özelleştirilen fabrikaların verimlilik ve çalışma düzeninden etkilendiklerinden özelleştirme yanlısı olma eğilimindedirler.
Aslan (2007)	VZA	Türkiye/ 2003-2004	Bazı şeker fabrikalarının etkisiz olduğu sonucuna varılmıştır.
Bozdağ (2008)	VZA	AB15 ve Türkiye/ 1990-2005	Türkiye şeker sanayisi, AB15 şeker sanayilerinin birçoğundan etkindir.
Akıncı (2008)	VZA ve Malmquist endeksi	Türkiye/ 1998-2006	Kamu fabrikaları özel sektör fabrikalarına göre daha iyi performans gösterirken, bölgesel karşılaştırmalarda ise İç Anadolu Bölgesi’ndeki fabrikalar daha iyidir.
Kıymaz & Şahinöz (2008)	Derleme	Türkiye	Serbestleşme sonrası şekerin özel ürün statüsünde korunmaya devam etmesi önerilmektedir.
Çoban ve ark. (2009)	VZA	Türkiye/ 1997-2007	Mülkiyet şeklinin etkinlik üzerinde etkisi bulunmamaktadır.
Demirtaş (2011)	Veri Zarflama ve Kümeleme Analizi	Türkiye/ 2009-2010	Şeker fabrikaları bulunduğu illere göre analiz edilmiş ve etkinlikleri belirlenmiştir.
Çakır & Perçin (2012)	VZA	Türkiye/ 2002-2009	12 fabrika etkin çıkarken, 16 fabrika ise etkin çıkmamıştır. Ayrıca toplam faktör verimliliği artışı teknolojik ilerleme ve etkinlik artışından kaynaklanmaktadır.
Taşdoğan & Taşdoğan (2012)	VZA	Türkiye/ 1994-2009	Ara mal ve nihai mal üretiminde teknolojik anlamda bir gerileme vardır. Etkinsizlik büyük ölçüde fabrikaların teknolojik gerilemesinden kaynaklanmaktadır.
Güney (2013)	Derleme	Türkiye/ Konya/ 1992 - 2010	Özelleştirilme sonrasında Konya Şeker’in satış gelirlerinde ve karında artış olmuştur.
Pehlivanoglu (2015)	VZA ve Malmquist endeksi	Türkiye/ 2007-2011	Teknolojik gelişmeden kaynaklanan TFP artışları olduğunu göstermektedir. TFP ve teknik verimlilikte bir artış olmasına rağmen, hiçbir fabrikanın teknolojik verimliliğe sahip olmadığını göstermektedir.
Kaya (2015)	Derleme	Türkiye/ Ağrı	Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki şeker fabrikalarının karının daha düşük olduğu, ancak sosyoekonomik etkisinin daha fazla olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle Ağrı Şeker Fabrikası’nın kapatılmaması gerekliliği belirtilmiştir.
Akpınar & Karadeniz (2015)	Derleme	Türkiye/ Erzincan	Fabrikalara teknolojik yenileme yapılmadığı, bu yüzden üretim maliyetlerinin diğer fabrikalardan yüksek olacağı düşünülmektedir.
Karaath ve ark. (2016)	TOPSİS yöntemi	Türkiye/ 2008-2012	Performans açısından Ereğli, Iğın ve Eskişehir şeker fabrikaları sırasıyla en verimli, Alpullu, Elazığ ve Kars şeker fabrikaları ise en verimsiz olarak bulunmuştur.
Kostakoğlu, Keskin & Büyük (2016)	Nitel araştırma yöntemi ve doküman analizi	Türkiye/ Eskişehir	Kamu fabrikalarının mülkiyetinin devredilmesi ile etkinliğin sağlanacağı beklenmektedir.
Altınbay, Kangal & Gürel (2016)	Derleme	Türkiye	Şeker pancarından biyoetanol üretiminin desteklenmesinin çeşitli olumlu etkiler yaratacağı vurgulanmıştır.
Fedai (2016)	Derleme	Türkiye	Şekerin ve şeker tarımının sürdürülebilir olması için bağımlılıkların en aza indirilmesi gerekmektedir.
Karadeniz (2016)	Derleme	Türkiye/ Erzincan	Şeker pancarı ekiminin sınırlandırıldığı alanlarda coğrafi koşullara uygun yeni alternatifler belirlenmezse, mevcut göçlere sebep olacaktır. Yan ürün olarak elde edilen küspe ve melas ucuz bir şekilde temin edilmediğinde bu alanda maliyetler artacaktır.
Çiçek (2016)	Durum Tespiti- (Mülakat)	Türkiye/ Burdur-Uşak	Özel sektöre devredilmesi sonucunda Burdur ve Uşak’taki şeker işçilerinin bu durumdan olumsuz etkileneceği vurgulanmıştır.
Demir (2017)	Saha araştırması	Türkiye/ Kars/ 2015-2016	Şeker sektörünün olumlu sosyoekonomik etkileri ele alınmıştır.
Erdinç (2017)	Derleme	Türkiye	Türk Şeker Sanayi ve şeker sektörü, ekonomik ve sosyal getirileri yönünden iyi analiz edilmeli ve sektörün yaşatılmasına yönelik tüm tedbirler alınmalıdır.
Daştan (2018)	VZA, Malmquist endeksi ve Stokastik Sınır Yaklaşımı	Türkiye/ 1990-2010	Mülkiyet ve etkinlik arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Ayrıca özel firmaların kamu firmalarından daha etkin olduğu tespit edilmiştir.
Şimşek (2018)	Durum Tespiti (Yarı yapılandırılmış görüşme)	Türkiye/ Erzurum	Kooperatifleşme ile birlikte istihdam ve gelirin artması, kırdan kente göçün azalması ve toplumsal anlamda dayanışmanın gelişmesi gibi etkiler belirtilirken, fabrikanın bulunduğu yerde önemli bir değişim olmadığı belirtilmiştir.
Eştürk (2018)	Derleme	Türkiye	Türkiye’de şeker pancarı üretiminde karşılaşılan sorunlar ile sosyoekonomik hayata etkileri değerlendirilmiştir.
Çiçek & Acar (2018)	Durum Tespiti- yarı yapılandırılmış görüşme	Türkiye/ Burdur	Özelleştirme sonrasında fabrikada işçi sayısında azalmaların yanı sıra çiftçilerin zamanla pancar üretiminden uzaklaşacağı vurgulanmıştır.
Dikmen & Bozdağ (2018)	VZA ve Malmquist endeksi	Türkiye/25 fabrika/ 2003-2016	Tam etkin fabrikalar; Çorum, Ereğli, Erzurum ve Kars şeker fabrikalarıdır. Fakat 2012 yılı sonrasında, bütün fabrikaların etkinliğinde düşüş yaşanmıştır.
Koç, Ergün & Kartal (2018)	Nitel Araştırma-Yarı Yapılandırılmış Görüşme	Türkiye/ Sivas	Çeşit seçiminde verim faktöründen başka tohum pazarlaması yapan firma temsilcilerinin de etkili olduğu belirtilmiştir.
Çiçek & Acar (2019)	Durum Tespiti (yarı yapılandırılmış görüşme)	Türkiye/ 2018	Özelleştirmeler sonucunda, öncelikle şeker pancarı üreten firmalar ve firmaların işçileri için kayıp beklenirken; diğer kaybeden ise NBS tüketilecek olan halk olacaktır.
Eser & Bahşi (2020)	Durum Tespiti (Yüz yüze görüşme)	Türkiye/ Konya (Ilgın)	Üreticilerin yaklaşık %60’ının fabrikaların özelleştirilmesine karşı çıktıkları görülmektedir.

Şeker sektörü ile ilgili hem yerli hem de yabancı literatür incelenmiştir. Yabancı literatürde Galović ve Bezić (2019) ve Maitah, Rezbova, Smutka ve Tomsik (2016) çalışmalarında AB üyesi ülkeleri; Xia, Sloma ve Holubowicz (2017) Polonya’yı; Silva ve Marques (2017) Brezilya’yı; Kovařova, Nadenik ve Picha (2017) Çekya’yı; Neves, Trombin ve Consoli (2015) ve Balieiro (2015) ise çalışmalarında Brezilya’yı incelemişlerdir.

Şeker sektörü ile ilgili Türkiye örneğinde ise 32 çalışma incelenmiştir. Bu çalışmalardan VZA ile ilgili çalışmalar; Demirci (2001), Aslan (2007), Bozdağ (2008), Akıncı (2008), Çoban ve ark. (2009),

Demirtaş (2011), Çakır & Perçin (2012), Taşdoğan & Taşdoğan (2012), Pehlivanoglu (2015), Daştan (2018), Dikmen & Bozdağ (2018); durum tespiti ile ilgili çalışmalar; Güneş & ark. (2004), Çiçek (2016), Fedai (2016), Kostakoğlu ve ark. (2016), Altunbay ve ark. (2016), Şimşek (2018), Çiçek & Acar (2018), Koç ve ark. (2018), Çiçek & Acar (2019), Eser & Bahşi (2020); vaka analizi ile ilgili çalışmalar; Güney (2013), Kaya (2015), Akpınar & Karadeniz (2015), Karadeniz (2016), Demir (2017); TOPSİS ile ilgili çalışmalar; Karaatlı ve ark. (2016); Stokastik sınır yaklaşımı ile ilgili çalışmalar; Balcılar & Çokgezen (2003); derleme şeklindeki çalışmalar ise; Kıymaz & Şahinöz (2008), Erdinç (2017), Eştürk (2018) gibidir. Bu çalışmalardan kamu sektörü bağlamında Aslan (2007), Demirtaş (2011), Çakır & Perçin (2012), Taşdoğan & Taşdoğan (2012), Pehlivanoglu (2015), Kaya (2015), Akpınar & Karadeniz (2015), Karaatlı ve ark. (2016), Demir (2017), İlkkan Özgür ve ark. (2021); özel sektör bağlamında Güneş ve ark. (2004), Güney (2013), Karadeniz (2016), Çiçek (2016), Çiçek & Acar (2019), Eser & Bahşi (2020); kamu ve özel sektör arasındaki etkinliği inceleyen çalışmalar ise Demirci (2001), Balcılar & Çokgezen (2003), Akıncı (2008), Çoban ve ark. (2009), Kostakoğlu ve ark. (2016), Daştan (2018) şeklindedir. Bu çalışmalar bulgularına göre değerlendirildiğinde fabrikaların özel sektöre devredilmesi sonrasında ortaya çıkan olumlu sonuçlara ulaşan çalışmalar Güneş ve ark. (2004), Güney (2013); olumsuz sonuçlara ulaşan çalışmalar Karadeniz (2016), Çiçek (2016), Çiçek & Acar (2018), Çiçek & Acar (2019), Eser & Bahşi (2020) şeklindedir. Kamu ve özel sektör arasındaki etkinliği ve verimliliği kıyaslayan çalışmalar kamunun özel sektörden daha etkin olduğu sonucuna ulaşan çalışma, Akıncı (2008); özel sektörün kamudan daha etkin olduğu sonucuna ulaşan çalışmalar; Kostakoğlu ve ark. (2016), Daştan (2018) şeklindedir. Bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde fabrikaların mülkiyetinin özel sektöre geçmesi sonrasında etkinliklerinin olumlu yönde ayrıştığı söylenebilir.

II. VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışma, Türkiye’de şeker sektöründe endüstriyel üretimde etkinlik ve verimliliği 2018-2020 dönemi için analiz etmeyi amaçlamaktadır. Analizde kullanılan verilere ilişkin açıklamalar Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Analizlerde Kullanılacak Değişkenlerin Açıklaması

Kısaltmalar	Açıklama	
X_1	Girdiler	İşlenen pancar miktarı
X_2		Daimi işçi sayısı
X_3		Geçici işçi sayısı
X_4		Elektrik tüketimi
X_5		Fuel-oil
X_6		Doğalgaz
X_7		Yakıt tüketimi (kömür, biyogaz vs.)
Y_1	Çıktılar	Melas
Y_2		Üretilen şeker miktarı
Y_3		Posa

Not: Kamuya ait fabrikaların verileri Türkşekerin faaliyet raporlarından, özel sektöre ait fabrikaların verileri firmalardan elde edilmiştir.

Araştırmada 2 yöntem kullanılmıştır. Bunlardan birincisi; Critic yöntemi iken, ikincisi Eatwios (Efficiency Analysis Technique with Input and Output Satisficing) yöntemidir. Critic yöntemi girdi ve çıktı değişkenlerinin önem düzeyini tespit edebilmek için kullanılmış ve girdi-çıkıtı göstergelerinin ağırlıkları hesaplanmıştır. Bu yöntemin mevcut çalışma için tercih edilme sebebi; hem nesnel olması

hem de verimlilik göstergeleri arasındaki ilişkiyi ölçmesidir. Ardından firma verimliliğini kıyaslamak amacıyla Eatwios yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde daha önceden belirlenen önem düzeyleri yardımıyla 24 firmaya ait verimlilik skorları bulunmuş ve firmalar verimlilik skorlarına göre sıralanmıştır. Eatwios yöntemi, minimum girdiyle maksimum çıktı hedefine en uygun yöntem olduğu için tercih edilmiştir. Araştırmadaki verilere; kamu şeker fabrikaları için Türkşeker'den, özel şeker fabrikaları için ise firmalarla iletişime geçilerek erişim sağlanmıştır.

II.1. Critic Yöntemi

Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan Critic yöntemi, kişisel yargıya dayalı olmayan nesnel bir yöntemdir. Critic yöntemi 5 adımdan oluşmaktadır (Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis, 1995: 765-767):

Birinci adım: Çok kriterli karar verme yöntemlerinin tümünde aynı olan, veri setinden karar matrisi elde edilmektedir.

İkinci adım: Normalizasyon adı verilen karar matrisindeki verileri belirli bir aralıkta toplama işlemidir. Bu işlemi yapabilmek için 1 ve 2 numaralı formüllerden yararlanılmaktadır.

$$R_{ij} = (X_{ij} - X_{j\min}) / (X_{j\max} - X_{j\min}) \quad (1)$$

$$R_{ij} = (X_{j\max} - X_{ij}) / (X_{j\max} - X_{j\min}) \quad (2)$$

1 numaralı formül; olumlu nitelikli pozitif yönlü fayda özelliği taşıyan kriterlerin hesaplanmasında kullanılmaktadır. 2 numaralı formül ise; olumsuz nitelikli negatif yönlü maliyet özelliği taşıyan kriterlerin hesaplanmasında kullanılmaktadır. Normalizasyon işleminden önce kriterlerin niteliği belirlenmelidir.

Üçüncü adım: Normalize edilen kriterlerin birbirleri arasındaki ilişki düzeyini belirleyen korelasyon matrisidir. Bu adımda korelasyon katsayıları yardımıyla korelasyon matrisi oluşturulmakta ve 3 numaralı formül kullanılmaktadır.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{j=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)(r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{j=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \sum_{j=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad (j, k = 1, 2, \dots, n) \quad (3)$$

Dördüncü adım: Normalize edilen veri setine ait standart sapmalar hesaplanmakta ve 4 numaralı formül kullanılmaktadır. Ardından standart sapmalar ve korelasyon matrisi adımları birleştirilerek kriterlere ait toplam bilgi düzeyi hesaplanmaktadır. Bunu hesaplamak için ise 5 numaralı formül kullanılmaktadır.

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m}} \quad (4)$$

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Beşinci adım: Analizin son adımında kriterlere ait ağırlıkların hesaplanmasında 6 numaralı formülden yararlanılmaktadır. Hesaplama sonucunda; kriter ağırlıkları toplamı 1 olmakta ve kriter ağırlığı en fazla olan değişken ise en önemli değişken olarak tanımlanmaktadır.

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n (C_k)} \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad (6)$$

II.II. Eatwios Yöntemi

Eatwios yöntemi, 2006 yılında Peters & Zelewski tarafından geliştirilen verimlilik analizi tekniğidir. Eatwios tekniğinin kullanımında, 4 farklı modelden yararlanılabilmektedir. Bu modeller, tatmin seviyelerine göre farklılık gösterebilmektedir. Girdi ve çıktıları için tatmin seviyesinin belirlenmesi, girdiler için tatmin seviyesinin belirlenmesi, çıktıları için tatmin seviyesinin belirlenmesi, girdi ve çıktıları için tatmin seviyesinin belirlenmemesi üzerine kurulu modellerdir. Bu çalışmada ise Şeker sektöründe herhangi bir tatmin seviyesi bulunmadığı için girdiler ve çıktıları için tatmin seviyesi olmayan model kullanılmıştır. Bu modelin adımları Şu Şekildedir (Peters & Zelewski, 2006; 2012; Özbek, 2017: 274-277):

Birinci adım: Bu adımda diğer yöntemlerden farklı olarak hem girdi hem çıktı matrisleri için karar matrisi oluşturulmaktadır. Bu matrisler 7 ve 8 numaralı denklemde görölmektedir.

$$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (7)$$

i: firma; i=1,2,3,...,m

j: girdi unsuru; j= 1,2,3,...,n

x_{ij} : i. firmanın j. girdi unsuru açısından sahip olduğu değer

$$\begin{bmatrix} y_{11} & y_{12} & \dots & y_{1l} \\ y_{21} & y_{22} & \dots & y_{2l} \\ \vdots & \dots & \dots & \dots \\ y_{m1} & y_{m2} & \dots & y_{ml} \end{bmatrix} \quad (8)$$

k: çıktı unsuru; k= 1,2,3,..., l

y_{ik} : i. firmanın k. çıktı unsuru açısından sahip olduğu değer

İkinci adım: Bu adımda yine diğer yöntemlerdekine benzer olan normalizasyon adımdır, fakat bu yöntemde hem girdi hem çıktı matrisi normalize edilmektedir. Normalizasyon formülleri 9 ve 10 numarada görölmektedir.

$$s_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad \forall i, j \quad (9)$$

s_{ij} : i. firmanın j. girdi unsuru açısından normalize edilmiş değeri

$$r_{ik} = \frac{y_{ik}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m y_{ik}^2}} \quad \forall i, k \quad (10)$$

r_{ik} : i. firmanın k. çıktı açısından normalize edilmiş değeri

Üçüncü adım: Bu adımda normalize edilmiş girdi ve çıktı matrislerine ait mesafe ölçüleri hesaplanmaktadır. Bu hesaplama, 11 ve 12 numaralı formüllerde görülmektedir.

$$id_{ij} = 1 - \left(\min_i \{s_{ij}\} - s_{ij} \right) \forall i, j \quad (11)$$

$$od_{ik} : 1 - \left(\max_i \{r_{ik}\} - r_{ik} \right) \forall i, k \quad (12)$$

Dördüncü adım: Bu adımda hesaplanan mesafe ölçüleriyle birlikte girdi ve çıktı değişkenlerinin ağırlıkları birleştirilerek verimlilik skorları bulunmaktadır. 13 numaralı formülde verimlilik skoru hesaplaması görülmektedir.

$$P_i : \frac{\sum_{k=1}^l w_k od_{ik}}{\sum_{j=1}^n w_j id_{ij}} \quad (13)$$

w_j : j. girdi unsurunun ağırlık değeri

w_k : k. girdi unsurunun ağırlık değeri

P_i : i. firmanın performans değeri

Tüm adımlar sonucunda; P_i değeri en yüksek olan firma, en iyi performansa sahiptir.

III. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmanın analizinde şeker sektöründe faaliyet gösteren kamu ve özel şeker fabrikalarının verimlilik düzeyi ölçülmüştür. Bu ölçüm 2018-2020 yılları arasını kapsayan 3 yıl için gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Araştırmanın Örneklemini

Firmalar	Girdiler	Çıktılar
Ağrı, Ankara, Burdur, Elazığ, Erciş, Ereğli, Eskişehir, Iğın, Kars, Kastamonu, Malatya, Susurluk, Uşak, Yozgat, Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₀	İşlenen pancar miktarı (X ₁)	Melas (Y ₁)
	Daimi işçi sayısı (X ₂)	Üretilen şeker miktarı (Y ₂)
	Geçici işçi sayısı (X ₃)	Posa (Y ₃)
	Elektrik tüketimi (X ₄)	
	Fuel-oil (X ₅)	
	Doğalgaz (X ₆)	
	Yakıt tüketimi (kömür, biyogaz vs.) (X ₇)	

Not: "Ö" kısaltmaları özel sektöre ait firmaları temsil etmektedir.

Tablo 3'te görülen araştırmanın örnekleminde; Türkşeker A.Ş.'ye ait 14 kamu ve özel sektör firmalarına ait 10 olmak üzere toplam 24 şeker fabrikasına ait 7 girdi ve 3 çıktı değişkeni ile Türkiye'deki şeker fabrikalarının verimliliği ölçülmüştür. Girdiler sırasıyla X₁, X₂, X₃, X₄, X₅, X₆ ve X₇ olarak; çıktılar ise Y₁, Y₂ ve Y₃ olarak kodlanmıştır. Bu veri seti yardımıyla Türkiye şeker sektöründe faaliyet gösteren kamu ve özel şeker fabrikalarının verimlilikleri kıyaslanmıştır. Analize konu olan fabrikalara ait girdi değişkenlerinin önem düzeyleri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Girdi Değişkenlerinin Critic Skorları

Yıllar / Göstergeler	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇
2018	10,7768	9,316156	24,04888	14,83474	13,86355	14,68813	12,47174
2019	13,01859	10,55226	26,66581	17,90455	-	18,31602	13,54278
2020	9,708164	9,906053	23,06508	19,75735	-	12,79169	24,77166

Tablo 4 incelendiğinde girdi değişkenlerinin ağırlığı yıldan yıla farklılık göstermektedir. 2018, 2019 ve 2020 yıllarının tümünde en önemli girdi değişkeni geçici işçi sayısı iken, en az öneme sahip olan değişken ise; 2018 yılında daimi işçi sayısı, 2019 ve 2020 yıllarında işlenen pancar miktarıdır. 2019 ve 2020 yıllarında tüm firmalarda fuel-oil kullanılmadığı için analize dahil edilmemiştir.

Tablo 5. Çıktı Değişkenlerinin Critic Skorları

Yıllar / Göstergeler	Y ₁	Y ₂	Y ₃
2018	33,13802	20,94403	45,91795
2019	14,64632	20,03812	65,31556
2020	19,88383	31,42686	48,68931

Tablo 5'te çıktı değişkenlerine ait Critic skorları yıllar itibarıyla farklılık göstermektedir. Buna göre tüm yıllarda posa en önemli çıktı değişkeni iken; 2018'de üretilen şeker miktarı, 2019 ve 2020 yıllarında ise melas en az öneme sahip çıktı değişkenleridir.

Critic yöntemi ile girdi ve çıktı değişkenlerinin önem düzeyleri belirlenmesinin ardından Eatwios yöntemiyle firmaların verimlilik düzeyleri hesaplanmıştır. Buna ilişkin bulgular Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Eatwios Skorları (2018-2020 yılları arası)

Firmalar /Yıllar	2018	Sıralama	2019	Sıralama	2020	Sıralama
Ağrı	34,16685	21.	42,6548	21.	42,39305	21.
Ankara	43,9217	8.	52,55106	6.	51,60075	9.
Burdur	41,67941	10.	51,89896	8.	52,31433	6.
Elazığ	34,89895	19.	43,64078	19.	43,41512	20.
Erciş	31,48231	24.	41,56704	24.	41,31604	23.
Ereğli	59,51291	2.	67,37244	3.	65,85912	2.
Eskişehir	45,12724	5.	64,97473	4.	63,77363	3.
İlgün	48,19687	3.	69,58781	2.	59,46369	4.
Kars	32,79935	23.	42,50621	23.	41,10799	24.
Kastamonu	37,36505	17.	43,3226	20.	46,82223	16.
Malatya	36,37058	18.	49,52039	12.	49,21907	12.
Susurluk	38,71523	16.	52,25508	7.	49,92494	10.
Uşak	34,15501	22.	46,19219	17.	44,43072	19.
Yozgat	40,91728	12.	49,20176	13.	49,16009	13.
Ö ₁	46,17464	4.	59,68067	5.	58,84684	5.
Ö ₂	34,86461	20.	44,3996	18.	44,45041	18.
Ö ₃	41,8512	9.	49,64497	11.	51,66847	8.
Ö ₄	44,23524	6.	42,65381	22.	52,16996	7.
Ö ₅	39,76591	13.	46,58055	16.	48,92134	14.
Ö ₆	79,10432	1.	76,11341	1.	83,8822	1.
Ö ₇	39,23558	15.	47,62662	15.	42,04441	22.
Ö ₈	39,50421	14.	48,61304	14.	46,99236	15.
Ö ₉	44,17766	7.	51,33253	9.	46,08611	17.
Ö ₁₀	41,59555	11.	50,88054	10.	49,90658	11.

Tablo 6'da 2018-2020 yılları arası 3 yıla ait 24 şeker fabrikasının verimlilik skorları ve sıralamaları görülmektedir. Tüm yıllarda Ö₆ kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, Ereğli şeker fabrikası ikinci sırada yer almaktadır. Verimlilik düzeyi en düşük firma ise Erciş şeker fabrikasıdır. Yıllara göre

verimlilik düzeyleri değerlendirildiğinde; 2018, 2019 ve 2020 yıllarında Ö₆ kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, ikinci sırada 2018 ve 2020 yılında Ereğli şeker fabrikası, 2019 yılında ise Ilgın şeker fabrikası yer almaktadır. Bu bulgu, sektörde en verimli firmanın özel sektörde yer alan şeker firması olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şeker canlıların gıda ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir besin maddesi olmasının yanı sıra şeker sektörünün yaptığı istihdam ve yan sektörlerle sağladığı katkılarla dünyada ve Türkiye’de çiftçi gelirinin artmasını en fazla sağlayan sektör olmuştur. Ancak sektör son dönemlerde sıkıntılı süreçlerden geçmektedir.

Türkiye’de mevcut durumda şeker pancarından şeker üreten Türkşeker A.Ş.’ye ait 15 kamu ve özel sektör firmalarına ait 9 olmak üzere toplam 24 adet şeker fabrikası bulunmaktadır. Bunların yanında nişasta bazlı şeker üretimi yapan 5 adet firma faaliyetlerini sürdürmektedir. Şirket sahipliği bazında değerlendirildiğinde Türkiye’de şeker piyasasında rekabet eden toplam 12 firma bulunmaktadır.

Şekere duyulan ihtiyacın (iklim değişikliği, salgın, savaşlar ve dış ticarete korumacılığın hız kazanması gibi unsurlar) günden güne artması, şeker fabrikalarının verim açısından incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu amaçla, çalışmada Türkiye’deki firmaların verimlilikleri analiz edilmiştir.

Türkşeker A.Ş.’ye ait 14 kamu ve özel sektöre ait 10 firma olmak üzere toplam 24 şeker fabrikasının 7 girdi ve 3 çıktı değişkeni ile endüstriyel bazda verimlilikleri ölçülmüştür. Girdiler sırasıyla işlenen pancar miktarı, daimi işçi sayısı, geçici işçi sayısı, elektrik tüketimi, fuel-oil, doğalgaz ve yakıt tüketimi iken; çıktılar ise melas, üretilen şeker miktarı ve posadır. Bu veri seti yardımıyla Türkiye şeker sektöründe faaliyet gösteren kamu ve özel şeker fabrikalarının endüstriyel bazda verimlilikleri kıyaslanmıştır. Buna göre; 2018, 2019 ve 2020 yıllarının tümünde en önemli girdi değişkeni geçici işçi sayısı iken, en az öneme sahip olan değişken ise 2018 yılında daimi işçi sayısı, 2019 ve 2020 yıllarında işlenen pancar miktarıdır. Çıktı değişkenlerine ait Critic skorları yıllar itibarıyla farklılık göstermektedir. Buna göre tüm yıllarda posa en önemli çıktı değişkeni iken; 2018’de üretilen şeker miktarı, 2019 ve 2020 yıllarında ise melas en az öneme sahip çıktı değişkenleridir. Critic yöntemi ile girdi ve çıktı değişkenlerinin önem düzeylerinin belirlenmesinin ardından Eatwios yöntemiyle firmaların verimlilik düzeyleri hesaplanmıştır. Elde edilen bulgulara göre; tüm yıllarda Ö₆ kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, Ereğli şeker fabrikası ikinci sırada yer almaktadır. Verimlilik düzeyi en düşük firma ise Erciş şeker fabrikasıdır. Yıllara göre verimlilik düzeyleri değerlendirildiğinde; 2018, 2019 ve 2020 yıllarında Ö₆ kodlu şeker fabrikası en verimli firma iken, ikinci sırada 2018 ve 2020 yılında Ereğli şeker fabrikası, 2019 yılında ise Ilgın şeker fabrikası yer almaktadır.

Elde edilen bulgular ışığında bazı politika önerileri sunulabilir; özel sektör ve kamu şeker fabrikaları arasında verimlilik düzeyleri dengeli seyretmesine rağmen, ilk sıradaki Ö₆ kodlu şeker fabrikası bu dengeyi bozmakta ve verimlilik düzeyleri arasındaki ibreyi özel sektör lehine değiştirmektedir. Dolayısıyla özel sektör firmalarının kamu şeker firmalarından daha etkin olduğu görülmektedir. Kamu sektörüne ait firmaların birçoğu politik amaçlarla kurularak özellikle kırsal kesimde istihdam yaratılması, iç göçün engellenmesi, bölgesel kalkınmışlık farklarının azaltılması gibi toplumsal işlevlerin yerine getirilmeleri hedeflenmiştir. Bu bilgi dikkate alındığında politika yapımcıların şeker fabrikalarından beklentileri doğrultusunda verimlilik ve sosyal açıdan katkıları noktasında bir tercih yapması gerekmektedir. Şeker sektörünün daha verimli olması için özelleştirme sürecinin devam etmesi gerektiği, aksi durumda ise firmaların sosyal açıdan katkıları dikkate alınarak kamu sektörü mülkiyetinde kalmaları gerekmektedir.

Bulgular belirlenen örneklem ve seçilen yöntemler çerçevesinde değerlendirildiği için örneklemin genişletilmesinin yöntemlerin farklılaştırılması veya sayısının artırılmasının gelecekte yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akinci Kılıç, S. (2008). Örgütlerin verimlilikleri ile ISO14001 kapsamında sosyal sorumluluklarını gerçekleştirme dereceleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Şeker fabrikalarında bir uygulama. *Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Akpınar, D. & Karadeniz, V. (2015). Erzincan şeker fabrikasının kuruluşu, gelişimi ve geleceği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 233-243.
- Altunbay, S. F., Kangal, A. & Gürel, S. (2016). Şeker pancarından biyoetanol üretimi. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 25 (Özel Sayı-2), 334-339.
- Aslan, Ş. (2007). Performans ölçümünde kıyaslama yöntemi olarak veri zarflama analizinin kullanımı: Türkiye şeker fabrikaları örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 383-396.
- Balcılar, M. & Çökgezen, M. (2003). Comparative technical efficiencies of state and privately owned sugar plants in Turkey. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 8, 167-179.
- Balieiro, S. (2015). Sugar cane production in Brazil: An overview of the production system and costs. *Agri Benchmark Reports, Thünen Institute of Farm Economics*.
- Bozdağ, E. G. (2008). Türkiye ve Avrupa Birliği şeker sanayilerinin etkinlik karşılaştırması 1990-2015. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 45-57.
- Çakır, S. & Perçin, S. (2012). Kamu şeker fabrikalarında etkinlik ölçümü: VZA-Malmquist TVF uygulaması. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 12(4), 49-64.
- Çiçek, Ö. & Acar, O. K. (2018). Türkiye'de şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ve istihdam üzerine etkileri. *FSCONGRESS, QUO Vadis Social Sciences*, 110-120.
- Çiçek, Ö. (2016). Özelleştirme sürecine sendikaların bakış açısı: Burdur ve Uşak Şeker-İş sendikası örnekleri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(13), 128-145.
- Çiçek, Ö. & Acar, O. K. (2019). Türkiye'de üretici kooperatiflerinin yakın geleceğini tartışırken şeker fabrikası özelleştirmeleri: Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği (Pankobirlik) örneği. *Fiscaeconomia*, 3(2), 99-127.
- Çoban, O., Doğanalp, N. & Yıldırım, E. (2009). Veri zarflama analizi yardımıyla şeker endüstrisinde faaliyet gösteren işletmelerin karşılaştırmalı bir analizi: Konya şeker endüstrisi örneği. 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, Palandöken/Erzurum.
- Daştan, H. (2018). Türkiye şeker sanayinin etkinlik ve verimlilik analizi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(14), 478-498.
- Demir, M. (2017). Kars ilinde şeker pancarı üretiminin beşeri ve ekonomik önemi, sürdürülebilirliği. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 36, 175-190.
- Demirci, S. (2001). Şeker fabrikalarının performans analizi ve toplam faktör verimliliklerinin ölçümü: Malmquist indeks yaklaşımı. Tarımsal Araştırma Enstitüsü Proje Raporu, No:17, Ankara.
- Demirtaş, E. A. (2011). A data envelopment-based clustering approach for public sugar factories in privatizing process. *Hindawi Publishing Corporation Mathematical Problems in Engineering*, 1-11.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers ve Operations Research*, 22, 763-770.
- Dikmen, F. H. & Bozdağ, E. G. (2018). Türkiye'de kamu şeker fabrikaları için bir etkinlik analizi: 2003-2016. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 452-470.
- Erdoğan, Z. (2017). Türkiye'de şeker sanayinin gelişimi ve şeker sanayinde izlenen politikalar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 9-26.
- Eser, H. & Bahşi, N. (2020). Konya ili Ilgın ilçesinde şeker pancarı üretim yapısı ve sorunlar. *Türk Tarım-Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 8(1), 204-213.
- Eştürk, Ö. (2018). Türkiye'de şeker sektörünün önemi ve geleceği üzerine bir değerlendirme. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 67-81.
- Fedai, R. (2016). Bir politika alanı olarak şeker ve şeker pancarı. *Tarih Okulu Dergisi*, (28), 455-471.
- Galović, T. & Bezić, H. (2019). The competitiveness of the EU sugar industry, *Zb. rad. Ekon. fak. Rij*, 37(1), 173-189.
- Geng, G. & Yang, J. (2015). Sugar beet production and industry in China. *Sugar Tech.*, 17, 13-21.
- Güneş, E., Gün, S., Gülçubuk, B. & Olhon, E. (2004). Türkiye'de şeker politikalarının şekerpancarı üretimine

- etkileri: Ankara ili Polatlı ilçesi araştırması. Türkiye VI Tarım Ekonomisi Kongresi, 61-66.
- Güney, S. (2013). Türkiye’de özelleştirmenin maliyetler üzerine etkisi: Konya şeker sanayi ve ticaret anonim şirketi örneği. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 314-327.
- Hollander, G. M. (2003). Re-naturalizing sugar: Narratives of place, production and consumption. *Social and Cultural Geography*, 4(1), 59-74.
- Ilkkan Özgür, M., Soyu, E., Bağcı, H. & Demirtaş, C. (2021). Türkşeker firmalarında CRITIC ve EATWIOS yöntemiyle verimlilik analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11 (1), 224-244.
- Karaatlı, M., Ömürbek, N. & Yılmaz, E. (2016). Performans değerlemesinde DEMATEL ve Bulanık TOPSİS uygulaması. *Ege Akademik Bakış*, 16(1), 49-64.
- Karadeniz, V. (2016). Erzincan ilinde şeker pancarı tarımının coğrafi dağılışı ve başlıca sorunları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(46), 327-338.
- Kaya, F. (2015). Küresel ve bölgesel şeker politikalarının Türkiye şeker fabrikalarına etkilerine bir örnek; Ağrı şeker fabrikası. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, (31), 41-61.
- Kıymaz, T. & Şahinöz, A. (2008). AB ve DTÖ ekseninde Türk şeker sektörü. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(270), 41-63.
- Koç, H., Ergün, A. & Kartal, F. (2018). Sivas ilinde şeker pancarı üreticilerinin sorunları ve çözüm önerileri. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 38, 247-265.
- Kostakoğlu, S.F., Keskin, U. & Büyük, K. (2016). Eskişehir şeker fabrikasının özelleştirilmesine yönelik Porter’in Elmas modeli analiz. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13, 50-61.
- Kovaşova, K., Nadenik, M. & Picha, K. (2017). The Czech Republic sugar market development in the context of the phasing out of sugar quota. *Deturope*, 9 (2), 110-117.
- Maitah, M., Rezbova, H. Smutka, L. & Tomsik, K. (2016). European sugar production and its control in the world market. *Sugar Tech*, 18(3), 236-241.
- Mintz, S. W. (1985). Sweetness and power: The place of sugar in modern history. Harmondsworth, Penguin Books.
- Neves, M. F., Trombin, V. G. & Consoli, V. A. (2010). Measurement of Sugarcane Chain in Brazil. *International Food and Agri Business Management Review*, 13(3), 37-54.
- Özbek, A. (2017). *Çok kriterli karar verme yöntemleri ve excel ile problem çözümü*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Özdeş Akbay, A. (2003). Türkiye’de şeker üretiminin ekonomik ve sosyal karlılığının değerlendirilmesi. Adana İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, Yayın No: 104, ISBN 975-407-130-6, 1-96.
- Pehlivanoglu, F., Bayraktar, Y. & Yaşar, Z. R. (2015). The production activities of sugar factories in Turkey and Malmquist total factor productivity Analysis. *African Journal of Business Management*, 9(10), 438-449.
- Peters, M. L. & Zelewski, S. (2006). Efficiency analysis under consideration of satisficing levels for output quantities. In Proceedings of the 17th Annual Conference of the Production and Operations Management Society (POMS), 28(1).
- Peters, M. L. & Zelewski, S. (2012). Erweiterung von EATWOS um die Berücksichtigung von Satisfizierungsgrenzen für Inputs. Arbeitsbericht Nr. 38, Insitut für Produktion und Industrielles Informations management, Universität Duisburg-Essen, Essen.
- Richardson, B. (2009). Sugar: Refined power in a global regime. Basingstoke: Palgrave.
- Silva, H. J. T. ve Marques, P. V. (2017). Evolution of production costs in Brazilian sugar- energy sector. *China-USA Business Review*, 16 (3), 93-107.
- Sunulu, S. & Sunulu, A. (2016). Şeker pancarında cercospora yaprak lekesi hastalığı. *Pankobirlik*, 27(108), 34.
- Şimşek, G. (2018). Şeker fabrikalarının ekonomik ve sosyal etkileri: Erzurum şeker fabrikası örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 1136-1152.
- Taşdoğan, B. & Taşdoğan, C. (2012). Türkiye şeker fabrikaları A.Ş'nin Malmquist endeksi çerçevesinde etkinlik analizi. *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 59-77.
- Türkşeker (2020). 2019 Sektör Raporu, https://www.turkseker.gov.tr/data/dokumanlar/2019_Sektor_Raporu.pdf (Erişim Tarihi: 10.10.2020).
- Xia, X., Sloma, B. Sun, H. & Holubowicz, R. (2017). Sugar and fodder beet industry and business in Poland. *Agricultural Science&Technology*, 18(10), 1984-1988.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. Bu çalışmada kullanılan veriler, etik kurul izni gerektiren araştırmalar içerisinde bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır. Bu çalışma Aksaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 68004-İşbirliği Projesi kapsamında 2019-021 no'lu proje olarak, Aksaray Üniversitesi ve Kayseri Şeker A.Ş. tarafından desteklenmiştir.

Yazar Katkıları : Munise ILIKKAN ÖZGÜR, çalışmada veri toplama, literatür kısmında, Cuma DEMİRTAŞ giriş, analiz ve sonuç kısmında, Haşim BAĞCI yöntem, analiz ve sonuç kısmında, Esra SOYU YILDIRIM giriş, literatür ve tasarım bölümlerinde, Gonca ERTUĞRUL ise literatür ve veri toplama aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %20, 2. yazarın katkı oranı: %20, 3. yazarın katkı oranı: %20, 4. yazarın katkı oranı: %20, 5. yazarın katkı oranı: %20'dir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study. This study was carried out by Aksaray University Scientific Research Projects Unit as a project numbered 2019-021 within the scope of 6804-Collaboration Project, supported by Aksaray University and Kayseri Şeker A.Ş.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: 20%, 2nd author's contribution rate: 20%, 3rd author's contribution rate:20%, 4th author's contribution rate:20%, 5th author's contribution rate:20%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 356–380

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 356–380

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1175720

Geliş Tarihi / Received: 27.10.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12.04.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

TÜRK GELİR VERGİSİ KANUNU BAKIMINDAN VERGİ İADE UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ*

Mustafa POLAT ¹

Erkan KILIÇER ²

Öz

Vergiler, kamusal ihtiyaçların finanse edilmesi ve ülkelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için önemli bir gelir kaynağıdır. Bu gelir kaynağı içinde gelir vergisi önemli bir yere sahiptir. Bu anlamda çalışmanın konusunu ülkemizdeki dolaysız vergiler içerisinde yer alan, gelir ve kazançlar üzerinden alınan ve vergi gelirleri içerisinde payı yaklaşık yüzde yirmili seviyelerde olan gelir vergisinin iade uygulamaları oluşturmaktadır. Çalışmada kesinti yöntemi ile tahsil edilen gelir vergisi ile yıl içinde ödenen geçici verginin yıllık beyannameden mahsubu sonucunda ortaya çıkan iade süreci ve vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulaması örnek bir uygulama ışığında ele alınmakta ve iade uygulamalarının etkinliğinin artırılmasına yönelik öneriler getirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Gelir Vergisi, Vergi Tevkifatı, Geçici Vergi, Mahsup, Vergi İadesi.

JEL Sınıflandırması : E62, H2, H24, K34.

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Erkan KILIÇER danışmanlığında yürütülen ve Mustafa POLAT tarafından hazırlanan “Vergi İade Uygulamalarının Türk Gelir Vergisi Açısından Değerlendirilmesi” konulu yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Maliye Bilim Uzmanı, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı, mplt51@outlook.com, ORCID: 0000-0002-9485-9603.

² Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, erkankilicer@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9330-0165.

Atıf/Citation (APA 6):

Polat, M., & Kılıçer, E. (2023). Türk gelir vergisi kanunu bakımından vergi iade uygulamalarının değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 356–380. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1175720>.

EVALUATION OF TAX REFUND PRACTICES IN ACCORDANCE WITH TURKISH INCOME TAX LAW

Abstract

Taxes are an important source of income for meeting public needs and maintaining the continuity of countries. Income tax has an important place in this income source. In this sense, the subject of the study is the refund applications of the income tax, which is included in the direct taxes in our country, which is collected on income and earnings and has a share of approximately twenty percent in tax revenues. In this thesis, the return process resulting from the deduction of the income tax collected with the withholding method and the temporary tax paid during the year from the annual return is discussed by using sample applications and original return documents, and solutions are tried to be brought about the faulty aspects of the refund applications.

Keywords : Income Tax, Tax Withholding, Provisional Tax, Offset, Tax Refund

JEL Classification : E62, H2, H24, K34

GİRİŞ

Devletler kamusal ihtiyaçların önemli bir kısmını zorunlu ve karşılıksız bir kamu geliri olan vergilerle karşılamaktadır. Bu verginin konusunu ise gelir, servet ve harcamalar oluşturmaktadır. Ülkemizdeki tarihi gelişimi 18. yüzyılın ortalarına kadar uzanan, gerçek kişilerin kazanç ve iratları üzerinden artan oranlı tarifeye göre alınan subjektif, şahsi ve dolaysız bir vergi olan gelir vergisi, bu çalışmanın temel alanını oluşturmaktadır. Gelir vergisi esas anlamda beyan esasına dayanmaktadır. Ancak beyan esasında vergiyi doğuran olayla tahsili arasındaki sürenin uzun olması nedeniyle tahsilatı artırmak ve tahsil süresini kısaltmak için tevkifat yöntemi geliştirilmiştir. Ülkemizde de gelir vergisi tahsilatının büyük bir kısmını karşılayan, vergi alacağının kaynakta tahsilini sağlayan ve beyan esasının bir istisnasını oluşturan tevkifat yöntemi kullanılmaktadır. Özellikle verginin kaynakta kesinti yoluyla alınması sonucunda vergi kayıp ve kaçığının azalması, verginin zamanında tahsil edilmesi ve vergileme maliyetlerinin düşmesinden dolayı ülkemizde tevkifat yöntemi benimsenmiştir. Gelir idaresi, tevkifat yöntemi ile ilgili çeşitli düzenlemeler yaparak bu yöntem sayesinde tahsil edilen vergileri, bir yandan nihai vergi olarak kabul ederken; diğer yandan ise verginin beyanname üzerinden mahsup edilmesine imkân sağlayarak, gelirin vergilendirilmesini amaçlamaktadır. Tevkifat ve geçici vergi GVK'nın 121'inci maddesine istinaden beyanname üzerinden hesaplanan gelir vergisinden mahsup edilmekte, mahsubu yapılan tutarın gelir vergisinden fazla olması halinde ise, aradaki fark mükellefe iade edilmektedir. Gelir vergisinde iade süreci, mükellefin yıllık beyanamesini vermesiyle başlamakta, mahsup/nakden iade talebinin gerçekleşmesiyle son bulmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türk gelir vergisinde yer alan iade uygulamalarına ilişkin hem mevzuat hem de uygulama anlamında bir değerlendirme yaparak, sürecin etkin işletilmesine yönelik çözüm önerileri sunmaktır. Bu çalışmada öncelikle gelir vergisinin tanımı, özellikleri ve Türk vergi sistemindeki yeri anlatılmaktadır. Ardından gelir vergisinde tevkifat uygulaması, tevkif yoluyla kesilen vergilerin mahsup ve iadesi ile geçici verginin mahsubu ve iadesi ele alınmakta ve vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulamasına yer verilmektedir. Nihayetinde örnek bir uygulama ışığında gelir vergisi iade süreci anlatılarak, gelir vergisi iade uygulamaları ile ilgili olarak mevzuata ve uygulamaya yönelik öneriler getirilmektedir.

I. GELİR VERGİSİNİN TANIMI, ÖZELLİKLERİ VE TÜRK VERGİ SİSTEMİNDEKİ YERİ

Gelir vergisi, dolaysız, şahsi ve subjektif bir vergi türüdür. Bu vergi gerçek kişilerin bir takvim yılı içinde elde ettikleri kazanç ve iratların safi tutarına artan oranlı tarifelenen uygulamalarıyla alınmaktadır. Ayrıca üniter bir yapıya sahiptir yani bütün gelir unsurları toplanıp bir arada değerlendirilir ve toplam üzerinden vergilendirme işlemi yapılır bu işlem yapılırken de varsa indirimler dikkate alınır (Işık, 2014: 180).

Gelir Vergisi Kanunu (GVK), gelir kavramını veri olarak ifade etmekte ve kanunda yapılan tanımda gelir kavramını açıklamaktan daha çok kanun kapsamında vergilendirilecek gelir için belli başlı nitelikler ve özellikler aramaktadır (Öncel, Kumrulu, Çağan, 2010: 240). Vergi mevzuatımızda elde edilen bütün kazanç ve iratlar vergilendirilememektedir. Çünkü bazı durumlarda gelir elde edilmiş olmasına karşın verginin konusuna girmemektedir (Arıkan ve İnneci, 2016: 20). Elde edilen gelirin gelir vergisinin konusuna girmesi için GVK'nın 2. Maddesinde; “ticari kazançlar, zirai kazançlar, ücretler, serbest meslek kazançları, gayrimenkul sermaye iratları, menkul sermaye iratları, diğer kazanç ve iratlar” olarak sayılan 7 tane gelir unsurundan herhangi birinin kapsamına girmesi gerekmektedir.

Verginin matrahı bir kişinin elde ettiği gayri safi kazançtan bu kazancı elde edebilmek için yaptığı giderler düşülerek bulunur. Mükelleflerin safi kazançları matrahlarını belirler ve ödenecek vergi de bu matrah üzerinden hesaplanır (Kalenderoğlu, 2017: 147). Gelir vergisinin matrahı ise elde edilen gelirin parasal değeridir. Bu sebeple gelir vergisi, verginin matrahının verginin konusunun ekonomik değeri üzerinden hesaplanan advalorem vergi türüne girer (Şen ve Sağbaş, 2017: 65). Gelir vergisinde elde edilen safi kazanç üzerinden matrah hesaplanır ve vergi tarh edilir.

Ülkemizde gelir vergisinde artan oranlı tarife uygulanmaktadır. Artan oranlı vergi tarifesinde vergi matrahı artarken vergi oranı da aynı şekilde artmaktadır (Sarıkaya, 2020: 45).

GVK'nın 103'üncü maddesine göre gelir vergisinin konusuna giren kazanç elde eden kişilerin gelirlerinin %15, %20, %27, %35 ve %40 olmak üzere 5 farklı dilimde vergilendirildiğini ayrıca ücret dışı ve ücret gelirleri için belirlenen gelir tarifelerinin 3. dilimden sonra farklılaştığı görülmektedir.

Gelir vergisi ortaya çıktığı günden itibaren vergi sistemleri içerisinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Gelir vergisi hem vergilemenin mali fonksiyonu hem de gelir dağılımında adaleti sağlama, ekonomik istikrar ve büyüme gibi mali olmayan fonksiyonları olması nedeniyle önemli bir vergi türüdür (Güven, 2019: 1).

Vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içindeki payının 2020 yılı itibarıyla %83,40 olduğu, gelir vergisinin vergi gelirleri içindeki payının ise 2020 yılı itibarıyla %19,06 olduğu bilinmektedir. Bu durum ülkemiz için vergi gelirlerinin ve bu gelirin içerisinde gelir vergisinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Ülkemizde kamu hizmetlerinin finansmanının en önemli aracı olan vergilerin bütçe içindeki payı her geçen yıl artmaktadır. Ülkemizde son 10 yılda genel bütçe ve toplam vergi gelirlerinin yaklaşık 3 kat arttığı ve toplam vergi gelirlerindeki artışa paralel olarak gelir vergisi tahsilatının da hemen hemen aynı oranda arttığı görülmektedir. Gelir ve kazanç üzerinden alınan vergilerde gelir vergisinin payının 2020 yılı itibarıyla %60 olduğu ve bu tahsilatın içinde ise gelir vergisi tevkifat oranının yaklaşık %93'lük bir orana ulaştığını söylemek mümkündür (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021). Bu durum gelir vergisinin tahsilatının beyan usulünden stopaj usulüne dönüştüğünü ortaya koymakta ve gelir vergisinin beyan üzerinden alınan vergi özelliğini yitirdiğini göstermektedir.

Ülkemizde mükellef sayısının bütün vergi türleri bazında yıllar itibarıyla arttığı ve gelir vergisi mükellef sayısının 2 milyon kişiyi gelir stopaj vergisi mükelleflerinin ise 3,5 milyon kişiyi aştığı görülmektedir. Ayrıca gayrimenkul sermaye iradı (GMSİ) mükellef sayısının son 10 yılda yaklaşık 2.5 kat artması da oldukça önemli bir göstergedir. (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2021).

Türkiye geneli gelir vergisi beyanname özeti en son 2013 yılında yayımlanmıştır. Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) tarafından izleyen yıllar için ise bu konu ile ilgili istatistik yayınlanmamıştır. Bu istatistiğe göre 1.832.208 mükellef yıllık gelir vergisi beyanamesi vermiş ve 1.340.874 mükellef kâr

bildiriminde bulunmuştur. Vergiye tabi matrah üzerinden hesaplanan gelir vergisinden mahsup edilecek vergiler çıkarıldığında ise 895.818 mükellefe gelir vergisi tahakkuk ettirilmiş ve 184.582 mükellef ise iadeye hak kazanmıştır. Ödenmesi gereken gelir vergisi tahakkuk etmesine rağmen 2013 yılında iadesi gereken gelir vergisi ve/veya geçici verginin, ödenmesi gereken gelir vergisine oranının %24,23 olması oldukça dikkat çekicidir (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2013).

Ayrıca GİB'den alınan verilere göre bu oran 2012'de %23,85, 2011'de ise %17,73'tür. İstatistiğin yayımlandığı son 3 yılda, bu oranın ve vergi gelirleri ve gelir vergisi tahsilatının arttığı, gelir vergisi tahsilatının içinde gelir vergisi tevkifatı oranının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca indirim kalemlerinin, istisnaların ve gelir vergisi/gelir stopaj vergisi mükelleflerinin sayısının arttığı düşünüldüğünde ve Gelir/Kurumlar Vergisi Standart İade Sisteminin (GEKSİS) 2015 yılında uygulamaya geçmesiyle söz konusu bu oranın 2022 yılı itibarıyla daha da artmış olacağı düşünülmektedir.

II. GELİR VERGİSİNDE İADE UYGULAMALARI

Artan oranlı tarifeye göre alınan ve subjektif, şahsi ve dolaysız bir vergi türü olan gelir vergisinin beyana dayalı, tevkifat, basit usul ve geçici vergi şeklinde 4 farklı tahsilat şekli vardır. Bunlardan tevkifat ve geçici vergi yoluyla tahsil edilen vergi GVK'nın 121'inci maddesine istinaden beyanname üzerinden hesaplanan gelir vergisinden mahsup edilmekte, mahsubu yapılan tutarın gelir vergisinden fazla olması halinde ise, aradaki fark mükellefe iade edilmektedir.

II.I. Gelir Vergisinde Tevkifat Uygulaması

Vergilemede asıl olan, verginin mükellef tarafından verilen beyannameye göre tarh ve tahakkuk ettirilmesidir. Bununla beraber hemen hemen bütün gelir unsurlarının vergilendirilmesinde bu gelirlerin beyan edilmesi beklenilmeden vergi sorumlularınca, elde edilen gelirden kaynaktan kesinti yöntemi ile alınan verginin, ilgili vergi dairesine ödenmesi esası getirilmiştir (Akbal, 2013: 144). Tevkifat uygulamasının amaçları mükelleflerin işlem yükünü azaltmak, küçük matrahların vergiden kaçırılmasını önlemek, verginin tahsilini hızlandırmak ve verginin mükellefler üzerindeki psikolojik etkisini gidermek olarak sayılmaktadır (Korhan, 2014: 209). Tevkifat uygulaması, vergilendirme yöntemi olarak beyan esasının istisnasını oluşturmaktadır. Bu yöntemde vergi dairesi, mükelleflerin şahsi veya ailevi durumlarına bakmamakta ve vergi alacağını kazanç ve/veya iradı elde edene ulaşmadan kaynağında tahsil etmektedir (Gün, 2015: 241).

Tevkifat uygulamasının olumlu yönleri kadar olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Saraçoğlu'nun 2018'te yayımlanan çalışmasında, mükelleflerin vergilendirilirken şahsi durumlarını dikkate almaması, özellikle tevkifatın nihai vergi olduğu, yıllık beyannameye konu edilmediği durumlarda artan oranlı vergilendirmeye imkân tanımaması, vergi bilincinin oluşumuna engel olması, muafiyet ve istisna durumlarında da tevkifat yapılması ve vergilemede adalet ve eşitlik ilkelere aykırı bir teknik olması denilerek tevkifat uygulamasının olumsuz yönlerine yer verilmiştir.

Tevkifat yöntemi gelir vergisine konu olan bir gelirin ilgisine ödenirken, ödemeyi yapan vergi sorumlusu tarafından, belirli oranlar üzerinden alacağın bir kısmının kesilip, hasılatı elde eden adına vergi dairesine yatırılması olarak tanımlanmaktadır (Korhan, 2014: 209). Tevkifat yönteminde vergi, ödemeyi yapanlarca diğer bir ifadeyle verginin ödenmesi bakımından alacaklı vergi dairesine karşı muhatap olan vergi sorumlusu tarafından yatırılmaktadır. Vergi sorumlusunun vergiyi doğuran olayla bağlantısı yoktur fakat ödeme konusunda sorumluluğu bulunmaktadır. Vergi tevkifatı verginin daha sonra mahsup edilmek üzere gelir sahibine ödeme yapılırken kesilmesidir. Burada yapılan kesinti kimi zaman mahsuba konu edilmekte kimi zamanda kesilen vergi nihai vergi olarak değerlendirilebilmektedir (Saraçoğlu, 2018: 3).

Tevkifat, gelir vergisinde yer alan beyan yöntemi değil tahsilat yöntemlerinden biridir ve verginin üçüncü şahıslar tarafından ödenmesi durumudur (Türk, 2011: 195). Kaynakta kesinti yöntemi olan tevkifatta gelirin doğumıyla vergilendirilmesi arasındaki süre kısadır ayrıca hile ve vergi kaçırma olayı az yaşanmaktadır. Bu sebeple tevkifat yöntemi idareler açısından bir güvenlik müessesidir (Öz, 2006: 47). Gelir üzerinden alınan vergilerin tahsilatında tevkifat yöntemi oldukça önemli bir yer tutar. 2020 yılı itibarıyla tevkifat yoluyla tahsil edilen verginin toplam gelir vergisine oranı %93'lere ulaşmıştır. Ücret gelirlerinin, serbest meslek kazançlarının, kira gelirlerinin ve menkul sermaye iratlarının önemli bir kısmının tevkifat yöntemiyle vergilendirilmesi bu oranın bu denli yüksek olmasını açıklamaktadır (Ortaç vd., 2016: 87).

GVK'nın 94'üncü maddesinde “*Kamu idare ve müesseseleri, iktisadî kamu müesseseleri, sair kurumlar, ticaret şirketleri, iş ortaklıkları, dernekler, vakıflar, dernek ve vakıfların iktisadî işletmeleri, kooperatifler, yatırım fonu yönetenler, gerçek gelirlerini beyan etmeye mecbur olan ticaret ve serbest meslek erbabı, ziraî kazançlarını bilanço veya ziraî işletme hesabı esasına göre tespit eden çiftçiler aşağıdaki bentlerde sayılan ödemeleri (avans olarak ödenenler dâhil) nakden veya hesaben yaptıkları sırada, istihkak sahiplerinin gelir vergilerine mahsuben tevkifat yapmaya mecburdurlar*” denilerek tevkifata tabi mükelleflerin kimler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kanun metninden tevkifat uygulamasının isteğe bağlı bir uygulama olmadığı zorunluluk esasına dayandığı da anlaşılmaktadır.

Tevkifata tabi kazançlar GVK'nın 94'üncü maddesinde tek tek sayılmıştır. Bu maddede yazmayan kazançlar için kesinti yapılması mümkün değildir. Dolayısıyla GVK'nın 98. maddesi kapsamında, “*GVK'nın 94'üncü maddesi gereğince vergi tevkifatı yapmaya mecbur olanlar bir ay içinde yaptıkları ödemeler veya tahakkuk ettirdikleri kârlar ve iratlar ile bunlardan tevkif ettikleri vergileri ertesi ayın 23. günü akşamına kadar, ödeme veya tahakkukun yapıldığı yerin bağlı olduğu vergi dairesine bildirmeye mecburdurlar*”. GVK'nın 100'üncü maddesinde yer alan “*genel bütçeye dâhil idare ve müesseselerin yaptıkları vergi tevkifatı için beyanname vermezler*” hükmü gereğince genel bütçeye dahil idare ve müesseselerin beyanname vermeyeceği belirtilmiştir.

GVK'nın 94'üncü maddesinde birçok kazanç türü olmasına karşın Tablo 1'de toplam içerisinde %82.01 payı olan 8 adet önemli birkaç ödeme türüne ve kesinti tutarlarına yer verilmiştir. Yapılan bu kesintiler mahsuba konu edilmesinin yanı sıra nihai vergi olarak da değerlendirilebilmektedir. Tablodan adına kesinti yapılan ve doğal olarak iade hakkını elde eden mükellef türlerini yani meslek gruplarının hangileri olduğu hakkında da çıkarım yapmak mümkündür. Buna göre %1,91 payı olan serbest meslek kazançları tabi mükelleflerden muhasebeci, avukat, mühendis, mimar vb., %2,93 payı olan gayrimenkul sermaye iradı mükellefleri ve %3,12 payı olan yıllara yaygın inşaat işi ile uğraşan ticari kazanç mükelleflerinin yararlandığını söyleyebiliriz. Her ne kadar gelir stopaj vergisi tahsilatı içerisinde ücret gelirlerinin %61,25 payı olsa da söz konusu verginin önemli bölümü yıllık beyannameye konu edilmeyip nihai vergi olarak değerlendirildiği için ücret geliri elde edenler söz konusu iade uygulamasından sınırlı olarak yararlanmaktadırlar.

Tablo 1. Muhtasar Beyannameye Bildirilen Bazı Ödeme ve Kazanç Türleri ile Miktarları

Ödeme ve Kazançların Türü	Kodu	Kesinti	%
“Asgari Ücretli (GVK Md. 94/1)”	011	32.216.429.037	10.88
“Diğer Ücretler ile Ücret Sayılan Ödemeler (GVK Md. 94/1)”	012	150.070.576.159	51.37
Huzur Tazminatı	014	4.607.645.259	1.56
“Diğer Serbest Meslek Kazancı Ödemeleri (GVK Md. 94/2-b)”	022	5.663.678.722	1.91
“Birden Fazla Takvim Yılına Yaygın İnşaat ve Onarım İşleri Dolayısıyla Yapılan Hakediş Ödemeleri (GVK Md. 94/3)”	031	9.247.092.434	3.12
“70'inci Maddede Yazılı Mal ve Hakların Kiralanması Karşılığı Yapılan Ödemeler (GVK Md. 94/5)”	041	8.668.046.003	2.93
“Ticaret Borsalarında Tescil Ettirilerek Satın Alınan Diğer Ziraî Mahsuller İçin Yapılan Ödemeler (GVK Md. 94/11-a-i)”	093	3.156.662.230	1.07
“TL Mevduat Hesaplarına Yürütülen Faizler (GVK Geç. Md. 67/4)”	101	27.159.361.678	9.17

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu, 2021:169

Tablo 2’de ise GVK’nın 94’üncü maddesinde yer verilen kazanç türleri üzerinden yapılan tevkifatların oranlarından bahsedilmiştir. Bu tabloda da çalışmanın kapsamı gereği önemli ödeme türlerinin oranlarına yer verilmiştir. Ücret ödemelerinden %15-%40, serbest meslek kazançlarından %17-%20, yıllara yaygın inşaat kapsamında yapılan işlerden %5, 70’inci maddede yazılı mal ve hakların kiralamalarından ise %20 oranında kesinti yapıldığı görülmektedir.

Tablo 2. Gelir Vergisi Tevkifat Oranları

İlgili Madde	Açıklama	Oran
GVK 94/1	“Hizmet erbabına ödenen ücretler ile 61 inci maddede yazılı olup ücret sayılan ödemelerden (istisnadan faydalananlar hariç)”	103 ve 104’üncü maddelere göre
GVK 94/2-a	“18’inci madde kapsamına giren serbest meslek işleri dolayısıyla yapılan ödemelerden”	17%
GVK 94/2-b	“Diğerlerinden”	20%
GVK 94/3	“42’nci madde kapsamına giren işler dolayısıyla bu işleri yapanlara (kurumlar dâhil) ödenen istihkak bedellerinden”	5%
GVK 94/4	“Dar mükellefiyete tabi olanlara, telif ve patent haklarının satışı dolayısıyla yapılan ödemelerden”	20%
GVK 94/5-a	“70 inci maddede yazılı mal ve hakların kiralanması karşılığı yapılan ödemelerden”	20%
GVK 94/5-b	“Vakıflar (mazbut vakıflar hariç) ve derneklere ait gayrimenkullerin kiralanması karşılığında bunlara yapılan kira ödemelerinden”	20%
GVK 94/5-d	“Yabancı devletlere, yabancı kamu idare ve kuruluşları ile uluslararası kuruluşlara ait diplomatik statüsü bulunmayan gayrimenkullerin kiralanması karşılığında bunlara yapılan kira ödemelerinden”	20%
GVK 94/10-a	“Başbayiler hariç olmak üzere, 14/3/2007 tarihli ve 5602 sayılı Şans Oyunları Hasılatından Alınan Vergi, Fon ve Payların Düzenlenmesi Hakkında Kanunda tanımlanan şans oyunlarına ilişkin olarak; bilet, kupon ve benzerlerini satanlara, düzenlenen her türlü bahis ve şans oyunlarının oynatılmasına aracılık edenlere, diğer kişilerce çıkartılan bu nitelikteki biletleri satanlara yapılan komisyon, prim ve benzeri ödemelerden”	15%
GVK 94/10-b	“4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’a göre gerçek ve tüzel kişilerin mallarını iş akdi ile bağlı olmaksızın bunlar adına kapı kapı dolaşmak suretiyle tüketiciye satanlara bu faaliyetleriyle ilgili olarak yapılan komisyon, prim ve benzeri ödemelerden”	20%

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığından derlenerek hazırlanmıştır çevrimiçi: <https://www.gib.gov.tr/node/158666>

a. Tevkif yoluyla kesilen vergilerin mahsup ve iadesi

Tevkif suretiyle kesilen verginin yıllık gelir vergisi beyannamesinde hesaplanan gelir vergisinden mahsubu ve mahsup sonrasında varsa kalan kısmın iadesi işlemleri ile, geçici vergiye ait mahsup ve iade işlemleri ile bu vergilere ait vergi hatalarından kaynaklanan iade işlemlerine ilişkin düzenleme ve açıklamalara 252 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliğinde yer verilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde 252 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliği yerine 252 No’lu Tebliğ ibaresi kullanılacaktır.

GVK’nın 121’inci maddesinde; “*yıllık beyannamede gösterilen gelire dâhil kazanç ve iratlardan bu kanuna göre kesilmiş bulunan vergiler, beyanname üzerinden hesaplanan gelir vergisinden mahsup edilir, mahsubu yapılan miktarın gelir vergisinden fazla olması halinde ise aradaki fark vergi dairesince mükellefe bildirilir ve mükellefin tebliğ tarihinden itibaren bir yıl içinde müracaatı üzerine kendisine red ve iade olunur*” denilmektedir. Mahsuben iade işlemi iadeye konu işlemlere ait bilgi ve belgelerin tamamlandığı takdirde gelir vergisi beyannamesinin verileceği tarih itibarıyla yapılmaktadır. Resen ya da ikmalen tarhiyat olması durumunda ise mahsup işlemi, mahsuben iade talebiyle ilgili belgelerin vergi dairesine verildiği tarih itibarıyla gerçekleştirilecektir.

Yıllık gelir vergisi beyannamesi ile beyana konu edilen kazanç ve iratlar üzerinden hesaplanan vergiden yıl içinde tevkif suretiyle kesilen vergilerin mahsup edilebilmesi için tevkif yoluyla kesilen verginin beyannameye dâhil edilen kazançla bağlantılı olması gerekmektedir. 252 No’lu Tebliğde “tevkif yoluyla kesilen vergilerin yıllık beyannamedeki mahsuplar sonunda kalan kısmının diğer vergi borçlarına mahsup talebi tutarına bakılmaksızın, inceleme raporu ve teminat aranılmadan yerine getirilir” ve “mahsuba ilişkin iade talep dilekçesinin (1A) verilmiş olması kaydıyla, mükelleflerin vergi borçlarına ilişkin mahsup talepleri yıllık beyannamenin verildiği tarih esas alınarak yerine getirilir” açıklamalarına yer verilmiştir. Tevkif yoluyla kesilen vergilerin mahsuben iadesinde tutar sınırlaması bulunmamaktadır diğer bir ifadeyle iade tutarı 5.000 TL’de olsa 5.000.000 TL’ de olsa iade işlemleri vergi dairesi tarafından inceleme ve teminat raporu aranılmadan gerçekleştirilir. Yıllık beyannamenin verildiği tarihten itibaren ise vadesi geçen borçlara işleyen gecikme zammı silinmektedir.

Mahsuben iade hakkına sahip mükellefler, eğer kendilerinin ödeme aşamasına gelmiş vergi borcu yoksa ve iade talep dilekçesinde hangi borçlara mahsup talep edileceği belirtilirse ortağı oldukları adi ortaklık veya kolektif şirketlerin müteselsilen sorumlu oldukları vergi borçlarına iade alacaklarının mahsup edilmesini isteyebilirler. Ayrıca mükellefler iade alacaklarını muaccel hale gelmiş vergi borçları olmaması durumunda izleyen dönemlerde muaccel hale gelecek vergi borçlarına mahsup isteyebilirler.

252 No’lu Tebliğe göre, mükellefler nakden iade talebinde bulunurlarsa bu taleplerini iade talep dilekçesiyle yapmaları gerekmektedir. Tevkif yoluyla kesilen vergilere ilişkin nakden iade edilecek tutarın 2022 yılı iadeleri için 68.000 TL’yi geçmemesi halinde iade talepleri, iade talep dilekçesi ile aşağıdaki maddelerde yer verilen belgelerin eklenmesi şartıyla inceleme raporu ve teminat aranılmadan gerçekleştirilir:

- Ücret geliri elde edenler için işveren tarafından vergi kesintisinin yapıldığını gösteren yazının onaylı örneği,
- Gayrimenkul sermaye iradı elde edenler için kira kontratının onaylı örneği,
- Menkul sermaye iradı elde edenler için vergi kesintisinin yapıldığını gösteren belgenin onaylı örneği,
- Serbest meslek kazancı elde edenler için tevkif yoluyla kesilen vergilerin vergi sorumlusu adına tahakkuk ettiğini gösteren belgenin onaylı örneği,
- Ticari veya zirai kazanç elde edenler için tevkif yoluyla kesilen vergilerin vergi sorumluları tarafından ilgili vergi dairesine ödenmiş olduğuna ilişkin belgenin ilgili kurumca onaylanan bir örneği.

Yukarıda belirtilen belgelerin onaylı örneklerinin iade talep dilekçesi ile ilgili vergi dairesine verilmesi gerekmektedir. Belge içeriklerine bakıldığında verginin tahakkuk ettiğini gösterir belge şartının serbest meslek, ticari veya zirai kazançlarda ödeme şartının ise sadece ticari veya zirai kazançlarda olduğu görülmektedir. Tevkif suretiyle kesilen vergilerin nakden iade tutarı 68.000 TL’yi aştığı takdirde, 68.000 TL’yi aşan kısım için vergi inceleme raporu sonucuna göre yerine getirilir. 68.000 TL’ye kadar olan kısmın iadesi ise iade talep dilekçesi ve gerekli belgelerin tamamlanması ile teminat ve inceleme raporu aranılmadan yerine getirilir.

İade talebi için teminat gösterildiği takdirde ise iade için inceleme sonucu beklenmeyecektir. Ayrıca 252 No’lu Tebliğde teminat ile ilgili olarak “21/7/1953 tarihli ve 6183 sayılı *Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun’un 10’uncu maddesinin birinci fıkrasının (1), (2) ve (3) numaralı bentlerinde sayılanlardan bir veya birkaçı gösterilebilir. Ayrıca banka teminat mektuplarının paraya çevrilmeleri konusunda hiçbir sınırlayıcı şart taşımaması ve 19/10/2005 tarihli ve 5411 sayılı Bankacılık Kanunu hükümlerine göre faaliyette bulunan bankalar tarafından düzenlenmiş olması gerekmektedir*” hükümlerine yer verilmiştir. 05/07/2022 tarihinde 6183 sayılı Kanun’un 10’uncu maddesinde yapılan değişiklikle sigorta şirketleri tarafından verilen süresiz ve şartsız kefalet senetleri de teminat olarak değerlendirilebilecektir.

Mükelleflerin 2022 yılı için 681.000 TL’ye kadar olan nakden iade talepleri yeminli mali müşavirlerce düzenlenen ve iade talep eden mükellefe ait Tam Tasdik Raporuna istinaden gerçekleştirilecektir. İade taleplerinin 681.000 TL’yi aşması halinde ise aşan kısmın iadesi vergi

inceleme yetkisi olanlar tarafından düzenlenen vergi inceleme raporuna istinaden gerçekleştirilecektir. Fakat 252 No’lu Tebliğde yer alan hüküm gereği özel ve genel bütçeli idareler ile il özel idarelerine, belediyelere, köylere ve sermayesinin en az %51 veya daha fazlası bu kurumlara ait işletmeler adına gerçekleştirilecek iadelerde gerekli belgelerin ibrazı şartıyla herhangi bir tutar sınırlaması olmaksızın inceleme raporu ve teminat aranılmadan gerçekleştirilir.

Mükellefler ayrıca iade talep dilekçelerine, 429 Sıra No’lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği’nin ekinde yer alan “Üçüncü Kişilerin/Kurumların Vergi Borçlarına Mahsup Talebine İlişkin Liste’yi ekledikleri takdirde nakden iade edilebilir safhaya gelen iade alacaklarının üçüncü kişilerin vergi borçlarına mahsup edilmesini isteyebilirler.

b. Tevkif yoluyla kesilen verginin vergi sorumlusunca tahakkuk ettirilmemesi veya ödenmemesi

Mükelleflerin nakden iade taleplerinin gerçekleştirilebilmesi için, iadeyi gerçekleştirecek vergi dairesi tarafından tevkif suretiyle kesilen vergilerin ödendiğine veya tahakkuk ettiğine ilişkin belgeler istenebilir. Vergi sorumlusu gerek ödeme yapmadığı için gerekse beyanda bulunmadığı için kendinden istenen belgeleri ibraz edemiyorsa, bu durum mükellef tarafından vergi dairesine bildirilir. Ayrıca iadeyi gerçekleştirecek vergi dairesi bu durumu vergi sorumlusunun bağlı bulunduğu vergi dairesine bildirir ve verginin tahakkuku veya tahsili için gerekli işlemler gerçekleştirilir.

252 No’lu Tebliğde ayrıca “*vergi kesintisi yapanlarca kesilen vergilerin tahakkuk ettirilmiş olmasına rağmen tecil, taksitlendirme veya borçların yeniden yapılandırılması nedenleriyle ödenmemesi durumunda, mükelleflerce ilgili kurum veya kuruluşlarca istihkaklarından kesinti yapıldığına ilişkin belgeye tecil veya taksitlendirme yapıldığına ilişkin ilgili kurumdan alınacak yazının eklenmesi yeterlidir*” hükmü vurgulanmış ve ödeme şartı konusunda esneklik sağlanmıştır.

II.II. Gelir Vergisinde Geçici Vergi Uygulaması

Geçici vergi, gecikmeli olarak tahsil edilen vergilerin enflasyonist ortamdan etkilenmemesi için yıl sonu gelmeden verginin tahsil edilmesi için yürürlüğe konulan bir vergidir (Değirmendereli, 2020: 127). Gelir vergisi beyannamesinin kazancın elde edildiği yılı izleyen takvim yılında verilmesi nedeniyle vergi tahsilinde süreç uzamaktadır bu sebeple toplanan vergilerin tahsilini hızlandırmak ve vergiyi enflasyona karşı korumak için vergi idaresi tarafından bu yöntemle başvurulmuştur.

Geçici vergi esasında farklı bir vergi türü değil, gelir vergisi mükelleflerinin elde ettiği kazançlarının vergisinin üçer aylık dönemler halinde tahsil edilerek hazineye daha kısa sürede girmesini sağlayan bir uygulamadır (Şin, 2016: 83). Geçici vergi özü itibarıyla ayrı bir vergi değildir gelir vergisinin tahsilat şekillerinden bir tanesidir. GVK’ya göre ticari kazanç ve serbest meslek kazancı sahipleri geçici vergi mükellefleridir. Bu mükellefler bir takvim yılında 3’er aylık dönemler halinde 3 dönem beyan verecekler ve vergiye tabi matrahları olduğu takdirde %15 oranında vergi uygulanacaktır. Hesaplanan geçici verginin ise üç aylık dönemi izleyen ikinci ayın 14. günü akşamına kadar bağlı olunan vergi dairesine beyan edilerek 17. günü akşamına kadar ödenmesi gerekmektedir.

Bazı mükellefler ise geçici vergiye tabi değildir bunlar basit usule tabi ticari kazanç sahipleri, yıllara yaygın inşaat işleri ile noterlik faaliyetiyle uğraşanlar, zirai kazanç, ücret, menkul ve gayrimenkul sermaye iradı ile diğer kazanç ve irat sahipleridir. Geçici vergiye tabi olan gelir ile geçici vergiye tabi olmayan gelir beraber elde edildiği durumlar söz konusu olduğunda sadece geçici vergiye tabi olan gelir kısmının dikkate alınması gerekmektedir (Bitkin, A. O., 2011: 28).

a. Geçici verginin mahsubu ve iadesi

Geçici verginin mahsup ve iadesi ile ilgili düzenlemelere de 252 No’lu Tebliğde yer verilmiştir. GVK’nın Mükerrer 120’nci maddesinde “*bir önceki takvim yılında üçer aylık dönemler halinde tahakkuk ettirilerek tahsil edilen geçici vergi, yıllık beyanname üzerinden hesaplanan gelir vergisinden mahsup edilir. Mahsup edilemeyen tutar, mükellefin diğer vergi borçlarına mahsup edilir. Bu*

mahsuplara rağmen kalan geçici vergi tutarı, o yılın sonuna kadar yazılı olarak talep edilmesi halinde mükellefe red ve iade edilir” ibaresine yer verilmiştir.

252 No’lu Tebliğe göre “*yıllık beyanname üzerinden hesaplanan gelir veya kurumlar vergisinden ilgili hesap dönemine ilişkin geçici vergi dönemlerinde ödenen geçici vergi mahsup edilir. Mahsup işleminin yapılabilmesi için, tahakkuk ettirilmiş geçici verginin ödenmiş olması gerekmektedir. Geçici vergi dönemleri itibariyle tahakkuk ettirilmiş, ancak ödenmemiş bulunan geçici verginin yıllık beyanname üzerinden hesaplanan gelir veya kurumlar vergisinden mahsup edilmesi mümkün değildir.*” Ayrıca söz konusu tebliğde “*ödenen geçici vergi tutarının, geçici verginin ilgili olduğu döneme ilişkin olarak verilen beyanname üzerinden hesaplanan gelir veya kurumlar vergisinden fazla olması halinde, mahsup edilemeyen tutar mükellefin diğer vergi borçlarına mahsup edilir” hükmü düzenlenmiştir.*

Mahsup işleminin yerine getirilebilmesi için yazılı bir başvuruya gerek yoktur. Söz konusu mahsup işlemi zamanaşımı hükümleri de dikkate alınarak vergi dairesi tarafından re’sen yerine getirilmektedir. Diğer taraftan “*yıllık beyannamenin ilgili satırında gösterilmeyen geçici verginin mahsuben veya nakden iade edilebilmesi için o yılın sonuna kadar Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği (Sıra No: 429) ’nin ekinde yer alan iade talep dilekçesi (1B) ’nin verilmesi” gerektiği 252 No’lu tebliğde dile getirilmiştir.*

Geçici verginin, mahsuben veya nakden iadelerinde ise bir miktar sınırlaması bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, geçici vergi ödenmiş ise geçici vergi iadeleri teminat ve inceleme raporu aranmadan gerçekleştirilir. 262 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliğinde “*KDV iade alacağının geçici vergi borçlarına mahsup edilmesi ve mahsup yoluyla ödenmiş bu geçici verginin de yıllık gelir vergisi beyannamesi üzerinden hesaplanan gelir vergisine mahsubundan sonra kalan tutarın nakden iadesinin talep edilmesi durumunda, söz konusu iade taleplerinin asıl kaynağının katma değer vergisi alacağı olması nedeniyle bu tür iade taleplerinin Katma Değer Vergisi Genel Tebliği çerçevesinde yerine getirilecektir”* denilmiştir. Böylelikle KDV iade alacağının mahsubu ve iadesi ile ilgili hususlarda KDV Genel Tebliğlerine göndermede bulunulmuştur.

II.III. Gelir Vergisi ile İlgili Vergi Hatalarından Kaynaklanan İade İşlemleri

Gelir vergisi ile ilgili vergi hataları nedeniyle fazla tahsil edilen vergi varsa bu tutarın diğer vergi borçlarına mahsubu ve iadesinin alınması mümkündür. 252 No’lu Tebliğde yer alan hükümlere göre, fazla veya yersiz olarak vergi tahakkuk ettirilmesine neden olan vergi hatası düzeltilir ve fazla tahakkuk ettirilen vergide ödenirse, söz konusu vergi mükellefe iade edilebilir. İade için mükelleflerin mahsup taleplerini iade talep dilekçesi (1C) ile yapmaları gerekmektedir. Mahsup işlemi ise mükellefin vergi hatasını düzeltilmesi için vergi dairesine dilekçe ile bildirdiği tarih itibariyle yapılmaktadır. Ayrıca mahsubu talep edilen vergi borçları için bu tarihten itibaren gecikme zammı hesaplanması yapılmamaktadır.

III. VERGİYE UYUMLU MÜKELLEFLERE VERGİ İNDİRİMİ UYGULAMASI

Vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulaması ile ilgili düzenlemelere GVK Mükerrer 121. maddesinde ve 301 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliğinde yer verilmiştir. Vergisini zamanında ödeyen, vergisel ödevlerini düzenli olarak yerine getiren mükelleflerin de bir nevi ödüllendirildiği bir uygulamadır (Akbayrak, 2017: 207). Vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulamasında özet olarak aşağıdaki kontroller yapılmaktadır:

- Mükellefiyet Kontrolü
- Borç Kontrolü
- Son 2 Yılın Beyanname Kontrolü
- Son 2 Yılın Ödeme Kontrolü

- Son 2 Yılın İhbarname Kontrolü
- Sicil Kontrolü
- Vergi Usul Kanunu (VUK) 359. Madde Kapsamında Yapılan Kontroller

Yukarıda yapılan kontrollerin tamamı olumlu olan mükellefler uygulamadan yararlanabilmektedir. Söz konusu indirimde ait hükümler ilgili madde de “*ticari, zirai veya mesleki faaliyeti nedeniyle gelir vergisi mükellefi olanlar ile kurumlar vergisi mükelleflerinden (finans ve bankacılık sektörlerinde faaliyet gösterenler, sigorta ve reasürans şirketleri ile emeklilik şirketleri ve emeklilik yatırım fonları hariç olmak üzere), bu maddenin ikinci fıkrasında belirtilen şartları taşıyanların yıllık gelir vergisi beyannameleri üzerinden hesaplanan verginin %5’i, ödenmesi gereken gelir veya kurumlar vergisinden indirilir. Şu kadar ki hesaplanan indirim tutarı, her hâl ve takdirde 2 milyon Türk lirasından fazla olamaz. İndirilecek tutarın ödenmesi gereken vergiden fazla olması durumunda kalan tutar, yıllık gelir vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihi izleyen bir tam yıl içinde mükellefin beyanı üzerine tahakkuk eden diğer vergilerinden mahsup edilebilir. Bu süre içinde mahsup edilemeyen tutarlar red ve iade edilmez*” şeklinde ele alınmıştır.

Gelir vergisi mükelleflerinin yararlanmaları gereken indirim tutarı, ticari, zirai veya serbest meslek faaliyetleri dolayısıyla beyan edilen gelirlerin toplam gelir vergisi matrahı içerisindeki oranı dikkate alınarak hesaplanan gelir vergisi esas alınarak bulunmaktadır. Söz konusu indirimden faydalanabilmek için gerekli şartlar aşağıda sıralanmıştır:

- “*İndirimin hesaplanacağı beyannamenin ait olduğu yıl ile bu yıldan önceki son iki yıla ait vergi beyannamelerinin kanuni süresinde verilmiş (Kanuni süresinde verilen bir beyannameye ilişkin olarak kanuni süresinden sonra düzeltme amacıyla veya pişmanlıkla verilen beyannameler bu şartın ihlali sayılmaz.) olması,*

- *Yukarıdaki maddede belirtilen süre içerisinde kesinleşmiş olması koşuluyla vergi beyannamelerindeki vergi türleri itibarıyla ikmalen, re’sen veya idarece yapılmış bir tarhiyat bulunmaması (Kesinleşen tarhiyatların, indirimin hesaplanacağı beyannamenin ait olduğu yıl için geçerli olan, indirim tutar sınırının %1’ini aşmaması durumunda bu şart ihlal edilmiş sayılmaz.),*

- *İndirimin hesaplanacağı beyannamenin verildiği tarih itibarıyla, GVK Mükerrer 21. maddenin (1) numaralı bendi kapsamındaki vergi beyannameleri üzerine tahakkuk eden vergilerin ödenmiş olması, ayrıca, vergi aslı (vergi cezaları ile fer’i alacaklar dâhil) 1.000 Türk lirasının üzerinde vadesi geçmiş borcunun bulunmaması.”*

İndirimden faydalanabilmek için yukarıda sayılan koşulların birlikte sağlanması gerekmektedir. Bununla birlikte yukarıda belirtilen koşullar sağlansa bile mükelleflerin indirimin hesaplanacağı gelir vergisi beyannamesinin ait olduğu yıl ile önceki dört takvim yılında VUK’un 359’uncu maddesinde yer alan fiilleri işledikleri tespit edilirse de vergiye uyumlu mükelleflere tanınan indirimden yararlanmaları mümkün bulunmamaktadır. Vergiye uyumlu mükelleflere tanınan indirimden yararlanan mükelleflerin, sağlamaları gereken şartları taşımadığı indirim uygulandıktan sonra anlaşılırsa ilgili vergilendirme döneminde indirim nedeniyle ödenmeyen vergiler, vergi ziyayı cezası uygulanmadan tarh edilir.

Vergi uyumlu mükelleflere indirim uygulamasından 2020 takvim yılında yaklaşık olarak 65.000 gelir ve kurumlar vergisi mükellefi yararlanmış, bu durum gelir ve kurumlar vergisi mükellef sayıları dikkate alındığında uygulamadan yararlanabilmenin ne kadar zor olduğunu göstermektedir (Deliktaş, 2021:340). Dolayısıyla vergiye uyumlu mükelleflere tanınan bu indirim hakkının şartlarının gözden geçirilmesi uygulamanın işleyişine katkı sağlayacaktır.

IV. ÖRNEK UYGULAMA İŞİĞİNDE GELİR VERGİSİNDE İADE SÜRECİ

Gelir vergisinde mükellefin yıllık gelir vergisi beyannamesini vermesiyle başlayan iade süreci mahsup/nakden iade talebinin gerçekleşmesiyle son bulmaktadır. Gelir vergisi iadeleri 252 No’lu Tebliğde belirlenen usul ve esaslara göre mahsuben veya nakden olmak üzere iki farklı şekilde

yapılmaktadır. Mahsuben veya nakden talep edilen gelir vergisi iadeleri 252 No’lu Tebliğde belirtilen şartlar doğrultusunda vergi inceleme raporu ve teminat aranmaksızın yerine getirildiği gibi YMM raporuna, vergi inceleme raporuna ya da verilen teminata bağlı olarak da yapılabilmektedir.

Gelir vergisi iadesine ilişkin işlemler, iade talebine göre verilmesi gereken belgeler ile iade hakkı doğuran işleme ilişkin belgelerin vergi dairesine verilmesinin ardından GEKSİS tarafından Gelir Vergisi İadesi Kontrol Raporunun üretilmesi sonucu iadenin yapılmasına engel herhangi bir eksikliğin olmaması durumunda tamamlanmakta ve mükellefin mahsuben ya da nakden iadesi gerçekleştirilmektedir. Gelir vergisi mükelleflerinin iade süreçlerinin başlayabilmesi için öncelikle gelir vergisi beyannamelerini vermeleri ve verilen beyannamede aşağıda yazar tarafından düzenlenen Tablo 3’te gösterilen hesaplamalara göre iade doğması gerekmektedir.

Tablo 3. İadenin Hesaplanması

M	Gelirler	+	
A	Giderler	-	
T	Kanunen Kabul Edilmeyen Giderler (KKEG)	+	
R	İndirimler	-	
A	İstisnalar	-	
H	Geçmiş Yıl Zararları	-	
Matrah X Oran = Hesaplanan Vergi		Mahsup= Kesintiler + Geçici Vergi	
Mahsup Tutarı Hesaplanan Vergiden Büyüğe İade Doğar			

Yukarıdaki Tablo 3’ten anlaşılacağı üzere iade, mükellef tarafından aynı takvim yılı içerisinde kesinti yoluyla ödenen vergilerin dönem sonunda hesaplanan vergiden yani ödenmesi gereken vergiden yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Tablo 3’te üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise iadenin ortaya çıkmasında giderler, indirimler, istisnalar kısımlarının oldukça önemli olduğudur. Diğer bir ifadeyle mükellefin usulsüzce yapacağı bir giderin, indirimin veya yararlanacağı bir istisnanın haksız bir iadeye yol açacağı aşikârdır. Bu sebeple iade sürecinde bu hususların kontrolleri titizlikle yapılmalı ve haksız iadeye sebebiyet verilmemesi gerekmektedir.

Tablo 4. Gelir Vergisi Standart İade Talep Dilekçeleri

İadenin Konusu	Dilekçe Tipi
Kesinti Yoluyla Ödenen Vergilerden Doğan İade	1A
Vergi İndiriminden Doğan İade (GVK Mükerrer Madde 121)	1A
Geçici Vergiden Doğan İade	1B
Fazla veya Yersiz Olarak Ödenen Gelir Vergisinden Doğan İade	1C

Mükelleflerin gelir vergisi beyannamesini vermesiyle başlayan iade süreci yazar tarafından düzenlenen Tablo 4’te yer alan dilekçelerden iadenin konusuna göre sistem üzerinden standart iade talep dilekçesinin verilmesiyle devam eder. Vergi dairesi ise kontrol raporu ve belgeleri inceleyerek varsa eksiklikleri izahat, tenzil veya bloke yollarıyla gidererek düzeltme ve muhasebe fişi düzenledikten sonra iade sürecini sonlandırır.

IV.I. Gelir Vergisi Standart İade Sistemi

Gelir vergisi mükelleflerinin beyanlarına istinaden oluşan iade talepleri vergi daireleri tarafından GEKSİS kullanılarak gerçekleştirilir. Bu sistemi, gelir vergisi iade işlemlerine asgari bir standart getirilmesi ve yurt çapında uygulama birliğinin sağlanması amacıyla iadelerin elektronik ortamda kontrol ve analizinin yapılarak mükellef ve iade yapacak birimlere raporlanması olarak tanımlamak mümkündür. 22/01/2016 tarihinde yayınlanan 99 No’lu Gelir Vergisi Sirküleri ile gelir vergisi iade talepleri ile ilgili olarak iade işlemlerine hız kazandırılması, iade işlemleri açısından asgari bir standart

getirilmesi, işlemlerin basitleştirilmesi, insan kaynağının daha etkili ve verimli kullanılması, mevzuat değişikliklerine daha hızlı uyum sağlanması ve uygulama birliğinin sağlanması amacıyla Gelir İdaresi Başkanlığına hazırlanan GEKSİS uygulamaya konulmuştur. Buna göre gelir vergisi mükelleflerinin 2015 ve izleyen vergilendirme dönemlerine yönelik iade talepleri için elektronik ortamda gönderecekleri bilgi ve belgeler esas alınarak gelir vergisi iadelerine yönelik kontrol ve analizler elektronik ortamda yapılacak özet bir rapor halinde iadeyi yapacak birime ve mükellefe sunulacaktır.

Ayrıca mükellefler iade taleplerini İade Takip Sistemi denilen ve mükellefler tarafından elektronik ortamda verilen iade talep dilekçesi ile başlayan ve mükellefe iadenin yapılmasına kadar geçen süreçteki tüm aşamaların, gerek merkez birimler ve vergi dairesi gerekse de mükellefler tarafından çevrimiçi olarak takibine imkân veren bir sistem üzerinden takip edebilmektedirler. 16.10.2018 tarihi itibarıyla gelir vergisi iade talepleri de İade Takip Sistemi kapsamına alınmıştır.

2015 yılında uygulanmaya başlayan ve kapsamı genişletilen GEKSİS ile 01/01/2021- 31/12/2021 döneminde, 260.807 adet iade talebi risk analizine tabi tutulmuştur (GİB, 2022: 126).

IV.II. Uygulama Örneği

Uygulama örneğine geçmeden önce, iade sürecinin daha iyi anlaşılması ve beyannamenin bazı kalemlerinin nasıl oluştuğunun görülebilmesi için gelir vergisi iadelerinin önemli bir kısmını oluşturan kesinti yoluyla ödenen vergilerden doğan iadelere örnek olması açısından serbest meslek makbuzu örneği üzerinde durulacaktır.

Tablo 5. Serbest Meslek Makbuzu Örneği

Açıklama	Oran (%)	Tutar (TL)
Brüt Ücret	-	10.000
Gelir Vergisi Tevkifatı	%20	2.000 (-)
Net Ücret	-	8.000
KDV	%18	1.800 (+)
Tahsil Edilecek Tutar		9.800

Tablo 5’te örnek bir serbest meslek makbuzu hesaplaması yer almaktadır. Serbest meslek faaliyeti yürüten bir mükellef yaptığı iş karşılığında düzenlediği makbuzunda %20 oranında gelir vergisi tevkifatı uygulayarak kesinti yapmış, brüt ücret üzerinden hesapladığı %18 KDV’yi ise net ücrete ekleyerek 9.800 TL gelir elde etmiştir. Her ne kadar burada örnek serbest meslek makbuzu üzerinden verilmiş olsa da farklı faaliyetlerde bulunan mükelleflerin kesinti yoluyla ödenen vergilerden doğan gelir vergisi iadelerinde de aynı durum söz konusudur. Örneğin yıllara yaygın inşaat işi ile uğraşan mükellefler de hizmetleri karşılığı kesecekleri faturayı KDV hariç tutara %5 oranında gelir vergisi stopajı uygulayarak düzenleyecekler.

Burada bir başka husus ise mükelleflerin düzenleyecekleri bütün belgelerde stopaj olmayacağıdır. Örneğin bir avukat veya mühendis serbest meslek hizmetini stopaj yükümlülüğü olmayan bir vatandaşa verirse düzenleyeceği makbuzda brüt ücrete stopaj uygulamayacaktır. Brüt ücreti olduğu gibi beyannamesinde gayrisafi hasılat olarak bildirecek fakat adına kesilen stopaj olmadığı için hesaplanan vergiden herhangi bir mahsup yapamayacaktır. Ayrıca hizmetin içeriğine göre hesaplanan KDV’ye de tevkifat uygulanabilmektedir fakat burada yapılan hesaplamalarda KDV tevkifatı uygulaması dikkate alınmamıştır. KDV tevkifatı gelir vergisi stopajı tutarını etkilemeyecek olup tahsil edilen tutarın KDV tevkifatı kadar azalmasına neden olacaktır. Mükellefler buradan elde ettikleri gelirleri yıl içinde gelir geçici vergi ve KDV beyannameleri ile izleyen yılda ise gelir vergisi beyannameleri ile beyan ederler. Makbuzda yer alan gelir vergisi tevkifatı tutarı ise hizmeti alan stopaja tabi yükümlüler tarafından muhtasar beyannamelerde beyan edilecektir.

Aşağıdaki Tablo 6’da Mükellef A’ya ait yıllık gelir vergisi beyanname özetine yer verilmiştir. Mükellef A, beyannamesinin serbest meslek kazançlarına ilişkin bildirim bölümünde 397.867,17 TL gayrisafi hasılat, 272.050,81 TL indirilecek gider bildirmiş bunun sonucunda 125.816,36 TL serbest meslek kazancından kâr elde etmiştir. Mükellef A, aynı zamanda gayrimenkul sermaye iradı elde ettiğini bildirmiş bu gelirden ise 8.755,00 TL kâr elde etmiştir. Mükellef A’nın elde ettiği gayrimenkul sermaye iradı gelirine ait kârın hesaplamasında %15 götürü gider uygulanmış fakat GVK’nın 21. maddesindeki hüküm gereği gayrimenkul sermaye iradı istisnasından yararlanamamıştır.

Mükellef A, beyannamesinde Bağkur veya SSK primi ödemediğini ve sakatlık indiriminden yararlanmadığını beyan etmiş ve serbest meslek kazancından ve gayrimenkul sermaye iradı gelirinden toplamda 134.571,36 TL kâr elde ettiğini bildirmiştir. Mükellef A, elde ettiği kârdan GVK’nın 89’uncu maddesinde düzenlenen ve gelir vergisi matrahının tespitinde gelir vergisi beyannamesinde bildirilecek gelirlerden yapılacak indirimlerden olan eğitim ve sağlık harcamaları ile şahıs sigorta primi indirimlerinden toplamda 9.673,76 TL yararlanmıştır.

Tablo 6. Mükellef A’ya Ait Örnek Beyanname Özeti

Adı Soyadı	Faaliyet Türü	Gayrisafi Hasılat	İndirilecek Giderler	Pay Oranı	Kar	Zarar
Mükellef A	SMMM	397.867,17	272.050,81	100	125.816,36	0,00
		Bağkur veya SSK Primi (-)			0,00	
		Sakatlık İndirimi (-)			0,00	
		Serbest Meslek Kazancı			125.816,36	
		Gayrimenkul Sermaye İratları			8.755,00	
		Toplam Gelir (Kar)			134.571,36	
		Eğitim ve Sağlık Harcamaları (GVK 89/2)			8.419,33	
		Şahıs Sigorta Primleri (GVK 89/1)			1.254,43	
		Mahsup Edilecek İndirimler Sonrası Kalan Tutar (Vergiye Tabi Matrah)			124.897,60	
		Hesaplanan Gelir Vergisi			28.812,35	
		Hesaplanan Vergi İndirimi (GVK Mükerrer 121)			1.339,77	
		Kesinti Yoluyla Ödenen Vergiler			79.055,05	
		Geçici Vergiler			0,00	
		Mahsup Edilecek Vergiler Toplamı			79.055,05	
		Ödenmesi Gereken Gelir Vergisi			0,00	
		İadesi Gereken Gelir Vergisi			50.242,70	
		İadesi Gereken Geçici Vergi			0,00	
		Kalan Vergi İndirimi			1.339,77	

Elde edilen kârdan indirim toplamı düşüldüğünde ise 124.897,60 TL vergiye tabi matrah bunun üzerinden ise 28.812,35 TL gelir vergisi hesaplandığı görülmektedir. Mükellef A, yıl içinde adına kesinti yoluyla ödenen 79.055,05 TL vergiyi hesaplanan gelir vergisinden mahsup etmiş bunun sonucunda 50.242,70 TL gelir vergisi iadesi almaya hak kazanmıştır. Mükellefin yıl içinde ödediği geçici vergi olmadığı için iadesi gereken geçici vergisi de 0,00 olarak hesaplanmıştır. Bu noktada eğer mükellefin yıl içinde geçici vergi ödemesi olsaydı kesinti yoluyla ödenen vergi tutarının yıllık beyanname hesaplanan gelir vergisinin tamamını mahsup etmesi nedeniyle mükellef yıl içinde ödediği geçici verginin tamamını iade alabilecektir. Ayrıca Mükellef A GVK’nın Mükerrer 21. maddesinde düzenlenen vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulamasından yararlanmış ve 1.339,77 TL vergi indirimine hak kazanmıştır. Mükellef A’nın beyannamesinde ödenecek gelir vergisinin çıkmaması nedeniyle 1.339,77 TL vergiyi yıllık gelir vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihi izleyen bir tam yıl içinde beyanı üzerine tahakkuk eden diğer vergilerinden mahsup edilebilecek bu süre içinde mahsup edilemeyen tutar ise red ve iade edilmeyecektir.

Burada bir diğer önemli husus ise %5 vergi indirimi hesabının nasıl yapılacağıdır. Mükellef A’nın verdiği beyanname hem serbest meslek kazancı hem de gayrimenkul sermaye iradı geliri bulunmaktadır bu sebeple hesaplama yapılırken serbest meslek faaliyeti nedeniyle beyan edilen

kazancın toplam gelir vergisi matrahı içerisindeki oranı dikkate alınacak ve buna istinaden hesaplanan gelir vergisi üzerinden hesaplanacaktır.

Mükellef A'nın iadeye hak kazandığı 50.242,70 TL gelir vergisi iadesi ile 1.339,67 TL vergi indirimi iki ayrı iade dosyası olarak değerlendirilecek bu sebeple mükellef A, hem aşağıdaki Tablo 7'de yer alan kesinti yoluyla ödenen vergilerden doğan iadeler için 1A iade talep dilekçesi verecek hem de vergi indiriminden doğan iade için 1A iade talep dilekçesi verecek ve iade süreçleri tek bir GEKSİS Kontrol Raporu üzerinden ayrı ayrı tamamlanacaktır.

Tablo 7. 1A İade Talep Dilekçesi

GELİR / KURUMLAR VERGİSİ İADE TALEP DİLEKÇESİ 1A (Kesinti Yoluyla Ödenen Vergilerden Doğan İadeler İçin) X Vergi Dairesi Müdürlüğüne	
İade Dosya No: -	
İade Talep Evrak No: -	
Vergi No: 1111111111	
T.C. Kimlik No: 11111111111	
Soyadı- Adı (Unvan): Mükellef A	
E-posta Adresi: -	
Vergilendirme Dönemi: 01/2021-12/2021	
Vergi Kodu: 0001	
Dilekçe İade Talep Tutarı: 50.242,70	
İade Dosyası İade Tutarı: 50.242,70	
Mahsuben İade Bilgileri Dairenize Olan Vadesi Geçmiş Borçlarıma	

Mükellef A'nın iade talep dilekçesine baktığımızda yıllık gelir vergisi beyannamesinde iadeye hak kazandığı 50.242,70 TL'lik tutarın tamamını vadesi geçmiş borçlarına mahsup yapılmasını istediği görülmektedir. Mükellef A, bu aşamada hak kazandığı iadesini 252 Seri No'lu Tebliğindeki usul ve esaslar çerçevesinde vadesi geçmiş, vadesi gelecek borçlarına mahsup, kısmen mahsup kısmen nakden, tamamı nakden iade veya nakden iade edilebilir aşamaya gelmiş iade alacağıının üçüncü şahısların vergi borçlarına mahsubunu isteyebilir. Mükellef A'nın iade talep dilekçesini vermesiyle sistem tarafından GEKSİS Kontrol Raporu oluşturulacaktır. Oluşan rapora ve mükellefin ibraz ettiği belgelere göre iade süreci tamamlanacak veya iade reddedilecektir.

Tablo 8. GEKSİS Kontrol Raporu

Bu Rapor Gelir İdaresi Başkanlığı Tarafından Oluşturulmuştur.							
GEKSİS KONTROL RAPORU (ÖZET RAPOR)							
RAPOR BİLGİLERİ							
Rapor Tarihi: 03/03/2022 Rapor Numarası: 1234 Rapor Dönem: 01/2021-12/2021 Rapor Sayısı: 1 MÜKELLEF SİCİL BİLGİLERİ							
Vergi Numarası: 11111111111 Ad Soyadı / Unvan: MÜKELLEF A Vergi Dairesi: X VERGİ DAİRESİ Faaliyet Kodu / Açıklama: 692001 Ticaret Sicil Numarası: ---- Ortaklık Yapısı (Sicil kayıtlarına göre Gösterilmektedir): Ortaklık Bilgisi Bulunmamaktadır.							
Adi /Avukatlık Ortaklık Yapısı (Sicil kayıtlarına göre gösterilmektedir):							
		Vergi	Unvan	Hisse	Giriş	Çıkış	Kuruluş
		-	-	-	-	-	-
İrtibat Bilgileri:				Adres:=-	Telefon:=-		
İADE TALEP BİLGİLERİ SEGMENTLERİ							
SEGMENT KODU	SEGMENT AÇIKLAMA			BAŞARILI/BAŞARISIZ			
				BAŞARILI/BAŞARISIZ			
GEÇİCİ VERGİ KONTROLÜ SEGMENTLERİ							
SEGMENT KODU	SEGMENT AÇIKLAMA			BAŞARILI/BAŞARISIZ			
				BAŞARILI/BAŞARISIZ			
VERGİ KESİNTİSİ KONTROLÜ SEGMENTLERİ							
SEGMENT KODU	SEGMENT AÇIKLAMA			BAŞARILI/BAŞARISIZ			
				X			
KES06 Serbest Meslek Kazancı Kesintisi- Muhtasar Beyanname Uyumu Kontrolü							
KAZANÇ-BEYAN UYUMLULUĞU KONTROL SEGMENTLERİ							
SEGMENT KODU	SEGMENT AÇIKLAMA			BAŞARILI/BAŞARISIZ			
				X			
KAB10 Serbest Meslek Kazancı Kesintisi Gayri Safi Tutar- Beyanname Hasılat Uyumu Kontrolü							
KES06 Serbest Meslek Kazancı Kesintisi- Muhtasar Beyanname Uyumu Kontrolü							

X Kesinti Yoluyla Ödenen Vergiler listesinde bildirilen serbest meslek kazancı türünden kesintilerle (022-023 kodlu) kesintiyi yapan kişinin/sorumlunun/ işveren kurumun ilgili dönem muhtasar beyannamesinde bildirilen kesintiler uyumsuzdur.									
Yıllık Beyanname Kesinti Yoluyla Ödenen Vergiler listesinde Bildirilen					Vergi Sorumlusu Tarafından Muhtasar Beyannamele Bildirilen				
Unvanı	Vergi No	Kesilen Vergi Türü	Kesilen Vergilendirme Dönemi	Kesilen Vergi Tutarı	Unvanı	Vergi No	Tür Kodu	Kesilen Vergilendirme Dönemi	Kesilen Vergi Tutarı
Z Limited Şirketi	-	SMK	2021/01-2021/12	306,12	-	-	-	-	0,0
KAB10 Serbest Meslek Kazancı Kesintisi Gayri Safi Tutar- Beyanname Hasılat Uyumu Kontrolü									
X Kesinti yapanlar tarafından muhtasar beyannamele bildirilen serbest meslek kazancı türünden kesintilerin gayri safi tutarı ile yıllık beyannamele bildirilen gayri safi hasılat tutarı uyumsuzdur.									
Muhtasar Tür Kodu	Mükellefin Kendisi			Mükellefin Ortağı					
	Muhtasar Beyannamele Bildirilen Gayri Safi Tutar	Gayrisafi Hasılat		Muhtasar Beyannamele Bildirilen Gayri Safi Tutar	Gayrisafi Hasılat				
022	399.229,84	397.867,17		0,00					0,00
Muhtasar Tür Kodu Açıklamaları									
022		Diğer Serbest Meslek Kazancı Ödemeleri (GVK Md. 94/2-b)							

Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından oluşturulan Mükellef A'ya ait Tablo 8'deki GEKSİS Kontrol Raporuna bakıldığında, mükellefin iade talep bilgileri ve geçici vergi kontrolü segmentlerinde başarısız segmentin bulunmadığı buna karşın vergi kesintisi kontrollerinde KES06, kazanç-beyan uyumluluğu kontrollerinde ise KAB10 başarısız segmentleri tespit edilmiştir.

KES06, Serbest Meslek Kazancı Kesintisi-Muhtasar Beyanname Uyumu Kontrolü segmentine yakından bakıldığında, mükellef A yıllık beyanname ekinde verdiği Kesinti Yoluyla Ödenen Vergilere İlişkin Listede Z Limited şirketinin adına 306,12 TL kesinti yaptığını bildirmiş fakat Z Limited şirketinin muhtasar beyanname ile beyan etmesi gereken bu tutarın beyan edilmediği görülmektedir. Gerekli kontroller yapıldığında Mükellef A'nın verdiği gelir vergisi beyannamesinde Z limited şirketinin vergi

numarasının yanlış yazıldığı görülmüş ve beyanname düzeltilmiştir. Tekrar analize tabi tutulan ve güncellenen GEKSİS Raporunda ise başarısız KES06 hatasının düzeldiği görülmüştür.

KAB10, Serbest Meslek Kazancı Kesintisi Gayri Safi Tutarı- Beyanname Hasılat Uyumu Kontrolü segmentine bakıldığında ise, Mükellef A adına kesilen ve hizmet alan kişilerin muhtasar beyannamelerindeki bildirdikleri gayri safi tutar toplamının Mükellef A'nın gelir vergisi beyanamesinde bildirdiği gayri safi tutardan fazla olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Mükellef A'nın düzenlediği serbest meslek makbuzlarına göre yıllık gayri safi hasılatının en az 399.229,84 TL olması gerekirken beyannameye yıllık hasılatı 397.867,17 TL olarak beyan edilmiştir.

Konu ile ilgili Mükellef A'dan vergi dairesince izah istenmiş, Mükellef A, izahında segment hatasının hizmet verdiği ve makbuz düzenlediği bir müşterisinin mükerrer yaptığı serbest meslek kazancı kesintisinden kaynaklandığını, mükerrer kesinti ile ilgili müşterisinin düzeltme işlemlerinin ise vergi dairesince yapıldığını bildirmiştir. Yapılan kontrollerin ardından KAB10 segmenti başarısız olmasına karşın vergi dairesince geri bildirim ve açıklama girilerek kapatılmış ve aşağıdaki Şekil 1'de yer verilen iş akışı izlenerek iade süreci tamamlanmıştır.

Şekil 1. Mükellef A'ya ait İade İşleminin Süreci

Kaynak: Mükellef A'ya Ait İnternet Vergi Dairesi

VI.III. Gelir Vergisi İade Uygulamalarına Yönelik Öneriler

Gelir vergisinden doğan iade türlerine bakıldığında, çok önemli kısmının mükellefler tarafından verilen beyannamelerden kaynaklı olduğu görülmektedir. Bir mükellefin iadeye hak kazanabilmesi için mahsup edilecek vergiler toplamının hesaplanan gelir vergisinden büyük olması gerekmektedir. Bu sebeple beyan edilen kârın dolayısıyla hasılat ve gider kalemlerinin, matrahı azaltıcı unsurların detaylı incelenmesi ve kazancın kayıt dışı bırakılmasını önleyici ve haksız yapılan gider ve indirimleri engelleyici önlemlerin alınması gerekmektedir.

2020 yılında faal Gelir Vergisi (GMSİ hariç) ve Kurumlar Vergisi mükelleflerinin %1,58'i incelemeye tabi tutulurken bu oran 2021 yılında sadece %1,68 olmuştur (VDK, 2022: 41). İadeye hak kazanan mükelleflerin toplam mükellef sayısı içerisindeki oranı ve incelenen mükelleflerin ne kadarının iadeye başvurduğu bilinmemekle beraber, mükelleflerin çok büyük bir kısmının vergi incelemesine tabi tutulmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple idarenin vergi denetimi dışında hem mükellef haklarını korumaya hem de haksız ve yersiz iadenin engellenmesine yönelik düzenlemeleri yapması ve gerekli önlemleri alması oldukça önemlidir.

a. Mevzuata yönelik öneriler

Gelir vergisi iade uygulamaları, GVK'da ve sayısı bir hayli fazla olan ve her geçen gün artan gelir vergisi genel tebliğleri ile düzenlenmiştir. Kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasının nedenlerinden bir tanesi de vergi mevzuatı ile ilgili düzenlemelerin fazlalığı ve karmaşıklığıdır. Dolayısıyla hem idari hem de vergi ile ilgili düzenlemeler ekonomik aktörler üzerinde ilave bir yük oluşturmaktadır (Tecim, 2008: 124). Türkiye'de gelir üzerinden alınan vergilerin payının yüksek olması ve bu tür vergilerde vergi baskısının fazla hissedilmesi nedeniyle bu kanunların okunup anlaşılması oldukça önemlidir (Değirmenci ve Beşel, 2022: 176). Karabacak'ın 2013'te yayımlanan çalışmasında her ne kadar kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç duyulsa da, yapılan çalışmalar da ülkemizde vergi kanunlarının karmaşıklık düzeyinin yüksek olduğu ortaya konmuş ve katılımcıların vergi kanunlarını kendi kendilerine okuyup anlayamadıkları görülmüştür.

Değirmenci ve Beşel'in 2022'de yayımlanan çalışmasında ise gelir üzerinden alınan vergilerin okunabilirlik değeri 10,327 olarak hesaplanmış, bu değer Ateşman okunabilirlik sınıfında 1-29 arasında yer alması nedeniyle gelir üzerinden alınan vergilerin okunabilirliğinin "çok zor" olduğu tespiti yapılmıştır. Bu bağlamda öncelikle GVK'nın hem mevzuat hem de okunabilirlik anlamında sadeleştirilmesi ve gelir vergisi tebliğlerinin birleştirilerek gelir vergisi uygulama tebliğ şekline dönüştürülmesi yapılacak mevzuat eklemeleri ve güncellenmelerinin tek bir tebliğ çerçevesinde gerçekleştirilmesinin hem idare hem mükellefler açısından oldukça kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

GVK'da birçok maddede istisna ve indirim düzenlemelerine yer verilmiştir. Bu düzenlemelerin gelir vergisi matrahını ve hesaplanan gelir vergisini azaltıcı ve dolayısıyla iade edilmesi gereken gelir vergisini artırıcı etkileri vardır. Bu anlamda mevcut düzenlemelerin sadeleştirilmesi, işlerliği olmayan ve çok az kişinin yararlanabildiği uygulamaların gözden geçirilmesi ve mevcut uygulamada yer alan indirim oranlarının azaltılmasının yanında, oran sınırı olmayan sınırsız indirim konusu yapılabilen indirim kalemlerine sınır getirilmesi, gelirin vergilendirilmesi ve iade sürecini daha etkin hale getirecektir. Ayrıca sosyal ve iktisadi amaçlar kapsamında yapılan bu düzenlemelerin; vergiyi azaltıcı, iadeyi artırıcı etkisi vardır. Hatta sayısının ve kapsamının fazla olması nedeniyle vergilemede eşitlik ve adalet dengesini bozduğu da söylenebilir (Güran, 2004: 252).

Ülkemizde uygulanmakta olan gelir vergisinde 2022 yılı itibarıyla 5 tarife bulunmakta ve bu tarifeler kapsamında artan oranlı olmak üzere %15 ila %40 arasında gelir vergisi uygulanmaktadır. Bunun yanında mükelleflerin birçoğu kazançlarında gelir vergisi tevkifatına tabi olmaktadır. 2020 yılı itibarıyla gelir vergisi tahsilatının %93'ü gelir vergisi tevkifatı kaynaklıdır. Ayrıca mükellefler yaptıkları teslim ve hizmetler sonucu yapılan işlemin türüne göre bir de KDV tevkifatına katlanmaktadır. Yüksek oranda belirlenen vergiler vatandaşların çalışma gayretini, tasarruflarını ve yatırımlarını olumsuz şekilde etkileyebilmekte ve vergiye karşı gösterdikleri tepkiyi artırabilmektedir. Bu sebeple vergilendirilebilir gelir azaldığı için devletin elde edeceği vergi geliri de azalabilmektedir (Birinci ve Akyazı, 2017: 56). Vergi oranlarının yüksek ve çeşitli olması vergi gelirlerini azaltırken, vergi kayıp ve kaçaklarının ise artışına neden olacaktır. Vergi hâsılatının artırılması için vergi oranları optimum seviyede belirlenmeli ve vergi yükünün sektörler ve kişiler itibarıyla daha dengeli dağılmasının önünü açan önlemlerin alınması gerekir (Armağan, 2007: 237). Gelir vergisi stopaj oranının yüksek olması her ne kadar devlet açısından olumlu gibi görünse de, mükelleflerin yaptıkları teslim ve hizmet karşılığı alacakları paradan kesilen bu vergiyi iade almak istemeleri, beyan esasına göre vergilendirilecek gelirden daha az vergi alınmasına veya hiç vergi alınmamasına yol açabilir. Dolayısıyla gelir vergisi, gelir stopaj vergisi ve KDV oranlarının gözden geçirilmesinin sistemin işleyişine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Özellikle ücret ve menkul sermaye iradı dışında kalan kazanç türlerinden olan ticari, zirai ve serbest meslek kazançlarında stopaj oranlarının düşürülerek dolaysız ve beyana dayalı bir vergi türü olan gelir vergisinin özüne döndürülmesi, beyana dayalı gelir vergisi tahsilatının artırılması, gelir vergisi iadelerin azaltılması ve gelir vergisinin işlerliğinin artmasına olanak tanıyacaktır. Zira verginin kaynakta

kesilmesi uygulaması mükelleflerin sorumluluklarının farkına varamamalarına ve toplumda vergi bilincinin oluşmamasına da neden olabilmektedir (Saraçoğlu, 2018: 19).

252 No’lu Tebliğde tevkif yoluyla kesilen vergilerin nakden iadesinde ticari veya zirai kazanç elde edenler için ödeme şartı bulunmasına rağmen diğer gelir unsurlarında ve mahsuben iadelerde ödeme şartı bulunmamaktadır. 35 Seri No’lu KDV Tebliğinde yapılan düzenleme ile tevkifat kaynaklı KDV iade taleplerinin yerine getirilmesinde, alıcı tarafından 2 No.lu KDV Beyannamesi ile beyan edilen ve tahakkuk ettirilen KDV’nin ödenmiş olması şartı getirilmiştir. Her ne kadar konu yargıya taşınmış ve mevcut KDV iadelerinde ödeme şartı aranmıyor olsa da KDV uygulamasında yapılan bu düzenlemeye paralel bir düzenleme yapılarak tevkif yoluyla kesilen gelir vergisi iadelerinde de ödeme şartının kapsamının genişletilmesi gerekir. Nitekim hazineye intikal etmeyen bir verginin mükellefin borçlarına sayılması uygulamasının değiştirilmesi, iade alan mükellef açısından süreci zorlaştırırsa da kamunun menfaati gözetildiğinde yapılacak düzenlemenin yerinde olacağı düşünülmektedir.

Mevcut düzenlemede tevkif yoluyla kesilen vergiler ile geçici verginin gelir vergisi beyannamesinde doğacak vergilere mahsubundan sonra veya beyannamede mahsup edilecek vergi olmadığı durumlarda, mahsup edilebilecek vergilerin yalnızca diğer vergi borçlarına mahsup işlemi yapılabileceği belirtilmiştir. Mükellef adına kesilen veya mükellefin ödediği vergiler için mahsup imkânı getiren idarenin bu noktada sınırlayıcı bir hüküm koymaması ve nakden iade taleplerini de azaltacak olması nedeniyle, vergi borcu niteliğinde bulunmayan idari para cezalarına, SGK prim borçlarına, gümrük borçlarına da mahsup imkânının getirilmesi iade sürecinde etkinliği artıracaktır.

252 No’lu Tebliğ’de geçici verginin hem mahsuben hem de nakden iadesinde herhangi bir tutar sınırlaması olmayıp, geçici verginin ödenmiş olması yeterlidir. Ayrıca geçici vergiye ilişkin iade taleplerinde teminat ve inceleme raporu aranmadığı da belirtilmiştir. Mahiyeti ne olursa olsun, mükellefe yapılacak iadelerin ucu açık sınırsız olması, tutar sınırı olmaksızın inceleme veya teminat aranılmaması haksız iadeleri doğurabilecektir. Gerçekte ödenmesi gereken vergilerin, gerçek olmayan, ancak kayıtlarda gerçekmiş gibi gösterilen vergi alacaklarına veya gerçek vergi borçlarına mahsup edilmesi söz konusu olabilmektedir (Güçlü, 2005: 11). Bu sebeple geçici vergiden kaynaklı mahsup veya nakden iadelerde, tevkif yoluyla kesilen vergilerde ise mahsuben iadelerde iade tutar sınırlaması getirilmesi belirli tutarın üzerindeki iadelerin inceleme sonucuna göre gerçekleştirilmesi iade sisteminin işleyişine katkı sağlayacaktır.

Diğer taraftan mevcut düzenlemede yıllık gelir vergisi mahsup sırasının değiştirilmesi, yıllık gelir vergisi beyannamesinde hesaplanan gelir vergisinden ilk olarak vergi indirimi tutarının, ardından ödenmiş geçici verginin daha sonra ise kesinti yoluyla ödenen vergilerin mahsup edilmesi daha yerinde bir uygulamayı destekleyecektir. Zira kazanılmış hak niteliğinde olan vergi indiriminin önce mahsubu ardından mahsup edilmesi için ödenmesi gereken geçici verginin mahsup edilmesi daha yerinde bir yöntem olacaktır. Bu durumun mahsup veya nakden herhangi bir tutar sınırlaması olmaksızın talep edilebilen geçici vergi iadelerini ve GVK mükerrer 121. madde kaynaklı iadeleri azaltacak olması da önemlidir.

252 No’lu Tebliğ’de kesinti yoluyla ödenen vergilerin iadesi bölümünde, mükellefler adına kesilen vergilerin beyanname üzerinden hesaplanan gelir vergisine mahsup edileceği, mahsubu yapılan miktarın gelir vergisinden fazla olması halinde aradaki farkın vergi dairesince mükellefe bildirileceği ve mükellefin tebliğ tarihinden itibaren bir yıl içinde müracaatı üzerine iade edileceği belirtilmiştir. Gelir vergisi beyannamesinin elektronik ortamda verildiği, milyonlarca mükellefin olduğu ve vergi dairelerinin iş yükü düşünüldüğünde, tevkif yoluyla kesilen vergiler için mükellefe bildirme işlemlerinin sistemli bir şekilde yapılamayacağı ve takip edilemeyeceği aşikârdır. Bundan dolayı mükellefler 5 yıllık zamanaşımı süresi içerisinde iadelerini talep edebilmektedirler. Mükellefler beyannamelerini elektronik ortamda kendileri verdiklerinden dolayı iade için vergi dairesinden herhangi bir bildirim gerek duyulmaması gerekmektedir. Tevkif yoluyla kesilen gelir vergisi iadelerinde mükelleflerin iade talep sürelerinin döneme göre belirlenmesi daha doğru olacaktır. Örneğin 2021 yılı gelir vergisi beyannamesinde doğan iade alacağı için beyannamenin verildiği takvim yılının sonuna kadar yani 31/12/2022’ye kadar mükellefler tarafından verilecek iade talep dilekçelerine istinaden iadelerin

yapılması hem idareyi bildirim yükümlülüğünden kurtaracak hem de uygulamada birliği sağlayacaktır. Mükellefin 31/12/2022 tarihinden sonra vereceği iade talep dilekçesi ile iade talep edemeyeceği, bu tarihten sonra vereceği ilk beyannamede göstereceği iadeyi veya bu tarihten sonra verilecek düzeltme beyannamesinde göstereceği iadeyi talep hakkı bulunmayacak şekilde düzenleme yapılması da iade sisteminin işleyişini geliştireceği düşünülmektedir.

Mükellefler VUK'da yer alan zamanaşımı süresi boyunca gerek kendi hatalarından gerekse de vergi dairesinin tespitlerinden dolayı cari yıla ilişkin beyannamelerinde düzeltme yapabilmektedirler. Mükellefler verdikleri düzeltme beyannamelerinde ilk beyannamelerinde göstermedikleri yıl içinde kendi adlarına yapılan kesintiyi bildirerek iadeye hak kazanabilir veya ilk beyannamede bildirilen gider/gelir kalemlerini artırarak/azaltarak iade rakamını yükseltebilirler. 252 No'lu Tebliğ'de değinilmeyen bu hususun göz ardı edilmemesi, iadelerini düzeltme beyannamesi ile isteyen özellikle iade rakamını değiştiren mükelleflerin işlemlerinin nasıl tamamlanacağı ve gelir vergisi iadeleri için belirlenecek iadeyi talep etme süresinden sonra düzeltme beyannamesi ile iadenin talep edilip edilemeyeceği gibi hususlara GEKSİS kontrol segmentlerinde de yer verilmesi, iade sisteminin işleyişine katkı sağlayacaktır.

252 No'lu Tebliğ'de teminatla iade alınacağına değinilmiş olmakla birlikte detaylara yer verilmemiştir. Örneğin; teminat verildiği takdirde iadenin kaç gün içinde yapılacağı, teminat tutarının ne olacağı gibi hususlara yer verilmesi önemlidir. 252 No'lu Tebliğ'de değinilmeyen hususlardan bir tanesi de Katma Değer Vergisi Genel Uygulama Tebliğinde haklarında, düzenledikleri veya kullandıkları belgelerin gerçek duruma aykırı olduğuna ilişkin delil ve karineleri içeren rapor veya tespit bulunan mükellefler olarak tanımlanan özel esaslar kapsamında olan bir mükellefin iadesinin nasıl sonuçlandırılacağı durumudur. Her ne kadar burada gelir vergisi iadesi söz konusu olsa da beyanname özetlerinden görüleceği üzere özellikle gider olarak alınan belgeler iadeyi doğrudan etkilemektedir. Bu sebeple özel esaslar kapsamında olan mükelleflerin gelir vergisi iadelerinin Katma Değer Vergisi Genel Uygulama Tebliğinin IV-E bölümünde yer alan hükümlere göre mi sonuçlandırılacağı yoksa farklı bir uygulamaya mı tabi olacağı hususunun düzenlenmesi yerinde olacaktır.

Vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirim uygulaması ile ilgili düzenlemelere GVK Mükerrer 121. maddede ve 301 Seri No'lu Gelir Vergisi Genel Tebliğinde yer verilmiştir. İndirim hakkı vergi ödevlerini doğru ve zamanında yerine getirenlere tanınmıştır. Ancak bu uygulamadan 2020 takvim yılında yaklaşık olarak 65.000 gelir ve kurumlar vergisi mükellefi yararlanmıştır. Bu sayının gelir ve kurumlar vergisi mükellef sayıları göz önüne alındığında oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vergiye uyumlu mükelleflere tanınan bu indirim hakkının şartlarının gözden geçirilmesi, uygulamadan yararlanma şartlarının azaltılması veya hafifletilmesi iade uygulamasının etkin bir şekilde işletilmesine katkı sağlayacaktır.

İndirilecek vergi indirim tutarının ödenmesi gereken vergiden fazla olması durumunda kalan tutar, yıllık gelir vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihi izleyen bir tam yıl içinde mükellefin beyanı üzerine tahakkuk eden diğer vergilerinden mahsup edilebilmekte ve süresi içinde mahsup edilemeyen tutarların red ve iade edilemeyecektir. Ancak yıllık gelir vergisi beyannamesinde kesinti yoluyla ödenen ve geçici vergilerin olması durumunda ilk sırada ödenmesi gereken vergiden vergi indirim tutarının mahsup edilmesi hak kazanılan indirimin verilen beyannamede mahsup yoluyla tüketilmesi daha yerinde olacaktır. Ayrıca mükellefin vergi indirim tutarının beyan üzerine tahakkuk etmeyen vergilere de mahsup edilebilmesi, bir tam yıl olarak belirlenen sürenin uzatılması ve belirlenecek sürede mükellefin beyanı üzerine tahakkuk eden vergi borcuna mahsup edilmeyen bu tutarın nakden iade edilebilmesi iade sürecinin etkinliğini artıracaktır.

Vergi indirim ile ilgili bir başka husus ise vergi indirimden yararlanacak mükellefler için yapılan borç kontrolüdür. Düzenlemeye göre vergi aslı (vergi cezaları ile fer'i alacaklar dâhil) 1.000 Türk lirasının üzerinde vadesi geçmiş borcu bulunan bir mükellef uygulamadan yararlanamamaktadır. Örneğin beyannamesinde 50.000 TL indirim tutarı bulunan bir mükellef vadesi geçmiş 1.500 TL borcu olması nedeniyle bu indirim hakkından yararlanamamaktadır. Bu hususun gözden geçirilmesi gelir

vergi beyannamesinde hak kazanılan indirim tutarından az borcu olan mükelleflerin mahsup işlemlerinin yapılması mükelleflerin yararına bir düzenleme olacağı düşünülmektedir.

Yeminli Mali Müşavirlik Tasdik Raporlarının Elektronik Ortamda Gönderilmesi Hakkında Genel Tebliğinde, Yeminli Mali Müşavirlik Tasdik Raporlarını elektronik ortamda internet vergi dairesi sistemi üzerinden gönderebilecekleri hakkında düzenlemelere yer verilmiştir. Konu ile ilgili Gelir İdaresi Başkanlığının zaman zaman yaptığı güncellemeleriyle Gelir ve Kurumlar Tam Tasdik, KDV Tam Tasdik İade, Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) Tasdik Raporları elektronik ortamda gönderilmektedir. Yapılacak yeni düzenleme ile Gelir ve Kurumlar Vergisi Tam Tasdik İade Raporlarının da elektronik ortamda gönderilmesinin sağlanması hem idare, hem mükellef, hem de meslek mensupları için yerinde bir uygulama olacak ve sistemin işleyişine etkinlik kazandıracaktır. GİB'in resmi sitesinde yayımladığı beyanname özet bilgilerini güncellemesi, gelir vergisi iadeleri ile ilgili mükellef ve tutar bazında istatistik verilerin kamuoyuna açıklanması, yapılacak çalışmalara ve uygulamalara ışık tutması açısından büyük önem taşımaktadır.

Dolaylı ve dolaysız bütün vergilerde toplumun bütün fertlerin payı olduğunu verginin de karşılıksız ve nihai bir kamu geliri olduğunu ve ülkemizde 2020 yılı itibarıyla vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payının %83,40 olduğunu düşündüğümüzde, bu durum verginin ülkemiz için ne kadar gerekli olduğunu ve kayıt dışı bırakılan, ödenmeyen her kuruluş verginin görmezden gelinemeyecek kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu sebeple kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi bakımından verginin önemini bilen toplum bireylerini yetiştirmek, vatandaşların vergi ile ilgili ödevlerini yerine getirmedeki isteklilik düzeylerini artırmak ve vergi kanunlarından doğan sorumluluklarını, gerçeğe uygun bir şekilde yerine getirecek davranışları sergilemelerini sağlamak ilk ve ortaokul çağlarından başlayacak eğitimle mümkün olacaktır. Bu bağlamda verginin önemini bilen ve sorumluluklarını gerçeğe uygun bir şekilde yerine getirecek toplum yetiştirmek için ilkök ve ortaokul seviyesinde bütçe ve vergi konularının ders müfredatlarına eklenmesi veya kapsamının genişletilmesi ülkemizin ve buna paralel tüm vatandaşların menfaatine olacağı bir gerçektir.

b. Uygulamaya yönelik öneriler

Gelir vergisi iadesine ilişkin hükümler uzun yıllardan beri vergi mevzuatımızda yer almakta ve vergi idaresi tarafından uygulanmaktadır. GİB tarafından bu uygulamalara yönelik hem uygulamaya hem de mevzuata yönelik değişiklikler ve güncellemeler yapılmaktadır. GİB, gelişen teknolojiye uyum sağlamak ve teknolojiden yararlanmak için tebliğler yayımlamaktadır. 486 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile vergisel ve ticari işlemlerin elektronik ortamda kayıt altına alınması, kayıtlardan hareketle defter ve beyannamelerin elektronik olarak oluşturulması ve muhafaza edilmesi, bu sayede yükümlülüklerle ilişkin bürokratik işlemlerin ve uyum maliyetlerinin azaltılması, kayıt dışı ekonomi ile etkin bir şekilde mücadele edilmesi ve vergiye gönüllü uyum seviyelerinin artırılması amacıyla serbest meslek erbabı, işletme hesabı esasına göre defter tutan mükellefler ile basit usule tabi olan mükelleflerin kayıtlarının elektronik ortamda tutulması, bu mükelleflerden defter tutmak zorunda olanların defterlerinin bu kayıtlardan hareketle elektronik ortamda oluşturulması ve saklanması, vergi beyannamesi, bildirim ve dilekçelerin elektronik ortamda verilebilmesi ile elektronik ortamda belge düzenlenebilmesi amacıyla Defter-Beyan Sistemini geliştirilmiştir.

509 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile ekonomik aktiviteleri elektronik ortamda elektronik ortamda denetim alt yapısını oluşturma, izleme, analiz etme, raporlama, belgelerde standart formatı oluşturma, kâğıt defter ve belge kullanımından kaynaklanan maliyetleri azaltma, kamu hizmeti kalitesinin artırma, mükelleflerin vergi kanunlarına uyumlarının artırılması ve kayıt dışılığın izlenerek önlenmesi amacıyla, düzenlenen belgenin tarafları arasında güvenli, zaman ve maliyet tasarrufu sağlayan bir sistem oluşturma, mükelleflerin işlem yapma hızını artırma, VUK uyarınca düzenlenmesi zorunlu olan belgelerin elektronik ortamda düzenlenmesine, iletilmesine, muhafazasına ve ibrazına yönelik uygulamalar düzenlenmiştir. Bu kapsamda GİB tarafından e-müstahsil makbuzu, e-fatura, e-irsaliye, e-defter, e-arşiv fatura, e-serbest meslek makbuzu, gibi e-belgeler kapsama alınmış ve hizmete sunulmuştur. GİB'in yukarıda belirtilen teknolojik yenilikleri ve daha fazlasını geliştirmesi ve idare

olarak buradaki kazanımları iade uygulamalarına yansıtmasının iade sisteminin işleyişine önemli katkıları olacaktır.

Gelir vergisi iadelerinde yıllara yaygın inşaat işleri kapsamında alınan iadeler haricinde herhangi bir liste girişi bulunmamaktadır. Bu kapsamda öncelikle iade talep mükelleflerin faaliyet ve iade türüne göre değişmekle birlikte sisteme beyannamesine konu ettiği giderlerinin listesini ve bunun yanında düzenledikleri makbuz/fatura gibi belgelerin sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Sisteme yüklenen bu listelerin defter-beyan ve e-belge uygulamaları ile entegre edilip görüntülenmesi ve yüklenen belgelerin sistem tarafından kontrole tabi tutulması veri ambarında bulunmayan, iptal edilen, yanlış ve hatalı düzenlenen, mükerrer düzenlenen belgelerin ayrıştırılması ve belgeleri alan ve düzenleyen mükelleflerin özel esaslar sorgulamasına tabi tutulması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca belgeler yüklenirken mal cinsi, tarih, tutar vb. bilgilerin girilmesinden dolayı sistem tarafından birçok kontrol sağlanabilecektir. Belgelerin beyannamelere doğru aktarılıp aktarılmadığı, KDV Kanun'una göre indirim konusu yapılamayan fakat GVK'na göre gider veya maliyet unsuru olarak dikkate alınabilecek vergilerin kontrollerinin daha iyi yapılması, indirimlerin süresinde yapılıp yapılmadığı gibi kontroller de yapılabilecektir.

İade talep eden mükelleflerin beyannamelerinde diğer indirimler bölümüne veya gayrimenkul sermaye iradı elde edipte gerçek gider yöntemini seçen mükelleflerin ilgili bölümde bildikleri belgelerinde liste şeklinde sisteme yüklenmesinin ve görüntülenmesinin sağlanması hem idarenin belgelere ulaşması ve sistemden tarafından otokontrol sağlanması hem de mükelleflerin ibraz zorunluluğunu ortadan kaldırması açısından kolaylık sağlayacaktır.

Genel bütçeye dâhil idare ve müesseseler GVK'nın 94. maddesine istinaden vergi tevkifatı yapacaklar fakat GVK'nın 100. maddesindeki hüküm gereği yaptıkları tevkifat için beyanname vermeyeceklerdir. Bu durum ise GEKSİS Kontrol Raporunda Vergi Kesintisi Kontrolü Segmentlerinde hata oluşmasına neden olacaktır. Ortaya çıkan hata kesintiyi yapan idareden kesintinin yapıldığına dair alınacak belge ile çözülebilecektir. Aynı şekilde SGK primi ödeyen, SGK teşvik geliri elde eden mükellefler açısından aynı durum söz konusudur. Bütün düzenlemelerin, yazışmaların, uygulamaların elektronik olduğu bir ortamda bu durumun mükelleflere ve idareye yük oluşturduğu bir gerçektir bu nedenle kontrollerin daha sağlıklı yapılması ve kırtasiyeciliği, bürokrasiyi azaltması açısından GİB sistemlerinin beyanname vermeyen kurumlarla ve SGK ile entegre edilmesi ve verilerin kurumlar arası paylaşılması günümüzün bir gerekliliğidir.

Mükellefler VUK'da yer alan zamanaşımı süresi boyunca gerek kendi hatalarından dolayı gerek vergi dairesinin tespitlerinden dolayı cari yıla ilişkin beyannamelerinde düzeltme yapabilmektedirler. Burada düzeltme, yıllık gelir vergisi beyannamesinde iadeyi talep eden mükellef tarafından yapılabileceği gibi kesintiyi yapan vergi sorumlusu tarafından muhtasar beyanname de yapılabilir. Burada önemli olan nokta ise iade tamamlandıktan sonra yapılan düzeltmelerin iade rakamını nasıl etkilediği ve bunun vergi idaresi tarafından nasıl kontrol edileceğidir.

Vergi dairesi mahsup veya nakit iade yapıldıktan sonra gelir vergisi beyannamesi ile iade rakamını azaltan mükellefleri sistem üzerinden kontrol etmekte ve gerekli işlemleri yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise vergi sorumluları tarafından muhtasar beyannamelerde bildirilen kesinti tutarlarının iade tamamlandıktan sonra azaltılıp azaltılmadığıdır. Kesinti tutarı, iadeyi doğrudan etkileyen bir durumdur ve iade tamamlandıktan sonra azaltıldığı takdirde haksız iade meydana gelmektedir. Bu noktada vergi dairelerin iş yükü, mükellef ve iade sayısı, vergi sorumlusu ve iade alan mükelleflerin vergi dairelerinin farklı olabileceği düşünüldüğünde bu kontrollerinde sistem tarafından yapılması ve vergi dairelerine bildirilmesi sistemin işleyişine etkinlik katacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gelir vergisinde iade süreci, mükellefin yıllık beyannamesini vermesiyle başlamakta, mahsup/nakden iade talebinin gerçekleşmesiyle de son bulmaktadır. Mükelleflerin beyanlarına istinaden oluşan iade talepleri GEKSİS kullanılarak elektronik ortamda kontrolleri ve analizleri sağlanabilmektedir. Fakat yapılan kontrol ve analizlerin artırılması gerektiği düşünülmektedir. İade uygulamalarına ışık tutmak, haksız ve yersiz iadenin önüne geçecek önlemlerin hayata geçirilmesini sağlamak için çeşitli düzenlemelerin yapılması gerektiği ortadadır. Hiç şüphesiz ki son dönemde GİB tarafından 252 Seri No'lu Tebliğ'de yapılan değişiklikler ve VDK tarafından sektörel bazda gelir vergisi mükelleflerinin incelemeye alınması, bu durumun ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Buna rağmen mükelleflerin çok büyük bir kısmının çeşitli nedenlerden dolayı vergi denetimine tabi tutulmadığı görülmektedir. Bu sebeple idarenin vergi denetimi dışında hem mükellef haklarını korumaya hem de haksız ve yersiz iadenin engellenmesine yönelik düzenlemeleri yapması ve gerekli önlemleri alması oldukça önemlidir.

Gelir vergisi iade uygulamalarının düzenlendiği GVK'nın hem mevzuat hem de okunabilirlik anlamında sadeleştirilmesi ve gelir vergisi tebliğlerinin birleştirilerek gelir vergisi uygulama genel tebliğ şekline dönüştürülmesi ve yapılacak mevzuat güncellemelerinin tek bir tebliğde toplanması hem idare hem de mükellefler açısından oldukça kolaylık sağlayacaktır. GVK'nın sadeleştirilmesi adına yapılacak çalışmalar kapsamında istisna ve indirim düzenlemelerinin ve çeşitli ve yüksek olan vergi oranlarının gözden geçirilmesi, tevkif yoluyla kesilen gelir vergisi iadelerinde ödeme şartının kapsamının genişletilmesi ve mükellef adına kesilen vergilerin vergi borcu niteliğinde bulunmayan idari para cezalarına, SGK prim borçlarına ve gümrük borçlarına da mahsup imkânının getirilmesi iade sürecinin daha başarılı uygulanması için ön açıcı bir etki yaratacağı düşünülmektedir.

Geçici vergiden kaynaklı mahsup veya nakden iadelerde, tevkif yoluyla kesilen vergilerde mahsuben iadelerde, belirli tutarın üzerinde olan iadelerde inceleme ve teminat sınırlamalarının getirilmesi ve yıllık gelir vergisi beyannamesinden hesaplanan vergiden mahsup edilebilecek vergilerin sırasının değiştirilmesi ilk olarak varsa vergi indirimin daha sonra ödenmiş geçici verginin, tevkif yoluyla kesilen vergilerden önce mahsup edilmesi iade uygulamalarında etkinliği artıracaktır. Bununla birlikte iadelerde vergi daireleri tarafından yapılan bildirim gerekliliğinin kaldırılarak, mükelleflerin iade talep sürelerinin iade dönemi dikkate alınarak iade taleplerine süreler getirilmesi sistemin işleyişi açısından daha yerinde bir düzenleme olabilir. 252 No'lu Tebliğ'de teminat ile yapılacak işlemlere ilişkin ve özel esaslar kapsamında olan mükelleflerin gelir vergisi iadelerinin nasıl gerçekleştirileceği hususlarının ayrıca düzenlenmesi uygulama sınırlarının belirlenmesi nedeniyle iade sisteminin işleyişine katkı sağlayacaktır.

Vergiye uyumlu mükelleflere vergi indirimi uygulaması ile ilgili düzenlemeler kapsamında mahsup sırasının değiştirilmesi, borç kontrolünün güncellenmesi ve mükellefin vergi indirim tutarının beyan üzerine tahakkuk etmeyen vergilere de mahsup edilebilmesi, ayrıca ilgili tebliğde belirtilen bir tam yıllık mahsup süresinin uzatılması, uzatılacak süre sonunda da mükellefin borcuna mahsup edilmeyen bu tutarın nakden iade edilmesi gibi düzenlemelerin yapılması sistemin daha bütüncül ve kapsamlı bir yapıya kavuşmasını sağlayacaktır.

GİB'in gelir vergisi iadeleri ile ilgili mükellef ve tutar bazında istatistiki verilerinin kamuoyuna açıklanması, Gelir ve Kurumlar Vergisi İadesi Tam Tasdik Raporlarının elektronik ortamda gönderilmesinin sağlanması, yapılacak çalışmalara ve uygulamalara ışık tutması açısından büyük önem taşımaktadır. Haksız ve yersiz iadenin önüne geçmek için her ne kadar iyi politika ve sıkı denetime ihtiyaç olsa da asıl önemli olan husus toplumda yaşayan bütün bireylerde vergi bilincinin ve vergi ahlakının aşılması ve mükelleflerin vergiye uyumlarının sağlanmasıdır. Bu sebeple kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi bakımından verginin önemini bilen toplum bireylerini yetiştirmek, vatandaşların vergi ile ilgili ödevlerini yerine getirmedeki isteklilik düzeylerini artırmak ve vergi kanunlarından doğan sorumluluklarını, gerçeğe uygun bir şekilde yerine getirecek davranışları sergilemelerini sağlamak haksız ve yersiz iadenin önüne geçmek için ilkökul ve ortaokul seviyesinde

bütçe ve vergi konularının ders müfredatlarına eklenmesi veya kapsamının genişletilmesi ülkemizin ve buna paralel tüm vatandaşların menfaatine olacağı bir gerçektir.

Defter-Beyan Sistemi ve e-belgeleri de kullanarak iade sisteminde liste girişleri gibi düzenlemelerin yapılması, iade uygulamalarında kontrol segmentlerinin artırılması, iade sonuçlandıktan sonra mükellefler tarafından düzeltme beyannamelerinin kontrolünün sağlanacağı düzenlemelerinin uygulamaya konulması sistemin daha etkin çalışmasını sağlayacaktır. Ayrıca GİB sistemlerinin beyanname vermeyen kurumlarla ve SGK ile entegre edilmesi ve verilerin kurumlar arası paylaşılması bütüncül bir sistemin oluşturulmasına ciddi katkılar sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbayrak, İ. (2017). Vergiye Uyumlu Mükelleflere Getirilen Vergisel Avantajlar. *Mali Çözüm Dergisi*, 27(144), 207-224.
- Akbal, G. (2013). Gelir Vergisi Tevkifatı ve Muhtasar Beyanname. *Vergi Raporu Dergisi*, 162, 144-154.
- Arıkan, Z., ve İnneci, A. (2016). Vergilendirilebilir Gelir ve Gelir Vergisinde Üniter Yapıyı Bozan Uygulamalar, *Sosyoekonomi*, 24(30), 11-28.
- Armağan, R. (2007). Türkiye’de Gelir ve Kurumlar Vergisi Oranlarında İndirimin Vergi Gelirleri Üzerine Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 12(3), 227-252.
- Birinci, N., ve Akyazı, H. (2017). Düz ve Artan Oranlı Kişisel Gelir Vergisi Tarifelerinin Ekonomik Etkileri. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 45-60.
- Bitkin, A.O., (2011). *Türk Vergi Sisteminde Geçici Vergi Uygulaması*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Değirmendereli, A. (2020). *Türk Vergi Sistemi*. (1.B.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Değirmenci, T., ve Beşel, F. (2022). Türkiye’de Gelir Üzerinden Alınan Vergilerin Karmaşıklık Analizi. *Maliye Dergisi*, 158, 182-178.
- Deliktaş, E. (2021). Vergiye Uyumlu Mükelleflere Sağlanan Vergi İndirim Müessesesinde Devam Eden Mevcut Sorunlar. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(167), 321-340.
- Gelir İdaresi Başkanlığı, (2021). Erişim adresi: <https://www.gib.gov.tr/yaridim-ve-kaynaklar/istatistikler>
- Gelir İdaresi Başkanlığı, (2013). Erişim adresi, https://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/TGBO/2013/2013_Gelir_Bey_Ozeti.htm
- Gelir İdaresi Başkanlığı, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı (2022). 2021 Yılı Faaliyet Raporu (Yayın No.429). Erişim Adresi: https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2021/2021_faaliyet_raporu_4.pdf adresinden 14.06.2022 tarihinde alınmıştır.
- Gelir/Kurumlar Vergisi Standart İade Sistemi. (2018). Gelir/Kurumlar Vergisi İade Talebi Girişi Kılavuzu ve Sık Sorulan Sorular. https://intvrg.gib.gov.tr/GEKSIS_Kilavuz.pdf adresinden 21.02.2022 tarihinde alınmıştır.
- Güçlü, S. (2005). Gelir ve Kurumlar Vergisi ile Katma Değer Vergisinde İade ve Mahsup İşlemleri. *Vergi Sorunları Dergisi*, 206, 7-12.
- Gün, O. (2015). Gelir Vergisi Tevkifat Uygulaması ve Muhtasar Beyanname. *Vergi Raporu Dergisi*, 186, 240-263.
- Güran, C. M. (2004). Vergilemede Adalet ve Gelir Vergisi Uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22(2), 243-265.
- Güven, B. (2019). *Türkiye’de Gelir Vergisinin Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2021). Erişim adresi: https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/11/3_butce_gelirleri.xls
- Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı (2022). 2021 Yılı Faaliyet Raporu. Erişim Adres: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/04/VDK-2021-Birim-Faaliyet-Raporu.pdf> adresinden 20.06.2022 tarihinde alınmıştır.
- Işık, A. (2014). *Kamu Maliyesi* (3.B.). Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.

- Kalenderoğlu, M. (2017). *Kamu Maliyesi Bütçe ve Borçlanma*. (17.B.) Ankara: Agon Bilgi Akademisi.
- Korhan, G. (2014). Gelir Vergisi Tevkifat Uygulaması ve Muhtasar Beyanname. *Vergi Raporu Dergisi*, 174,208-228.
- Ortaç, R. F., Ünsal, H., ve Yılmaz, E., (2016). Yeni Gelir Vergisi Kanunu Tasarısı Çerçevesinde Ön Vergileme Uygulamasının Vergi Sistemine Etkileri Açısından Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*,1(1), 75-94.
- Öncel, M., Kumrulu, A., ve Çağan, N. (2010). *Vergi Hukuku* (19. B.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öz, S. N. (2006). *Gelir Vergisinde Vergiyi Doğuran Olay* (1.B.). Ankara. Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Saraçoğlu, F. (2018). *Türk Vergi Sisteminde Verginin Kaynakta Kesilmesi (Tevkifat) Uygulaması*. (2.B.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Sarıkaya, H. (2020). *Gelir Vergisi Tarifelerinin Ekonomik Analizi (2013-2020)*. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Şen, H., ve Sağbaş, İ. (2017). *Vergi Teorisi ve Politikası* (3.B.). Ankara: Barış Arıkan Yayınları.
- Şin, S. (2016). *Türk Vergi Sistemi*. (1.B.) Bursa: Dora Yayınevi.
- Tecim, A.B. (2008). *Kayıt Dışı Ekonomide Vergi ve Vergi Denetiminin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Türk, İ. (2011). *Kamu Maliyesi* (9.B.). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu
- 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu
- 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun
- 252 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliği
- 262 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliği
- 301 Seri No’lu Gelir Vergisi Genel Tebliği
- 429 Sıra No’lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği
- 486 Sıra No’lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği
- 509 Sıra No’lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği
- 22.01.2016 tarihli 99 No’lu Gelir Vergisi Kanunu Sirküleri

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 381–406

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 381–406

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

Araştırma Makalesi
Research Article

ISSN: 2564-6931
DOI: 10.25287/ohuiibf.1176633
Geliş Tarihi / Received: 18.09.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 13.03.2023
Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

UKRAYNA – RUSYA KRİZİ VE DTÖ HUKUKU: GÜVENLİK İSTİSNALARININ YÜKSELİŞİ Mİ?

Mustafa GÖKER¹

Öz

Ticari ve ticaret-dışı çıkarlar ayrımı; uluslararası ilişkilerin köklü tartışmalarından olan siyasi ve siyasi olmayan konular arasındaki önceliğe dair tartışmanın bir yansıması olup, siyaset ve ekonomi arasındaki açığı temsil etmektedir. Bu bağlamda, güvenlik, ticaret-dışı değerlerin en önemlisidir denilebilir. GATT, ticari konuları disipline ederken âkid tarafların ticaret-dışı çıkarlarını da dikkate almıştır. Bu kapsamda, GATT kurallarına aykırı tedbirleri almaya imkân veren çeşitli istisna düzenlemelerine yer verilmiştir. Bunlar arasında ulusal güvenlik istisnaları da yer almaktadır. Güvenlik istisnaları gerek GATT gerekse de DTÖ döneminde uzunca bir süre devletlerin başvurmakta ihtiyatla yaklaştıkları bir araç olmuştur. Ancak son yıllarda, uluslararası ilişkilerde artan gerginlik ortamına bağlı olarak, devletlerin güvenlik istisnalarını ticaret kısıtlayıcı ulusal önlemlerin meşruiyet dayanağı olarak daha sık öne sürmeye başladıkları gözlenmektedir. Güvenlik istisnaları yakın zamanda iki DTÖ panelinde uygulama alanı bulmuştur. Bunu yenilerinin takip etmesi muhtemeldir. Özellikle, Ukrayna’da 2014 yılında başlayan siyasi gelişmeler ile ABD’de Trump Yönetiminin başta Çin olmak üzere çeşitli ülkelere karşı temelde siyasi gerekçelerle uygulamaya koyduğu ticaret kısıtlayıcı önlemler güvenlik istisnalarını ön plana taşımıştır. Çalışma, DTÖ hukukundaki güvenlik istisnalarının uygulanma koşullarını ve Ukrayna-Rusya Krizi bağlamında gündeme gelme potansiyelini incelemekte; yöntem olarak, ağırlıklı, yasal metin analizi ve içtihad kararlarına başvurmayı benimsemektedir.

Anahtar Kelimeler : Ukrayna-Rusya Krizi, Ticari Yaptırımlar, DTÖ Hukuku, Güvenlik İstisnaları.

JEL Sınıflandırması : F13, K33.

¹ Dr., mustafa7goker@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7853-5887.

Atıf/Citation (APA 6):

Göker, M. (2023). Ukrayna - Rusya krizi ve DTÖ hukuku: Güvenlik istisnalarının yükselişi mi?. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 381–406. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1176633>.

UKRAINE – RUSSIA CRISIS AND THE WTO LAW: RISE OF SECURITY EXCEPTIONS?

Abstract

The distinction between trade and non-trade interests is a reflection of the debate on the priority between political and non-political issues and represents the gap between politics and economy. In this context, it can be said that security is the most important non-trade value. While disciplining trade matters, GATT also took into account the non-trade concerns of the contracting parties. As a result, various exceptions that allow taking measures contrary to the GATT rules are provided. Those include national security exceptions in addition to others. Security exceptions have been an instrument which states have been cautious, for a long time, to apply both in the GATT and WTO periods. However, due to the increasing tension in international relations in recent years, it has been observed that states have begun to employ security exceptions more frequently as the legitimacy basis of their national trade-restrictive measures. They have recently found application in two WTO panels. It is likely that new ones will follow. The political developments in Ukraine that started in 2014 and revived in 2022 and the trade restrictive measures implemented by the Trump Administration of the USA against various countries, especially China, on political grounds, have brought security exceptions to the fore. This study examines the conditions for the application of security exceptions in the WTO law and its potential to be invoked in the context of the Ukraine-Russia Crisis. As a method, it mainly employs legal text analysis and reference to case-law decisions.

Keywords : Ukraine-Russia Crisis, Trade Sanctions, WTO Law, Security Exceptions.

JEL Classification : F13, K33.

GİRİŞ

Yaklaşık 20 yıllık uzun ve çetin bir müzakere süreci sonunda, Rusya'nın Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyeliği 11 Aralık 2011 tarihli DTÖ Bakanlar Konferansı tarafından onaylanmış ve 22 Ağustos 2012 tarihi itibarıyla de yürürlüğe girmiştir.² Sosyalist geçmişi, Tarifeler ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) sisteminin dışında oluşu, coğrafi büyüklüğü ve zengin doğal kaynakları gibi hususlar göz önüne alındığında Rusya'nın DTÖ üyeliği uluslararası ticaret sisteminin ve DTÖ'nün evrensel niteliğe yaklaşması bakımından önem taşımaktadır ve dönüm noktası niteliğindedir. DTÖ üyesi olmayan son Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi üyesi olarak Rusya'nın katılımı uluslararası güvenlik ve ticaret bağlantısı bakımından da anlam taşımaktadır (Neuwirth & Svetlicinii, 2016: 237–238).

Ancak bundan çok kısa bir süre sonra, 2013 ve 2014 yıllarında, Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasında nüfuzunu genişletme ve tekrar hegemonik büyük güç olma inisiyatifinin (Özel Özcan, 2019: 190–192), buna karşı da, zamanın Ukrayna yönetiminin Batı'ya entegre olma çabasının bir sonucu olarak, bölgede silahlı çatışmaya ve akabinde Kırım'ım Rusya'ya bağlanmasına varan siyasi gelişmeler meydana gelmiş, konu Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği (AB)'nin yanı sıra diğer birçok ülkenin de dâhil olduğu uluslararası bir kriz haline dönüşmüştür. Krizle birlikte, Rusya'ya karşı ekonomik ve ticari yaptırımlar uygulanmaya başlamış, Rusya bir yandan bu yaptırımların DTÖ kurallarına aykırı olduğunu ilan ederken³ diğer yandan da misilleme amaçlı karşı-yaptırımlar uygulamaya koymuştur. Yaptırımlar, 2022 Şubatında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik kapsamlı askeri saldırısının ardından farklı boyutlar kazanmış ve çeşitlenmiştir. Yaptırımlar arasında DTÖ kurallarına tabi olarak yürütülen ticareti kısıtlayanlar da yer almıştır. Bu kapsamda çeşitli mal ve hizmet ticaretinin DTÖ rejimi dışına çıkan uygulamalara tabi tutulması söz konusu olmuştur.⁴ Son

² Rusya'nın adaylık ve üyelik sürecine dair gelişmeler ile diğer ülke bilgileri için bkz. https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/russia_e.htm#acc_box (Erişim tarihi: 30.04.2022)

³ <http://www.dw.de/putin-says-us-eu-sanctions-violate-wto/a-17932934> (Erişim tarihi: 30.04.2022)

⁴ 2014 yılındaki krizde uygulanan yaptırımların dökümü için bkz. Neuwirth & Svetlicinii, 2016. Genel olarak Ukrayna krizi nedeniyle Rusya'ya karşı yürürlüğe konulan ekonomik yaptırımların listesi için bkz. <https://www.aeb.com/intl-en/products/compliance->

olarak, Rusya'nın En Çok Kayırılan Ülke (MFN: Most-Favored Nation)⁵ ayrıcalıklarının tümünden iptali ve hatta DTÖ üyeliğinin askıya alınması önerileri gündeme gelmiştir.⁶

Bütün bu gelişmeler; ticari yaptırımların devletlerin DTÖ yükümlülüklerine uygunluğu ve DTÖ hukuku içindeki yeri ile DTÖ anlaşmazlıkların halli mekanizmasında dava edilebilirliğini ve muhtemel bir davanın olası sonucunu incelenmeye değer bir konu haline getirmektedir. Siyasal gelişmelere bağlı olarak gündeme gelen bu tür yaptırımların DTÖ hukukunda tanımlanmış meşruiyet kaynaklarından birisi güvenlik istisnalarıdır. Çalışmamızın odağını da bu istisnalar oluşturmaktadır. Güvenlik istisnaları önceleri devletler tarafından oldukça ihtiyatla yaklaşılan bir araç olmasına karşın, son zamanlarda sadece Ukrayna krizi bağlamında değil genel anlamda uluslararası siyasal ilişkilerde artan gerginliğe bağlı olarak da daha sık gündeme gelmeye başlamıştır. Örneğin eski ABD Başkanı Donald Trump, Çin ve diğer bazı ülkelere karşı uygulamaya koyduğu ekonomik ve ticari kısıtlamaları güvenlik gerekçesine dayandırmıştır⁷. Güvenlik istisnaları yakın bir zamanda iki DTÖ uyuşmazlığında da içtihadı konu olmuştu⁸. Bu, bize konunun güncel içtihadın ışığında açıklanması imkânı sağlamaktadır.

Diğer taraftan, yaptırımların, kurumsal çerçevesini DTÖ'nün oluşturduğu ve ticaretin liberalleştirilmesi hedefine dayanan uluslararası ticaret sisteminin kuralları bakımından bir meşruiyet sorunu ortaya çıkardığı konusunda yaygın sayılabilecek bir görüş bulunmaktadır (Neuwirth & Svetlicinii, 2016: 238). Ancak biz bu çalışmada meşruiyet sorunu temelli siyasal tartışmalara girmeyeceğiz. Ukrayna krizi nedeniyle gündeme gelen ticari yaptırımları, DTÖ hukukunun güvenlik istisnaları temelinde ve ağırlıklı olarak düzenleyici kurallar perspektifinden ele almayı amaçlamaktayız.

Güvenlik istisnaları, DTÖ hukukunun çeşitli konularda DTÖ kurallarına uyma yükümlülüğüne getirilen daha geniş istisnalar manzumesinin bir parçasıdır. İstisna hükümleri vasıtasıyla, normalde ilgili DTÖ antlaşmasına⁹ aykırı olacak ticaret kısıtlayıcı tedbirler, gerekli koşulları yerine getiriyorsa bu aykırılıktan kurtulmaktadır. Bu istisnalardan çalışmamızı ilgilendiren kategori olan güvenlik istisnaları GATT, GATS (Hizmetler Ticareti Genel Antlaşması) ve TRIPS (Ticarette Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları) Antlaşması tarafından benzer şekilde düzenlenmiştir. Bunlar arasından GATT Madde XXI(b)(iii), *Russia – Traffic in Transit*; TRIPS Antlaşması Madde 73(b)(iii) ise, *Saudi Arabia – IPRs* davasında içtihadı konu olmuştur.

Diğer taraftan, gerek GATT'ın DTÖ öncesi kurumsal gelişimi temsil etmesi gerekse de diğer birçok antlaşma ile etkileşimi söz konusudur.¹⁰ Bu bağlamda GATT, bir çok Ek-1A mal antlaşması

screening/sanctions-lists-of-afac-eu-and-more.php; <https://graphics.reuters.com/UKRAINE-CRISIS/SANCTIONS/byvrijenzmve/>; <https://www.pie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/russias-war-ukraine-sanctions-timeline> (Erişim tarihi: 05.04.2022). AB tarafından uygulanan yaptırımlar için bkz. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/> (Erişim tarihi: 07.08.2022) ABD'nin Rusya yaptırımlarında güncel durum için bkz. <https://www.strtrade.com/trade-news-resources/tariff-actions-resources/russian-sanctions> (Erişim tarihi: 07.08.2022)

⁵ Most-Favored Nation (MFN) ve National Treatment (NT) ifadeleri için Türkçe'de farklı karşılıklar bulunmaktadır. Bu çalışmada, MFN için En Çok Kayırılan Ülke; NT için ise Ulusal Muamele tercümesi; kısaltma olarak da, MFN ve NT kısaltmaları yaygın şekilde bilindiğinden ve kullanıldığından dolayı, EKÜ ve UM gibi Türkçe baş harflerden oluşan bir kısaltma yerine MFN ve NT kullanılması tercih edilmektedir.

⁶ Bkz. <https://www.politico.eu/article/remove-russia-trade-privilege-what-need-know/> (Erişim tarihi: 05.04.2022) ve <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/03/11/russia-wto-penalize-ukraine-conflict/> (Erişim tarihi: 05.04.2022)

⁷ <https://ipkitten.blogspot.com/2020/07/guest-post-copyright-protection-in.html> (Erişim tarihi: 05.04.2022)

⁸ *Russia – Traffic in Transit* ve *Saudi Arabia – IPRs* davaları.

⁹ DTÖ antlaşmaları bu çalışmada, "DTÖ'yu Kuran Marakeş Antlaşması"nın (kısaca DTÖ Antlaşması) 4 adet ekinde yer alan çok taraflı ve çoklu antlaşmaları anlatmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu kapsamda, Ek-1A'daki mal antlaşmaları (13 adet), Ek-1B'deki Hizmetler Ticareti Genel Antlaşması (GATS), Ek-1C'deki Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) Antlaşması, Ek-2'deki Anlaşmazlıkların Halli Kural ve Usulleri Hakkındaki Mutabakat (AHM), Ek-3'teki Ticaret Politikalarını Gözden Geçirme Mekanizması (TPRM), "Tek Paket/Tek Taahhüt" yaklaşımının sonucu olarak DTÖ'ye üye olmakla otomatik bağlayıcılık kazanmaktadır ve "çok taraflı" antlaşmalar olarak bilinmektedir. Buna karşın, Ek-4'teki 4 adet antlaşma ise (Sivil Uçak Ticareti Antlaşması, Kamu Alımları Antlaşması, Uluslararası Süt Ürünleri Antlaşması ve Uluslararası Sığır Eti Antlaşması; son ikisi 1997 yılında yürürlükten kaldırılmıştır) sadece imzacısı olan üye devletler için bağlayıcı olup, "çoklu" antlaşmalar olarak adlandırılmaktadır.

¹⁰ Bu noktada, GATT'ın DTÖ içindeki statüsü ile ilgili bazı hususların hatırlanmasında yarar görülmektedir. Bilindiği üzere, GATT, Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) hayata geçirilinceye kadar en azından mal ticaretine dair gümrük indirimlerinin gecikmeden sağlanabilmesi amacıyla 1947 tarihinde tamamlanmış ve 1 Ocak 1948 tarihinde "muvakkat" olarak yürürlüğe girmiştir. Ancak sonraki gelişmeler neticesinde, ITO tamama erdirilemeyince GATT ile devam edilmiş, zamanla gelişen kurumsal yapılarla tedricen *sui generis* bir uluslararası örgüt ortaya çıkmıştır. İlk imzalanan bu antlaşma, "GATT 1947" olarak bilinmektedir. Uruguay Müzakerelerinde (1986-1994) GATT 1947 o zamana kadarki müktesebat ve bazı tamamlayıcı enstrümanlarla birlikte "GATT 1994" adıyla DTÖ Antlaşması Ek-1A'da yer

bakımından *lex generalis* niteliği taşımaktadır. GATT'ın MFN ve NT kuralları diğer birçok mal antlaşmasına da yansımıştır. Yine, GATT 1947 Madde II ve Uruguay Müzakereleri neticesinde mutabık kalınan tarife indirimlerini DTÖ Antlaşması'nın bir eki haline getiren Marakeş Protokolü kapsamındaki bağlayıcı tarife oranları, GATT'ın MFN ilkesi temelinde müzakere edilmiştir. Mal ticareti, hizmetler ve fikri mülkiyet konuları ile de yakın ilişki içerisinde. Bu nedenlerle, GATS gibi başka alanlardaki uyumsuzluklarda GATT'a dair önceki içtihat kararlarından yararlanılması söz konusu olabilmektedir.¹¹ TRIPS Antlaşması ise, kapsam ve yapı itibarıyla oldukça ayrı bir alanı temsil etmekte olup, güvenlik istisnalarını GATT ve GATS'a benzer şekilde düzenlemesine karşın genel istisnalara yer vermemiştir. Bunların sonucu olarak, GATT'ın güvenlik istisnaları bakımından iyi bir temsil yeteneğine sahip olduğu düşüncesiyle, çalışmada GATT'ın ilgili hükümlerine odaklanılacak; GATS ve TRIPS'in ilgili hükümlerine ilişkin ayrıntılı tartışmalara girilmeyecektir. Bununla birlikte, *Russia – Traffic in Transit* davasının panel raporuna sıkça atıfta bulunan ve oradaki analitik çerçeveyi benimseyen, *Saudi Arabia – IPRs* davasının panel raporunun bu analitik çerçevenin içinin doldurulmasına dair özgün olguları, argümanları ve tespitlerinden yararlanılacaktır.

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI YENİ DÜNYA DÜZENİNİN UNSURLARI

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulan uluslararası sistem, iki savaş arası dönemde (1919–1939) edinilen tecrübelerin ürünüdür. Yeni uluslararası düzenin kurucuları, sadece birinci büyük savaşın değil, ikinci büyük savaşın da temelinde ekonomik paylaşım kavgasının yattığını farkındadırlar. Birinci büyük savaşın yol açtığı yıkım ve sonrasında istikrarlı bir uluslararası düzenin inşasındaki başarısızlık, çok uzun bir süre geçmeden patlayan büyük ekonomik buhran ve bununla tetiklenen ticarete korumacı uygulamalar, ikinci büyük savaşın başlıca nedenleri olarak sayılabilir. Bu nedenle, yeni düzen tasarlanırken sadece siyasal hususlara değil, ekonomik hususlara da büyük önem atfedilmiştir. Bu şekilde, siyasal ve ekonomik rekabetin yerine işbirliğinin konulması ve dolayısıyla karşılıklı bağımlılık sayesinde barışın korunması amaçlanmıştır.

Araç olarak tek bir evrensel örgüt yerine farklı kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Yeni dünya düzeninin siyasal ayağını BM temsil ederken, ekonomik ayağı için “sermaye, finansman ve ticaret” ayrımı temelinde üç farklı kurumsal yapı öngörülmüştür. Bu kurumlar; uluslararası yatırımlardan sorumlu olmak üzere Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), ödemeler dengesi ve uluslararası likidite sorunlarını ele almak üzere Uluslararası Para Fonu (IMF) ve uluslararası ticareti düzenlemek üzere Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO)'dür. Havana Şartı¹² ile uluslararası ticaretin yanı sıra yatırımlar, hizmetler, iş ve istihdama yönelik oldukça geniş bir alanın kurallara bağlanması için düşünülen ITO'nun kuruluşu ve mal ticaretini ele alacak çok taraflı bir antlaşmanın (GATT) hazırlıkları eş zamanlı olarak yürütülmüştür. GATT ile, ITO hayata geçirilene kadar uluslararası mal ticaretinde hızlı bir liberalleşme hedeflenmekteydi.

Sonraki süreçte ITO'nun kuruluşuna yönelik sıkıntılar aşılamamış, böylece, Havana Şartı'nın kapsamlı kuralları arasından ancak ticarete ilişkin olan bir kısmı GATT ile hayata geçirilebilmiştir. Zaman içinde faaliyetleri ve kurumsal yapısı gelişen GATT, *de facto* bir uluslararası örgüt olarak kabul görmüştür. GATT, âkid taraflar¹³ arasında bir müzakere platformu işlevi de görmüş,¹⁴ GATT

almıştır. Bu şekilde yaklaşık 50 yıllık bir birikim DTÖ sistemine temel oluşturmuş, buna karşın ortaya çıkan eksiklikler ve ihtiyaçlar için ayrı düzenlemeler ve yapılar meydana getirilmiştir. Bu bakımdan, GATT 1947'nin DTÖ'de konumu diğer antlaşmalardan farklılık arz etmektedir. Diğer taraftan, DTÖ Antlaşması Madde II.4, GATT 1947 ile GATT 1994'ün hukuken farklı metinler olduğunu açık şekilde belirtmiştir. Bununla birlikte, çalışmamız bakımından her ikisini birlikte anlatmak üzere GATT ifadesinin kullanılmasında bir sakınca görünmemektedir. Buna karşın, “GATT dönemi” ifadesinden 1947-1994 arasında GATT ve onun gelişen örgütsel yapısı ile müktesebatını kapsayan dönem anlaşılmalıdır.

¹¹ Örneğin, genel istisnaların düzenlendiği GATS Madde XIV'e dair analizlerde GATT Madde XX'ye dair önceki hukuki analiz ve yaklaşımların dikkate alındığı uyumsuzluklara rastlanmaktadır. Bunlardan birisi *US – Gambling* davasıdır (US – Gambling: parag. 291–292).

¹² BM tarafından 21 Kasım 1947 ve 24 Mart 1948 tarihleri arasında Havana'da gerçekleştirilen Ticaret ve İstihdam Konferansı (Havana Konferansı) nihai senedi ekinde yer alan ITO'nun kuruluşuna dair Havana Şartı.

¹³ Çalışma boyunca, âkid taraflar ifadesinin ilk harfleri büyük olduğunda (Âkid Taraflar) GATT 1947 döneminin en yüksek karar organı olan ve GATT Bakanlar Konferansı veya GATT Genel Konseyi şeklinde faaliyet gösteren, GATT tarafı devletlerin iradesinin temsil edilgi yapı

dönemi müzakerelerinin sonuncusu olan Uruguay Ticaret Müzakereleri Turu (1986–1994) neticesinde DTÖ, ITO tarafından temsil edilmesi düşünülen uluslararası kurumsal yapıyı temsilen geniş katılımlı bir örgüt olarak ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeni dünya düzeninde uluslararası siyasi konular ile ekonomik konular ayrı yapılar altında ele alınmıştır, ancak yapıların ilgi alanına giren siyasi ve ekonomik konular iç içe geçmiştir. Bahse konu kurumların hayata geçirilmesinden sonra çok zaman geçmeden başlayan Soğuk Savaş ile birlikte siyasi kurumlarda yer alan ülkelerin bir kısmı ekonomik yapıların dışında kalmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Bretton Woods Konferansı'nın aktif katılımcıları arasında olmakla ve IMF ile IBRD'yi kuran bu konferansın Nihai Senedinde imzası bulunmakla birlikte, gerekli katılım prosedürlerini tamamlamamış ve 1991'e kadar bu örgütlerin aktif üyesi olmama yolunu seçmiştir. SSCB, 1980 ortalarından başlayarak uluslararası finansal ve ticari sisteme ilgi göstermeye başlamış ve bununla bağlantılı olarak da IMF ve Dünya Bankası'na katılım çabalarına girişmiştir. SSCB Başkanı Gorbaçov, 15 Temmuz 1991'de IBRD ve üç adet bağlı kuruluşuna (Uluslararası Finans İşbirliği (IFC), Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA) ve Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı (MIGA)) üyelik için başvuruda bulunmuş ancak bu süreç sonuçlanmadan Aralık 1991'de SSCB dağılmıştır. 1992'de, bağımsız birer devlet olan eski Sovyet cumhuriyetleri, Tacikistan hariç, IBRD üyeliğine kabul edilmiştir. Tacikistan ise 1993 yılı içinde üye olmuştur. Aynı şekilde, diğerleri 1992'de, Tacikistan ise 1993'te olmak üzere tüm eski SSCB cumhuriyetleri IMF üyesi olmuştur. 1993 yılı içinde, Doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkeler ile Yugoslavya'nın dağılmasıyla ortaya çıkan ülkeler de bu kuruluşlara katılmıştır.¹⁵

SSCB ve Doğu Bloku ülkeleri GATT sisteminin de dışında kalmıştır. Ancak SSCB tarafından yukarıda bahsedilen uluslararası kurumlara katılım yönündeki ilgi GATT için de söz konusu olmuştur. Uruguay Müzakereleri başlamadan kısa bir süre önce, SSCB, müzakerelere katılım isteğini bir mektupla bildirmiş ancak bu talebi, pazar ekonomisi dışında olmasının yaratacağı kısa dönemde aşılması güç zorluklar nedeniyle GATT tarafında kabul görmemiştir. SSCB'nin bu girişimi kamuoyunda geniş yankı bulmuş ve tartışmalara neden olmuştur (Schott, 1986; Los Angeles Times, 25 August 1986; Kennedy, 1987). Fakat, sonrasında SSCB'nin GATT'ta gözlemci statüsüne dair talebi, 16 Mayıs 1990 tarihinde GATT Konseyi tarafından kabul edilmiştir (Focus GATT (GATT News Letter) 71, 1990).

DTÖ'nün kuruluşu ise, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sosyalist Blok'un dağılmasının hemen ertesine rastgelmiştir. Bu geçiş ekonomileri DTÖ'nün kurucu üyesi olamamışlar ancak sonradan birçoğu üye olmuştur. Yine de, bu ülkelerden hâlihazırda DTÖ'ye tam üye olmamış olanlar veya gözlemci statüsünde katılım sağlayanlar bulunmaktadır.¹⁶ Rusya ise, 22 Ağustos 2012 tarihinde DTÖ'ye üye olmuştur. Çin'in 11 Aralık 2001 tarihinde gerçekleşen üyeliği de göz önüne alındığında, GATT'ın kuruluşunun Soğuk Savaş'ın başlangıcına denk gelmesi nedeniyle sağlanamayan evrensel katılım düzeyine oldukça yaklaşmıştır. Böylece, günümüzde iki geniş katılımlı kuruluş temelinde olmak üzere, siyasi ayağını BM'nin, ticari ayağını ise DTÖ'nün oluşturduğu bir küresel yönetim söz konusudur.¹⁷

Diğer taraftan, ekonomi-siyaset ilişkileri veya ticari-ticari olmayan meselelere dair tartışmalar (Neuwirth & Svetlicinii, 2016: 249–250) ulusal düzeyde olduğu kadar uluslararası düzeyde de her zaman canlılığını korumuştur. Ticaret ve ticaret-dışı değerler (çıkarlar, kaygılar) ayrımı ekonomi ve siyaset arasındaki açığı temsil etmektedir. Uluslararası ilişkilerdeki en köklü tartışma olan ekonomi-

anlaşılmalıdır. Baş harfler küçük olduğunda ise (bir âkid taraf veya âkid taraflar) GATT 1947'ye üye olan taraf devletler kastedilmektedir. GATT bir uluslararası antlaşma olduğundan, üyeleri için âkid taraflar ifadesi kullanılmamıştır ancak DTÖ dönemi için bu, yerini "üye devletler" ifadesine bırakmıştır.

¹⁴ GATT bünyesinde, tarih sırasıyla, Cenevre (1947), Annecy (1949), Torquay (1951), Cenevre (1956), Dillon (1960-61), Kennedy (1964-67), Tokyo (1973-79) ve Uruguay (1986-94) müzakere turları gerçekleştirilmiştir.

¹⁵ <https://documents1.worldbank.org/curated/en/197241478251954336/pdf/109388-BRI-WBG-PUBLIC-date-04-01-1993-Former-Soviet-Union.pdf>. Dünya Bankası üyelik yapısı için bkz. <https://www.worldbank.org/en/about/leadership/members> IMF üyelik yapısı için bkz. <https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/memdate.htm> Erişim tarihi: 09.03.2023.

¹⁶ DTÖ üyelik yapısı için bkz. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm Erişim tarihi: 09.03.2023.

¹⁷ Uluslararası ekonomik meselelerle uğraşan IMF ve Dünya Bankası teknik olarak BM sistemi içindeki kuruluşlardır. Bunun dışında, BM bünyesinde ekonomi, çevre, sağlık, vb. birçok alanda başka uzmanlık kuruluşları da faaliyet göstermektedir.

politika dikotomisi çerçevesinde, güvenlik konularının ticari konulara göre öncelikli olduğu yönünde hâkim bir eğilim de bulunmaktadır (Van Den Bossche, 2005: 629). Gerek GATT gerekse de DTÖ düzeni, ticareti ele alırken ticaret–dışı değerleri ve politika alanlarını göz ardı etmemiş, ticaret ve ticaret–dışı alanlar arasında bir denge gözetmiştir. Güvenlik konusu bu ticaret–dışı hususlardan birisi olarak ilgili DTÖ hükümlerinde ele alınmıştır. Bu gün ticaret konusunun; çevre, çalışma standartları, insan hakları, güvenlik, vb. birçok ticaret–dışı konuyla yakından ilişkili olduğu ve onlarla iç içe geçtiği görülmektedir. Enerji gibi konular ise, ticarete konu bir meta olmanın yanı sıra, bizatihi uluslararası siyasetin bir aracı olma niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede, DTÖ’nün birçok alandaki başka uzmanlık kuruluşları ve örgütlerle yakın etkileşim içinde olduğu görülmektedir.¹⁸ Diğer taraftan, bu olgu, aşağıda görüleceği üzere, DTÖ hukukunda ticaret–dışı değer ve kaygıların göz önünde bulundurulmasına ve dolayısıyla da ticaretin liberalleştirilmesine yönelik temel kurallara birçok istisna getirilmesine yol açmıştır. Başka bir ifadeyle, devletlerin ticaretten daha önemli algıladıkları ve korunmasını gerekli gördükleri değer, kaygı ve çıkarlarının olabileceği kabul edilmiştir.

II. GATT/DTÖ’NÜN TEMEL DİSİPLİNLERİ VE YÜKÜMLÜLÜKLERİ İLE İSTİSNALARI

DTÖ’de üye devletler ticaretin liberalleştirilmesine yönelik karşılıklı yükümlülükler altına girmişlerdir. Ancak, birçok yerde bu yükümlülüklerden istisnalara yer verilmiştir. Bu çalışmanın odak noktası güvenlik istisnaları olduğundan, temel DTÖ disiplinleri ve diğer istisna hükümlerine genel hatlarıyla yer verilmesi yararlı görülmektedir.¹⁹

II.I. Temel Disiplinler ve Yükümlülükler

DTÖ düzeni; liberal, entegre, yaşayabilir ve kalıcı çok taraflı bir uluslararası ticaret sistemi oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu kapsamda, ticaretin önündeki engellerin azaltılması ve ayrımcılığın kaldırılması hedeflenmiştir. Bunların gerçekleştirilmesine yönelik bazı temel disiplinler ile sektör ve konu bazında özel yükümlülükler getirilmiştir. DTÖ sisteminde temel disiplinler ve özel yükümlülükler ile bunların istisnaları, ticaret ve ticaret–dışı konular ayrımı temelinde düzenlenmiştir. Benimsenen başlıca ilkeler; ayrımcı olmama, ticarete gereksiz engel yaratmama, asgari standartlar belirleme, korunma önlemleri ve kalkınma yolundaki ülkelere tercihli muameledir. Aşağı–yukarı tüm DTÖ antlaşmalarında bu ilkelerin izlerine rastlanır.²⁰ Bu ilkeler temelinde ticaretin azami serbestleştirilmesini teminen pazara giriş kuralları geliştirilmiştir.²¹

Uluslararası ticaret sisteminin GATT tarafından getirilen en temel kuralı “*ayrımcı olmama ilkesi*” olup, bu ilke özel hükümlerin yanı sıra DTÖ Antlaşması’nın giriş bölümünde de ifadesini bulmuştur. Buna göre, DTÖ üyesi ülkeler, kendi aralarında normal koşullarda herhangi bir ayrımcılığa gitmemelidirler. DTÖ sisteminde, ayrımcı olmama ilkesi, birisi gümrük kapılarında diğeri ise iç pazarlarda olmak üzere iki şekilde uygulamaya geçirilmiştir. Bunlardan, MFN kuralı, DTÖ üyesi ülkeler kaynaklı ürünlerin kendi aralarında herhangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamasına; NT kuralı ise, DTÖ üyesi kaynaklı ürünlerin bir ülkenin ulusal pazarına girdikten sonra yerli ürünlere göre herhangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamasına yöneliktir. Bu disiplinler, ticaret konusu ürünlere ilişkin olarak; gümrük vergileri, iç vergiler ve harçlar ile ürünlerin ticaretini etkileyebilecek her türlü idari ve teknik düzenlemeyi kapsamaktadır. Temel amaç, yabancı ürünlerin kendi aralarında ve yerli ürünler ile arasında ayrımcı bir uygulamaya meydan verilmeden rekabet eşitliği sağlanmasıdır.

GATT ile DTÖ Antlaşması ekindeki diğer antlaşmalar arasında bir iç içe geçmişlik bulunmaktadır. MFN ve NT kuralları GATT döneminden DTÖ’ye taşınmış disiplinlerdir. Ayrımcı

¹⁸ DTÖ ve diğer örgütler ilişkisi için bkz. https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/coher_e.htm

¹⁹ Temel DTÖ hüküm ve ilkeleri ile bunların istisnalarına dair daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Kaya, 2017. İstisna hükümleri için ayrıca bkz. Yılmaz, 2020: 253–262 ve Van Den Bossche, 2005: 596–691.

²⁰ Bu konuda detaylı bilgiler için bkz. Swarzenberger, 1966.

²¹ Başlıca pazara giriş konuları için bkz. Kaya, 2017: 172–174.

olmama ilkesi birçok DTÖ antlaşmasında kabul edilmiş olmakla birlikte MFN ve NT kurallarının otantik biçimi GATT'ta yer almaktadır. GATT Madde I, mal ticaretinde MFN kuralını; Madde III ise, NT kuralını düzenlemektedir. Esasen DTÖ; kapsam, üye sayısı ve kurumsal bakımdan GATT'tan daha gelişmiş bir yapıdır. Giriş bölümünde de kısaca bilgi verildiği üzere, GATT, diğer başka çok taraflı ticaret antlaşmalarını da barındıran DTÖ Antlaşması'nın ekinde, bazı adaptasyonlarla DTÖ sistemine entegre edilmiştir. Teknik olarak DTÖ ekindeki diğer antlaşmalarla aynı hiyerarşide bulunsun da, genel bir mal ticareti antlaşması olarak GATT'ın birçok temel disiplini diğer DTÖ eki antlaşmalarda da yer bulmuştur.²² Ek-1A antlaşmalarının çoğu GATT'ın genel olarak düzenlediği mal ticareti alanında daha spesifik düzenlemeler temin etmekte, bu anlamda *lex specialis* bir hukuku temsil etmektedir. Uygulamada ise, bir hususa genelde ilgili spesifik mal ticareti antlaşmasının yanı sıra GATT'ın genel hükümlerinin de uygulandığı görülmektedir. Yine, bazı antlaşmalar GATT'ın ilgili hükümlerini detaylandırmakta, bu haliyle açıkça ilgili GATT hükmüne atıf yapmaktadır.²³

Diğer taraftan, GATT döneminin müktesebatı da çeşitli hükümlerle DTÖ'ye aktarılmıştır. Bu kapsamda, DTÖ Antlaşması Madde XVI:1 ile, GATT 1947 dönemi müktesebatına DTÖ'ye rehberlik etme işlevi tanınmıştır. Yine, Anlaşmazlıkların Halli Kural ve Usulleri Hakkındaki Mutabakat (AHM) Madde 3.1, üye devletlerin, anlaşmazlıkların yönetiminde GATT 1947 Madde XXII ve XXIII hükümleri kapsamında geliştirilmiş bulunan ilkelere bağlılığını teyit etmektedir. GATT 1947 dönemi müktesebatını doğrudan uygulanabilir hukuk statüsüyle DTÖ'ye mal eden hükümler de bulunmaktadır. Örneğin; GATT 1994'ün Madde 1(b) hükümleri, GATT 1947 dönemine ait tarife tavizlerine dair protokol ve sertifikasyonları, yeni üyelerin katılım protokollerini, DTÖ yürürlüğe girdiğinde yürürlükteki muafiyet kararlarını ve Âkid Tarafların öteki kararlarını DTÖ dönemine taşımaktadır. Bu şekilde GATT'ın temel disiplinleri DTÖ sisteminin geneline sirayet etmiştir.

Bu temel disiplinlerin yanı sıra, GATT ve diğer DTÖ eki antlaşmalar, ele almış oldukları alana ilişkin özel yükümlülükler de içermektedir. Gerek genel uluslararası kamu hukukunun gerekse de DTÖ hukukunun teamüllerine göre, devletlerin ilke olarak bütün bu yükümlülüklerle eş zamanlı ve kümülatif olarak uyması gerekmektedir. Buna karşın, DTÖ hukuku belirli ticaret-dışı kaygılarla bahsi geçen yükümlülüklerden istisna sağlayan düzenlemelere yer vermiştir.

II.II. İstisnalar

DTÖ kuralları, ilke olarak, tüm üye devletler bakımından bağlayıcı olmakla birlikte, çeşitli istisna ve korunma hükümlerine de yer verilmiştir. Böylece, normalde DTÖ-aykırı bir tedbir, istisna koşulları yerine getirildiğinde aykırı haliyle sürdürülebilmektedir. DTÖ genelinde ortak bir istisna hükmünden bahsetmek mümkün değildir. Belirli antlaşmalarda yer alan bu istisna hükümleri ilgili antlaşmanın kapsamı ile sınırlı olarak anlaşılmalıdır. Bunlar arasından en kapsamlı olanı genel olarak mal ticaretini ele alan GATT'tır. İstisna hükümleri bazı ticaret-dışı (siyasal, sosyal ve kültürel) değerlerin korunması ve belirli ekonomik şartlara cevap vermek amacıyla tasarlanmıştır.

Kamu sağlığı, tüketici güvenliği, çevre, istihdam, ekonomik kalkınma ve ulusal güvenlik hükümetlerin temel görevleridir. Liberal ticaretin sosyal değerlere ve çıkarlara etkisi iki yönlüdür. Ticaret bir taraftan, daha fazla ve daha ucuza mal ve hizmet seçeneği yaratarak bu değerlerin korunmasına ve geliştirilmesine katkı sağlarken; diğer taraftan da, yerli üretimi bastırması dolayısıyla istihdam ve kalkınma sorunlarına yol açabilmesi, çevre ve tüketici güvenliği ile ulusal güvenlik kaygılarına uygun olmayan ürünlerin piyasaya girebilmesi gibi çok çeşitli yollarla anılan değerlere tehdit yaratabilmektedir. Sosyal değerleri ve çıkarları korumak ve geliştirmek için devletler, ekonomik

²² DTÖ döneminde buna paralel düzenlemeler GATS Madde II (MFN) ve XVII (NT) ile TRIPS Madde 4 (MFN) ve Madde 3 (NT) hükümlerinde yer bulmuştur. Yine, bu ayrımcı olmama kuralları Ticarete Teknik Engeller (TTE) Antlaşması ile Sağlık ve Bitki Sağlığı (SBS) Antlaşması gibi diğer Ek-1A antlaşmalarında da bulunmaktadır.

²³ Örneğin, GATT tarafından ele alınmış bulunan anti-damping ve telafi edici vergiler (Madde VI), gümrük değerlendirme (Madde VII), menşee kuralları (Madde IX), sübvansiyonlar (Madde XIV), anlaşmazlıkların halli (Madde XXII ve XXIII) gibi konular DTÖ döneminde DTÖ Antlaşması ekinde (Ek-1A) yer alan antlaşmalar tarafından daha spesifik bir düzeyde disipline edilmişlerdir. Bu antlaşmalar bakımından GATT'ın genel disiplinleri de geçerli olup, uyuşmazlıklarda DTÖ yargısı hem GATT hükümlerini hem de ilgili spesifik antlaşma hükümlerini kümülatif olarak uygulamaktadır.

ve siyasal baskılara maruz kalmakta, bu nedenle kaçınılmaz şekilde ticaret kısıtlayıcı etkileri olan ve DTÖ'nün ayrımcı olmama ve pazara girişe dair kurallarını ihlâl eden ulusal tedbirler almak durumunda kalabilmektedirler (Van Den Bossche, 2005: 597).

DTÖ'deki istisna hükümlerinin işlevi, ticaret-dışı değerlerin ve çıkarların korunmasına yönelik ticaret kısıtlayıcı ulusal tedbirler ile DTÖ'nün liberalleşmeye yönelik kuralları arasında ortaya çıkan sürtüşme durumunu ele almaktır. İstisnalar, belirli şartlar mevcutsa ticaret-dışı değerlere, ticari değerlere göre öncelik tanımaktadır. Bu hükümler, kapsam ve yapı olarak farklılıklar arz etse de, üye devletlere, temel olarak normal şartlarda DTÖ kurallarına aykırı olan tedbirleri belirli koşullar altında uygulama imkânı vermektedir.

Diğer taraftan, istisna hükümleri, hak ve yükümlülükler getiren hükümlerden farklı bir yapıda olup, tek başına doğrudan hak ve yükümlülük kaynağı değildirler; yükümlülüklerden farklı şekilde hareket etme izni sağlayan hak tipi normlar içerirler.²⁴ Bu haliyle, doğrudan şikâyet dayanağı olamazlar ancak bir aykırılık iddiası karşısında aykırılığı meşrulaştırmak için savunma amacıyla başvurulabilirler. Bunlara başvurarak bir DTÖ yükümlülüğünden kurtulmak ilgili ülkenin inisiyatifindedir.

GATT'ın istisna sağlayan hükümlerini şu başlıklar altında özetlemek mümkündür:²⁵ (1) Genel istisnalar (Madde XX) (2) Güvenlik istisnaları (Madde XXI) (3) Ekonomik acil durum istisnaları (Madde XIX) (4) Ödemeler dengesi istisnaları (Madde XII ve XVIII.B) (5) Bölgesel bütünleşme istisnaları (Madde XXIV) (6) Kalkınma istisnaları (Madde XVIII:A ve B). İstisna hükümleri GATT'ın bu maddeleri ile sınırlı değildir. Örneğin; genel istisnalara GATS Madde XIV'te de yer verilmektedir. TRIPS Antlaşması'nda genel istisnalar düzenlenmemekte ancak fikri mülkiyet hakları, ticari markalar ve patent gibi hususlarda istisna hükümlerine yer verilmektedir (Madde 13, 17, 27, 30 ve 31). Benzer şekilde, GATS Madde XIVbis ve TRIPS Antlaşması Madde 73, GATT Madde XXI'e çok benzer bir içerikte güvenlik istisnalarını düzenlemektedir. DTÖ Antlaşması Ek-1A antlaşmalarından Tarım Antlaşması Madde 5'te yer verilen korunmaya yönelik istisnalar, ekonomik acil durum istisnaları arasında sayılabilir. Bölgesel bütünleşme istisnalarına GATS Madde V ve Vbis'te de rastlanmaktadır.

Bu sistematik istisnalara ilave olarak DTÖ hukukunun çeşitli yerlerinde muafiyet ve derogasyon uygulamaları,²⁶ bazı devletlerin geçmişten gelen belirli hak ve yükümlülüklerinin saklı tutulmasına ilişkin düzenlemelere yer verilen tarihsel istisnalar (GATT Madde 1.2 – 4), sınır trafiği (GATT Madde XXIV:3) ve deniz taşımacılığı istisnaları (GATS), 10 yıla kadar bazı derogasyonlar (GATS), hükümet alımlarında NT kuralına istisna olacak şekilde yerli mal ve hizmetlere öncelik vermeye imkân tanıyan düzenlemeler, vb. şekillerde de özel ve sınırlı istisna uygulamaları yer almaktadır.

III. TİCARİ YAPTIRIMLAR VE GÜVENLİK İSTİSNALARINA DAİR DTÖ HUKUKU

III.I. Giriş

DTÖ hukuku tek taraflı yaptırımları ilke olarak yasaklamakta ve DTÖ antlaşmaları kapsamına giren ticari anlaşmazlıkların çözüm mercii olarak DTÖ anlaşmazlıkların halli mekanizmasına işaret etmektedir (AHM, Madde 23). Ticari yaptırımlar, bir uyuşmazlık çözüm sürecinde tedbiri panel tarafından hukuka aykırı bulunan tarafın hukuka uygunluğu sağlamaması durumunda uygunluk sağlanıncaya kadar geçici ve geleceğe dönük²⁷ bir misilleme aracı olarak öngörülmüştür (AHM, Madde 22). Buna karşın, güvenlik istisnalarına dayanarak ticaret kısıtlayıcı araçlar vasıtasıyla yaptırımlar uygulama imkânı bulunmaktadır. Gerçi bu hüküm açık şekilde ticari araçların siyasi yaptırımlar için kullanılabilmesine yönelik tasarlanmamıştır; daha geniş bir perspektiften ulusal

²⁴ Yükümlülük tipi normlar ile hak tipi normlar arasındaki etkileşim ile ilgili geniş tartışmalar için bkz. Pauwelyn, 2003: 175–188; 340–342.

²⁵ GATT 1947'nin orijinal metnine https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm adresinden erişilebilir.

²⁶ Dayanağını DTÖ Antlaşması'nın IX. Maddesinden almaktadır.

²⁷ DTÖ hukukunda geçmişe yönelik bir misilleme veya tazminat mekanizması öngörülmemiştir. Tazminat ise parasal olmayıp, genelde karşı tarafın pazarına iyileştirilmiş bir giriş hakkı şeklindedir (Gallagher, 2002: 48–49).

güvenlik çıkarlarının korunmasına imkân vermek amacını taşımaktadır. Bunun için ilgili istisna hükmünde yer alan şartların yerine getirilmesi gereklidir.

Güvenlik istisnaları DTÖ’de üç antlaşma tarafından düzenlenmiştir. GATT Madde XXI mal ticareti için, GATS Madde XIVbis hizmetler ticareti için, TRIPS Antlaşması Madde 73 ise fikri mülkiyet hakları için güvenlik istisnalarını ele almaktadır.²⁸ Bu çalışmada esas olarak GATT Madde XXI hükümleri incelenecektir. Ancak *Saudi Arabia – IPRs* davası vesilesiyle TRIPS Antlaşması Madde 73 hükümlerine de değinilecektir.

GATT Madde XXI’in istisna sağladığı güvenliğe dair 3 husus bulunmaktadır: (a) GATT’ın hiç bir hükmü, âkid tarafları, açıklanmasını ulusal güvenliği bakımından esaslı menfaatlerine aykırı gördüğü bir bilgiyi vermeye mecbur edecek şekilde yorumlanamaz (Madde XXI(a)). (b) GATT’ın hiç bir hükmü, bir âkid tarafı, (i) parçalanabilir maddeler veya bunların üretiminde kullanılan maddelere; (ii) silah, mühimmat ve harp teçhizatının dolaşımı ve doğrudan veya dolaylı şekilde silahlı kuvvetlerin ikmaline tahsis edilen diğer emtia ve malzemenin ticaretine ilişkin tedbirlere; (iii) harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında alınan önlemlere; ilişkin olarak esaslı güvenlik menfaatlerinin korunması bakımından gerekli gördüğü bir önlemi almaktan alıkoymak şeklinde yorumlanamaz (Madde XXI(b)). (c) GATT’ın hiçbir hükmü, bir âkid tarafın, BM Şartı kapsamında uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına yönelik yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için alacağı tedbirleri engelleyecek şekilde yorumlanamaz (Madde XXI (c)).²⁹

Bu kapsamda, Rusya’ya uygulanan ticaret kısıtlayıcı yaptırımlar Madde XXI(b)(iii) ve (c) hükümleri ile ilgilidir. Ancak Rusya’nın BM Güvenlik Konseyi’nin veto yetkisine sahip bir üyesi olması nedeniyle Madde XXI(c) hükümlerinin kendisine karşı uygulanabilmesi, başka bir ifadeyle, BM Şartı kapsamında bir yükümlülüğün yerine getirilmesi gerekçesiyle bir ticaret kısıtlayıcı tedbirin meşrulaştırılması pratikte mümkün görünmemektedir. Yine de, bu çalışmada DTÖ-BM yükümlülükleri ilişkisine kısaca yer verilecektir. Bu çerçevede, ticari yaptırımların istisna statüsüne dair incelememiz büyük oranda Madde XXI(b)(iii) temelinde olacaktır.

III.II. GATT ve DTÖ Döneminde Güvenlik İstisnaları

Güvenlik istisnalarına ilişkin olarak, daha ITO Şartı’nda bir hüküm bulunmaktaydı (Madde 90). GATT Madde XXI’in bu düzenlemeye büyük oranda özdeş olduğu bildirilmektedir (Hahn, 1991: 568). Madde XXI’in yapısının, gerek ITO Şartı gerekse de GATT metninin hemen İkinci Dünya Savaşı sonrasında müzakere edilmiş olmasından etkilenmiş olduğu görülmektedir. Örneğin; GATT Madde XI:2(a), Madde XX(j) ve Madde XX(b)’de tedbirlerin gerekliliğine ilişkin olarak, daha objektif ifadelerle (elzem – essential, gerekli – necessary gibi) yer verilmiş olmasına karşın Madde XXI(b) üye devletler için keyfiyet içeren bir şekilde düzenlenmiş olup (gerekli gördükleri – considers necessary for the protection of), bu durum bahse konu maddenin kapsamını muğlak hale getirmektedir. GATT’ın hazırlık komitesinde yer almış üyelerden birisi, hazırlık çalışmaları esnasında muğlaklık tehlikesinin farkında olduklarını, bu nedenle de, güvenlik çıkarlarına ilişkin “herhangi bir tedbir” yerine Madde XXI’in alt paragraflarında yer alan durumları sayarak sınırlandırma yoluna gittiklerini ifade etmektedir (Analytical index of the GATT – Article XXI: 600).

Ancak, buna rağmen anılan tehlikenin bertaraf edilemediği, Madde XXI hükümlerinin GATT dönemi uyuşmazlıklarında âkid taraflarca geniş yorumlandığı görülmektedir. Örneğin, Falkland Savaşı esnasında ABD, AET ülkeleri, Kanada ve Avustralya, Arjantin’e karşı ekonomik olmayan nedenlerle uygulamaya koydukları ticaret kısıtlayıcı tedbirler bağlamında Madde XXI’in genel bir istisna tanıdığını ve bildirim, meşruiyet veya onay gibi herhangi bir koşula bağlı olmadığını öne sürmüşlerdir.

²⁸ GATT Madde XXI ile TRIPS Antlaşması Madde 73 hükümleri tümüyle aynıdır; GATS Madde XIVbis’in sadece b) paragrafında farklılıklar bulunmaktadır. Yine, GATS, diğer ikisinden farklı olarak tedbirler ve bunların sonuçlandırılmasına dair bir bildirim yükümlülüğü içermektedir (Madde XIVbis, 2. paragraf). Ancak lafzı aynı olsa da bu hükümler farklı konu ve sektörleri düzenlemektedir. Bu itibarla, bu çalışmada GATT Madde XXI bağlamında yapılan analiz ve yorumların diğer söz konusu iki antlaşma bakımından geçerliliğine ihtiyatla yaklaşılmalı, her olay ilgili antlaşma hükmü bağlamında ayrıca değerlendirilmelidir.

²⁹ GATT Madde XXI’in 31 Aralık 1953 tarih ve 8597 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Türkçe metninden yararlanılmıştır.

Falkland Krizi, güvenlik istisnaları bakımından önemli bir karara yol açmıştır. Arjantin konuyu GATT Konseyi'ne taşımış ve Âkid Taraflardan Madde XXI'i resmi olarak yorumlamasını talep etmiştir. Âkid Taraflar ise, 30 Kasım 1982 tarihinde, bir bağlayıcı yorum yapılınca kadar Madde XXI'in uygulanmasına dair usul kurallarını belirleyen bir karar almıştır. Bu kararda, Madde XXI kapsamında önlem alınması durumunda bunun GATT'a bildirilmesine dair bir yükümlülük getirilmiş ve önleme maruz kalan devletin GATT kaynaklı haklarının tamamına sahip olmaya devam edeceği hüküm altına alınmıştır (GATT Dokümanı, L/5426). Böylece, BM Güvenlik Konseyi kararına dayandırılabilir siyasi saiklerle alınacak ticari tedbirlerin GATT bünyesinde tartışılabilme ve şikâyete konu edilebilme yolu açık tutulmuştur.

Güvenlik istisnaları bakımından GATT döneminin önemli diğer bir uyuşmazlığı ABD'nin Nikaragua'ya karşı siyasi sebeplerle uyguladığı ambargo tedbirleridir. Falkland Krizinde olduğu gibi, bu uyuşmazlıkta da siyasi gerekçelere dayanarak uygulamaya konulan ticari tedbirlerin GATT'ta denetlenip denetlenemeyeceği tartışma konusu olmuştur. ABD'nin, Nikaragua'dan şeker ithalatına dair kotaları kısıtlayan tedbiri Nikaragua tarafından GATT'a taşınmış, buna karşın ABD, siyasi nedenlere dayalı bir tedbire dair GATT panelinin inceleme yetkisinin bulunmadığını iddia etmiş ancak panel ihdas edilmiştir. ABD bu davada, önlemin ticari kaygılarla alınmamış olması nedeniyle önlemi savunmak için herhangi bir istisna hükmüne başvurmamıştır. Dolayısıyla, GATT Konseyi tarafından kabul edilen panel raporunda Madde XXI'e dair bir analize yer verilmemiştir (US – Sugar Quota).

Sonraki aşamada, ABD 1985'te Madde XXI(b)(iii)'e dayanarak Nikaragua'ya karşı olan tedbirlerini tümünden bir dış ticaret ambargosuna dönüştürmüştür. ABD yine, ulusal güvenliğin korunmasına yönelik olan tedbirinin GATT denetimine tabi olamayacağını iddia etmiştir (Analytical index of the GATT – Article XXI: 601; GATT Dokümanı, C/M/188: 4). Siyasi ve ticari konuların ayrı alanlar olduğu ve GATT'ın ticari konulara odaklanması gerektiği yönündeki bu görüş Kanada ve Japonya tarafından da desteklenmiştir (GATT Dokümanı, C/M/188: 12, 14). ABD'ye göre, GATT Madde XXI kapsamında güvenlik çıkarları için neyin gerekli olduğu konusunda değerlendirme yetkisi tümüyle devletlere bırakılmıştır (GATT Dokümanı, C/M/188: 4). Keza Avrupa Toplulukları (AT) da, Madde XXI kapsamında devletlerin ulusal güvenliğinin gerektirdiği önlemlere kendi başına karar verebileceğini ve buna dair anlaşmazlıkların çözüm merciinin GATT olmadığını ileri sürmüştür (GATT Dokümanı, C/M/188: 13). Buna karşın GATT Konseyi, Nikaragua'nın talebini karşılayarak panel oluşturmuş ancak ABD'nin Madde XXI(b)(iii) hükümlerine başvurma nedenini ve başvurunun hukuka uygunluğunu panel görev tanımının dışında bırakmıştır. ABD'nin Madde XXI(b)(iii) hükümlerine başvurunun geçerliliğini ve arkasındaki motivasyonu panelin inceleyemeyeceği yönündeki görüşüne karşın panel, GATT istisnalarına başvurulmasının arkasındaki gerekçeyi sorgulama yetkisinin bulunmadığını kabul etmekle birlikte, GATT kapsamındaki yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğini inceleme yetkisinin bulunduğunu ifade etmiştir (US – Nicaraguan Trade: parag. 5.1–5.3). Bu uyuşmazlıkta panel bir rapor hazırlamış ancak rapor Nikaragua'nın vetosuyla GATT Konseyi tarafından kabul edilmemiştir.

GATT döneminde, tedbirlerin gerekliliğine ilişkin devletlerin takdir yetkisinin yanı sıra güvenlik kavramının kapsamının da geniş yorumlandığı durumlar gündeme gelmiştir. Örneğin, İsveç, ayakkabı ithalatında uygulamaya koyduğu miktar kısıtlamasını, genel güvenlik politikasının bir parçası olarak “ekonomik güvenlik” kavramına dayandırmış, ancak gelen yoğun eleştiri ve tepkiler üzerine yürürlükten kaldırmak zorunda kalmıştır (GATT Dokümanı, L/4250 ve L/4250/Add.1). İlgili GATT dokümanlarında, İsveç'in açıkça Madde XXI'e atıf yapmadığı ancak Madde XXI(b)(iii)'teki “ulusal güvenlik” ve “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanları” kavramlarına yer verdiği görülmektedir (GATT Dokümanı, L/4250: 3 - parag. 4).

Güvenlik istisnaları, GATT döneminde birçok uyuşmazlıkta gündeme getirilmiş olmasına karşın Madde XXI çeşitli nedenlerle hiçbir davada nihai bir hukuki analize ve içtihada konu

olmamıştır.³⁰ DTÖ döneminde de panel aşamasına geçilmemiş bazı uyuşmazlıklarda siyasi gerekçelerle alınan tedbirler gündeme gelmiştir.³¹

2017 yılında Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'nin Katar'a karşı uyguladığı ambargo nedeniyle Katar tarafından DTÖ'de çeşitli dava süreçleri başlatılmıştır. Erişime açık resmi belgelere göre, bunların hiçbirisinde taraflar Madde XXI hükümlerine başvurmamıştır ancak kamuoyuna yansıyan haberler göz önüne alındığında güvenlik istisnalarının gündeme gelme potansiyelinin olduğu anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2020: 277). Bunlar arasından WT/DS526 numaralı uyuşmazlık için 3 Eylül 2018 tarihinde panel kurulmuş ancak 16 Ocak 2022 tarihinde Katar'ın talebiyle panel süreci askıya alınmıştır. AHM Madde 12.12 kapsamında, askıya alındıktan sonra 12 ay içinde panel süreci tekrar canlandırılmadığı için 16 Ocak 2022 tarihi itibarıyla sonlandırılmıştır.³² WT/DS527 ve WT/DS528 numaralı uyuşmazlıklar ise hâlâ danışmalar aşamasında beklemektedir.³³ Katar'a karşı BAE de bir şikâyet süreci başlatmış ve panel kurulmasına karar verilmiş olmasına rağmen, Katar'ın şikâyet konusu tedbirleri yürürlükten kaldırması ile BAE davayı geri çekmiştir.³⁴

ABD, 2018 yılında, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bazı ülkelerden ithal edilen alüminyum ve demir-çelik ürünlerinde “yerli üretimde ulusal güvenliği tehdit edecek ölçüde gerileme olması” gerekçesine dayanarak gümrük vergisi artışına gitmiştir. Türkiye, bu tedbir için şikâyet başlatmış olup, panel süreci devam etmektedir. ABD bu davada Madde XXI(b)(iii)'nin “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanları” unsuruna dayanmamakla birlikte, bu maddenin üye devletlere tanıdığı inisiyatif (self-judging: devletin kendi kendine hüküm vermesi) dair ABD görüşlerine aşağıda ilgili başlık altında yer verilecektir.³⁵

Yine, paneli 29 Temmuz 2020'de kurulan ve Japonya'nın Kore'ye ürün ve teknoloji ihracına yönelik tedbirlerine karşı Kore tarafından başlatılan DS590 simgeli *Japan — Products and Technology (Korea)* uyuşmazlığında da, gerek Japonya gerekse de üçüncü taraflar meselenin ulusal güvenlik boyutunu tartışmışlardır. Tedbiri Japon Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığının Güvenlik İhracat Lisanslama Şubesi uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda florlu polimid, dirençli polimerler ve hidrojen florür ile bunlarla bağlantılı teknolojinin Kore'ye ihracı için lisanslama gerekleri getirilmiştir. Bu ürünler, yarı iletkenler ile akıllı telefon ve televizyon ekranlarının üretiminde temel girdi olarak kullanılmaktadır. Panelin kurulduğu 29 Haziran 2020 tarihli Anlaşmazlıkların Halli Organı (AHO) toplantısında Japonya, üye devletlerin ihracat kontrol politikaları oluşturma hakkının Madde XXI tarafından tanıdığını belirtmiş, üçüncü taraf olarak sürece dâhil olan ABD, Suudi Arabistan ve Türkiye, ulusal güvenlik endişeleri üzerinde görüşlerini bildirmiştir (DTÖ Dokümanı, WT/DSB/M/442). Bu uyuşmazlıkla ilgili panel süreci de henüz sonlanmamıştır.³⁶

Yukarıdaki sonlandırılmayan uyuşmazlıklar dışında iki adet uyuşmazlıkta güvenlik istisnalarına dair içtihat geliştirilmiştir. Bunlardan birisi WT/DS512 numaralı, kısa adıyla *Russia – Traffic in Transit* davasıdır. Bu uyuşmazlıkta, Ukrayna'nın Rusya üzerinden üçüncü ülkelere (Kazakistan ve Kırgızistan) yönelik kara ve demir yolu ile transit geçişleri için Rusya tarafından getirilen çeşitli kısıtlamalar GATT Madde V (Geçiş Serbestliği) hükümlerine aykırılık iddiasıyla Ukrayna tarafından DTÖ'de şikâyet konusu edilmiş, Rusya şikâyet konusu tedbirlerini GATT Madde XXI(b)(iii) hükümlerine dayandırmıştır. Bu konuda, aşağıda ele alınacağı üzere, panel kapsamlı analizler yapmıştır. Güvenlik istisnalarının ele alındığı bir diğer uyuşmazlık ise Katar'ın Suudi Arabistan'a

³⁰ Güvenlik istisnalarına dair GATT dönemi gelişmeleri için ayrıca bkz. Yılmaz, 2020: 264–274.

³¹ DTÖ döneminde konuya ilişkin gelişmeler için ayrıca bkz. Yılmaz, 2020: 274–277.

³² https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds526_e.htm Erişim Tarihi 27.07.2022.

³³ https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds528_e.htm Erişim Tarihi 28.07.2022.

³⁴ https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds576_e.htm Erişim Tarihi 27.07.2022.

³⁵ Bkz. ABD'nin panel sürecindeki Birinci Yazılı Sunumu (<https://ustr.gov/sites/default/files/enforcement/DS/US.Sub1.%28DS564%29.fin.%28public%29.pdf> Erişim tarihi 28.07.2022) Ayrıca bkz. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds564_e.htm (Erişim tarihi: 28.07.2022) Aynı tedbirler Türkiye dışında İsviçre (DS556), Rusya Federasyonu (DS554), Norveç (DS552), AB (DS548), Hindistan (DS547) ve Çin (DS544) tarafından da dava edilmiş olup, panel süreci bu ülkeler için de devam etmektedir. Meksika ve Kanada ise ABD ile karşılıklı mutabakata dayalı çözüme varmışlar ve şikâyetlerini çekmişlerdir. Devam eden panellerin sonucu güvenlik istisnalarının yorumuna ilişkin yenilikleri gündeme getirebilir.

³⁶ https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/dsb_29jun20_e.htm; https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds590_e.htm (Erişim tarihi: 24.07.2022)

karşı açtığı WT/DS567 numaralı davadır. Kısaca *Saudi Arabia – IPRs* olarak adlandırılan davada, TRIPS Antlaşması'na aykırı olarak Katar'da yerleşik firmalara ait ürünlerde fikri mülkiyet haklarını korumadığı ve hak sahiplerinin hukuksal ve idari mekanizmalara erişimini engellediği³⁷ gerekçesiyle Suudi Arabistan Katar tarafından şikâyet edilmiştir. Suudi Arabistan savunma olarak (ve tamamı olmasa da bazı ihlâl iddiaları için başarılı şekilde) TRIPS Antlaşması Madde 73(b)(iii) hükümlerine başvurmuş olup, daha önce de ifade edildiği üzere bu hüküm GATT Madde XXI(b)(iii) ile özdeştir. Bu itibarla, her ne kadar çalışmamız GATT ile sınırlı ise de, yol gösterici olacağı gerekçesiyle ilerleyen satırlarda panelin *Saudi Arabia – IPRs* davasındaki analizlerine de başvurulacaktır.

III.III. Madde XXI(b)(iii) Hükümleri: Harp veya Uluslararası İlişkilerde Öteki Türü Gerginlik Zamanlarında Alınan Önlemler

Güvenlik istisnalarını düzenleyen GATT Madde XXI'in bu çalışma bakımından ilgili bölümleri aşağıdaki gibidir:

“İşbu Antlaşmanın hiçbir hükmü,

...

(b) bir âkid tarafı,

...(iii) harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında

esaslı güvenlik menfaatlerinin korunması bakımından gerekli gördüğü bir önlemi almaktan alıkoymak şeklinde yorumlanamaz.”

Bu alıntı Madde XXI'in giriş cümlesi, Madde XXI(b)'nin giriş cümlesi ile Madde XXI(b)(iii) fıkrasının bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Buna göre, “Antlaşma'nın hiçbir hükmü; âkid tarafların/üye devletlerin “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında”; “esaslı güvenlik çıkarlarının korunması için”; “gerekli gördüğü”; “her türlü tedbiri”; almasına mani olamaz. Bu unsurlar birlikte düşünüldüğünde kümülatif olarak şu koşulların sağlanması gereklidir: Tedbir; (1) Harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında alınmış olmalı (2) Alan devletin esaslı ulusal güvenlik çıkarlarının korunmasına yönelik olmalı (3) Esaslı ulusal güvenlik çıkarlarının korunması için gerekli olmalı.

Bu hükümlerin tedbirin gerekliliği ve uygunluğunu tedbiri uygulayan devletin subjektif değerlendirmesine bırakmış olduğu görüşünde olan yazarlar vardır (Jackson, 1997: 230). Oldukça tartışmalı olan bu durum için literatürde “self-defining” (Cann, 2001: 416) veya “self-judging” (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.26, 7.29 (dipnot 69), 7.102–103) gibi tanımlamalar yapılmıştır. Ancak, DTÖ yargısı yakın bir tarihte (aşağıda ilgili yerlerde atıf yapılacak olan *Russia – Traffic in Transit* ve *Saudi Arabia – IPRs* davalarında) devletlerin bu hususta sınırsız bir hareket alanı olmadığı yönünde görüş oluşturmuştur.

Bir uyuşmazlık sürecinde şikâyet edilen devletin şikâyet konusu tedbirini savunmak amacıyla başvurabildiği güvenlik istisnalarına dair ilgili hükümlerin unsurları ve uygulanma koşullarının ortaya konulması önem taşımaktadır:

³⁷ Suudi Arabistan tarafının Katar'ın terörü desteklediği ve içişlerine karıştığı suçlamalarıyla Haziran 2017'de iki ülke arasında ilişkiler kötüleşmiş ve Suudi Arabistan diplomatik ilişkileri kesmenin yanı sıra fikri mülkiyet haklarını etkileyen bazı önlemleri de yürürlüğe koymuştur. Önlemlerin bir kısmı Katar'da yerleşik firmaların Suudi yargısal ve idari süreçlerine erişiminin engellenmesi şeklindeydi ve bu, Katar uyruklulara uygulanan genel bir giriş yasağının parçasıydı. Suudi Arabistan bunu vatandaşlarını terörden korumak için Katar uyruklulardan uzak tutma gerekçesine dayanmıştır. Bu kapsamda özellikle spor yayını yapan bir şirketin (beIN Media Group LLC) lisanslı medya içeriğinin Suudi Arabistan'da dağıtımının ve parasal işlemlerinin engellenmesi, web sayfasının kapatılması gibi uygulamalar söz konusu olmuştur. Diğer taraftan, Suudi Arabistan'da beoutQ adlı bir yayın kuruluşu tarafından beIN şirketinin içeriklerinin korsan olarak yayınlanmasının engellenmemesi ile bunlara karşı cezai soruşturma yürütülmemesi de TRIPS Antlaşması kapsamında şikâyete konu olmuştur. Zira TRIPS Antlaşması sadece negatif değil pozitif yükümlülükler de içermektedir ve fikri mülkiyet ihlallerine karşı gerekli tedbirleri almak bu yükümlülükler arasındadır (Pozitif ve negatif yükümlülük kavramları için bkz. Pauwelyn, 2003: 158). Bu davada Suudi Arabistan, tedbirlerini TRIPS Antlaşması Madde 73(b)(iii) kapsamında ulusal güvenlik istisnalarına dayandırmıştır. Bu savunması negatif yükümlülükleri için (Madde 42 ve 41.1) kabul görmüş ancak pozitif yükümlülükleri (Madde 61) için kabul görmemiştir. (Saudi Arabia – IPRs: parag. 8.1)

(1) *İşbu Antlaşmanın hiçbir hükmü*

Madde XXI(b) giriş paragrafı, “İşbu Antlaşmanın hiçbir hükmü” ifadesi ile GATT kapsamındaki tüm yükümlülüklerden istisna sağlamaktadır. Bu çerçevede, ilgili tedbir GATT’ın genel disiplinlerine (Madde I - MFN ve Madde III - NT kuralları gibi) olduğu gibi diğer özel disiplinlerine (Madde V – Geçiş Serbestisi ve Madde XI – Miktar kısıtlamaları yasağı gibi) aykırılık istisnasından da yararlanabilecektir.

(2) *Harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanları*

Madde XXI(b)’nin (iii) bendi “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında” alınacak tedbirlere istisna tanımaktadır. Bu hükümler, oldukça geniş yorumlanabilecek niteliktedir (Voon, 2019: 48). Kavram, temel olarak iki kısma ayrılabilir: (a) Harp veya uluslararası ilişkilerde öteki gerginlik durumlarının varlığı (b) Tedbirin bahsedilen durumların mevcut olduğu sırada alınmış olması. Bu durumda, bir tedbirin Madde XXI(b)(iii) kapsamına girebilmesi için öncelikle harp veya uluslararası ilişkilerde bir gerginlik durumunda alınmış olması (nedensellik ilişkisi), buna ilaveten harp veya gerginlik durumlarının sürdüğü zaman dilimlerinde (zamansallık ilişkisi) alınmış olması gereklidir. Bu kapsamda, durumun savaş veya gerginlik durumu olup olmadığının, durumun uluslararası ilişkiler niteliğinin (uluslararası toplumun gündemine mal olup olmadığı, üçüncü ülkelerin de müdahil olup olmadığı) ve tedbirin harp veya gerginlik esnasında alınıp alınmadığının açıklığa kavuşturulması gereklidir.

Bu kavramın içeriğine dair GATT ve güvenlik istisnalarını ele alan diğer iki antlaşma (GATS ve TRIPS Antlaşması) metinlerinde bir tanım yer almamaktadır. Ancak kavram *Russia – Traffic in Transit* davasında panel tarafından yorumlanmıştır. Öncelikle panel, harp halini oldukça geniş yorumlayarak sadece iki devlet arasındaki silahlı çatışma halini değil, devlet güçleriyle silahlı gruplar arasındaki silahlı çatışma halini de harp olarak kabul etmiş, “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanları” ifadesindeki “veya” sözcüğünün (iii) bendinin kapsamını harp durumu ile sınırlandırmadığını, harp durumunun, daha geniş bir olağanüstü durumlar kategorisinin sadece bir örneği olduğunu ifade etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.72). Panel, “uluslararası ilişkilerde gerginlik” ifadesinin ise, genel olarak silahlı çatışma, örtülü silahlı çatışma, yüksek gerginlik gibi haller ile “bir devleti saran veya içine alan genel istikrarsızlık” durumu olduğunu, bu gibi durumların devletler bakımından savunma, askeri çıkarlar veya hukuk ve kamu düzeni gibi çeşitli unsurları gündeme getirdiğini açıklamıştır. Panele göre, bu durumlar her zaman (iii) bendi anlamında değerlendirilmemelidir; askeri çıkarlar ve kamu düzeni gibi hususları etkileyecek derecede olmalıdır ve dolayısıyla bu unsurların varlığı her durum için ayrıca incelenmelidir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.76–7.77). Bu açıklama, *Russia – Traffic in Transit* davasındaki yoruma atfen *Saudi Arabia – IPRs* davasında tekrarlanmıştır (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.245). Panel ayrıca, zamansallık ilişkisini de yorumlamış, bu kapsamda tedbirin uluslararası ilişkilerde gerginlik durumu “sırasında (during)” alınması gerektiğini ifade etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.70).

Russia – Traffic in Transit davası pratiğinde panel, Kırım’ın ilhaki, Doğu Ukrayna’daki askeri çatışmalar ve Rusya ile Ukrayna arasındaki durumu silahlı çatışmayı kapsar şekilde tarif eden 71/205 sayılı BM Genel Kurul Kararı gibi unsurlara dayanarak durumun Madde XXI(b)(iii) anlamında “uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik” hali olduğuna karar vermiştir. Durumun uluslararası niteliğine ilişkin olarak ise, gelişmelerin uluslararası toplum için bir endişe kaynağı olması ve hâlihazırda bazı üçüncü taraf devletlerin Rusya’ya karşı ambargo uygulama şeklinde olaya müdahil olmasını dayanak göstermiştir. Ayrıca, şikâyet konusu tedbirler ve uluslararası ilişkilerdeki gerginlik durumu arasında açık bir bağlantı bulunmaktadır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.111–126).

(3) *Esaslı güvenlik çıkarlarının korunması için gerekli gördüğü*

Günümüzde güvenlik kavramı oldukça geniş yorumlanabilecek bir olgudur. Bu haliyle de suistimale müsaittir. İsveç’in ayakkabı ithalatına yönelik aldığı kısıtlayıcı tedbirleri meşrulaştırmak amacıyla “ulusal güvenliğin bir parçası olarak ekonomik güvenliğin korunması” argümanına başvurduğu hatırlanırsa (GATT Dokümanı, L/4250 ve L/4250/Add.1) bu konudaki kaygılar daha iyi

anlaşılabilir. Bu nedenle olsa gerek, Madde XXI'in (a) ve (b) paragrafları sadece “esaslı” güvenlik çıkarlarının korunmasına yönelik tedbirleri kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır. Ancak esaslı güvenlik çıkarlarının ne olduğu veya nasıl belirlenebileceğine dair bir hükme GATT (GATS ve TRIPS Antlaşması) metninde rastlanmamaktadır.

Konu *Russia – Traffic in Transit* davasında panel tarafından ele alınmıştır. Öncelikle söz konusu ifadenin “esaslı güvenlik çıkarları” ve “gerekli görmek” olmak üzere iki alt unsurdan oluştuğu görülmektedir. Panel tarafından bu iki kavram birlikte incelenmiştir. Panel, “esaslı güvenlik çıkarları”nın geniş anlamda “güvenlik çıkarları”na göre daha dar bir kategori olduğunu, bu kavramın bir devletin ülkesinin ve nüfusunun dış tehditlere karşı korunması ile hukuk ve kamu düzeninin sürdürülmesi gibi devletin temel işlevlerine ilişkin çıkarlara işaret ettiğini belirtmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.130). Bir çıkarın “esaslı” olup olmadığının her durum için ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmekte olup, panel “silahlı çatışma” ve “kamu düzeni” kavramlarına bir değerlendirme kriteri olarak özel önem vermiştir. Panel’e göre, bu iki kavrama dayanmayan bir “gerginlik” durumu, dayanan durumlara göre ilgili devlet tarafından daha ayrıntılı bir analiz yapılmasını gerektirmektedir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.135). Panelin bu yaklaşımı *Saudi Arabia – IPRs* davasının paneli tarafından da benimsenmiştir. (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.249).

“Gerekli gördüğü” ifadesi esaslı güvenlik çıkarının ne olduğunu belirleme yetkisini, ilgili üye devlete bırakmıştır. Tedbiri alan devlet genelde bu yetkiyi geniş yorumlamak eğiliminde olmuştur. Hatta daha ileri gidip bu ifadenin güvenlik istisnalarına dayanan tedbirleri DTÖ panellerinin yetki alanı dışında çıkardığını öne sürenler vardır. Bu konu sonraki alt başlık altına incelenecektir. Rusya da, *Russia – Traffic in Transit* davasında, bir üye devletin esaslı güvenlik çıkarlarını ve bunların korunmasına yönelik tedbirin gerekliliğini belirleme yetkisinin o devlete ait olduğunu öne sürmüş, bazı üçüncü taraf devletler de bunu desteklemiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.129). Buna karşın şikâyetçi Ukrayna, üye devletlerin kendi güvenlik çıkarını koruma düzeyini belirleme yetkisinin bulunduğunu kabul etmekle birlikte, güvenlik çıkarının ne olduğunu bir üye devletin tek tarafı olarak belirleme yetkisinin bulunmadığını, esaslı güvenlik çıkarları kavramını uluslararası kamu hukukunun teamül niteliğindeki yorum kurallarına uygun şekilde yorumlama yetkisinin panelde olduğunu savunmuştur (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.129). Panel ise, iç ve dış tehditlere karşı korunma ile doğrudan alakalı değerlendirilen spesifik çıkarların ilgili devletin özel durumu ve algılarına bağlı olduğunu ve değişen koşullara göre farklılaşabileceğini belirtmiş, bu nedenle neyin temel güvenlik gerekleri olarak tanımlanacağına genel olarak ilgili devlete bırakıldığını ifade etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.131). Ancak bu bir üye devletin istediği her meseleyi esaslı güvenlik çıkarı statüsüne çıkartabilmesi anlamına gelmemekte olup, bu hususta devletler Madde XXI(b)(iii) hükümlerinin iyi niyet ilkesine göre yorumlanması sorumluluğu ile sınırlandırılmış bulunmaktadır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.132; Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.250). İyi niyet yükümlülüğü ise, Madde XXI istisnalarının, GATT yükümlülüklerinden kaçınmak için bir araç olarak kullanılmamasını gerektirmektedir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.133). Yine panele göre, Madde XXI(b)’nin alt paragrafları “gerekli gördüğü” ifadesi ile devletlere tanınan keyfiyeti sınırlayıcı bir işleve sahiptir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.65). Buna göre, bir tedbirin Madde XXI(b) kapsamında değerlendirilebilmesi için, alt paragraflardaki koşullar sağlanmış olmalıdır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.82). Madde XXI(b)’nin müzakere tarihçesi de, bu alt paragraflarda üye devletlere mutlak bir keyfiyet yerine, karşılanması gereken koşullar belirlendiğini göstermektedir (Russia – Traffic in Transit: 7.100).

Bu noktada esaslı güvenlik çıkarlarını korumak için seçilen tedbirin gerekliliğinin ve yerindeliliğinin ölçüsünün ne olacağı gündeme gelmektedir. DTÖ yargısının önceki birçok içtihadından aşına olduğumuz bir soru şöyledir: “Seçilen tedbir meşru amacı gerçekleştirmede yerinde ve uygun mudur? Daha az kısıtlayıcı ve daha uygun bir alternatif tercih edilebilir miydi? Bu noktada GATT Madde XX’nin giriş paragrafındaki (*chapeau*) şartlar akla gelmektedir. Bununla, maddenin alt paragrafları kapsamında uygulamaya konulacak tedbirlerin aynı koşulların geçerli olduğu ülkeler arasında keyfi veya haksız ayrımcılık aracı oluşturacak şekilde veya uluslararası ticarete gizli kısıtlama aracı olarak uygulanması yasaklanmıştır. Alt paragrafları kapsayan böyle bir genel şart

Madde XXI için söz konusu değildir. Bu bağlamda seçilen tedbirin doğru araç olup olmadığı ile koruma düzeyinin ne olacağını değerlendirmek için genel iyi niyet ilkesi dışında bir standart bulunmamaktadır. *Russia – Traffic in Transit* davasında panel tarafından konuya kısaca değinilmiş ve Madde XXI(b)'de bir tedbirin gerekli görülmesine dair devletlere tanınan hareket alanına karşı ilave bir “gereklilik testi” geliştirilmemiştir. Panel'e göre, “gerekli gördüğü” cümlecığının “mantıksal” gereğinin bir sonucu olarak esaslı güvenlik çıkarlarını korumaya yönelik geliştirilen tedbirlerin “gerekliliği”ni belirlemek ilgili devletin takdirinde olup, benzeri bazı diğer DTÖ hükümlerinde (AHM Madde 22.3(b) ve (c) hükümleri gibi) olduğunun aksine Madde XXI(b)'de devletin takdir yetkisini belirli koşula bağlayan bir ifade de bulunmamaktadır (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.146-147). Bu şekilde panel, tedbir ile esaslı güvenlik gereği arasında bir mantık bağı (plausibility) aramıştır (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.238–139; *Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.242, 284–286, 288, 293).

Sonuç olarak, panel, Madde XXI(b)'de devletlere tanınan inisiyatif kabul etmekle birlikte bunun sınırsız olmadığını değerlendirmiş ve sınırları belirlemede 3 standart tespit etmiş olmaktadır: (a) İyi niyetli yorumlama (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.132–134) (b) Yeterli açıklık, spesifiklik ve somutlukta ifade etmiş olma (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.135–137) (c) Tedbir ile ilgili ulusal güvenlik çıkarı arasında asgari düzeyde bir mantık bağı bulunma (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.138–139). *Russia – Traffic in Transit* davasında panel, güvenlik istisnasına başvuran devlete esaslı güvenlik çıkarlarını ifade etmede uygulanacak standardın mevcut koşullarda “asgari derecede tatmin edicilik (minimally satisfactory)” olduğunu belirtmiştir (*Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.137). Bu standardı *Saudi Arabia – IPRs* davasının paneli de kabul etmiştir. Katar'ın, esaslı güvenlik çıkarlarını ifade etmede Suudi formülasyonlarının muğlak ve eksik olduğu yönündeki iddialarına karşı panel, daha büyük kesinlik talep etmek için Madde 73(b)(iii)'de bir dayanak bulunmadığını ifade ederek “asgari derecede tatmin edici” olmasını yeterli görmüştür (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 281). Diğer taraftan panel, *Russia – Traffic in Transit* davasında Rusya'nın esaslı güvenlik çıkarlarını açıkça ifade etmemiş olmasına karşın, bu davada Suudi Arabistan'ın bunu yaptığını belirtmiştir (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 280). Görevleri arasında panel raporlarının yazımına katkı sağlamak da bulunan bir uzman, güvenlik konusuna atfedilen hassasiyet nedeniyle, panelin bu şekilde dava konusu önlemlerin gözden geçirilmesinde “hafif bir test” uygulamış olduğunu, GATT/DTÖ tarihindeki davaların hiçbirisinde kararın böylesine olağanüstü bir dikkatle kaleme alınmadığını bildirmektedir (Yılmaz, 2020: 296). Buna karşın, AB, Madde XXI ile XX arasındaki benzerliklere işaret ederek, Temyiz Organı tarafından, “sıkı gereklilik testi” de dâhil, Madde XX'nin yorumuna ilişkin geliştirilen yaklaşımın Madde XXI'e de uyarlanabileceğini öne sürmüş idi (Voon, 2019: 48).

(4) Her türlü tedbir

Madde XXI(b) giriş cümlesinde “her türlü tedbir” ifadesine yer verilmiş olup, buna göre tedbirlerin ihracat veya ithalata yönelik olup olmaması arasında bir ayırım yapılmamıştır. Yine, tarife veya tarife-dışı şekilde olsun, tedbirin türüne ilişkin olarak da bir ayırma gidilmemiştir. Bu serbestlik, önceki alt başlıktaki “gereklilik” konusu ile bağlantılı olup, onun kontekstinde düşünülmelidir. Panelin herhangi bir gözden geçirme standardı belirlemediği ve gereklilik konusunda takdir hakkını geniş bir yorumla tedbiri alan devlete bıraktığı göz önüne alındığında, tedbirin türünün de ilgili devletin takdirinde olduğu sonucuna varılmasına bir engel görünmemektedir.

III.IV. DTÖ'nün Yargı Yetkisi

Madde XXI(b)'deki “gerekli gördüğü” ifadesi, bu kapsamda alınan tedbirlerin DTÖ'de şikâyet edilebilirliği konusunda farklı görüşlerin öne sürülmesine yol açmıştır. Maddenin “self-judging (devletin kendi kendine hüküm vermesi)” yapısına dair görüşlerin uç bir noktası güvenlik istisnalarına dayanan tedbirlerin dava edilemez olduğu görüşüdür (Voon, 2019: 47). Bu bağlamda ABD, bir üye devlet bir kez güvenlik istisnasına başvurursa panellerin artık daha ileri bir inceleme yapıp karar oluşturmaması gerektiğini ileri sürmüştür (Third Party Executive Summary of the USA, 2018: parag. 7, 8, 18). Siyasal konularla bağlantılı uyuşmazlıkların çözüm yerinin GATT olup olmadığı konusunda DTÖ öncesi dönemde gündeme gelen tartışmalara önceki satırlarda kısaca yer verilmiş idi. Tedbiri

şikâyet konusu olan devletler, şayet tedbirini güvenlik istisnasına dayandırmışsa Madde XXI hükümlerini geniş yorumlama, hatta güvenlik kaygılarıyla alınan tedbirlerin GATT'ın yargı yetkisine girmeyeceğini savunma eğiliminde olmuşlardır. Bu yorum, ilgili devletler için mutlak bir özerklik alanına işaret etmektedir. Bu durumda Madde XXI şartlarının sağlanıp sağlanmadığının hangi platformda değerlendirileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Peter Lindsay, yargı yetkisi konusundaki bu gerilimin, bir yandan, DTÖ üyelerini ulusal güvenlik çıkarlarını kapsayan uyuşmazlıkları yargısal yollara başvurmadan enformel veya diplomatik yollardan çözmeye yönelttiğine işaret etmekte (Lindsay, 2003: 1279); diğer yandan da, yargı yoluna gidilen davalarda panellerin yargı yetkisi konusunda taraflar arasındaki bu gerginliği hafifletecek bir tutum benimsemesini tavsiye etmektedir (Lindsay, 2003: 1295).

DTÖ panellerinin yargı yetkisi iki türdür. Birincisi, “doğal yetkiler” olup, bunlar yargı organlarının bir yargı organı olmanın doğasından kaynaklanan yetkileridir (Brown, 2007: 56). Başka bir ifadeyle, doğal yetkiler yargıcın yargıç olma statüsünden dolayı sahip olduğu ve yargısal işlevini yerine getirebilmek için gerekli olduğunda kullanacağı yetkilere (Van Damme, 2009: 166). Nitekim DTÖ yargı organlarının da diğer uluslararası yargı organları gibi doğal yetkilere sahip olduğu ileri sürülmüştür (Mitchell & Heaton, 2010: 567). Bir yargı organının kendisine sunulan bir konuda yargı yetkisi olup olmadığını belirlemek (*la compétence de la compétence*) ve kurucu dokümanlarda belirlenmiş yargı yetkisini kullanmaktan kaçınıp kaçınmayacağına karar vermek doğal yetkileri arasındadır (Pauwelyn, 2001: 555; Mitchell & Heaton, 2010: 569). Bu durum, gerek diğer uluslararası mahkemelerin³⁸ gerekse de DTÖ yargı organlarının kararlarında³⁹ teyit edilmiştir. Haliyle, Madde XXI kapsamında yetkili olup olmadığını değerlendirecek olan DTÖ panelleridir. DTÖ panellerinin diğer bir yetki türü ise “özel yetkileri”dir. Paneller, özel yetkilerinin kaynağını ilgili DTÖ metinlerinden alırlar. Anlaşmazlıkların halline dair GATT Madde XXII ve XXIII ile AHM Madde 1.1 ve Madde 3.1 hükümleri bir arada düşünüldüğünde, DTÖ Antlaşması eki antlaşmalar kapsamındaki bütün uyuşmazlıklar herhangi bir ayırım veya istisnaya yer verilmeksizin DTÖ anlaşmazlıkların halli mekanizmasına tabidir. Panellerin doğal ve özel yetkileri incelendiğinde, Madde XXI ile ilgili herhangi bir muafiyete rastlanmamaktadır. Kaldı ki, yaygın antlaşma yapma ve yorumlama teamüllerine göre böyle bir yargı muafiyeti getirilmek istenmiş olsaydı, bunun Madde XXI(b)'deki “gerekli gördüğü” ifadesi yoluyla dolaylı şekilde değil, açıkça ve doğrudan yapılması beklenirdi.⁴⁰ Güvenlik istisnalarına dair düzenlemeler, DTÖ yargısından bir istisna sağlamak amacıyla değil, istisnaların belirli kural ve koşullar altında kullanılmasına yönelik olarak okunmalıdır. Bu çerçevede, Madde XXI'i içeren bir uyuşmazlığın DTÖ panellerinin yetkisi dışında olduğuna dair verilecek bir hüküm bir üye devletin anlaşmazlıkların halli mekanizmasını kullanma hakkının ortadan kaldırılması anlamına gelecek, bu nedenle de AHM Madde 3.2'deki “DTÖ hak ve yükümlülüklerinde artış veya azalışa yol açama yasağı”na aykırı olacaktır.

GATT ve DTÖ döneminde *Russia – Traffic in Transit* davasına kadar yorumlanmayan bu konu, anılan davanın paneli tarafından ele alınmıştır. Davalı Rusya, bir yandan Ukrayna'nın iddialarına karşı savunma amacıyla güvenlik istisnalarına başvurmuş, diğer yandan da güvenlik istisnalarına dayanan tedbirlerin DTÖ panellerinin yargı yetkisi dışında olduğunu iddia etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.28). Rusya'ya göre, bir üye devlet esaslı güvenlik çıkarlarını korumaya yönelik olarak aldığı bir tedbirini bir kere Madde XXI(b)(iii) hükümlerine dayandırırca, o tedbir artık panelin yetki alanından çıkacaktır, çünkü Madde XXI(b)'nin “ulusal güvenlik çıkarlarının korunması için gerekli gördüğü” ifadesi tedbiri alan devlete “kendi kendine hüküm verme (*self-judging*) hakkı” tanımaktadır. (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.57). Sadece Rusya değil, başta ABD (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.51–52)⁴¹ olmak üzere, BAE, Suudi Arabistan, Mısır gibi başka devletler de (DTÖ Dokümanı,

³⁸ Nuclear Tests: parag. 23; Prosecutor v. Tadic: parag. 14–22.

³⁹ EC – Bananas III: parag. 142; Korea – Dairy: parag. 123; Mexico – Corn Syrup: parag. 37; Mexico – Taxes on Soft Drinks: parag. 45.

⁴⁰ Antlaşma yorumlamada tarafların niyetlerini açıklığa kavuşturmaya öncelik veren bu yorum türüne öznel (sübjektif) yorum denilmektedir. (Jacobs, 1969: 318). ABD'li uluslararası hukuk uzmanı Joel P. Trachtman bu tür yoruma sık başvuran yazarlardandır. (Pauwelyn, Trachtman, & Steger, 2004: 140.)

⁴¹ ABD'nin bu konudaki duruşu önemli olup, ABD her fırsatta güvenlik istisnalarına dayandırılan ulusal tedbirlerin çözüm yerinin yargısal yol olmadığını, diplomatik yollarla çözüm bulunmasının gerekli olduğunu dile getirmektedir (Bkz. https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/dsb_29jun20_e.htm Erişim tarihi: 27.07.2022).

WT/DSB/M/403: parag. 4.4–4.7, dipnot 10) çeşitli vesilelerle güvenlik istisnalarının panellerin yargı yetkisi dışında kaldığını; buna karşın başta AB olmak üzere Avustralya, Çin, Japonya ve Singapur (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.35–50) ise, güvenlik istisnalarına dayandırılan tedbirleri panellerin yargılama yetkisinin olduğunu savunmuşlardır. Japonya daha sonra kendisine karşı açılan bir davada tersi bir tutum takınmıştır.⁴² AB, Madde XXI(b)’deki “gerekli gördüğü” teriminin sadece “gerekli” terimini nitelediğini, bu nedenle (iii) paragrafındaki “harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik” durumunun varlığının panel tarafından objektif olgusal koşullara göre tam bir incelemeye tabi tutulmasına imkân verir şekilde yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.43).

Panel, aksi iddialara karşı yargı yetkisinin bulunduğunu göstermek için, DTÖ’deki usul kurallarına başvurmuş (GATT Madde XXII ve XXIII; AHM Madde 1.1; 1.2; 7.1 ve 7.2); doğal yetkiler doktrini, konu bakımından yargı yetkisi ve panel görev tanım belgesi gibi hususlar bakımından uyuşmazlığın yargı yetkisinde olduğunu değerlendirmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.53–58). Diğer taraftan, panel, devletin kendi kendine hüküm verme (*self-judging*) hakkının Madde XXI(b)’nin alt paragraflarındaki koşullarla sınırlanmış olduğuna işaret ederek Rusya’nın iddiasını reddetmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.65–82). GATT ve DTÖ düzeninin, mümkün olan en büyük katılımla güvenli ve öngörülebilir bir ticaret ortamı oluşturma amacı kapsamında bazı ticaret-dışı değerlerin korunmasına yönelik devletlere tedbir alma imkânı veren niteliğine vurgu yapan panel, Madde XXI koşullarını değerlendirme yetkisinin tek taraflı olarak üye devletlere bırakılmasının güvenli ve öngörülebilir bir ticaret ortamı yaratma amacına aykırı düşeceğini belirtmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.79). Bu durumda, bahse konu koşulların sağlanıp sağlanmadığının objektif olarak değerlendirilmesi ve tespiti üçüncü taraf olarak panele kalmaktadır. Bu da panelin kendisini konuyla ilgili bir yargı yetkisine sahip gördüğü anlamına gelmektedir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.101). Bu yaklaşım panel tarafından daha sonra *Saudi Arabia – IPRs* davasında tekrarlanmış olup (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.244),⁴³ panel davayı yargılama yetkisini reddetme inisiyatifini bulunmadığını ifade etmiştir (Saudi Arabia – IPRs: parag. 8.1). Panel ayrıca, ITO Şartı’nın hazırlık çalışmalarında Madde XXI kapsamındaki önlemlerin tümüyle tedbiri alan devletin takdir yetkisinde olduğunu savunanlarla denetlenebileceğini savunanlar arasındaki görüş farklılığının bir oylama neticesinde tedbirlerin denetlenebilir olduğu yönünde karara bağlandığını ifade ederek (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.89–91), tutumunun Madde XXI’in müzakere tarihçesi⁴⁴ ile de uyumlu olduğunu dile getirmiştir.

III.V. DTÖ ve BM Şartı Kapsamındaki Yükümlülüklerin İlişkisi

DTÖ ile BM arasında iki taraflı olarak teyit edilen ve BM Şartı kapsamındaki yükümlülüklerle öncelik tanıyan bir ilişki bulunmaktadır. BM Şartı Madde 103, Şart ile diğer uluslararası hukuk kuralları arasındaki hiyerarşiyi belirlemektedir. Buna göre, BM Üyelerinin BM Şartı ve bağlı oldukları diğer uluslararası antlaşmalar kapsamındaki yükümlülükleri arasında bir çatışma olması halinde, Şart kapsamındaki yükümlülükleri öncelikli olacaktır. Bu düzenleme esasen, çatışan yükümlülükler söz

⁴² 29 Temmuz 2020 tarihli AHO toplantısında Japonya açıkça yetki itirazında bulunmamış ve anlaşmazlıkların halli mekanizması yerine diyalog yolunu adres göstermiştir. Aynı toplantıda ABD ise, panelin *Russia-Traffic in Transit* davasında yargı yetkisine dair kararının hatalı olduğunu dile getirerek, ulusal güvenliği ilgilendiren bir konuda muhakeme yetkisinin tümüyle Japonya’da olduğunu savunmuş, güvenlik konularını içeren davalara yönelik panellerin artan ilgisinin DTÖ’nün 70 yıldır kaçındığı ulusal güvenlik konularına angajmanıyla Örgüt için ciddi bir risk arz ettiğini dile getirmiştir. (https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/dsb_29jul20_e.htm Erişim tarihi: 27.07.2022) Japonya’nın güvenlikle ilgili tedbirlerin GATT/DTÖ’de yargılanabilirliğine dair zaman içinde gelişen tutumu için bkz. Zhou, 2020.

⁴³ Panelin güvenlik istisnalarına dair yargı yetkisine Suudi Arabistan tarafından itiraz edilmiştir. Suudi Arabistan, davanın bir ticaret davası olmadığını, daha ziyade politik, jeo-politik ve esaslı güvenlik uyuşmazlığı olduğunu öne sürmüştür (parag. 7.8). Ayrıca, bir tedbir için bir defa güvenlik istisnalarına dayanılmışsa artık panelin incelemeyi sürdürmeyi reddetmesi gerektiğini zira ulusal güvenlik meselelerini ele alma kapasitesine sahip olmadığını öne sürmüştür (dipnot 814). Panel, yetkisizlik itirazlarını reddetmiştir (parag. 7.16 ve 7.23). Üçüncü taraflardan Brezilya, Kanada, AB, Japonya, Rusya ve BAE, panelin gerek *Russia – Traffic in Transit* gerekse de bu davada objektif tespitler yapma yönündeki yetkisinin varlığı konusunda panel ile hemfikir olduklarını ifade ederken, Bahreyn ve ABD Madde 73(b)’nin “self-judging” niteliğine istinaden aksini savunmuşlardır (parag. 7.238).

⁴⁴ Bilindiği gibi, antlaşmaların “hazırlık çalışmaları ve sonuçlandırıldığı koşullar” VAHS Madde 32’de tamamlayıcı yorum araçları olarak kabul edilmiştir. ITO Şartı çerçevesinde güvenlik istisnalarının müzakere tarihçesine dair panelin aktardığı bilgiler için bkz. *Russia – Traffic in Transit*: parag. 7.83–100.

konusu olduğunda, BM yükümlülüklerine üstünlük tanıyan bir çatışma çözüm kuralı niteliğine sahiptir. Bu şekilde, uluslararası barış ve güvenliğin korunması söz konusu olduğunda diğer ilgili kurallar devre dışı bırakılmış olmaktadır.

GATT Madde XXI(c) ise, GATT'ın hiçbir hükmünün, bir âkid tarafın BM Şartı kapsamında uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına yönelik yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için alacağı tedbirleri engelleyecek şekilde yorumlanamayacağını hüküm altına almaktadır. Bu şekilde, BM Şartı Madde 103 hükümleri, bir nevi DTÖ hukukuna entegre edilmiş olmaktadır. BM Güvenlik Konseyi'nin bir kararına dayanan ekonomik ambargolar ve ticaret kısıtlayıcı diğer yaptırımlar bu kapsamda değerlendirilebilir. Böylece, uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına yönelik alınan bir BM kararına uymak amacıyla üye devletlerin DTÖ-aykırı tedbirler uygulamasına istisna tanınmış olmaktadır. Bu kapsamda uygulanan kısıtlayıcı tedbir ilgili ülke tarafından şikâyete tabi tutulduğunda, ilgili BM kararına savunma amacıyla başvurulması mümkündür. Aynı düzenleme GATS Madde XIVbis(c) ve TRIPS Antlaşması Madde 73(c)'de de yer almaktadır.

Bahsi geçen hükümler, geçmişte DTÖ pratiğinden daha ziyade BM Güvenlik Konseyi kararları aracılığıyla uygulanan ekonomik ve ticari yaptırımlar bağlamında gündeme gelmiştir. Bu kapsamda örneğin; Hindistan, 1994 tarihli basitleştirilmiş ödemeler dengesi danışmaları hazırlık dokümanlarında, BM yaptırımları uygulanan Irak, Fiji, Sırbistan-Karadağ'a ithalat lisansı düzenlemediğini; Brezilya, 1994 yılı ithalat lisanslaması hakkındaki bildiriminde, ülkenin ithalat lisanslama sisteminin BM ambargosu uygulanan ülkeleri kapsamadığını; Norveç, 1993 lisanslama bildiriminde, Irak ve Sırbistan-Karadağ'dan yapılan tüm ithalatı yasakladığını bildirmiştir.⁴⁵ Ancak bu tür tedbirler, gerek GATT döneminde gerekse DTÖ döneminde şu ana kadar resmi bir şikâyet başvurusuna konu olmamıştır (Analytical index of the GATT – Article XXI: 605).

III.VI. Rusya'ya Karşı Uygulanan Ticari Tedbirler Özelinde Güvenlik İstisnaları

Yukarıda bahsedildiği üzere, 2014 yılında Ukrayna'da başlayan gelişmeler bağlamında Rusya'nın güvenlik kaygılarıyla transit geçişe dair aldığı önlemler Ukrayna tarafından şikâyet konusu edilmiş, buna karşın Rusya, tedbirlerinin Madde XXI(b)(iii) kapsamında "harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik" zamanlarında alınan tedbirler olduğu savunmasına başvurmuş ve bu savunma panel tarafından kabul görmüştür. 2014 gelişmeleri vesilesi ile, başta ABD ve AB olmak üzere çeşitli devletler de Rusya'ya karşı tedbir uygulamış ve Rusya, bunlarla ilgili DTÖ'de şikâyet süreci başlatma tehdidinde bulunmuş (Russian Today, 18 September 2014), ancak daha sonra Rusya Ekonomik Kalkınma Bakanı DTÖ'nün politik değil ekonomik anlaşmazlıkların çözüm yeri olması nedeniyle panel yoluna başvurmayacaklarını açıklamıştır (Sputnik International, 22 April 2016).

Ukrayna'da 2022 yılındaki gelişmeler bağlamında ise, gerek Rusya gerekse Ukrayna ve müttefikleri tarafından DTÖ tavizlerini devre dışı bırakan çok sayıda ticaret kısıtlayıcı tedbir yürürlüğe konulmuştur. Çalışmamız Rusya'nın DTÖ anlaşmazlıkların halli mekanizmasında başlatabileceği bir şikâyet süreci ile ilgilenmektedir. Nitekim Rusya, kendisine karşı uygulamaya konulan kısıtlamalara karşı bir kez daha DTÖ'de şikâyet süreci işletme tehdidinde bulunmuştur (Politico, 11 March 2022). Ancak işgalin başladığı 24 Şubat 2022'den bu satırların yazıldığı ana kadar henüz DTÖ'ye yansımış bir şikâyet sürecine rastlanmamıştır.⁴⁶

Rusya'nın, 2014-2016 arasındaki gelişmeler kapsamında uygulamaya koyduğu Ukrayna'nın Kazakistan ve Kırgızistan'a yönelik transit geçişine dair kısıtlayıcı tedbirler Ukrayna tarafından DTÖ mekanizmasında şikâyete konu edildiğinde buna karşı yaptığı Madde XXI(b)(iii)'deki "esaslı ulusal güvenlik gerekleri" savunması panel tarafından kabul görmüş idi. Bu defa, Rusya tarafından bir şikâyet mekanizması başlatılması halinde bu savunma kuvvetle muhtemel kendisine karşı yapılacaktır.

⁴⁵ ABD tarafından Küba'ya karşı uygulanan ambargoyu, Küba GATT'ta resmi olarak gündeme getirmemiş, ancak tarife-dışı engeller envanterinde bildirimini yapmıştır. ABD, bu ambargosunu bir BM Güvenlik Konseyi kararı olmadığı için XXI. Maddenin (c) bendine değil, (b) bendine dayandırmıştır (Analytical index of the GATT – Article XXI: 605).

⁴⁶ DTÖ uyuşmazlıklarının güncel durumu için bkz. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/find_dispu_cases_e.htm Erişim tarihi: 06.09.2022.

Öncelikle, siyasal olarak uluslararası toplumda Rusya'ya karşı olan havanın 2014 krizinden oldukça farklı olduğunu belirtmeliyiz. Ukrayna'ya karşı girişilen işgal nedeniyle uluslararası toplumun ağırlıklı bir çoğunluğu Rusya aleyhine dönmüş olup, Rusya uluslararası siyasi ilişkilerde çok sık şahit olmadığımız yaptırım türleri ile (Rus sporcuların spor müsabakalarından men edilmesi, hatta bazı ülkelerde Rus vatandaşlarına karşı resmi veya gayri resmi uygulanan kısıtlamalar gibi) karşı karşıya kalmıştır. Bu durum olası bir DTÖ uyuşmazlığında panel sürecini baskı altına alacaktır. Hâlihazırda ABD'nin son yıllarda DTÖ'ye karşı olan tutumu göz önüne alındığında, panellerden ulusal güvenlik istisnalarına ilişkin olarak yukarıda ele alınan iki içtihadattan oldukça farklı bir tutum ortaya çıkması da muhtemeldir. ABD'nin Trump Yönetimi zamanında Temyiz Organı üyelerinin atanmasına karşı uyguladığı blokajın Biden Yönetimi tarafından hâlâ kaldırılmamış olması bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Bu konuda farazi–spekülatif siyasi bir tartışmaya burada girmemeyi tercih ediyoruz.

Konuya hukuki bir bağlamda baktığımızda ise, panellerin önceki iki içtihadında uyguladığı standartlar göz önüne alınırsa, ambargo uygulayan devletlerin birçoğunun, özellikle de ABD, Avustralya ve Kanada gibi uzak coğrafyadaki ülkelerin, kendilerine karşı Rusya tarafından DTÖ'de başlatılacak bir şikâyet sürecinde, esaslı ulusal güvenlik çıkarlarının korunmasına dayanarak uygulanan tedbirleri ulusal güvenlik çıkarları ile nasıl ilişkilendirecekleri hem tartışma götürür hem de meraka değer bir husustur.

Biraz daha somut olarak, ABD'ye karşı Rusya tarafından başlatılacak bir şikâyet süreci üzerinden ilerleyelim:

Öncelikle, ABD, geçmiş uyuşmazlıklarda üçüncü taraf olarak ortaya koyduğu tutumlar göz önüne alındığında, kuvvetle muhtemeldir ki panellerin ulusal güvenlik çıkarları ile ilişkili konuları yargılama yetkisine itiraz edecektir. Ancak önceki iki uyuşmazlıkta panel ulusal güvenlik gereklerine dayandırılan ticari tedbirlerin DTÖ kurallarına uygunluğunu denetim yetkisi bulunduğunu açık şekilde ortaya koymuş olup, bu konuda geri adım atması beklenmemelidir. Ancak bu durum, özellikle ABD söz konusu olduğunda ve paneller tarafından ulusal güvenlik gerekleri savunması kabul görmediğinde, DTÖ için bir beka sorununa yol açma potansiyeli taşımaktadır.

Diğer taraftan, Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki veto gücü sayesinde kendisine karşı girişilen ambargo kararları bir BM Güvenlik Konseyi Kararı'na dayanmamaktadır. BM Şartı, uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına dair her ne kadar Genel Kurul'a bazı işlevler vermişse de esas olarak barış ve güvenliğin korunmasından Güvenlik Konseyi sorumlu kılınmıştır (BM Şartı Madde 11 ve 24).⁴⁷ Rusya'nın Güvenlik Konseyi'ndeki ayrıcalıklı durumu (veto gücü) nedeniyle oradan Rusya aleyhine bir karar çıkartmak mümkün olmamıştır. Bu kapsamda, ABD'nin kendisine karşı işletilecek bir Rus şikâyetinde, önceki başlıkta açıklanan BM Şartı Madde 103 ve GATT Madde XXI(c) üzerinden savunma yapması olasılığı devre dışı kalmaktadır.

Bu durumda geriye ABD'nin savunma olarak Madde XXI(b)(iii)'ye başvurması seçeneği kalmaktadır. Ulusal güvenlik istisnalarına başarılı şekilde ilk başvuran devletin Rusya olduğu düşünüldüğünde, kendisine karşı aynı savunmanın yapılması ironik olacaktır. Panelin önceki iki içtihadı göz önüne alındığında, Madde XXI(b)(iii), Ukrayna meselesi bağlamında ABD bakımından ispatlanması güç unsurlar ihtiva etmektedir. Yukarıda ifade olunan analitik çerçevenin iki unsuru ABD bakımından zorluk içermektedir. Bunlardan birisi, esaslı güvenlik çıkarlarının yeterli derecede ortaya konulmuş olması (articulation at a sufficient level), diğeri ise, ABD tedbirleri ile esaslı güvenlik çıkarları arasındaki asgari mantık bağının varlığıdır (minimum requirement of plausibility).

Öncelikle, *Russia – Traffic in Transit* davasının panelinin ifade ettiği gibi, “esaslı güvenlik çıkarları” güvenlik çıkarlarına göre daha dar bir kategori olup, bir devletin ülkesinin ve nüfusunun dış tehditlere karşı korunması ve hukuk ve kamu düzeninin sürdürülmesi gibi devletin temel işlevlerine

⁴⁷ Genel Kurul'un ise barış ve güvenliğin korunmasına ilişkin getirilen konularda tavsiye kararı alma yetkisi bulunmaktadır (BM Şartı Madde 11.2). Güvenlik Konseyi, konuyu Genel Kurulu'na havale etmiş, orada 2 Mart 2022 tarihli oylamada 141'e 5 oyla (35 çekimser) Rusya'nın eylemlerinin BM Şartı'nın bir ülkenin ülkesel bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına karşı güç kullanma yasağına aykırı olduğu kabul edilmiş ve Rusya'nın Ukrayna'daki operasyonlarını koşulsuz olarak derhal durdurması talep edilmiştir (UN News, 2 March 2022).

ilişkin çıkarları ifade etmektedir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.130). Bu yaklaşım *Saudi Arabia – IPRs* davasının paneli tarafından da benimsenmiştir (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.249). Ulusal güvenlik çıkarını tanımlamak ilgili devlete kalmaktadır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.131). Ancak ilgili devlet bunu yaparken genel uluslararası hukukun iyi niyet ilkesi (VAHS Madde 31(1) ve 26 ile kodifiye) ile sınırlıdır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.132). İyi niyet yükümlülüğü, Madde XXI istisnalarının GATT yükümlülüklerinden kaçınmak için kullanılmamasını gerektirmektedir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.133). Diğer taraftan, ilgili devletin bir uyuşmazlıkta esaslı güvenlik çıkarının ne olduğunu paneli tatmin edecek derecede ve yeterli açıklıkta (sufficient level of articulation) ifade etmesi gerekmektedir. Bunun düzeyi spesifik olarak uluslararası ilişkilerdeki gerginlik durumuna bağlıdır. Silahlı çatışmadan veya istisnaya başvuran devletin ülkesinde veya yakın çevresinde hukuk ve kamu düzeninin bozulmasından ne kadar uzak bir durum varsa, savunma veya askeri çıkarlar veya hukuk ve kamu düzeninin korunması o kadar açıklıktan uzak olacaktır. Bu durumda istisnaya başvuran devlet esaslı güvenlik çıkarlarını daha ileri bir ayrıntı düzeyinde ifade etmek durumunda kalacaktır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.134).

Bu çerçevede düşünüldüğünde, ABD tarafından, Ukrayna'daki gelişmelerin kendi ülkesinde veya yakın çevresinde hukuk veya kamu düzeninin tehdit altında olduğunun nasıl ortaya konulabileceği merak konusudur. Ukrayna'daki durum ABD'nin hangi "esaslı" güvenlik çıkarını etkilemektedir? Ukrayna'da silahlı bir çatışma olduğu doğrudur ancak ülkesinden uzak bir coğrafyadaki bu durumun ABD'nin hangi "esaslı" güvenlik çıkarlarını, nasıl tehdit ettiği ortaya konulmalıdır. Örneğin Rusya, *Russia – Traffic in Transit* davasında "uluslararası ilişkilerdeki gerginlik" durumunun şikâyetçi taraf Ukrayna'yı kapsıyor olmasına ve Ukrayna ile olan sınırının güvenliğini çeşitli şekillerde etkiliyor olmasına işaret etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.119). Panel, Rusya'nın Rusya – Ukrayna sınır güvenliğine dair açıklamalarını yeterli görmüş ve gerginlik durumunun savaş veya silahlı çatışmanın nüvesine (hard core) çok yakın olduğu sonucuna varmıştır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.136). *Saudi Arabia – IPRs* davasında ise, esaslı güvenlik çıkarlarına ilişkin olarak Suudi Arabistan tarafından, *Russia – Traffic in Transit* davasında Rusya'nınkine oranla daha açık bir ifade ortaya konulmuş olup, Suudi Arabistan esaslı güvenlik çıkarını kendisini terörizm ve aşırılığa karşı korumak olarak ifade etmiştir (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.280). Suudi Arabistan'ın ifade ettiği çıkarlar devletin temel fonksiyonlarına, başka bir ifadeyle, ülkesini ve nüfusunu dış tehditlere karşı savunma ile ulusal hukuk ve kamu düzeninin korunmasına ilişkin idi (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.280). Panel, Suudi Arabistan'ın bu açıklamasını "asgari düzeyde tatmin edici (minimally satisfactory)" bulduğu için yeterli görmüştür (Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.281). Görüldüğü üzere, panel çok yüksek bir standart aramamıştır ancak ABD'nin böyle bir davada bu kadarını bile getirebileceği şüphelidir.

İkinci olarak, ABD Ukrayna'daki durumun esaslı güvenlik çıkarlarını etkilediğini asgari düzeyde açıklasa bile, bu defa uygulamaya koyduğu tedbirlerle esaslı güvenlik çıkarlarının korunması arasındaki mantık ilişkisini göstermek durumundadır. Örneğin, Rusya'dan ABD'ye alkollü içeceklerin, endüstriyel olmayan elmasların, balık ve deniz ürünlerinin, vb. malların ithalinin yasaklanması⁴⁸ ABD'nin hangi esaslı güvenlik çıkarını korumaya hizmet etmektedir?

Bu gibi durumların değerlendirilmesine yönelik olarak ilgili DTÖ antlaşmalarında herhangi bir standart getirilmemiş olup, panel, tedbir ile esaslı güvenlik gereği arasında asgari bir mantık bağı (minimum requirement of plausibility) aramaktadır (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.138, 139, 145; Saudi Arabia – IPRs: parag. 7.242, 284, 285, 286, 288, 293). *Russia – Traffic in Transit* davasında şikâyet konusu olan Rus tedbirleri, Ukrayna'dan Kazakistan ve Kırgızistan'a Rusya – Ukrayna sınırı boyunca karayolu ve demiryolu transit geçişini sınırlandırmakta, yerine bu trafiğin Belarus üzerinden yürütülmesi ile özel kontrol noktalarında kimlik mühürleri (identification seals) ve kayıt kartlarına (registration cards) dair ilave koşullar getirmekteydi. Belirli ürün grupları için ise, istisnai bir izin olmadığı müddetçe tümünden bir transit geçiş yasağı koymaktaydı (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.140). Ukrayna bu tedbirlerin, kendisinin AB ile ortaklık antlaşması yapmasına karşı

⁴⁸ ABD Başkanlık Karamamesi (Executive Order), 11 Mart 2022.

bir Rus misillemesi olduğunu iddia etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.141). Panel, bütün bu Rus tedbirlerinin Ukrayna'daki siyasi gelişmeler, ardından silahlı çatışma ortamı, ilgili BM kararları, karşılıklı ve uluslararası yaptırımlar, transit geçişin Rusya'nın uyguladığı yaptırımlara (ithalat kısıtlaması) dair olması, vb. birçok husus ile olgusal ilişkisine değinerek, şikâyet konusu tedbirlerin 2014 yılında başlayan “uluslararası ilişkilerde gerginlik durumu” ile arasında mantık bağı bulunduğunu ve Rusya'nın bu tedbirleri, gerginlik durumu nedeniyle esaslı ulusal güvenlik çıkarlarını korumak için almış olduğunu düşünmenin akla uygun olduğunu ifade etmiştir (Russia – Traffic in Transit: parag. 7.142–145).

Saudi Arabia – IPRs davasında ise, Suudi Arabistan Katar'a karşı terörizm ve aşırılık faaliyetlerinin neden olduğu esaslı güvenlik çıkarlarını korumak gerekçesiyle Katar uyrukluların Suudi ülkesine girişini engelleyeme yönelik tedbirler (anti-sympathy measures) uygulamaya koymuştur. Bu tedbirlerin bir parçası olarak beIN yayın şirketinin lisanslı medya içeriğinin dağıtımının ve parasal işlemlerinin engellenmesi gibi uygulamalar yapılmıştır. Ayrıca, beIN firmasının fikri mülkiyet haklarını takip etmek üzere avukatlık hizmetlerine ve Suudi hukuksal ve idari çözüm mekanizmalarına erişimi de engellenmiştir. Panel, Suudi tedbirlerinin terörizm ve aşırılık tehditlerine karşı Suudi nüfusunun, hükümet kuruluşlarının ve ülkesinin korunmasını sağlamaya çalıştığını, bu esaslı güvenlik gereklerinin bir yolunun Suudi ve Katar nüfusu ve kurumları arasındaki etkileşimi ve irtibatı kesmek olduğunu tespit ettikten sonra (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.284), fikri mülkiyet haklarını takip etmeyi mümkün kılacak araçlara erişimin engellenmesinin “esaslı güvenlik gerekleri ile asgari bir mantık bağı”nın bulunup bulunmadığı sorusunun cevabını aramıştır (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.285). Bu kapsamda, panel, mahkemelere ve idari kurumlara erişimin engellenmesinin Katar uyruklularla irtibatın kesilmesine dair şemsiye politikanın bir parçası olduğuna ve tedbirler ile esaslı güvenlik gerekleri arasında mantık bağının bulunduğuna karar vermiştir (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.286–288). Ancak panel aynı bağı, beIN firmasının (ve üçüncü ülke firmalarının) medya içeriklerinin beoutQ tarafından korsan olarak yayınlanmasına karşı TRIPS Antlaşması Madde 61 gereğince Suudi Arabistan'ın gerekli cezai takibatı yapmamasında görmemiştir (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.289). Neticede Suudi Arabistan'ın “anti-sympathy” tedbirlerine karşı ulusal güvenlik istisnası savunması kabul görmüş, buna karşın fikri mülkiyet haklarının korunmasına yönelik gerekli koruyucu tedbirleri almaması ve cezai takibatı gerçekleştirmemesi esaslı güvenlik gereklerine hizmet etmediğinden istisnadan yararlandırılmamış ve hukuka aykırı bulunmuştur (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 8.1).

Bütün bu hususlar çerçevesinde, Rusya'ya karşı uygulanan ticaret kısıtlayıcı tedbirler DTÖ'de Rusya tarafından şikâyete tabi tutulduğunda savunma olarak Madde XXI(b)(iii) koşullarının karşılandığının özellikle uzak coğrafyadaki ABD, İngiltere, Japonya, Kanada, Avustralya gibi ülkeler bakımından ispatlanması oldukça güç görünmektedir. Ancak, Ukrayna'daki gerginlik durumundan doğrudan etkilenen Romanya, Polonya ve Baltık ülkeleri gibi ülkelerin durumunun esaslı güvenlik çıkarlarını tanımlama ve aldıkları tedbirlerin esaslı güvenlik çıkarları ile mantık bağı kurma konusunda daha müsait olduğunu söyleyebiliriz. Madde XXI(b)(iii)'nin diğer unsurları olan uluslararası nitelikte bir gerginlik durumunun varlığı ise şüphe bırakmayacak kadar açıktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Uluslararası ilişkilerde ticaret ile siyaset her zaman birbirinden etkilenmiştir. Hâkim görüş, güvenlik konularının ticari konulara göre öncelikli olduğu yönündedir. Aynı devlet iradesinin ürünü olan ticari ve siyasi konulara dair uluslararası düzenlemelerde siyasi konuları devletler kendi varlıklarının devamı için hayati önemde görmektedirler. Bu durum GATT/DTÖ antlaşmaları için de böyle olmuştur. DTÖ hukukunda ticaret-dışı çıkarların korunmasına dair tedbirler DTÖ disiplinlerinden istisna tutulmuştur. Ulusal güvenlik çıkarlarının korunmasına yönelik ulusal tedbirler de bu kapsamdadır. Buna göre, normalde DTÖ hukukuna aykırı olabilecek bir tedbir belirli koşulları sağlıyorsa hukuka uygun hale getirilme yükümlülüğünden kurtulmaktadır. Bu şekilde, liberal ticaretin

geliştirilmesi hedefi ile devletlerin ticaret-dışı çıkarlarına ilişkin özerkliği arasında bir denge gözetilmiştir.

Uzunca bir zaman devletler tarafından oldukça ihtiyatla yaklaşıl原因 ulusal güvenlik istisnaları, son yıllarda uluslararası ilişkilerde artan siyasal gerilimlerin bir sonucu olarak eskisine oranla daha sıkça gündeme gelmeye başlamıştır. Öyle ki, DTÖ panelleri tarafından yakın tarihli iki uyuşmazlıkta (*Russia – Traffic in Transit* ve *Saudi Arabia – IPRs* davaları) GATT ve TRIPS Antlaşması'nın güvenlik istisnalarına dair kuralları ilk defa olarak içtihadı bağlanmıştır. Güvenlik istisnaları son olarak ise, Rusya'nın Ukrayna topraklarına yönelik silahlı saldırısı nedeniyle Rusya'ya karşı uygulamaya konulan ticaret kısıtlayıcı tedbirlerin DTÖ hukukuna uygunluğuna ilişkin olarak gündeme gelmiştir. Tedbir uygulayan ülkeler DTÖ güvenlik istisnalarının tedbirleri meşrulaştırdığını iddia etmektedirler. Bu kapsamda, Rusya'nın kendisine karşı uygulanan ambargo kapsamındaki tedbirlerin bir kısmını DTÖ kurallarına aykırılık iddiası ile DTÖ anlaşmazlıkların halli mekanizmasına taşıması halinde şikâyet edilen devletlerin ulusal güvenlik istisnalarına dayanarak sorumluluktan kurtulabileceği öne sürülmektedir. Çalışmamızda bunun koşulları ve uygulamaları incelenmiştir.

Tedbiri sorgulanan devletler genelde güvenlik meselelerini içeren hususların DTÖ yargısının yetki alanı dışında kaldığını öne sürmüşlerdir. Bu iddia, anılan iki davada panel tarafından reddedilmiştir. Paneller, güvenlik istisnalarına dayanarak alınan DTÖ–aykırı tedbirlerin istisna hükümlerini karşılayıp karşılamadığını değerlendirme yetkisini DTÖ hukukunun ve genel uluslararası hukuk kuralları ile teamüllerinin kendilerine verdiği karar kılmışlardır. Böylece, bu iki uyuşmazlığın en önemli sonucu güvenlik çıkarlarına dayanarak alınan ulusal tedbirlerin DTÖ yargısının denetimine tabi olduğunun açıklığı kavuşturulması olmuştur.

Panel, *Russia – Traffic in Transit* davasındaki analitik çerçeveyi *Saudi Arabia – IPRs* davasında neredeyse aynen tekrarlamıştır. İlkinde GATT Madde XXI(b)(iii) hükümleri, ikincisinde TRIPS Antlaşması Madde 73(b)(iii) hükümleri uygulanmıştır. Bu iki hüküm aynı şekilde kaleme alınmıştır. Bu özdeşliğe karşın, GATT ile TRIPS Antlaşması farklı kontekt, amaç ve hedeflere sahiptir. Buna rağmen, panel *Russia – Traffic in Transit* davasında GATT Madde XXI(b)(iii) için geliştirilen analitik yaklaşımı, gerekçesine dair herhangi bir açıklamaya girişmeden *Saudi Arabia – IPRs* davasında TRIPS Antlaşması Madde 73(b)(iii) için de uygulamayı uygun görmüştür (*Saudi Arabia – IPRs*: parag. 7.230, 231, 241).⁴⁹ Bu çerçevede, üye devletlere harp veya uluslararası ilişkilerde öteki türlü gerginlik zamanlarında esaslı güvenlik çıkarlarının korunması bakımından gerekli tedbirleri alma hakkı tanınmıştır. Esaslı güvenlik çıkarlarını tanımlama ve bunları korumak için hangi tedbirin gerekli olduğunu takdir etme yetkisinin ilgili üye devlette olduğu ancak bunun kullanımının iyi niyet ilkesinin gerekleri çerçevesinde olması gerektiği paneller tarafından teyit edilmiştir. Buna göre, istisna, herhangi bir güvenlik çıkarı değil, “esaslı” güvenlik çıkarlarının korunması söz konusu olduğunda uygulanabilmektedir. Panel, güvenlik çıkarının esaslı olması için “ülkeye ve nüfusa karşı dış tehditler, savunma, askeri çıkarlar veya hukuk ve kamu düzeni” gibi çeşitli unsurların etkilenmesine işaret etmiştir. Panelin inceleme standardına göre ise, güvenlik istisnasına başvuran ülke, esaslı güvenlik çıkarlarını yeterli derecede ifade etmeli (*articulation at a sufficient level*) ve tedbirler ile esaslı güvenlik çıkarları arasında asgari bir mantık bağı bulunduğunu (*minimum requirement of plausibility*) göstermelidir.

DTÖ panelleri, güvenlik istisnalarını düzenleyen hükümlerdeki koşulların karşılanıp karşılanmadığını değerlendirmede yargı yetkisini teyit etmekle birlikte, konunun devletler bakımından hassasiyetine binaen görece daha hafif bir test uygulamayı tercih etmişlerdir. Her iki davada panel, güvenlik istisnalarına dayanan savunmaları kabul etmiş olsa da bu istisnaları oldukça dar yorumlama yoluna gitmiş ve böylece oldukça sınırlı koşullarda kabul etmiştir. Bunda özellikle ABD gibi büyük bir ekonomik ve siyasal gücün son yıllarda DTÖ yargısının yetkisini sorgulayan hatta temyiz mekanizmasını kilitleyen tutumunun etkili olduğu değerlendirilebilir. Bu bakımdan güvenlik istisnaları

⁴⁹ Oysaki başka antlaşmalar bakımından, özdeş şekilde düzenlenen hükümlerin tek tip bir yoruma tabi tutulmasının zorunlu olmadığı ve farklı kontektlerde farklı değerlendirilmesi gerektiği daha önce içtihadı bağlanmıştır (bkz. *Japan – Alcoholic Beverages II*: 21, 26; *EC – Trademark and Geographical Indications*: parag. 7.247).

uluslararası ticaret sisteminin selameti açısından iki ucu keskin bıçak gibidir. Özellikle, Rusya'nın olası bir şikâyeti sürecinde ABD gibi bir ülkenin “ulusal güvenlik gerekleri” savunmasının reddi ABD'nin sistemi tümden terk etmesine neden olabilir. Rusya, belki Ukrayna'daki işgalin başlarında uluslararası kamuoyunda aleyhine olan sert hava nedeniyle şu ana kadar kendisine karşı uygulanan ticaret tedbirlerini DTÖ şikâyet mekanizmasına götürmemiştir. Ancak, savaşın uzaması ve algının normalleşmesi ile ilk zamanlardaki sıcaklığının azalması Rusya'yı bir DTÖ şikâyet süreci başlatmaya teşvik edebilir. Güvenlik kaygılarıyla alınan ticaret tedbirlerinde devletlerin son derece dikkatli davranması ve mümkün olduğu kadar anlaşmazlıkların müzakere yoluyla çözülmesi uluslararası ticaret sisteminin sürdürülmesi bakımından önem taşımaktadır. Bununla bağlantılı olarak bir yazar, güvenlik istisnalarının *self-judging* (kendi kendine hüküm verme) yapısının istisnalara çok nadir, akıllıca ve iyi niyetle başvurulması yönündeki bir anlayışın varlığıyla dengelendiğini belirtmektedir (Alford, 2011: 758). Yargı yetkisi konusunda, mevcut küresel ekonomik yönetim (global governance) sistemine yönelik, uluslararası siyasi uyuşmazlıklar için BM gibi global forumlar bünyesinde etkili bir çözüm mekanizması geliştirecek veya DTÖ AHM'yi tek taraflı ekonomik tedbirlerin meşruiyetine karşı itiraz için kullanılabilir duruma getirecek reform önerileri de bulunmaktadır ((Neuwirth & Svetlicinii, 2016: 239) ancak çok olağanüstü şartlar gelişmedikçe bu tür yeni kurumsal yapılanmalar konusunda devletler arasında konsensüs sağlamanın ne kadar zor olduğuna önceki tecrübelerimizden aşınayız.

KAYNAKÇA

- ABD Başkanlık kararnamesi (Executive Order), 11 Mart 2022 (Erişim adresi: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2022/03/11/executive-order-on-prohibiting-certain-imports-exports-and-new-investment-with-respect-to-continued-russian-federation-aggression/> Erişim tarihi: 02.08.2022)
- Alford, R.P. (2011). The self-judging WTO security exception. *Utah Law Review*, (3), 697–759.
- Analytical index of the GATT – Article XXI (Erişim adresi: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/gatt_ai_e/art21_e.pdf Erişim tarihi: 30.04.2022)
- Brown, C. (2007). *A common law of international adjudication*. Oxford: Oxford University Press.
- Cann, W.A. Jr. (2001). Creating standards and accountability for the use of the WTO security exception: Reducing the role of power-based relations and establishing a new balance between sovereignty and multilateralism. *Yale Journal of International Law*, (26), 413–485.
- Cho, S. (1998). GATT non-violation issues in the WTO framework: Are they the Achilles' Heel of the dispute settlement process?, *Harvard International Law Journal*, 39(2), 311–355.
- DTÖ Dokümanı, WT/DSB/M/403: DSB minutes of the meeting held in the Centre William Rappard on 23 October 2017, WT/DSB/M/403. (Erişim adresi: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S005.aspx Erişim tarihi: 27.07.2022)
- DTÖ Dokümanı, WT/DSB/M/442: Minutes of DSB meeting held in the Centre William Rappard on 29 June 2020. (Erişim adresi: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DSB/M442.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 24.07.2022)
- Focus GATT (GATT News Letter) 71, May-June 1990. (<https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/GATTFOCUS/71.pdf> Erişim tarihi: 09.03.2023)
- Gallagher, P. (2002). *Guide to dispute settlement*. The Hague: Kluwer Law International.
- GATT Dokümanı, C/M/188: Minutes of meeting held in the Centre William Rappard on 29 May 1985. (Erişim adresi: <https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/C/M188.PDF> Erişim tarihi: 30.04.2022)
- GATT Dokümanı, L/4250: Circulation of the notification by Sweden on the introduction of a global quota system for leather shoes, plastic shoes and rubber shoes, 17 November 1975. (Erişim adresi: <https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L4399/4250.PDF> Erişim tarihi: 19.05.2022)
- GATT Dokümanı, L/5426: Decision concerning article XXI of the General Agreement, 30 November 1982. (Erişim adresi: <https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/L5599/5426.PDF> Erişim tarihi: 19.05.2022)

- Hahn, M.J. (1991). Vital interests and the law of the GATT: An analysis of GATT's security exception. *Michigan Journal of International Law*, 12(3), 558–620.
- Jackson, J.H. (1997). *The world trading system, law and policy of international economic relations (second edition)*, Cambridge (MA): The MIT Press.
- Jacobs, F. G. (1969). Varieties of approach to treaty interpretation: With special reference to the Draft Convention on the Law of the Treaties Before the Vienna Diplomatic Conference, *International and Comparative Law Quarterly*, 18(2), 318–346.
- Kaya, T. (2017). DTÖ anlaşmalarındaki yükümlülüklerden kaçınmaya olanak sağlayan istisna hükümleri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 169–192 .
- Kennedy, K.C. (1987). The accession of the Soviet Union to GATT. *Journal of World Trade*, 21(2), 23-39.
- Lindsay, P. (2003). The ambiguity of GATT article XXI subtle success or rampant failure? *Duke Law Journal*, 52(6), 1277–1313.
- Los Angeles Times, 25 August 1986 (Soviets in GATT? Erişim adresi: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-08-25-me-16126-story.html> Erişim tarihi: 09.03.2023).
- Mitchell, A. D., & Heaton, D. (2010). The inherent jurisdiction of WTO tribunals: The select application of public international law required by judicial function. *Michigan Journal of International Law*, 31(3), 559–619.
- Neuwirth, R.J., & Svetlicinii, A. (2016). The current EU/US-Russia conflict over Ukraine and the WTO: a preliminary note on (trade) restrictive measures. *Post-Soviet Affairs*, 32(3), 237–271.
- Özel Özcan, M.S. (2019). 2000 yılı sonrası Rusya Federasyonu'nda büyük güç statüsünün sorgulanması. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 21(2), 177–196.
- Pauwelyn, J. (2001). The role of public international law in the WTO: How far can we go? *The American Journal of International Law*, 95(3), 535–578.
- Pauwelyn, J. (2003). *Conflict of norms in public international law How WTO relates to other rules of international law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pauwelyn, J., Trachtman, J. P., & Steger, D. P. (2004). [The jurisdiction of the WTO is limited to trade]. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 98, 135–146. <http://www.jstor.org/stable/25659908>
- Politico, 11 March 2022 (Russia has threatened to sue countries that decide to suspend its most-favored-nation status at the WTO. Erişim adresi: <https://www.politico.eu/article/remove-russia-trade-privilege-what-need-know/> Erişim tarihi: 05.04.2022).
- Russian Today, 18 September 2014 (Sanctions against Russia ‘violates’ core principles of WTO – Putin. Erişim adresi: <https://www.rt.com/business/188772-sanctions-russia-protect-economy-putin> Erişim tarihi: 05.04.2022).
- Schott, J.J. (1986, September 1). The Soviet Union and the GATT. *Washington Post*. Erişim adresi: <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1986/09/01/the-soviet-union-and-the-gatt/ca6362b6-5cbf-4824-871e-20672e130ae7/> Erişim tarihi: 09.03.2023.
- Scwarzenberger, G. (1966). *The principles and standards of international economic law*. Leyden: A.W. Sijthoff.
- Sputnik International, 22 April 2016 (Russia rules out appealing to WTO over Western sanctions. Erişim adresi: <https://sputniknews.com/politics/201604221038475089-russia-wont-appeal-wto-sanctions/> Erişim tarihi: 05.04.2022).
- Third Party Executive Summary of the USA, Russia – Measures concerning traffic in transit, WT/DS512, February 27, 2018 (Erişim adresi: <https://ustr.gov/sites/default/files/enforcement/DS/US.3d.Pty.Exec.Summ.fin.%28public%29.pdf> Erişim tarihi: 26.07.2022)
- UN News, 2 March 2022 (General Assembly resolution demands end to Russian offensive in Ukraine. Erişim adresi: <https://news.un.org/en/story/2022/03/1113152> Erişim tarihi: 02.08.2022).
- Van Damme, I. (2009). *Treaty interpretation by the WTO Appellate Body*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Den Bossche, P. (2005). *The law and policy of the World Trade Organization*. New York: Cambridge University Press.
- Voon, T. (2019). Can international trade law recover? The security exception in WTO law: Entering a new era. *American Journal of International Law*, (113), 45–50.

Yılmaz, M. (2020). Dünya Ticaret Örgütü hukuku bakımından uluslararası ticarete güvenlik istisnası. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1), 249–304.

Zhou, J. (2020). New WTO ruling on national security in Qatar – Saudi Arabia Case and its impact on South Korea – Japan dispute, *American Society of International Law*, 24(22). (Erişim adresi: <https://www.asil.org/insights/volume/24/issue/22/new-wto-ruling-national-security-qatar-saudi-arabia-case-and-its-impact> Erişim tarihi: 29.07.2022)

EK: ATIF YAPILAN ULUSLARARASI DAVALAR

GATT davaları:

US – Nicaraguan Trade: *United States – Trade measures affecting Nicaragua (Nicaragua v. United States) (1986)*. Unadopted GATT Panel Report, L/6053, circulated on 13 October 1986.

US – Sugar Quota: *United States – Imports of sugar from Nicaragua (Nicaragua v. United States) (1984)*. GATT Panel Report, L/5607, BISD 31S/67.

DTÖ davaları:

EC – Bananas III: *European Communities – Regime for the importation, sale and distribution of bananas (Ecuador, Guatemala, Honduras, Mexico, United States v. European Communities) (1997)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS27/AB/R.

EC – Trademark and Geographical Indications: *European Communities – Protection of trademarks and geographical indications for agricultura products and foodstuffs (Australia v. European Communities) (2005)*. WTO Panel Report, WT/DS290/R.

Japan – Alcoholic Beverages II: *Japan – Taxes on alcoholic beverages (European Communities v. Japan) (1996)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS8/AB/R, WT/DS10/AB/R, WT/DS11/AB/R.

Korea – Dairy: *Korea – Definitive safeguard measure on imports of certain dairy products (European Communities v. Republic of Korea) (1999)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS98//AB/R.

Mexico – Corn Syrup: *Mexico – Anti-dumping investigation of high fructose corn syrup from the United States (Recourse to Article 21.5 by the United States) (United States v. Mexico) (2001)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS132/AB/RW.

Mexico – Taxes on Soft Drinks: *Mexico – Tax measures on soft drinks and other beverages (United States v. Mexico) (2006)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS308/AB/R.

Russia – Traffic in Transit: *Russia – Measures concerning traffic in transit (Ukraine v. Russia) (2019)*. WTO Panel Report, WT/DS512/R.

Saudi Arabia – IPRs: *Saudi Arabia – Measures concerning the protection of intellectual property rights (Qatar v. Saudi Arabia) (2020)*. WTO Panel Report, WT/DS567/R.

US – Gambling: *United States – Measures affecting the cross-border supply of gambling and betting services (Antigua and Barbuda v. United States) (2005)*. WTO Appellate Body Report, WT/DS285/AB/R.

UAD ve diğer uluslararası mahkemelerdeki davalar:

Nuclear Tests: *Nuclear tests case (Australia v. France) (1974)*. Judgement of International Court of Justice of 20 December 1974. (<https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> Erişim tarihi: 26.07.2022)

Prosecutor v. Tadic: *Prosecutor v. Tadic (1995)*. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, No. IT-94-1-AR72. (<https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> Erişim tarihi: 26.07.2022)

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 407-429

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 407-429

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1160048

Geliş Tarihi / Received: 07.10.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 03.04.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

TÜKETİCİLERİN SOKAK LEZZETİ TERCİHLERİNDE SATICILARININ MARKA BİLİNİRLİĞİ ALGILARININ ETKİSİ: YOUTUBERLARIN ARACI ROLÜ¹

Nuri AVCI ²

Öz

Günümüzde iş yaşam dengesi, “zamanındalık” ve “yeterlilik” kavramları etrafında şekillenmekte, çalışanın günü adeta bir yarış içinde geçmektedir. Gündelik yaşamda, zaman önemli bir denge aracı olmaktadır. Sokak lezzetleri her yerde ve her zaman kolay erişebilirlik yönüyle bu ihtiyacı fazlasıyla karşılamaktadır. Yeterlilik olgusu ise, gittikçe artan hayat pahalılığı nedeniyle insanların ucuz, lezzetli ve doyurucu gıdaya erişimini öncelikli bir konu haline getirmektedir. Bu çalışmanın amacı; tüketicilerin sokak lezzeti tercihlerinde youtuberlığın rolü ve etkisini ortaya koymaktır. Araştırma nicel araştırma deseninde planlanmış ve internet üzerinden yürütülmüştür. Araştırma için geliştiren anket formu, LinkedIn sosyal medya platformu üyeleri arasından yargısal örnekleme ile seçilen farklı organizasyonların insan kaynakları departmanlarında insan kaynakları profesyoneli olarak çalışan ve sokak lezzetlerini sıkça deneyimleyen 400 kişiyle bir mail ekinde paylaşılmış ve 196 katılımcıdan dönüş sağlanmıştır. Veri toplama aracı olarak geliştirilen anket formu; Kişisel Bilgiler, Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği; Tüketiciler Marka Tercih Ölçeği ile Youtuber Algı Ölçeğinden oluşmaktadır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre; tüketicilerin sokak lezzeti tercihleri ile satıcıların marka bilinirlik algıları arasında olumlu ve anlamlı ilişki bulunmaktadır. Youtuberların bu ilişkide olumlu ve anlamlı katkısı olmakla birlikte aracılık rolü tanımlanamamıştır.

Anahtar Kelimeler : Sokak Lezzeti Satıcısı, Marka Bilinirliği, Marka Tercih, Youtuber Aracı Rolü.

JEL Sınıflandırması : L23, L66, M1, O17.

¹ Çalışma için, İstanbul Okan Üniversitesi Etik Kurulundan 23.02.2022 tarih ve 150 sayılı etik kurul izni alınmıştır.

² Dr., navci1959@gmail.com, ORCID:0000-0001-8864-9274.

Atıf/Citation (APA 6):

Avci, N. (2023). Tüketicilerin sokak lezzeti tercihlerinde satıcılarının marka bilinirliği algılarının etkisi: Youtuberların aracı rolü. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 407-429. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1185639>.

THE EFFECT OF CONSUMERS' PERCEPTIONS ABOUT BRAND AWARENESS OF STREET FLAVORS ON STREET FLAVORS PREFERENCES: THE MEDIATIONAL ROLE OF YOUTUBERS

Abstract

Today, work-life balance is shaped around the concepts of "timeliness" and "competence". The day passes as if in a race. In daily life, time is an important balance tool. Street Its flavors are more than enough to meet this need in terms of easy accessibility anywhere and anytime. The concept of sufficiency, on the other hand, makes it a priority for people to access cheap, tasty and satisfying food due to the increasing cost of living. The aim of this study; is to reveal the role and effect of youtubers on consumers' street taste preferences. The research was planned in a quantitative research design and conducted over the internet. The questionnaire developed for the research was shared with 400 people who work as human resources professionals in the human resources departments of different organizations selected by judgmental sampling among the members of the LinkedIn social media platform and who frequently experience street flavors in an e-mail attachment, and 196 participants were returned. The questionnaire form developed as a data collection tool which consists of Personal Information, The Consumer Oriented Brand Equity Scale, Consumer Brand Preference Scale and Youteber Perception Scale. According to the findings obtained from the research; There is a positive and significant relationship between consumers' street taste preferences and sellers' brand awareness perceptions. Although youtubers have a positive and significant contribution to this relationship, their mediating role has not been defined.

Keywords : Street Flavors Sellers, Brand Awareness, Brand Preference, Youtubers

JEL Classification : L23, L66, M1, O17

GİRİŞ

Günümüz kent yaşamında ve çalışma biçiminde zaman ve yaşam maliyetleri insanlar için iki ayrı duyarlılık alanını oluşturmaktadır. İnsanların günlük davranışları bu iki kavram etrafında şekillenmektedir. Özellikle ev dışında geçen öğle yemeği zamanları, çalışan insanlarca ayaküstü atıştırma şeklinde kısa süreli yoğunluk içinde geçmektedir. Sokak lezzetleri kolay erişebilirlik, her yerde yaygın şekilde bulunabilirlik ve restoran tercihine göre nispeten daha ucuz olması yüzünden yaygın şekilde tercih edilmektedir.

Sokak lezzetlerine tüketici yönelişini yalnızca ucuzluk ve kolay erişebilirlik ile açıklanması dar bir bakış açısını yansıttığı düşünülmektedir. Bunun yanında müşteri damak tadını yerellik ve otantikliği öncelikleyen ve sunum ve ürün özellikleri, sokak lezzetlerini sosyal bir fenomen haline dönüştürmektedir. Çoğu tüketici için sokak lezzeti deneyimi bir sosyalleşme aracı olarak da görülmektedir.

Çalışmada öncelikle konunun kavramsal ve kuramsal çerçevesi betimlenecektir. Değişkenler arası ilişkinin biçimi, literatürde daha önce yapılmış çalışmalara dayalı olarak tanımlanacaktır. Literatür bağlamında oluşan kanaatler ışığında araştırmanın hipotezleri ve modeli belirlenecektir. Çalışmada kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlikleri tespit edildikten sonra uygun analiz araçları ile yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular tartışılacak ve ulaşılan sonuçlara dayalı öneriler sıralanacaktır. Literatürde sokak lezzetleri konusunu inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin burada Ayas (2012)'in genç nüfusun marka tercihinde etkili olan unsurları inceleyen çalışmasını; Zhang ve Kim (2013)'in tüketici satın alma niyeti üzerinde Youtuberların etkisini; Labrecque (2014)'in Youtuberların tüketici marka tercihi üzerindeki etkilerini; Yıldız (2015)'in tüketici marka tercihi unsurlarını; Briliana vd. (2020)'in tüketici sokak lezzeti tercihlerini etkileyen faktörleri; Correa vd. (2020)'in tüketici – youtuber etkileşimini ve Kusumawardhy (2021)'in Covid19'un tüketicilerin koruyucu ürün satın alma niyeti üzerinde youteberların etkisini inceleyen çalışmaları ile Antakya, Adana, Gaziantep, İzmir gibi

destinasyonlarında sokak lezzetlerini tanıtıcı çalışmaları anmak gerekmektedir. Mevcut çalışmalar daha ziyade tüketici marka tercihi, satın alma niyeti ve marka bağlılığı üzerinde odaklanmaktadır. Günümüzde sokak lezzetleri alanında tanınırlığı ve etkinliği artan youtuberların alandaki rolünü betimleyen yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma tüketicilerin sokak lezzeti tercihlerinde youtuberların aracılık rolünü tanımlayarak önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.I. Sokak Lezzeti

Dünya Gıda Örgütü (FAO) sokak lezzetlerini, kamuya açık yerleşim bölgelerinde satıcılarca hazırlanarak ücret karşılığı müşteriye sunulan yiyecek ve içecekler olarak tanımlamaktadır (FAO, 1989). Bu tanıma Türkiye'deki sokak lezzeti için tüketici davranışına bakarak "tüketicinin arzu ve isteğine göre anında hazırlanan" yiyecek ve içecekler boyutunu eklemek uygun olacaktır. Sokak lezzeti geçmişten geleceğe; her gelir grubuna, her kesime, her yaşam biçimine, lezzet düşkünü gurme karakterli, sosyalleşme gereksinimi duyan yerelliği öncelikleyen tüketici tipine uygun bir beslenme tarzı olmaktadır. Yeni yaşam biçimleri insanları sokakta beslenmeye zorlamakta ve dışarıda yemek yeme alışkanlığının yaygınlaşmasına neden olmaktadır (Sezgin & Şanlıer, 2016). FAO'ya (2007) göre, dünya nüfusunun 1/3'ünden fazlası sokak lezzeti tüketmektedir. Gelecek yıllarda da bu yöneliş artma eğilimindedir (Nyaja, 2014). Sokak lezzetinde, McDonaldlaşmanın kullandığı makine dili yerini zengin, otantik üslup ve tarzlara bırakmaktadır. Günümüz yaşam biçiminde iş yaşam dengesi sağlamada "zamanındalık" ve "yeterlilik" kavramları öne çıkmaktadır. Adeta bir yarış içinde geçen gündelik yaşamda, zaman önemli bir denge aracı olmaktadır. Sokak lezzetleri her yerde ve her zaman kolay erişebilirlik yönüyle bu ihtiyacı fazlasıyla karşılamaktadır. Yeterlilik olgusu ise, gittikçe artan hayat pahalılığı nedeniyle insanların ucuz, lezzetli ve doyurucu gıdaya erişimini öncelikli bir konu haline getirmektedir. Aile ilişkilerini güçlendirme ve sosyalleşmeyi artırmada belirli periyotlarda da olsa dışarıda yeme alışkanlığı, bir sosyal statü aracı olmaktadır. Çoğu ülke ve şehir kendine özgü sokak lezzetleri ile anılmaktadır. Örneğin Türkiye'nin kebabları (Adana, Urfa, Antep ve Mardin'in kebabları), Meksika'nın tacosu ABD'nin hot dogu, Japonya'nın takoyası Hindistan'ın samosası mahalli sokak lezzeti örneği (Kraig & Sen, 2013) olarak dünyaca bilinirliğe ulaşmışlardır. Sokak satıcılarına yerel yönetimlerin kentsel doku ve estetiği koruma kaygısıyla uyguladıkları bazı kısıtlamalar dışında, insan yoğunluğunun fazla olduğu her yerde rastlamak olasıdır. Ürettikleri yiyecekleri pratik ve düşük maliyetli çeşitli tabla ve tezgahlarda satmaktadırlar (Steyn & Labadarios, 2011). Ülkemizde çoğu restoran sahibinin geçmişinde sokak lezzetçiliği bulunmaktadır.

Sokak lezzetleri, diğer yandan istihdam edilemeyen ev kadınlarının aile ekonomisine önemli bir katkı sunmalarına da olanak vermektedir. Sezgin ve Şanlıer (2016), sokak lezzetlerinin ülkelerde, otantiklik ve tarihsel nostalji bağlamında, bir tür kültür elçiliği rollerine dikkat çekmektedirler.

I.II. Tüketici Temelli Marka Değeri

Sokak lezzetlerinin tüketici temelli marka değeri, tüketicinin sokak lezzetini deneyimlemesinin simgesel ve işlevsel yararlarının bütünü (Vazquez ve ark., 2002:28); tüketicinin sokak lezzeti hakkındaki kalite ve lezzet algısının oluşturduğu çağrışım ve farkındalığın sonucu sunulan ürünün tüketici nezdindeki artı değer veya faydalarıdır (Yoo ve ark., 2000:195). Aaker (1991)'e göre tüketici temelli marka değeri; marka ismi farkındalığı, marka çağrışımları, markadan algılanan kalite ve marka sadakati boyutlarından oluşan, kuruluşun müşterilerine arz ettiği mal ve hizmetlerin fiyatlamasında etkili olan marka adı ve simgesi gibi ürünü diğerlerinden farklılaştırıcı nitelikleriyle ilgili varlık ve yükümlülüklerin bütünüdür. Çalışmada bu boyutları içeren ölçüm aracı kullanılacaktır.

Sokak lezzeti farkındalığı diğer bir tanımla marka bilinirliği; tüketicinin deneyimlediği sokak lezzetini tanıma ve anımsama yeteneğidir (Pappu ve Quester, 2006). Sokak lezzeti marka çağrışımları

tüketiciler için bir hafıza kartı gibidir. Bu kart, marka bilgilerini belleklerine kaydetmek, örgütlemek, anımsamak ve satın alma davranışına yardım etmek amacıyla kullanılmaktadır (Aaker, 1991; Low ve Lamb, 2000). Algılanan kalite ise, sunulan mal ve hizmetlerle ilgili müşterilerin öznel algı ve değer yargılarıdır. Sokak lezzeti müşteri sadakati, belli bir sokak lezzeti sağlayıcısı hakkında müşterinin olumlu algısı ve tercihidir (Pappu ve ark., 2005)

Marka değerinin asıl kaynağı tüketicilerdir. Walgren ve diğerleri (1995), marka değerinin bireysel tüketici bazında değerlendirilmesi gerektiğine işaret çekmektedirler. Sokak lezzetlerinin müşteri bağlılığı ve marka bilinirliğinde etkili olan karakteristikleri olarak; ucuz olması, lezzeti önceliklenmesi, taze ve yerel ürün kullanılması, yiyeceklerde otantikliğin korunması, tüketicide yerel lezzet bağımlılığı oluşturması, erişim kolaylığı ve mümkün olduğunca makine üretiminden uzak insan emeğine dayalı istihdam dostu üretim tarzını benimsemeleri sayılabilir. Tüketicilerin sokak lezzetlerinin marka değerleri ile ilgili bir tercih ortaya koyabilmeleri için kolaylaştırıcı ya da aracı rol üstlenici yapı ya da yapılara ve bu yapı ya da yapıları etkinleştirecek aktörlere gereksinim duyulmaktadır. Günümüzde bu yeni oyunculara “influencer”, “youtuber” ya da “blogger” adı verilmektedir.

I.III. Marka Tercihi

Marka tercihi, tüketicinin pazarda rekabet halinde dolaşımında bulunan mal ya da hizmet arasından bir seçim yapma işlemidir (Punj & Hillyer 2004: 126). Tüketicilerin seçimi, daha önce ürünle ilgili yaşadıkları deneyimlere bağlı algıladıkları riskten etkilendiğinden bu risk sınırları içinde kalarak tercih yapmaktadırlar (Heilman, Bowman, Wright, 2000: 139). Markaya yönelik tüketici tutumu tercihte önemli bir motivasyon faktörü olmaktadır.

Müşteriler açısından marka tercihi kendi karar alma süreçlerinde kolaylaştırıcı bir sadeleştirme işlemi olmaktadır (Hwang & Chihyung, 2013). Tüketicilerde marka tercihi, bilinçli, duygusal ya da tepkisel bir eylem ya da her üçünün bir karması şeklinde oluşmaktadır (Bartels ve Johnson, 2015). Tüketici marka tercihi tüketicinin belleğinin bir davranış şekli olarak belirginleşir: Tüketiciler bazı markaları belleğinden silerken, bazılarını ise adeta ezberleyerek belleğe kaydederler (Hwang ve Chihyung, 2013). Tüketiciler marka tercihlerinde çeşitli pazarlama ve reklamcılık araçlarıyla da desteklenen zengin bir algı yönetimi işlemine tabi tutulmakta, adeta belirli bir markaya doğru yönlendirilmektedir. Tüketicide kalıcı marka imajı yaratılması için özgünlük deneyimlerine ihtiyaç bulunmaktadır.

I.IV. Youtuber

İçinde bulunduğumuz çağda nesnelerin interneti; makine – makine, makine-insan ya da başa dönülerek makinenin aracı rolünde olduğu insan – insan iletişimine kısaca insanların internetine doğru yol almaktadır (Avcı, 2019: 16-18). Bu gelişim doğrultusunda başlangıçta nüfuz pazarlaması (İnfluencer Marketing)olarak ortaya çıkan ünlü kişilerin toplum kabulündeki imajından faydalanmayı bir pazarlama stratejisi olarak benimseyen bu yaklaşım, marka bağımlılığı öne çıkan üst düzey gelir grubunun tüketici tercihlerini belirleme ve şekillendirmede etkili olurken, iş avama açık mal ve hizmetlere gelince bu nüfuz tacirlerinin yaşam biçimleri ve lüks tutkuları vb. saiklerle güvenilirlik ve inandırıcılıklarının yeterli olmadığı görülünce bir tür doğaçlama gerçeklik olarak avamın içinden kendilerinden biri olan Youtuber ya da blogger denilen insanların yeni medya / sosyal medya üzerinden yürüttükleri tanıtım ve pazarlama çalışmaları tüketici sokak lezzeti tercihleri için marka bilinirliği ya da farkındalığı , marka çağrışımı, kalite algısı ve müşteri sadakati yaratmada etkili birer araç olduğu görülmüştür. Bor ve Erten (2019) youtuberları, sosyal medyada ürettikleri içeriklerle izleyicilerini etkileme yetkinliğine kavuşmuş, sundukları ürün değerlendirmeleriyle onları satın alma davranışı için motive edebilen, çok fazla sayıda izleyiciye sahip kişiler olarak betimlemişlerdir. Influencerler kendi pazar segmentinde yol alırken, youtuberlar sokak lezzetleri pazarlamasında bu niş alanı doldurmaya başlamışlardır. Yeni medya ya da sosyal medya üzerinden şekillenen bir yeni iletişim ve pazarlama

fenomeni olarak youtuber, blogger ya da influencer adında İnternetin yoğun kullanımı, yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve bunun sonucunda bireyler tarafından benimsenmesi, günümüz toplumunda iletişim kurma biçimini kökten değiştirmiştir. Sosyal medyanın sağladığı iletişim olanakları markaların iletişim tekellerinin kırılmasına yol açmıştır. İletişimde inandırıcılık ve güven temel motivasyon kaynağı olduğundan, markaları sosyal medya içerik oluşturucuları ile iş birliği yapmaya zorlamıştır. Hold'e göre (2016: 39) “Sosyal medya, kültürün işleyişini değiştirmiş, dijital topluluklar güçlü birer yenilikçi haline gelmişlerdir”. Bizce bu gelişmeyi bireysel iletişimde bir özgürleşme ve özerkleşme hareketi olarak görmek gerekecektir.

Youtuberlar faaliyetlerini; dijital sosyal medya platformları üzerinden yürütmektedirler. Bu platformlarda youtuberların ürettikleri içerikler, çok sayıda potansiyel müşteri tarafından takip edilip paylaşılarak birbirlerinin tutum ve davranışlarını etkilemektedirler.

Sosyal medyada saygınlığı olan hatırlı insanlara fenomen, bu insanlar marifetiyle yürütülen faaliyetleri de “fenomen pazarlama” olarak tanımlayan Yaylagül’ün (2017:221) fenomen pazarlamasında, üç tip ilişkiden söz edilebilir. Bunlar; youtuber – hizmet sağlayıcı ilişkisi, youtuber-takipçi ilişkisi ve takipçiler arası ilişki ve karşılıklı etkileşimdir. Bu iletişimin temel özelliği takipçinin hem youtuber hem de hizmet sağlayıcıyı üzerinde kontrol oluşturabilmesi ve birbirlerine 365 derece geri bildirim sağlayabilme olanaklarıdır. Burada youtuberların tüketici ile hizmet sağlayıcı arasında iletişimi yönlendirme ve rehberlik etme rolü önem kazanmıştır. Bu çalışma, tüketicilerin sokak lezzeti ile ilgili tercih yaparken ve satın alma kararları anında youtuberların tüketici davranışları üzerindeki etkisini anlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışmada youtuberların rolünün biçiminden çok varlığını keşfetmek amaçlanmıştır.

II. KURAMSAL ÇERÇEVE

II.I. Youtuber/Marka Tercih İlişkisi

Literatürde youtuber aracılığıyla yapılan pazarlama, Etkileyici Odaklı Pazarlama (Oyman & Akıncı, 2019) ya da Fenomen Pazarlama (Yaylagül, 2017: 221) olarak adlandırılmaktadır. Bu tip pazarlamanın kuramsal dayanağı, “Kaynak Güvenilirliği Teorisi” ve “Para-sosyal Etkileşim/İlişki Teorisi”dir. Kaynak güvenilirliği, iletişimcinin güvenilirliğine, çekiciliğine ve uzmanlığına dayanmaktadır (Ohanian, 1990). İletişimden sağlanan çıkarımın kalitesi, onun tüketiciyi inandırma gücüne bağlıdır (Teng, Wei Khong, Wei Goh, Yee, 2014). Sosyal medya üzerinden tüketicilere yönelik etkileyici odaklı ürün tanıtım çalışmalarının amacı, tüketicilerde ürüne bağlı olumlu bir tutum geliştirilmesi beklentisidir (Spry ve ark., 2011). Tüketicilerde başlangıçta oluşan ürün ile ilgili yargılar tüketici deneyimlemesi sonucu yanlışlanırsa, markaya ve iletişim sağlayıcı youtubera karşı geri dönülemez şekilde güven bunalımına yol açabilecektir (Cheung, Luo, Sia, Chen, 2009). Günümüzde sosyal medya bireylerin adeta tüm yaşamlarını kuşatmıştır. Çok yönlü interaktif iletişim olanakları, bireylerin her türlü deneyimlerini sosyal medya üzerinden başkalarıyla paylaşmaları, sosyal medya dizaynırlarının tüketici adına karar almasına değin geniş ölçüde yetkilendirilmesi ile sonuçlanmıştır. Bireyler için sosyal medya tavsiyeleri, birer tavsiye olmaktan çıkarak yaptırım gücüne sahip birer direktife dönüşmüştür (DeVeirman, Caugbergh, Hudders, 2017).

Para-sosyal Etkileşim/İlişki Teorisi’ne göre, sosyal medya olanakları, youtuberların yüz yüze pazarlamanın yerine geçmesine olanak sağlamıştır (Abidin, 2016). Para-sosyal ilişkiler tümünden yadsınmaması gerekir. Bu tür bazı ilişkiler normal ve sağlıklı olarak bulunabilir (Horton ve Wohl, 1956). Para sosyal ilişkiler grup içi etkileşim yoluyla tüketicilerin sosyalleşmelerine katkıda bulunabilir. Modern hayatın bireye sunduğu yalnızlık ve yalıtılmış duygusu onları para -sosyal etkileşime açık hale getirebilir. Gerçek insanlarla iletişim güçlüğü çeken çoğu birey, medya fenomenleri olan ilişkisini gerçek insan ilişkileri yerine ikame edebilir (Giles, 2002). Günümüzde sosyal medya sayesinde, sıradan insanlar, kısa sürede tanınırlığı ve şöhreti yakalayabilmektedir (Nizam & Öztürk-Salğar, 2018). Örs (2018)’ün çalışmasında, takip ettiği/ para-sosyal ilişki kurduğu youtuberların videolarında belli bir

markaya yönelik farkındalığı olan katılımcıların, farkındalığı olmayan katılımcılara göre o markalı ürünü satın alma niyetlerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Bulgulara göre katılımcılar, Youtuberları çoğu influencerlardan daha güvenilir bulduklarından youtuberlarla aralarında daha güçlü bir ilişki seti oluşturduklarına işaret etmektedir. Dehghani ve Tumer (2015)'e ait çalışmada, Facebook reklamcılığının marka imajını ve marka değerini önemli ölçüde etkilediğini ve her iki faktörün de satın alma niyetinde önemli bir değişikliğe katkıda bulunduğunu göstermiştir. Armağan ve Balkan'ın (2018) çalışması, youtuberlara olan tüketici güveninin sınırlı ve koşula bağlı olduğuna ve tüketicinin youtuber ile kurduğu para-sosyal ilişkinin belirleyici oluşuna dikkat çekmişlerdir.

Literatür incelendiğinde, youtuber – hizmet sağlayıcı- takipçi ilişkisi üzerinde kontrol ve geri bildirim sağlayıcı çift yönlü iletişimin önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bu iletişimin temel özelliği takipçinin hem youtuber hem de hizmet sağlayıcıyı üzerinde kontrol oluşturabilmesi ve birbirlerine 365 derece geri bildirim sağlayabilme olanaklarıdır. Burada youtuberların tüketici ile hizmet sağlayıcı arasında iletişimi yönlendirme ve rehberlik etme rolü önem kazanmıştır. Bu çalışmada, tüketicilerin sokak lezzeti ile ilgili marka tercih yapma davranışı üzerinde youtuberların rolü ve bu rolün biçimini keşfetmek amaçlanmıştır.

Literatür değerlendirmesine bağlı olarak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₁: Youtuber algısının marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H₆: Tüketici marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkide Youtuber algısının aracılık rolü vardır.

II.II. Tüketici Temelli Marka Değeri/ Marka Tercihi İlişkisi

Tüketici temelli marka değeri/ Marka tercihi ilişkisi ile ilgili literatür incelenirken Aaker (1991)'in marka değeri bileşenlerinin her birinin tüketici marka tercihi üzerindeki etkilerinin ortaya konmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Literatürde yer alan mevcut çalışmalarda, tüketici temelli marka değerinin marka tercihlerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Chen & Chang, 2008; Chang & Liu, 2009; Moradi & Zarei, 2011). Anılan çalışmalar tüketici marka değerini alt boyutlar bağlamında ele almayı bütüncül bir yaklaşım benimseyen çalışmalardır. Bu çalışmada ise marka değeri – marka tercihi ilişkisi, Aaker (1991)'in ölçeklendirdiği boyutlar bağlamında ayrı ayrı ele alınmıştır.

a. Marka farkındalığı/ marka tercihi ilişkisi

Aaker'e göre (2007: 83), marka farkındalığı tüketici açısından bir süreç izler. Aaker bu süreci Farkındalık Piramidi olarak adlandırmaktadır. Piramidin en tepesinde “en üst düzeyde algılama” bulunur bu evrede tüketicinin marka hakkında bir fikri yoktur. Piramidin tepesinden aşağıya doğru indikçe bunu sırasıyla “marka tanıma, “marka anımsama” ve “farkındalık oluşumu” evreleri izler. Marka farkındalığı zamanla marka bilinirliğine dönüşür.

Literatürde deneysel çalışma sonuçlarına göre, tüketicinin marka tercih sürecinde, marka farkındalığı daha etkin olmaktadır. Tüketicilerin pazarda benzer özelliklere sahip çok sayıda ürün içinden daha önceden deneyimlediği ya da hakkında bilgi sahibi olduğu üründen yana tercih ortaya koyduğu görülmektedir. Marka tercihinde marka farkındalığını oluşturmak önemli bir konudur (Hoyer ve Brown, 1990, 141). Marka farkındalığı tüketicinin zihninde; markayı konumlandırma, pazara yeni giren yeni markalar için bariyer oluşturma, marka hakkındaki kuşkuları giderme ve dağıtım kanalları için kaldıraç görevi görmektedir. Marka farkındalığı oluşan tüketiciler, markayı tanıyıp bildikleri için kolayca o markalı ürünü satın alırlar (Macdonald & Sharp, 2003). Yıldız (2015)'in “*Tüketici Temelli Marka Değerinin Marka Tercihlerine Etkisinde Ailenin Aracılık Rolü*” adlı çalışmasında, tüketici temelli marka değerinin *algılanan kalite* ve *marka sadakati* boyutlarının marka tercihini olumlu yönde etkilediği, diğer iki boyutun ise marka tercihleri üzerinde herhangi bir tesiri belirlenmemiştir.

Literatür değerlendirmesine bağlı olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₂: Marka farkındalığının marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

b. Algılanan kalite/ marka tercihi ilişkisi

Algılanan kalite, bir mal ya da hizmetle ilgili tüketici algısını içeren genel yargısını ifade etmektedir. Literatürdeki çalışmalar, yüksek kalite algısına sahip tüketicilerin aynı oranda yüksek satın alma niyetine sahip olduklarına işaret etmektedir. Bu meyanda Ariffin ve diğerlerine göre (2016:393), algılanan kalite ve satın alma niyeti arasında olumlu yönde anlamlı ilişki bulunmaktadır. Sanyal ve Datta' ya göre (2011:607) yüksek kalite algısı; başlangıçta yüksek ürün fiyatlaması nedeniyle karlılık artışına, uzun dönemde ise işletmenin o ürünle ilgili pazar payının büyümesine yol açmaktadır. Algılanan kalite kavramı, tüketicinin kişilik ve duygusal özelliklerinden de etkilenen subjektif değerler içerdiğinden tespitinde güçlük bulunmaktadır. Bu güçlüğü aşılmasında tüketicilerin beklenti ve önceliklerinin belirlenmesi bir rehber işlevi görebilir. Tüketicinin marka ile ilgili yüksek kalite algısı, onların markayı yeniden satın alma davranışına yöneltebilir. Ayrıca yüksek kalite algısı tüketicinin markayla ilgili üstlenebileceği risk sınırlarını da genişletebilir. Yıldız (2015)'ın çalışmasına göre, algılanan kalite marka tercihi pozitif yönde etkilemektedir.

Literatür değerlendirmesine bağlı olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H3: Algılanan kalitenin marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

c. Marka bağlılığı/ marka tercihi ilişkisi

Marka bağlılığı, davranışsal ve tutumsal olmak üzere iki farklı bakış açısı sunmaktadır. davranışsal bağlılık kriterleri, satın alma davranışları ile ilgili belirlenen zaman diliminde yapılan gözlemlere dayanır (Huang ve Zhang, 2008:103). Davranışsal bakış açısı, marka bağlılığını yinelenen satın alma davranışı ile açıklamaktadır. Tutumsal bağlılık bakış açısı ise, yenilenen marka tercihi sonucu ürüne karşı hissedilen güçlü duygusal eğilimi yansıtmaktadır (Gounaris & Stathakopoulos, 2004).

Kim ve diğerlerine göre (2007), marka bağlılığı tüketicinin satın alma istekliliğini olumlu yönde etkilemektedir. Marka tercihi ölçümünde, marka bağlılığına davranışsal marka bağlılık perspektifinden yaklaşmak uygun bir hareket tarzı olabilir.

Önen (2018), *Marka Güveni, Marka Bağlılığı ve Marka Tercihi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kırtasiye Sektörü Uygulaması* adlı çalışmasında marka bağlılığı ile marka tercihi arasında olumlu yönde bir ilişki olduğunu, marka tercihindeki artışın marka bağlılığını artırdığını tespit etmiştir. Ülker Demirel ve Yıldız (2015)'ın *Marka Özgünlüğünün Marka Tercihi, Müşteri Tatmini ve Marka Bağlılığı Üzerindeki Etkileri: Bilgisayar Markaları Üzerine Bir Araştırma* adlı çalışmalarının bulguları, marka tercihinin marka bağlılığını olumlu yönde etkilediğini doğrulamaktadır.

Literatür değerlendirmesine bağlı olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H4: Marka bağlılığının marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

d. Marka çağrışımları/marka tercihi ilişkisi

Marka çağrışımı, tüketicinin aklındaki marka ile ilgili algılardan oluşmaktadır. Bütünleşik pazarlama iletişimi çabalarıyla markaya katılan tüm değerler marka çağrışımının içeriğini oluşturur (Gürgeç vd., 2003: 69). Şirketler marka çağrışımları aracılığıyla oluşturdukları olumlu marka imajlarıyla tüketicinin satın alma davranışını yönlendirmeyi amaçlamaktadır.

Marka çağrışımları, tüketicinin markayı deneyimlemesinden kaynaklanan belleğinde kalmış izler ile sözel iletişim ve sosyal medya üzerinden yapılan yorum veya reklâmlardan oluşmaktadır (Yüce, 2010:51; Srinivasan, Park, Chang, & Chang, 2005:1437).

Ayas'ın (2012:180) *Marka Değeri Algılamalarının Tüketici Satın Alma Davranışı Üzerine Etkisi* adlı çalışmasında, tüketicilerin satın alma kararlarında en çok marka sadakati ve marka çağrışımları boyutlarının etkili olduğu görülmektedir. Yıldız'ın (2015) çalışmasında ise marka çağrışım boyutunun marka tercihleri üzerinde etkisi belirlenmemiştir.

Literatür değerlendirmesine bağlı olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H5: Marka çağrışımlarının marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

III. YÖNTEM

III.I. Araştırmanın Önemi ve Temel Problemi

Sosyo ekonomik ve sosyo kültürel bir gerçeklik olarak kentlerde varlığını sürdüren sokak lezzetleri hem temel bir beslenme biçimi, gastronomi ve kültür turizminin ayrılmaz bir parçası, yerel ve otantik yemek kültürünü yaşatmanın önemli bir aracı olmaktadır. Birçok pragmatik özelliği sokak lezzetlerini çekici kılmaktadır. Sokak lezzetleri sadece bir beslenme biçimi olmaktan öte çoğu kişi için önemli bir sosyalleşme aracıdır. Hizmet sağlayıcı satıcı ile tüketici arasında basit bir alışveriş ilişkisinden daha derin güçlü bir duygusal bağ ve aidiyet duygusu bulunmaktadır. Kamu gücünün hijyen, çevre duyarlılığı, kalite ve tarihsel nostaljik bağın korunması gibi duyarlıkların önceliklenmesi; uygulayacağı yerel politikalarla ek maliyet ve baskıcı idari önlemlere başvurmadan tüketiciler için sokak lezzetlerinin cazibesinin korunması önem taşımaktadır. Sokak lezzetlerinin kadınlar başta olmak üzere dezavantajlı konumdaki kişilere iş olanağı sağlaması, evden üretim olanağı, yerel girdi kullanımını gibi istihdam ve üretimi artırıcı yanlarına dikkat çekilerek özellikle sokak satıcılarına uygun ve ekonomik mekan sağlanması, vergi, su ve elektrik gibi girdilerin sübvansede edilmesi, mesleki eğitim desteği, sokak lezzeti satıcılarının portör muayene kartları ile tıbbi destek sağlanması ve otantik yiyeceklere coğrafi işaretleme desteği sağlanması gibi merkezi ve yerel yönetim destek uygulamalarını burada anmak gerekecektir.

Bu araştırmanın temel problemini tanımlamaya yönelik sorular aşağıdadır:

-Tüketicilerin sokak lezzeti marka değeri algılarının marka tercihi üzerinde etkisi nedir?

-Tüketicilerin marka tercihlerinde Youtuberların aracılık rolü var mıdır?

Henüz faaliyet sınırlılıkları, mesleki kodeksi belirlenmemiş ve etik ilkeleri tespit edilmemiş kendisine influencer, blogger ya da youtuber denilen kişi ve kuruluşların sosyal medyanın sağladığı sınırsız denilebilecek olanakları kullanarak sokak lezzetleri ile ilgili yayın yapmaları ve bu yayınların aldatici ve amaç dışı kullanımı olası olduğundan bu kişilerin tüketici üzerinde yaratıkları etkilerin bilinmesi yaşamsal önem taşımaktadır. Görünürde youtuberların takipçilerinin sayısı oranında promosyon aldıkları adeta bu durumu bir geçim kaynağı olarak gördükleri bilinmektedir. Youtuberların hizmet sağlayıcıları ile olan ilişkileri kara kutu sorununa işaret etmektedir.

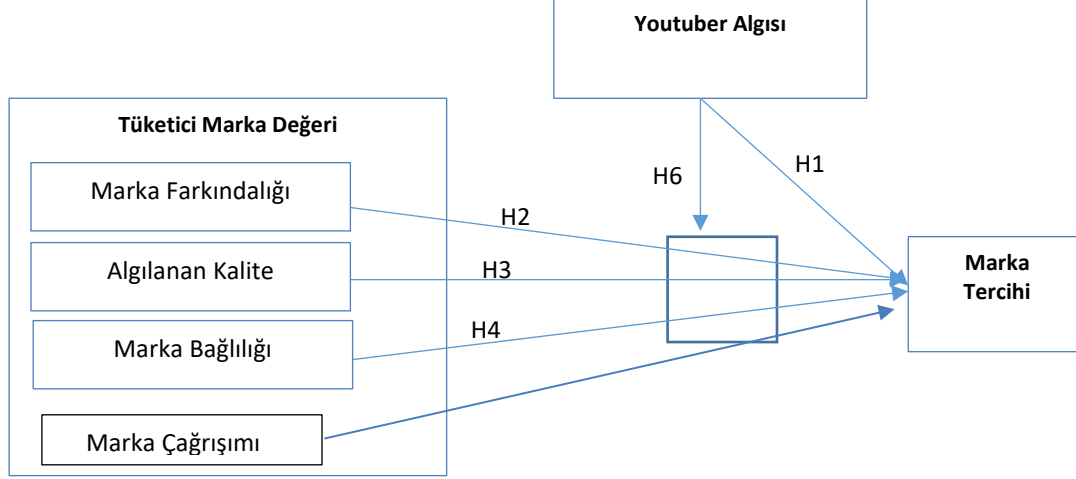
III.II. Evren Örneklem

Araştırma nicel araştırma deseninde planlanmış ve internet üzerinden yürütülmüştür. Araştırma için geliştiren ölçekleri ve katılımcı demografik özelliklerini içeren anket formu LinkedIn sosyal medya platformu üyeleri arasından yargısal örnekleme ile seçilen farklı organizasyonların insan kaynakları departmanlarında insan kaynakları profesyoneli olarak çalışan, yazarla arkadaşlık ilişkisi içinde olan ve sokak lezzetlerini sıkça deneyimleyen 400 kişiyle bir mail ekinde paylaşılmış ve 196 katılımcıdan dönüş sağlanmıştır. Katılımcı sayısı, örneklem büyüklüğü olarak %95 güven aralığı ve %5 hata payı içinde Sekeran'ın (1992: 253) örneklem büyüklükleri tablosundaki değerlere uygundur.

Bu çalışma için İstanbul Okan Üniversitesi Etik Kurulundan 23.02.2022 tarih ve 150 sayılı kararı gerekli izin alınmıştır.

III.III. Araştırmanın Modeli

Çalışmada kullanılan modelde, bağımsız değişken “tüketici marka değeri”, bağımlı değişken marka tercihi ve aracı değişken ise *Youtuber algısı* olarak tespit edilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

III.IV. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplamak için kullanılan ölçekler aşağıdadır:

Tüketiciye Yönelik Marka Değeri Ölçeği: Tüketicilerin marka değerine yönelik algılarını ölçmek amacıyla Aaker (1991) tarafından geliştirilen ölçek, daha sonra Keller (1993) tarafından revize edilmiş, bu çalışmada araştırmacı tarafından sokak lezzetlerine uyarlanmıştır. Ölçek beşli Likert ölçüm düzeyli (1: kesinlikle katılmıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum), dört boyutlu (Marka Farkındalığı, Algılanan Kalite, Marka Çağrışımı ve Marka Bağlılığı) ve 14 ifadeden oluşmaktadır.

Marka Tercihi Ölçeği: Tüketicilerin marka tercihini ölçmek amacıyla Chang ve Liu (2009) tarafından geliştirilen ölçek, bu çalışmada araştırmacı tarafından sokak lezzetlerine uyarlanmıştır. Ölçek beşli Likert ölçüm düzeyli (1: kesinlikle katılmıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum), tek boyutlu ve toplam 4 ifadeden oluşmaktadır.

Youtuber Algı Ölçeği: Tüketicilerin sosyal medya üzerinde içerik oluşturucular (Youtuber) hakkındaki algılarını ölçmek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen ölçek, beşli Likert ölçüm düzeyli (1: kesinlikle katılmıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum), tek boyutlu ve toplam 6 ifadeden oluşmaktadır. Ölçekte elde edilen yüksek puan, sokak lezzetleri konusunda Youtube platformunda içerik oluşturucular (Youtuber) hakkındaki algının yüksek düzeyde olumlu olduğunu ifade etmektedir.

III.V. Verilerin Analizi

Bu çalışmada verilerin analizinde SPSS 21.0 ve AMOS 22.0 istatistik yazılımlarından yararlanılmıştır. Analizlerde kullanılan model uyum indeksleri için beklenen katsayılar Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Model Uyum İndeksleri

Uyum İndeksleri	İyi Uyum	Mükemmel Uyum
X ² /sd	< 5	<3
SRMR	≤0,08	<0,05
GFI	≥0,90	>0,95
NNFI	≥0,90	>0,95
CFI	≥0,90	>0,95
RMSEA	≤0,10	<0,08

Kaynak: Çokluk, Şekercioğlu ve Büyüköztürk, 2010

IV. BULGULAR

IV.I. Demografik Bulgular

Tablo 2’de görüleceği üzere, araştırmaya katılan 196 katılımcının %75’i erkek, %82,5’i evli, %63,8’i 46 yaş ve üstü, %45’i lisans düzeyinde öğrenim görmüş, %51,3’ü yüksek düzeyde gelire sahiptir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Demografik Değişken	Gruplar	n	%
Cinsiyet	Kadın	49	25,0
	Erkek	147	75,0
Medeni durum	Bekar	34	17,5
	Evli	162	82,5
Yaş grupları	26-35 yaş	24	12,5
	36-45 yaş	46	23,8
	46 yaş ve üstü	126	63,8
Öğrenim durumu	Lise	20	10,0
	Ön lisans	10	5,0
	Lisans	88	45,0
	Lisansüstü	78	40,0
Gelir durumu	Orta	14	7,4
	Yüksek	101	51,3
	Çok yüksek	81	41,3

IV.II. Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Bulguları

Bu çalışmada araştırmacı tarafından sokak satıcılarına yönelik olarak Türkçe’ye uyarlanan Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği için ulaşılan 196 katılımcıdan elde edilen verilerin AFA bakımından yeterli olup olmadığını anlamak için Kaiser Meyer Olkin (KMO) örneklem yeterlilik ölçümü ve Bartlett’s küresellik testlerinden istifade edilmiştir. Tablo 2’de göre KMO değeri 0,893 ve Bartlett Küresellik testi ki-kare istatistiği anlamlı bulunmuştur ($p < 0,05$). Ölçek için araştırma örneklem büyüklüğü yeterlidir.

DFA ilk sonuçlarına göre, ölçeğin madde faktör yüklerinin uygun aralıklarda olduğu herhangi bir düzeltmeye gereksinim olmadığı görülmektedir.

Tablo 3. Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizinde Elde Edilen Model Uyum İndeksleri

Model Uyum İndeksleri	9 madde 3 boyut
X ² /sd (p)	1,742
SRMR	0,047
GFI	0,901
NNFI	0,948
CFI	0,965
RMSEA	0,097
Faktörler arası korelasyon	0,67 / 0,81
Faktör yükü	0,73 / 0,94
Kovaryans bağlantısı	-

Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği DFA model uyum indeksleri tablo 3’de görüldüğü üzere (NNFI=0.948, SRMR=0.047 ve $\chi^2 = 1.742$) iyi ve çok iyi düzeydedir. Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği DFA ve Güvenirlilik Analizi Bulguları aşağıda tablo 4’dedir.

Tablo 4. Tüketicilere Yönelik Marka Değeri Ölçeği DFA ve Güvenirlilik Analizi Bulguları

Madde ve Boyut	Std. β	t	r	α
Marka Farkındalığı (F1)				0,92
1.Sokak lezzeti satıcımın kendi alanında bir numara olduğumu düşünüyorum.	0,79		0,73	
2.Sunduğu ürünü lezzetinden tanırım.	0,88	8,96**	0,81	
3.Sunduğu ürünün lezzetini gözüm kapalı diğer ürünlerden ayırt edebilirim.	0,87	8,87**	0,78	
4. Sokak lezzetçisi deyince aklıma hep orası gelir	0,88	9,05**	0,82	
Algılanan Kalite (F2)				0,82
5.Yiyecekler ve içeceklerde daima taze ve kaliteli ürünler kullanır.	0,88		0,77	
6.Sunduğu ürün lezzetli ve görüntüsü iştah açıcıdır.	0,73	7,20**	0,67	
7. Yiyecekler temiz ve hijyeniktir.	0,71	6,95**	0,56	
Marka Bağlılığı (F3)				0,91
12.Sokak lezzetçime bağlı olduğumu düşünüyorum	0,89		0,67	
13.Her zaman oradan mal ve hizmet satın alırım	0,94	9,72**	0,70	
Ölçeğin tümüne ait Cronbach Alpha (α)				0,92

**p<0,01 r: Madde toplam korelasyonu

Ölçeğin faktör yükleri 0,40’tan yüksek ve tüm ifadelerin t değerleri anlamlıdır. Ölçeğin tümüne ait güvenilirlik katsayısı 0,92; alt boyutların ise sırasıyla 0,92 / 0,82 ve 0,91 düzeyinde ve tüm maddeler için madde-toplam korelasyonu 0,30’dan yüksektir (0,56 ile 0,81 aralığında). Ölçek bu yapıyla güvenilir ve geçerli bir ölçektir.

IV.III. Marka Tercihi Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlilik Bulguları

Marka Tercihi Ölçeğinin AFA bakımından uygunluğu için incelenen KMO değeri 0,823 ve Bartlett Küresellik testi ki-kare istatistiğinin anlamlı olarak belirlenmiştir (p<0,05). Buna göre araştırmanın örneklem büyüklüğü yeterlidir.

Tablo 5. Marka Tercih Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizinde Elde Edilen Model Uyum İndeksleri

Model Uyum İndeksleri	4 madde tek boyut
X ² /sd (p)	1,80
SRMR	0,023
GFI	0,979
NNFI	0,977
CFI	0,992
RMSEA	0,100
Faktör yükü	0,71/0,83
Kovaryans bağlantısı	-

Tablo 5’de görüldüğü üzere, Marka Tercih Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizinden elde edilen sonuçlara göre ölçek maddelerinin faktör yükleri ve model Uyum İndeksleri (NFI=0.977, SRMR=0.023, X²= 1.80) iyi ve çok iyi düzeylerde.

Marka Tercih Ölçeği DFA ve Güvenirlik Analizi Bulguları aşağıda Tablo 6’dadır

Tablo 6. Marka Tercih Ölçeği DFA ve Güvenirlik Analizi Bulguları

Madde	Std. β	t	r
1.Diğer satıcılarından önce bu sokak lezzetçisinden satın almayı düşünürüm	0,75		0,70
2.Diğer satıcıların ürünleri bu satıcının ürünleri kadar iyi olsa bile yine bu satıcıyı tercih ederim	0,90	8,30*	0,85
3.Diğer satıcılar daha iyi yiyecek teklifleri önerse de yine bu satıcıyı tercih ederim	0,80	7,36*	0,74
4.Daha sonraki satın alımlarında yine bu sokak lezzeti satıcısını tercih ederim	0,92	8,44*	0,86
Cronbach Alpha (α)			0,90

*p<0,01 r: Madde toplam korelasyonu

Marka Tercih Ölçeği DFA ve Güvenirlik Analizi Bulgularına göre ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri 0,40’tan yüksek ve tüm maddelerin t değerleri anlamlıdır. Ölçeğin tümüne ait güvenirlilik katsayısı 0,90 ve tüm maddeler için madde-toplam korelasyonu 0,30’dan yüksektir (0,70 ile 0,86 aralığında). Marka Tercih Ölçeği mevcut yapısıyla güvenilir ve geçerli bir ölçektir.

IV.IV. Youtuber Algı Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Bulguları

Youtuber Algı Ölçeği için elde edilen verilerin AFA bakımından uygun olup olmadığını belirlemek için KMO ve ki-kare testi değerlerine bakılmış, KMO değeri 0,814 ve Bartlett Küresellik Testi ki-kare İstatistiği anlamlı bulunmuştur(p<0,05). Ölçek için örneklem büyüklüğü yeterlidir.

Youtuber Algı Ölçeği DFA Model Uyum İndeksleri aşağıda Tablo 7’dedir.

Tablo 7. Youtuber Algı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizinde Elde Edilen Model Uyum İndeksleri

Model Uyum İndeksleri	İlk DFA	Son DFA*
	6 madde tek boyut	6 madde tek boyut
X ² /sd (p)	5,694	1,594
SRMR	0,070	0,032
GFI	0,837	0,956
NNFI	0,776	0,972
CFI	0,866	0,987
RMSEA	0,244	0,087
Faktör yükü	0,43 / 0,90	0,48 / 0,91
Kovaryans bağlantısı	-	m1-m6, m4-m5

*: Kovaryans bağlantıları sonrası

DFA ilk sonuçlarına göre, madde faktör yükleri 0,40'tan yüksek olmakla birlikte model uyum indekslerinin uygun aralıklarda olmadığı görülmektedir. Bu hatayı gidermek için öncelikle modifikasyon önerilerine uygun kovaryans bağlantıları kurularak uyum indeksleri iyileştirilmeye çalışılmıştır. Kurulan kovaryans bağlantıları sonrasında (m1-m6, m4-m5) model uyum indeksleri iyi ve çok iyi düzeylere erişmiştir. Youtuber Algı Ölçeği DFA ve Güvenirlik Analizi Bulguları Tablo 8'dedir.

Tablo 8. Youtuber Algı Ölçeği DFA ve Güvenirlik Analizi Bulguları

Madde	Std. β	t	r
1. Takip ettiğim Youtuber'ın önerilerini gerçekçi bulduğumdan daima dikkate alırım	0,91		0,81
2. Takip ettiğim Youtuber'ın damak zevkine güvenirim.	0,90	11,69**	0,81
3. Tanıtımlarında kesinlikle abartıya yer vermez.	0,84	10,22**	0,77
4. Sokak lezzetçisiyle arasında çıkar ilişkisi olmadığımı inanıyorum.	0,72	7,81**	0,73
5. Bu hizmeti karşılığında sokak lezzetçisinden herhangi bir maddi destek ya da ödül almaz.	0,66	6,88**	0,71
6. Youtuber'ın sağladığı web sayfasına ücretsiz ve kolaylıkla erişiyorum.	0,48	4,16**	0,41
Cronbach Alpha (α)			0,89

**p<0,01 r: Madde toplam korelasyonu

DFA sonucunda, ölçekte bulunan 6 ifadenin faktör yükleri 0,40'tan yüksek ve t değerleri anlamlıdır. Ölçeğin güvenirlilik katsayısı 0,89 ve ifadelerin madde-toplam korelasyonu 0,30'dan yüksektir (0,41 ile 0,81 aralığında). Youtuber Algı Ölçeği mevcut yapısıyla güvenilir ve geçerli bir ölçektir.

IV.V. Betimsel Bulgular

Ölçek puanlarının betimsel istatistikleri Tablo 9'dadır.

Tablo 9. Ölçek Puanlarına Ait Betimsel İstatistikler

Ölçek ve Boyut	N	Alınabilecek		Elde Edilen		\bar{X}	SS	Çarpıklık	Basıklık
		Min.	Maks.	Min.	Maks.				
Marka Farkındalığı	196	1	5	1,00	5,00	3,50	0,97	-0,69	0,17
Algılanan Kalite	196	1	5	1,00	5,00	3,57	0,83	-0,71	0,82
Marka Bağlılığı	196	1	5	1,00	5,00	3,36	1,02	-0,57	-0,18
MARKA DEĞERİ	196	1	5	1,00	4,83	3,47	0,81	-1,03	0,91
MARKA TERCİHİ	196	1	5	1,00	5,00	3,42	0,90	-0,66	0,53
YOUTUBER ALGISI	196	1	5	1,00	5,00	3,05	0,86	-0,03	-0,28

Marka Değeri Ölçeği puanı 3,47±0,81'dir. Buna göre katılımcıların sokak lezzetlerinin marka

değerine ilişkin algısının orta-yüksek düzeyde olumlu olduğu söylenebilir. Marka değeri alt boyutları incelendiğinde marka farkındalığı (3,50±0,97) ve algılanan kalite (3,57±0,83) puanlarının da benzer şekilde orta-yüksek düzeyde olduğu, marka bağlılığı (3,36±1,02) puanlarının nispeten daha düşük ve orta düzeyde olumlu olduğu görülmektedir.

Marka Tercihi Ölçeği puanı 3,42±0,90'dır. Buna göre katılımcıların sokak lezzetlerine ilişkin marka tercihinin "kararsızım" aralığında olduğu söylenebilir.

Youtuber Algısı Ölçeği puanı 3,05±0,86'dır. Buna göre katılımcıların Youtube platformu üzerinde içerik oluşturucular (Youtuber) hakkındaki algılarının "kararsızım" aralığında ve düşük-orta düzeyde olduğu söylenebilir.

IV.VI. Değişkenler Arasındaki İlişkiye Ait Bulgular

Ölçek puanları arasındaki Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 10'dadır.

Tablo 10. Değişkenler Arasındaki İlişki

Ölçek ve Boyut	N	2	3	4	5	6
1-Marka Farkındalığı	196	0,70**	0,64**	0,90**	0,64**	0,29**
2-Algılanan Kalite	196		0,54**	0,85**	0,67**	0,35**
3-Marka Bağlılığı	196		1	0,85**	0,59**	0,41**
4-MARKA DEĞERİ	196			1	0,73**	0,40**
5-MARKA TERCİHİ	196				1	0,40**
6-YOUTUBER ALGISI	196					1*

Katılımcıların sokak lezzetlerine ilişkin marka tercihi puanları ile marka farkındalığı (r=0,64; p<0,05), algılanan kalite (r=0,67; p<0,05), marka bağlılığı (r=0,59; p<0,05) ve marka değeri (r=0,73; p<0,05) puanları arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki vardır. Sokak lezzetlerine ilişkin marka değeri algısı yüksek olan tüketicilerin sokak lezzetlerine ilişkin tercihi de yüksek düzeydedir.

Katılımcıların youtuberlar hakkındaki algı puanları ile katılımcıların marka farkındalığı (r=0,29; p<0,05), algılanan kalite (r=0,35; p<0,05), marka bağlılığı (r=0,41; p<0,05) ve marka değeri (r=0,40; p<0,05) puanları arasında olumlu anlamlı ilişki vardır. Sokak lezzetlerine ilişkin marka değeri algısı yüksek olan tüketicilerin youtuber algı düzeyi de yüksek düzeydedir.

Katılımcıların marka tercihi puanları ile youtuber algı puanları arasında olumlu ve anlamlı ilişki vardır (r=0,40; p<0,05). Youtuber hakkındaki algı düzeyi yüksek olan katılımcıların marka tercihi de yüksek düzeydedir.

IV.VII. Araştırma Modeline Ait Bulgular

Model testlerine ilişkin bulgular Tablo 11'dedir.

Tablo11. Marka Değerinin Marka Tercihi Üzerindeki Etkisi ve Bu İlişkide Youtuber Algısının Rolü

	Bağımsız değişkenler	B	SHB	β	t	p	Tolerans	VIF
1. Model	Sabit	2,157	0,343		6,294	0,000		
	Youtuber Algısı	0,413	0,108	0,397	3,816	0,000		
	R=0,397	R ² =0,157	F _(1 78) =14,564		p=0,000			
2. Model	Sabit	0,508	0,320		1,587	0,117		
	Marka Farkındalığı	0,196	0,112	0,211	1,743	0,085	0,413	2,422
	Algılanan Kalite	0,422	0,121	0,389	3,490	0,001	0,488	2,048
	Marka Bağlılığı	0,214	0,091	0,242	2,360	0,021	0,578	1,731
	R=0,734	R ² =0,538	F _(3 76) =29,526		p=0,000			
3. M	Sabit	0,313	0,346		0,905	0,368		

Marka Farkındalığı	0,204	0,112	0,220	1,824	0,072	0,412	2,428
Algılanan Kalite	0,393	0,122	0,363	3,229	0,002	0,475	2,105
Marka Bağlılığı	0,177	0,094	0,201	1,895	0,062	0,535	1,870
Youtuber Algısı	0,129	0,090	0,124	1,440	0,154	0,809	1,236
R=0,742	R ² =0,551	F _(4,75) =22,976	p=0,000				
R ² Fark=0,012	F Değişim _(1,75) = 2,074	p=0,154					

Tablo 11’de hiyerarşik regresyon analizinin ilk iki adımında bağımsız modeller yer almakta olup araştırmanın bağımsız değişkenleri ve aracı değişkenin bağımlı değişken marka tercihinin tesiri incelenmiştir.

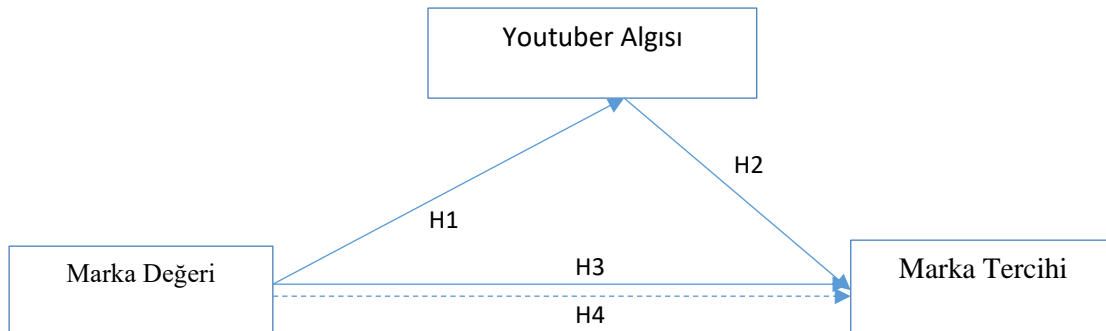
Birinci modelde araştırmanın aracı değişkeni youtuber algısının bağımlı değişken marka tercihinin tesiri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Oluşturulan ilk modelin uygun olduğu ($F_{(1;78)} = 14,56$; $p < 0,05$) anlaşılmaktadır. Youtuber algısı, marka tercihindeki değişimin yaklaşık %16’sını ($R^2 = 0,157$) açıklamaktadır. Birinci modele göre youtuber algısının marka tercihinin olumlu yönde ve anlamlı tesiri vardır ($\beta = 0,40$; $t = 3,82$; $p < 0,05$). Youtuber algısının olumlu olması marka tercihinin artmasına neden olmaktadır.

İkinci modelde araştırmanın bağımsız değişkeni marka değeri alt boyutlarının bağımlı değişken marka tercihinin tesiri incelenmiştir. Oluşturulan ikinci modelin uygun olduğu ($F_{(3;76)} = 29,53$; $p < 0,05$); bağımsız değişkenler arasında otokorelasyon ve çoklu bağlantı olmadığı (Tolerans $> 0,20$; VIF < 10) görülmektedir. Marka değeri alt boyutları birlikte, marka tercihindeki değişimin yaklaşık %54’ünü ($R^2 = 0,538$) açıklamaktadır. İkinci modele göre algılanan kalite ($\beta = 0,39$; $t = 3,49$; $p < 0,05$) ve marka bağlılığının ($\beta = 0,24$; $t = 2,36$; $p < 0,05$) marka tercihinin olumlu yönde ve anlamlı tesiri olduğu; marka farkındalığının anlamlı etkiye sahip olmadığı ($p > 0,05$) görülmektedir. Algılanan kalite ve marka bağlılığı marka tercihinin artmasına neden olmaktadır.

Youtuber algısının aracı değişken olarak dahil edildiği üçüncü modelin uygun olduğu (Tolerans $> 0,20$; VIF < 10) görülmektedir. Youtuber algısının modele dahil edilmesiyle marka tercihi değişkenindeki değişimin açıklanma oranı yaklaşık %55’e ($R^2 = 0,551$) yükselmektedir. Marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkiyi gösteren modele Youtuber algısının katılmasıyla açıklanan varyans farkının yaklaşık 0,012 düzeyinde ($1.R^2 - 2.R^2 = 0,012$) olduğu ve bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($F_{\text{değişim}(1;75)} = 2,07$; $p > 0,05$) görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Youtuber algısının, marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkide aracılık rolü bulunmamaktadır.

Her üç modelin testi sonucu elde edilen veriler, H1, H3 ve H4 hipotezlerini desteklediğinden bu hipotezler kabul edilmiştir. H2 ve H6 hipotezleri ise model testi verileriyle desteklenmediğinden ret edilmiştir. H5 hipotezi ise ölçekteki marka çağrışımları boyutundaki ifadelerinin tümünün faktör yükleri yetersiz olduğundan model testine dahil edilmemiştir.

Hiyerarşik regresyon analizi sonuçlarına göre youtuberların aracılık rolü tanımlanamayınca aracı değişkenlerin analizi için en uygun vasatı sağlayan Sobel test istatistiğine başvurulmuştur. Bu amaçla şekil 2 ‘deki aracı değişkenli araştırma modeli oluşturulmuştur. Bu model, Sobel test istatistiğinde, Baron ve Kenny (1986)’in tanımladığı dört aşamadan oluşan bir işlemle test edilmiştir.

Şekil 2. Aracı Değişkenli Araştırma Modeli

Aracı değişkenli modele ait hipotezler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

H1 (Yol a): Marka değerinin Youtuber algısı üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H2 (Yol b): Youtuber algısının marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H3 (Yol c): Marka değerinin marka tercihi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H4 (Yol c'): Marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkide Youtuber algısının aracılık etkisi vardır. Youtuber algısının aracılık etkisi ile marka değerinin marka tercihi üzerindeki etkisi anlamlı düzeyde değişim gösterir.

Aracı değişkenli modelin test sonuçları Tablo 12'dedir.

Tablo 12. Marka Değerinin Marka Tercihi Üzerindeki Etkisi ve Bu İlişkide Youtuber Algısının Rolü

	Mode Bağımsız		Bağımlı		β	t	p	R ²	
	1	Değişken	Yol	Değişken					H
Bağımsız Modeller	1	Marka Değeri	→	Youtuber Algısı	H1 (a)	0,41	3,27	0,001	0,164
		X ² /sd=1,58	SRMR=0,07	GFI=0,91	NNFI=0,95	CFI=0,97			
		RMSEA=0,09							
Bağımsız Modeller	2	Youtuber Algısı	→	Marka Tercihi	H2 (a)	0,43	3,50	0,000	0,181
		X ² /sd=1,41	SRMR=0,07	GFI=0,90	NNFI=0,97	CFI=0,98			
		RMSEA=0,07							
Bağımsız Modeller	3	Marka Değeri	→	Marka Tercihi	H3 (c)	0,77	5,72	0,000	0,590
		X ² /sd=1,42	SRMR=0,07	GFI=0,86	NNFI=0,95	CFI=0,96			
		RMSEA=0,07							
Aracı Değişkenli	4	Marka Değeri	→	Marka Tercihi	H4 (c')	Youtuber Algısı	0,046	1,246	0,037
		X ² /sd=1,42	SRMR=0,07	GFI=0,86	NNFI=0,95	CFI=0,96			
		RMSEA=0,09							

*: p<0,05; **: p<0,01; DE: Dolaylı etki büyüklüğü; SBT: Sobel istatistiği; R²_{EB} : Dolaylı etkiden kaynaklanan varyans

Yukarıdaki tabloya göre;

- Marka değerine ilişkin algının youtuber algısı üzerinde olumlu ve anlamlı etkisi vardır ($\beta=0,41$; $t=3,27$; $p<0,05$). Youtuber algısındaki değişimin yaklaşık %16'sının ($R^2=0,164$) marka değerine ilişkin algıdan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

-Youtuber algısının marka tercihi üzerinde olumlu ve anlamlı etkisi vardır ($\beta=0,43$; $t=3,50$; $p<0,05$). Marka tercihindeki değişimin yaklaşık %18'inin ($R^2=0,181$) youtuber algısından kaynaklandığı tespit edilmiştir.

-Marka değerine ilişkin algının marka tercihi üzerinde olumlu ve anlamlı etkisi vardır ($\beta=0,77$; $t=5,72$; $p<0,05$). Marka tercihindeki değişimin yaklaşık %59'unun ($R^2=0,590$) marka değerine ilişkin algıdan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

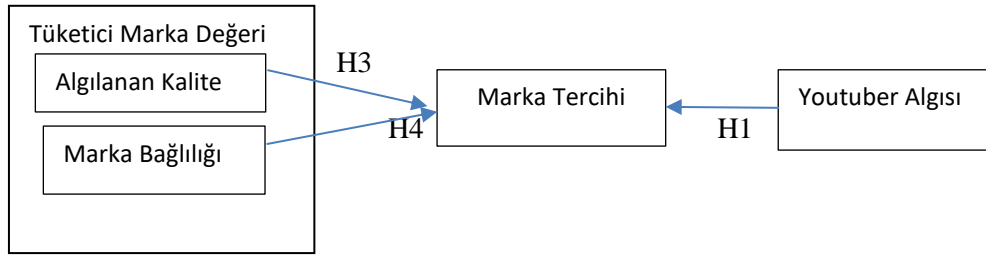
-Youtuber algısı aracı değişkeninin marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkiyi gösteren modele dahil edilmesiyle marka tercihinde meydana gelen varyans değişiminin %4 düzeyinde olduğu ($R^2_{EB}=0,037$), youtuber algısı değişkeninin dolaylı etkisinin 0,05 düzeyinde olduğu ($DE=0,046$) ve youtuber algısının aracılık etkisiyle meydana gelen bu değişimin istatistiksel olarak açıklayamadığı ($SBT=1,25$; $p>0,05$) belirlenmiştir.

Yukarıdaki bulgularla H1 (yol a), H2 (yol b) ve H3 (yol c) hipotezlerini desteklediğinden bu hipotezler kabul edilmiş, H4 (yol c') desteklenmediğinden bu hipotez ret edilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sağlıklı, ucuz ve yeterli gıda ve temiz suya erişimi temel bir insan hakkı olarak gören Dünya Gıda Örgütü (FAO) verilerine göre, dünya nüfusunun 1/3'nden fazlası her gün sokak lezzetleri ile beslenmektedir. Günümüz sosyo- ekonomik yaşam koşulları, tüketicileri yeni arayışlara yöneltmektedir. Yeni yaşam biçimleri; çalışan nüfusta hız ve zamana duyarlılık, düşük gelir grubuna mensup nüfusta maliyetlere duyarlılık, her gelir grubu insan arasında lezzet duyarlılığı ile yerellik ve otantikliği koruma bağlamında kültürel duyarlılıkları önceliklemektedir. Sokak lezzetleri bu duyarlılıkların en optimal şekilde karşılanabildiği bir alan olmaktadır.

Sokak lezzetleri ile ilgili literatürdeki öncül çalışmalardan biri olan bu çalışmada yapılan analizler sonucu elde edilen bulgulardan yola çıkılarak başlangıçtaki araştırma modelinin revize edilmesine gereksinim duyulmuştur. Gelecek araştırmalara ışık tutmak amacıyla revize edilen yeni model şekil 3'tedir.

Şekil 3. Revize Edilen Araştırma Modeli

Revize edilmiş bu son modelde, Marka Algısı ve Marka Çağrışımı boyutları araştırma bulguları ile desteklenmediğinden tüketici marka değeri ölçeğinden çıkarılmıştır. Tüketicilerin marka tercihleri ve youtuber algıları “kararsızım” aralığında, düşük- orta düzeyde olumludur. Sokak lezzetlerine ilişkin marka değeri algısı yüksek olan tüketicilerin sokak lezzeti tercihleri ve youtuber algıları yüksektir. Aynı şekilde youtuber algı düzeyi yüksek olan katılımcıların marka tercihleri de yüksektir.

Sonuç olarak, Sobel test istatistiği sonucuna göre, tüketici marka değeri ile marka tercihi arasındaki ilişkide youtuberların aracılık rolü tanımlanamamıştır.

Ulaşılan bu sonuçlar literatürdeki diğer çalışmaların bulguları ile karşılaştırıldığında; literatürde yapılan ulusal çalışmalar daha ziyade tüketicilerin sokak lezzeti tercihlerini demografik faktörler bağlamında inceleyen çalışmalar olduğundan bu çalışma ile karşılaştırma yapılabilecek uygun ve yeterli vasatta çalışma bulunmadığı görülmektedir. Uluslararası çalışmalar incelendiğinde ise örneğin Briliana vd. (2020) tüketicilerin Endonezya sokak lezzetleri satın alma tercihlerinde çevrimiçi youtuber görüşlerinin etkisini inceleyen çalışmalarında kullandıkları “mobil kullanışlılık”, “tarihi nostalji” ve “otantiklik” boyutlu ölçekte, her üç boyut üzerinde youtuberların olumlu ve anlamlı etkileri olduğunu tespit etmişlerdir. Bu bulgular bu çalışmanın youtuber algısı yüksek tüketicilerin tüketici marka değeri algısı da yüksektir bulgusu ile örtüşmektedir. Ancak her iki çalışmada da youtuberların aracılık rolü tanımlanamamıştır.

Correa vd (2020) çalışmalarında takipçilerle youtuberlar arası etkileşiminin; bilişsel, duyuşsal ve davranışsal açılardan kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Takipçilerin en sevdikleri youtuber ile olan ilişkisinden. Youtuber duyulan bağlılık, sevgi ve güven ile pekiştirilen katılım, youtuber ‘ın belirttiği veya kullandığı bir markanın kullanım niyetini etkilediğini tespit etmişlerdir.

Labrecque’ın çalışması (2014), para sosyal etkileşimin markalarla bağlılık duygularını

geliştirdiğini, bunun da marka sadakatini ve kişisel bilgileri paylaşma isteğini artırdığını ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, marka elçileri olarak hareket eden youtuberların marka kullanıcıları için artan değer ve marka kullanıcı imajı uyumu dahil olmak üzere markalar üzerinde olumlu sonuçları ortaya çıkarabilir. Literatür sürekli olumlu marka tutumları ve algılarının tüketici satın alma niyetlerini artırdığını göstermektedir (Zhang ve Kim 2013).

Kusumawardhany'e göre (2021), youtuber takipçileri ve izleyicileri bir markanın farkında olacak ve bir film izledikten sonra daha yüksek bir marka değeri hissederek ürünü satın alma isteğini artıracaktır. Covid19'dan koruyucu ürünleri satın alma niyeti üzerinde youtuberların rolünü inceleyen Labrecque (2014) ile benzer çerçeveyi kullanan tüketicilerle youtuberlar arasındaki para sosyal etkileşimin marka değeri, marka kullanıcı imajı, marka farkındalığı ve marka satın alma niyeti üzerindeki etkisini inceleyen çalışmada; youtuberların fiziki ve sosyal çekiciliğinin para sosyal etkileşim üzerinde pozitif etkisi olduğu; para sosyal etkileşimin marka değeri, marka farkındalığı ve marka kullanıcı imajı üzerinde olumlu etkisi olduğu; marka farkındalığının kullanıcının marka satın alma niyeti üzerinde pozitif etkisi olmadığını tespit etmiştir. Sonucu bulgu marka farkındalığı- satın alma niyeti arasında, bu çalışmadaki marka farkındalığı- marka tercihi arasında bir ilişkinin olmadığı sonucuyla bire bir örtüşmektedir. Ayrıca Yıldız'ın (2015) çalışmasındaki marka çağrışımı ve marka farkındalığı ile ilgili bulguları bu çalışmanın bulgularıyla örtüşmekte, Ayas'ın (2012:180) genç nüfusun marka bir ürün satın alma kararlarında en çok marka bağlılığı ve marka çağrışımları boyutlarının etkili olduğu görülmektedir bulgusu ile ise farklılık göstermektedir.

Literatürdeki birçok çalışmada "*Tüketici marka değeri ölçeği alt boyutlarından algılanan kalite ve marka bağlılığının tüketici marka tercihi üzerinde olumlu ve anlamlı etkisi vardır*" bulgusu konusunda oйдаşıma olduğu görülmektedir. Youtuberların tüketicilerin sokak lezzetleri bağlamında tercihleri üzerinde olumlu ve anlamlı etkisi olmakla birlikte, bu etkinin henüz aracılık boyutuna taşınmadığı söylenebilir.

Kent yaşamının dayattığı yeni yaşam biçiminin sonucu olarak sokakta beslenme bir alışkanlık ve zorunluluktur. Aynı zamanda gastronomik kültür turizmi içinde, sokak lezzeti ürünleri şehir ve ülke adlarının betimleyicisi olmaya başlamıştır. Aile tarzı evde üretim yapısı ile istihdam dışı kalan ev kadınları ve engelli kişileri bir tür üretime dahil etme aracıdır. Sokak lezzetleri bir beslenme tarzı olduğu kadar çoğu tüketici için bir sosyalleşme olanağı olmaktadır.

Sokak lezzetlerinde satıcı, gıda ve çevre hijyeni sektörün geleceği bakımından yaşamsal önem taşımaktadır. Yerel yönetimlerin sokak lezzeti satıcılarına yer tahsisi, çöp toplama, zararlılara karşı ilaçlama, satıcıların portör muayeneleri, indirimli su ve elektrik sağlama, eğitim desteği vb. konularda gerekli desteği sağlayarak sokak lezzeti olgusunun kent yaşamına değer katması sağlanmalıdır.

Bu çalışmanın belirli bir destinasyonda yarı yapılandırılmış mülakat ve uzun dönemli gözlemlerle desteklenmesi halinde daha derinlemesine sonuçlar alınabileceği değerlendirilmektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara dayalı öneriler aşağıdadır:

- Tüketicilerin sokak lezzeti marka değeri ve kalite algılarına nispeten marka tercihi ve youtuber algılarının düşük olmasının nedeni; sokak lezzeti hizmet sağlayıcıları arasındaki lezzet, hizmet standardı ve sunulan ürün kalitesi bakımından "benzeşme" ile açıklanabileceği düşünülmektedir. Youtuber algılarının düşük olması, sokak lezzeti hizmet sağlayıcılarına tüketicilerin kolayca doğrudan erişim olanağı olması ve bu yüzden youtuber yönlendirmesine gereksinim duymaması ile açıklanabilir. Bu tespit doğrultusunda Sokak lezzeti hizmet sağlayıcılarının sundukları ürünlerinin otantikliğine mümkün olduğunca bağlı kalarak tüketici tercihlerinde değişim trendine uygun ürünlerde farklılaşmaya gitmeleri; youtuberlar ise olası tüketici konumundaki takipçilerinin güvenini kazanmaya öncelik vermelidirler. Bu meyanda youtuberlar sokak lezzeti hizmet sağlayıcıları ile kurdukları ilişkide açıklık politikası izlemleri ve yanıltıcı yayınlardan uzak durmaları gerekmektedir.
- Sokak lezzetleri gastronomi turizminde öncelikli bir alan olarak belirlenmeli, coğrafi işaretli ürün desteği, hizmet sağlayıcılara tanıtım, hijyen, çevre ve girdi maliyetlerinde sübvansiyon ve teşvikler ile uluslararası tanınırlığı olan otantik ürün yaratılmasına öncelik verilmez.
- Youtuberlar için mesleki kodeks ve etik standartlar belirlenmelidir.

- Youtuberlar faaliyetlerinde yerli ve yabancı turistlerin tercihlerini yönlendirecek yayınlara öncelik vermelidirler.
- Sokak lezzeti hizmet sağlayıcılarında temel sorunlardan biri ustalık düzeyinde yetişmiş insan kaynağı teminindeki güçlüktür. Bu sorununun çözümü için gerekli önlemler, sektör meslek odaları ve kamu otoritesi tarafından hazırlanacak Gastronomi Turizmi Master Planı'na dahil edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aaker, A. D. (1991). *Managing Brand Equity*. The Free Press, Macmillan, Inc., New York, USA.
- Aaker, D. (2007). *Marka Değeri Yönetimi*, İstanbul: Mediacat Kitapları.
- Abidin, C. (2016). Visibility Labour: Engaging with Influencers' Fashion Brands and OOTD Advertorial Campaigns on Instagram. *Media International Australia*, 161(1), 86-100.
- Ariffin, S., Yusof, J. M., Putit, L. & Shah, M. I. A. (2016). Factors Influencing Perceived Quality and Repurchase Intention Towards Green Products. *Procedia Economics and Finance*. 37, 391-396.
- Armağan, E. & Doğaner, M. C. (2018). Fenomen Pazarlaması: Youtube Güzellik Vloggerları Üzerine Bir Araştırma. *1st International Congress of Political, Economic and Financial Analysis*
- Avcı, N. (2019). *İnsan Kaynaklarından Yetenek Yönetimine Endüstri 4.0*. Kriter Yayınları, İstanbul
- Ayas, N. (2012). Marka Değeri Algılamalarının Tüketici Satın Alma Davranışı Üzerine Etkisi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (7:1), ss.163-183
- Barony, R.M. & Kenny, D.A (1986). "The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations," *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6): 1173-1182.
- Bartels, D. M. & Johnson, E. J. (2015). Connecting Cognition and Consumer Choice. *Cognition*, 135, 47-51
- Bor, H. M., & Erten, A. (2019). *Dijital Çağın Mesleği Nasıl Influencer Olunur?* İstanbul: Hürriyet Kitap.
- Briliana, V., Ruswidiono, W. & Deitiana, T. (2020). How Social Media are Successfully Transforming the Marketing of Local Street Food to Better Serve the Constantly-Connected Digital Consumer Advances in Economics. *Business and Management Research*, volume 174 (Copyright © 2021 The Authors. Published by Atlantis Press B.V.)
- Chalmers, T.D. (2007). Advertising Authenticity: Resonating Replications of Real Life. *European Advances in Consumer Research*, 8, 442-443.
- Chang, H.H. & Liu, Y.M. (2009). The Impact of Brand Equity on Brand Preference and Purchase Intention in the Services Industries. *The Service Industries Journal*. 29 (12), 1687- 1706
- Chen, C. & Chang, Y. (2008). Airline Brand Equity, Brand Preference and Purchase Intentions The Moderating Effects of Switching Cost. *Journal of Air Transport Management*, 14, 40-42.
- Cheung, M., Yee, C., Luo, C., Ling S. & Huaping, C. (2009). Credibility of Electronic Word-of-Mouth: Informational and Normative Determinants of On-line Consumer Recommendations. *International Journal of Electroniccommerce*, 13(4), 9-38.
- Correa, S.C. H., Soares, J. L. Christino, J.M. M., Gosling, M.S. & Gonçalves, C. A. (2020). The Influence of YouTubers on Followers' use Intention. *Journal of Research in Interactive Marketing*, vol.14, no.2, pp.173-194

- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. & Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*. PEGEM Yayınları. Ankara.
- De Veirman M., Caugberghe, V. & Hudders, L. (2017). Marketing Through Instagram Influencers: The Impact of Number of Followers and Product Divergence on Brand Attitude. *International Journal of Advertising*, 36(5), 798-828.
- Dehghani, M. & Tumer, M. (2015). A Research on Effectiveness of Facebook Advertising on Enhancing Purchase Intention of Consumers. *Computers in Human Behavior*, 49, 597-600.
- Dıraman, A. (2018). *Influencer Marketing ve Kampanya Süreci*.
- FAO. (1989). *Street Foods*. A summary of FAO Studies and Other Activities Relating to Street Foods. Rome: FAO.
- FAO. (2007). *School Kids and Street Food*. Spotlight Magazine, Agriculture and Consumer Protection Department United Nations. Erişim tarihi: 16 Aralık 2021 <http://www.fao.org/AG/magazine/0702sp1.htm>
- Giles, D. C. (2002). Parasocial Interaction: A Review of the Literature and A Model for Future Research. *Media Psychology*, 4(3), 279-305.
- Gounaris, S. & Stathakopoulos, V. (2004). Antecedents and Consequences of Brand Loyalty: An Empirical Study. *Brand Management*, 11 (4), 283- 306
- Gürgen, H., Kirel, Ç., Öztuğ, F. & Orhon, N. (2003). *Halkla İlişkiler ve İletişim*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir
- Heilman, C.M., Bowman, D. & Wright, G. (2000). The Evolution Of Brand Preferences and Choice Behaviors Of Consumers New to a Market. *Journal of Marketing Research*, 37(2): 139-155.
- Holt, D. (2016). Sosyal Medya Çağında Pazarlama. *HBR Türkiye*, Mart, 37-46.
- Horton, D. & Wohl, R. (1956). Mass Communication and Para-social Interaction: Observations on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*, 19(3), 215-229.
- Hoyer, W. D., & Brown, S. P. (1990). Effects of Brand Awareness on Choice for a Common, Repeat-purchase Product. *Journal of Consumer Research*, 17(2), 141-148.
- Huang, J. & Zhang, D. (2008). Customer Value and Brand Loyalty: Multi- Dimensional Empirical Test. *International Seminar on Future Information Technology and Management Engineering*, 102- 106.
- Hwang, J. & Chihyung, O. (2013). The Antecedents and Consequence of Consumer Attitudes Toward Restaurant Brands: A Comparative Study Between Casual and Fine Dining Restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, pp121 -131
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer Based Brand Equity. *Journal of Marketing*, Vol:57, January, pp. 1-22.
- Kraig, B. & Sen, C. T. (2013). *Street Food Around the World*. California: ABC-CLIO, LLC.
- Kusumawardhany, P. A. (2021). The Role of Youtubers on Covid-19 Prevention Products' Purchase Intention in the New Normal Era. *Advances in Economics, Business & Management Research*, volume 180 Proceedings of the 18th International Symposium on Management (INSYMA 2021)
- Labrecque, L.I. (2014). Fostering Consumer-Brand Relationships in Social Media Environments: The Role of Para-Social Interaction. *Journal of Interactive Marketing* 28(2): 134-148.
- Low, G. S. & Lamb, C.W. (2000). The Measurement and Dimensionality of Brand Associations. *Journal of Product & Brand Management*, Vol:9, No:6, pp.350-368
- Macdonald, E & Sharp, B., (2003). Management Perceptions of the Importance of Brand

- Awareness as an Indication of Advertising Effectiveness, *Marketing Bulletin*, 14(2).
- Moradi, H. & Zarei, A. (2011). The Impact of Brand Equity on Purchase Intention and Brand Preference- The Moderating Effects of Country of Origin Image. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(3), 539- 545.
- Nizam, F. ve Öztürk Salgar, N. (2018). *Yeni Medyada Tek Tıkla Şöhret Üretimi: İnternet Videolarıyla Gelen Şöhret*.
<http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/handle/11467/1893#sthash.yS0kCyeK.dpbs>
- Njaya, T. (2014). Nature, Operations and Socio-economic Features of Street Food Entrepreneurs of Harare, Zimbabwe. *Journal Of Humanities And Social Science*, 19(4),49-58.
- Oyman, M. & Akıncı, S. (2019). Sosyal Medya Etkileyicileri Olarak Vloggerlar: Z Kuşağı Üzerinde Para-Sosyal İlişki, Satın Alma Niyeti Oluşturma ve Youtube Davranışlar Açısından Vloggerların İncelenmesi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (32), 441-464. DOI: 10.31123/akil.620050
- Ohanian, R. (1990). Construction and Validation of a Scale to Measure Celebrity Endorsers' Perceived Expertise, Trustworthiness, and Attractiveness. *Journal of advertising*, 19(3), 39-52.
- Önen, V. (2018). Marka Güveni Marka Sadakati ve Marka Tercihi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kırtasiye Sektörü Uygulaması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2018), ss. 609-626, DOI: 10.20491/isarder.2018.447
- Örs, M. (2018). İnternet Fenomenlerini Neden Takip Ediyoruz? Tüketici-Fenomen İlişkinsini Güçlendiren Nedenlerin Ampirik Bir Çalışma İle Değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 187-209.
- Pappu, R., Pascale, G., Quester, P.G., Ray, W.& Cooksey, R.W. (2005). Consumer Based Brand Equity: Improving the Measurement-Empirical Evidence. *Journal of Product & Brand Management*, Vol:14, No:3, pp.143-154.
- Pappu, R. & Quester, P.G. (2006). A Consumer-Based Method for Retailer Equity Measurement: Results of An Empirical Study. *Journal of Retailing and Consumer Services*. Vol:4, No:1, pp.1-13.
- Punj, G.N. & Hillyer, C.L. (2004). A Cognitive Model of Customer-Based Brand Equity for Frequently Purchased Products: Conceptual Framework and Empirical Results, *Journal of Consumer Psychology*, 14(1&2): 124-131.
- Sanyal, S. N. & Datta, S. K. (2011). The Effect of Perceived Quality on Brand Equity: An Empirical Study on Generic Drugs. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 23(5), 604-625
- Sezgin, A. C. & Şanlıer, N. (2016). Street Food Consumption in Terms of the Food Safety and Health. *Journal of Human Sciences*, 13(3), 4072-4083
- Spry A., Pappu, R. ve Bettina C. T. (2011). Celebrity Endorsement, Brand Credibility and Brand Equity. *European Journal of Marketing*, 45(6), 882-909.
- Srinivasan, V., Park, Chang, S. & Chang, D. R. (2005). An Approach to the Measurement, Analysis, and Prediction of Brand Equity and Its Sources. *Management Science*, 51(9), 1433-1448.
- Steyn, N. P., Labadarios, D. & Nel, J. H. (2011). Factors Which Influence the Consumption of Street Foods and Fast Foods in South Africa a National Survey. *Nutrition Journal* ,104,1-10.
- Teng S., Wei Khong, K.W., Wei Goh., & Yee L. C., A. (2014). Examining the Antecedents of Persuasive WOM Messages in Social Media. *Online Information Review*, 38(6), 746-768.

- Ülker Demirel, E. & Yıldız, E. (2015). Marka Özgünlüğünün Marka Tercihi, Müşteri Tatmini ve Marka Sadakati Üzerindeki Etkileri: Bilgisayar Markaları Üzerine Bir Araştırma. *Öneri Dergisi*, 11 (44), 83-100.
- Vazquez, R., Del Rio, A.B. & Iglesias, V. (2002). Consumer Based Brand Equity: Development and Validation of a Measurement Instrument. *Journal of Marketing Management*, Vol:18, No:6, pp.27-48
- Walgren, C., Cobb, J., Cynthia, A. R. & Naveen, D. (1995). Brand Equity, Brand Preference, and Purchase Intent. *Journal of Advertising*, Vol:24, No:3, Fall, pp.25-40.
- Yaylagül, S. (2017). Sosyal Medya Fenomenlerine Bağlanışlığın Belirlenmesi: Yükseköğretim Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 219-235
- Yıldız, E. (2015). Tüketici Temelli Marka Değerinin Marka Tercihlerine Etkisinde Ailenin Aracılık Rolü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,5(1), 29-4
- Yoo, B., Donthu, N. & Lee, S. (2000). An Examination of Selected Marketing Mix Elements and Brand Equity. *Journal of Academy of Marketing Science*, Vol:28, No:2, pp.195-211.
- Yüce, A. (2010). *Bütünleyici Bir Model İle Marka Değeri Ölçümü*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Zhang, B. & Kim, J. H. (2013). Luxury Fashion Consumption in China: Factors Affecting Attitude and Purchase Intent. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 20(1): 68-79

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. Çalışma için, İstanbul Okan Üniversitesi Etik Kurulundan 23.02.2022 tarih ve 150 sayılı etik kurul izni alınmıştır.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. Ethics committee permission dated 23.02.2022 and numbered 150 was obtained from Istanbul Okan University Ethics Committee for the study.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 430-443

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 430-443

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1193224

Geliş Tarihi / Received: 22.10.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 03.02.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

DÜŞÜK GELİR GRUBUNDAKİ ÜLKELERİN YETERSİZ BESLENME DURUMUNUN PANEL VERİ ANALİZ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ

Katip KORKMAZ ¹
Osman ŞENOL ²
Fevzi AKBULUT ³

Öz

Bir toplumun en önemli kaynağı çocuklarıdır. Ülkeler arası gelişmişlik karşılaştırmalarında en çok tercih edilen gösterge bebek ölüm oranları olmaktadır. Bir ülkenin bebek ölüm oranına bakılarak ülkenin refah düzeyi, insanların temel sağlık hizmetlerine erişip erişememe durumu ve yeterli düzeyde beslenmenin olup olmadığı gibi birçok konu hakkında bilgi sahibi olunabilir. Bu kapsamda ele alınan bu araştırma, bebek ölümlerinin en fazla yaşandığı düşük gelirli ülkelerde beslenme ile ilişkisini ortaya koymak amacı taşımaktadır. Araştırma kapsamında 58 ülkeye ait beslenme ve temiz suyla ilgili göstergelerin bebek ölüm oranı üzerinde etkisi panel veri analiz yöntemi ile incelenmiştir. Değişkenlerin zaman boyutu 2000-2019 dönemlerini kapsamaktadır. Araştırma sonuçları incelendiğinde düşük gelir grubu ülkelerde gıda derinliğinde gerçekleşen %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda gerçekleşen bebek ölümlerinde %0,43 düzeyinde bir azalışın olabileceği tespit edilmiştir. Diğer taraftan yoksulluk düzeyinin yaygınlaşmasında bebek ölümleri üzerinde artırıcı bir etki yaptığı ve model içerisinde anlamlı çıktığı görülmektedir. Ayrıca bebek ölümleri üzerindeki en yıkıcı etkinin gıda derinliğindeki artış olduğu ve bu sebepten yeterli gıdaya ulaşımın sağlanmasının hayati öneme sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler : Panel Veri Analizi, Yetersiz Beslenme, Bebek Ölüm Oranı.

JEL Sınıflandırması : C50, I12.

¹ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, katipkorkmaz@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3326-9255

² Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, osmansenol32@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5626-2921

³ Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, fevziakbulut07@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8511-7712.

Atıf/Citation (APA 6):

Korkmaz, K., Şenol, O., & Akbulut, F. (2023). Düşük gelir grubundaki ülkelerin yetersiz beslenme durumunun panel veri analiz yöntemiyle incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 430-443. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1193224>.

INVESTIGATION OF NUTRITIONAL STATUS OF LOW INCOME COUNTRIES WITH PANEL DATA

Abstract

The most important resource of a society is its children. Infant mortality rates are the most preferred indicator in development comparisons among the countries. By looking at the infant mortality rate of a country, information can be obtained on many issues such as the country's welfare level, whether people can access basic health services and whether there is adequate nutrition. In this context, this study aims to reveal its relationship with nutrition in low-income countries where infant mortality is highest. Within the scope of the research, the effect of indicators related to nutrition and clean water belonging to 58 countries on infant mortality rate was examined by panel data analysis method. The time dimension of the variables covers the 2000-2019 periods. When the results of the research are examined, it has been determined that if there is an increase of 1% in the depth of food in low-income countries, there may be a decrease of 0.43% in infant mortality. On the other hand, it is seen that the prevalence of poverty has an increasing effect on infant mortality and it is significant in the model. In addition, it is seen that the most devastating effect on infant mortality is the increase in the depth of food, and for this reason, providing access to sufficient food is of vital importance.

Keywords : Panel Data Analysis, Malnutrition, Infant Mortality.

JEL Classification : C50, I12.

GİRİŞ

Yetersiz beslenme, dünya çapında tüm çocuk ölümlerinin %54'ünü oluşturan önemli bir küresel sağlık sorunudur (Teshome, 2022: 2-3; Bain ve ark., 2013: 2). Dünya genelinde yetersiz beslenen çocukların %70–80'i az gelişmiş ülkelerde yaşamaktadır. Yetersiz beslenme, 5 yaşından küçük çocuk ölümlerinin %45'inden sorumludur ve her yıl üç milyondan fazla ölüme neden olmaktadır (Pravana ve ark., 2017: 1). Son 200 yılda ki çocuklarda yetersiz beslenmenin prevalansı incelendiğinde; 1800'lerde çocukların yaklaşık %40-50'si 5 yaşına gelmeden ölürken, 1900'ler de bu oran %36, 2017' de ise %4'e kadar gerilemiştir. Pek çok açıdan, çocukların yaşaması için en iyi dönemde olduğumuz düşünülebilir. Bu iyileşmeye rağmen günümüzde hala ortalama günlük on beş bin çocuk yetersiz beslenmeden ölmektedir (Munoz ve ark., 2022: 1–2).

Yetersiz beslenme, bir veya daha fazla temel besin maddesinin yetersiz tüketiminden kaynaklanan patolojik durumdur. Kalori ve protein eksiklikleri ile ilişkili kilo kaybını ve organizmanın dengede olması için gerekli olan diğer spesifik besin maddelerinin düşük seviyelerini de içerir (Uribe-Quintero vd., 2022: 42–43). Yetersiz beslenme, besin alımının eksikliğinden kaynaklanan çevresel açlık, sosyoekonomik veya davranışsal faktörlerden kaynaklanan bir veya daha fazla olumsuz gelişimsel veya fizyolojik sonuçlarla ilişkili olabilir. Yetersiz beslenme gelişmiş ülkelerde tanınmadığından, uzun vadeli sonuçlar hakkında çok az veri bulunmaktadır. Bu nedenle, gelişim ve ölüm verileri öncelikle malnütrisyon etiolojisinin farklı olduğu düşük ve düşük-orta gelir grubundaki ülkelere gelmektedir (Corkins, 2017: 16–17).

Yetersiz beslenme, bireylerin ve toplulukların potansiyel yaşamını etkilemektedir. Yetersiz beslenmenin riskleri, hem eksiklik hem de fazlalık nedeniyle ekonomik, politik ve kültürel etkilere sahiptir. Ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınması ve nüfuslarının sağlıklı olması beslenme düzeyleriyle bağlantılıdır. Yetersiz beslenme bir bireyin veya popülasyonun yaşam koşullarına bağlı olarak makro besinler (proteinler, karbohidratlar ve lipidler) veya mikro besinlerin (vitaminler, mineraller ve eser elementler) dengesiz veya uygun olmayan şekilde alınması ile olur (Djoumessi, 2022: 1–4).

Yetersiz beslenme, bebek ve çocuklarda önlenemez bir mortalite ve morbidite kaynağıdır. Bebeklerin yetersiz beslenmesinden sorumlu faktörler çoktur ve çeşitlidir. Bunlar temel sağlık hizmetlerinin eksikliği, gıda güvensizliği, temel hayatta kalma hizmetlerine yetersiz erişim ve yetersiz

bebek beslenmesi uygulamalarını içerir (Pravana ve ark., 2017: 1–2). Bebeklik dönemi, fetal dönemden sonraki büyüme dönemidir. Yeterli büyümeyi ve organ gelişimini sağlamak için uygun beslenmeyi sürdürmek bebekliğin hayati yönlerinden biridir. Plasental, maternal veya fetal koşullar nedeniyle fetal dönemde yetersiz beslenme, organogenezin bozulması ve doğum ağırlığının azalması ile büyüme kısıtlamasına yol açabilir (Picot ve ark., 2012: 2–9).

Fetal beslenme; yenidoğan ve yenidoğan sonrası dönemde doğum sonrası büyüme kısıtlaması ve yetersiz besin alımı nedeniyle oluşan bir durumdur. Bebeklik döneminde devam eden yetersiz beslenme büyüme ve gelişim geriliğine ve sonraki dönemlerde metabolik bozukluklara neden olmaktadır. Prematüre bebekler, prematürelığe bağlı olarak karşılaşılan doğal zorluklar nedeniyle özellikle doğum sonrası büyüme geriliği riski altındadır. Bebeklik döneminde beslenme gereksinimlerinin tanımlanması için büyüme ölçümleri yapılmaktadır. Erken doğmuş prematüre bebeklerin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak daha zordur (Picot ve ark., 2012).

Düşük gelirli ülkelerde geleneksel süttan kesme gıdaları ve beslenme uygulamalarındaki sorunlar bebeği yetersiz beslenmeye, büyüme geriliğine, enfeksiyona ve yüksek ölümlere yatkın hale getirmektedir. Süttan kesme çağındaki yetersiz beslenmenin başlıca nedenlerinden birisi anne süttünün düşük enerji yoğunluğuna sahip tahıl gevrekleri ile tamamlanması olduğu görülmüştür. Bu nedenle, protein-enerji malnütrisyonu, düşük gelirli ülkelerdeki bebek ve çocuklar arasında yaygın bir sorundur. Yetersiz gıda takviyesi sonucu çocuklarda gelişen yetersiz büyüme ve bodurluk, yetersiz beslenmenin en önemli nedenidir (Pemunta & Fubah, 2015: 1–2).

Şiddetli akut yetersiz beslenme, ani bir gıda kıtlığının sonucunda ortaya çıkar ve kişinin vücut yağında eksikliğe ve iskelet kaslarında bozukluğa yol açar. Bebekler ve küçük çocuklar büyüme ve gelişim için ekstra beslenmeye ihtiyaç duyarlar ve sınırlı enerji rezervlerine sahip oldukları için başkalarına bağımlı olan en savunmasız kişilerdir. Yetersiz beslenme, çocuğun gelişimi ve hayatta kalması için şiddetli ve geniş kapsamlı sonuçlar doğurabilir. Şiddetli akut yetersiz beslenmeyi tedavi etmek için yapılan çalışmalara rağmen, yüksek düzeyde mortalite ve morbiditeye devam etmektedir (Picot ve ark., 2012: 2–5).

Küresel olarak dünyada gelir düzeyi, meslek, eğitim, anne yaşı ve aile büyüklüğü gibi sosyo-ekonomik faktörler yetersiz beslenmeyi etkilemektedir. Topluluk belirleyicileri olan anne ve çocuk sağlığı hizmetlerinin eksikliği, yeterli ve güvenli su temini eksikliği ve iyileştirilmiş çevresel sanitasyon eksikliği de önemlidir. Ayrıca çocuğun cinsiyeti, yaşı, doğumdaki ağırlığı ve beslenme çeşitliliği gibi çocukla ilgili belirleyiciler de vardır (Gebremariam, Amare, Ayalew, Tigabu, Menshaw, 2022: 1–4; Agedew & Shimeles, 2016).

Düşük ve orta gelirli ülkelerde milyonlarca bebek ve küçük çocuk, yetersiz beslenme ile bozulmuş nörodavranışsal gelişime karşı savunmasızdır. Demir, çinko, A ve B-12 vitamini gibi mikro besinlerin eksiklikleri, doğumda düşük mikro besin depoları, biyoyararlı mikro besinlerin yetersiz alımı ve artan mikro besin gereksinimlerinin bir sonucu olarak gelişimsel birçok sorun oluşturmaktadır (Dewey ve ark., 2021: 3–5). Etkilenen çocukların çoğunda fiziksel, zihinsel ve psikomotor gelişimler de sorunlar oluşur. Büyüme gecikmeleri, bilişsel bozukluklar, düşük fiziksel ve entelektüel kapasite gibi biyokimyasal ve fizyolojik bozukluklardan mustarip olabilirler (Uribe-Quintero ark., 2022: 42).

Besin açısından zengin tamamlayıcı gıdaların seçimi yoluyla beslenme kalitesinin iyileştirilmesi birinci önceliktir, ancak düşük gelirli haneler için maliyetler engel teşkil eder. Bu nedenle takviye edilmiş gıdalar, mikro besin tozları ve lipit bazlı besin takviyeleri gibi tamamlayıcılar bu sorunları önlemek için tasarlanmıştır. Bu gıdaların düşük ve orta gelirli ülkelerdeki bebeklere ulaştırılması elzemdir (Dewey ve ark., 2021: 3–5). Bebek ve küçük çocukların beslenmesinde düşük ve orta gelirli ülkelerde diyetler ağırlıklı olarak çok az hayvansal ürün içeren veya hiç içermeyen gıdalar ve az sayıda taze meyve ve sebzedden oluştuğu için önemli bir sorundur (Muluye, Lemma, Diddana, 2020: 2).

Tarihsel olarak, yetersiz beslenme öncelikle beş yaşın altındaki çocukları etkilemiştir, ancak günümüzde yaşlı yetişkinlerin sağlık durumu üzerindeki etkisi de yüksektir. İstatistiksel olarak, yetersiz beslenmenin çocukları en çok etkilediği bildirilmektedir, çünkü her yıl yaklaşık üç milyon çocuk

yetersiz beslenme nedeniyle ölmektedir (Saavedra, 2022: 2). Geçmişteki kötü sağlık ve ölüm nedenlerinin, özellikle bulaşıcı hastalıkların yerini, bulaşıcı olmayan hastalıklar almıştır. Engelliliğe ve erken ölüme yol açan kronik solunum yolu, kanser, diyabet ve kardiyovasküler hastalıklar sağlık maliyetlerini ve ülkelerin ekonomik yükünü önemli ölçüde etkilemektedir (Muluye, Lemma, Diddana, 2020: 1–3). Tüm bu sorunlarla birlikte Dünya Sağlık Örgütü, 2030 yılına kadar bebek ve beş yaş altı küçük çocukların ölümlerini sona erdirmeyi amaçlayan sürdürülebilir kalkınma planları yapmaktadır (Hitchings ve ark., 2020: 2–6; UNICEF, 2020).

I. YÖNTEM

I. I. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre düşük ve düşük-orta gelir grubunda yer alan ülkelerde yetersiz beslenmenin bebek ölüm oranları üzerine etkisini incelemektir. Bu kapsamda yeterli gıdaya ulaşamayan bebeklerin ölüm oranlarının etki düzeyi ve etki yönü tespit edilecektir. Araştırma kapsamında gerekli testler yapıldıktan sonra bebek ölüm oranı üzerinde değerlendirme yapılacaktır.

I. II. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Dünya Bankası gelir sınıflandırması dikkate alınarak düşük ve düşük-orta gelir grubunda yer alan 82 ülke oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme ise verilerine eksiksiz bir şekilde ulaşılabilen 61 ülke oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında 986 gözlem değeri mevcuttur.

I. III. Model ve Veriler

Araştırma kapsamında daha doğru sonuçlara ulaşabilmek ve sonuçları daha fazla genelledebilmek adına verisine ulaşılabilen bütün ülkeler analize dâhil edilmiştir. Araştırma kapsamında 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranı değişkeni bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Bağımsız değişkenler ise ülkedeki gıda açığının derinliği, aşırı yoksulluğun yaygınlık düzeyi, toplam nüfus içerisinde yetersiz beslenen nüfusun oranı, toplam ölümler içerisinde güvenli olmayan su kaynaklı ölüm sayısı değişkenidir. Belirtilen bağımsız değişkenler düşük gelir grubu ülkelerde bebek ölüm oranını ne düzeyde etkilediğini tespit etmek amacıyla ekonometrik bir model geliştirilecektir. Analize dâhil edilen verilerin türü yıllık olup zaman boyutu 2000-2019 dönemlerini kapsamaktadır. Değişkenlere ait veriler <https://ourworldindata.org/> adresi ve Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler	Kısaltılmış Sembol
1.000 Canlı Doğumda Gerçekleşen Bebek Ölüm Oranı	Y
Ülkedeki Gıda Açığının Derinliği	X ₁
Aşırı Yoksulluğun Yaygınlık Düzeyi	X ₂
Toplam Nüfus İçerisinde Yetersiz Beslenen Nüfusun Oranı	X ₃
Toplam Ölüm İçerisinde Güvenli Olmayan Su Kaynaklı Ölüm Sayısı	X ₄

Araştırma kapsamında tek bir bağımlı değişken olmasından dolayı tek bir ekonometrik model üretilecektir. Geliştirilecek model kapsamında kullanılacak değişkenler Tablo 1' de gösterilmiş ve

yüksek değerdeki değişkenlere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Bir diğer belirtilmesi gereken husus ise panel veri modellerinin kapsadığı zamana göre mikro ve makro olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Panellerin ve modellerinin sahip olduğu zaman boyutuna göre de uygulanacak ekonometrik testler de farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili literatürde dönemsel açıdan kesinleştirilmiş bir sınır olmasa da Baltagi (2015: 1) yaptığı çalışmada 20 döneme kadar zaman boyutuna sahip olan panelleri mikro panel, 20 dönemden fazla zaman boyutuna sahip olan panelleri makro panel olarak sınıflandırmıştır. Mikro panellerde yatay kesit ve durağanlık durumlarının önemsenmemesi gerektiği belirtilirken, makro panellerin söz konusu bu varsayımları sağlamasının önemli olduğu belirtilmiştir. Söz konusu bu çalışmanın dönem boyutunun 20 olmasından dolayı mikro panel sınıfına girmektedir.

Aşağıda yer alan denklemde eşitliğin sağ tarafında bağımsız değişken ve sol tarafında ise bağımlı değişken bulunmaktadır. Sabit değişken c ile, hata terimi ε ile, bağımsız değişkenlerin tahminci katsayıları α ile, döneme ilişkin bilgiler t ile ve yatay kesit i ile ifade etmektedir. Panel veri analiz yöntemlerinde bağımlı değişken yüzde yüz tahmin edilememekle birlikte çalışmanın amacı doğrultusunda bu çalışmada yetersiz beslenmeyle ilgili göstergelerin bebek ölüm oranları üzerindeki etkisi incelenmiştir. ε hata terimi sembolü ise, modele dâhil edilmeyen değişkenlerin etkisini temsil etmektedir.

Araştırmada oluşturulmak istenen modelin denklem gösterimi ise aşağıda belirtildiği şekildedir.

$$\Delta Y_{it} = c_0 + \sum_{j=1}^p \lambda_{ij} \Delta X_{1,i,t-j} + \sum_{j=0}^q \delta_{ij} \Delta X_{2,i,t-j} + \sum_{j=0}^r \delta_{ij} \Delta X_{3,i,t-j} + \sum_{j=0}^s \delta_{ij} \Delta X_{4,i,t-j} + \varepsilon_{it}$$

I. IV. Panel Veri Model Yöntemlerinin Belirlenmesi

Panel veri modelleri kapsamında verilerin yapısına göre üç temel panel veri yaklaşımı geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar sabit etkiler yaklaşımı, havuzlanmış model yaklaşımı ve tesadüfi etkiler yaklaşımıdır. Öncelikle havuzlanmış modelle sabit etkiler modelinin hangisinin geçerli olduğunu bulabilmek için F testi uygulanmaktadır. Bu testten sonra eğer sabit etkiler modeli geçerli ise sonraki aşamada tesadüfi etkiler ile sabit etki modelleri arasında tercih yapılması gerekmektedir. Söz konusu belirleme Hausman testi ile yapılmaktadır. Testlerden sonra veri setine en uygun model belirlenmiş olacaktır.

I. V. Bulgular

Araştırma kapsamında kullanılacak değişkenlerin durağanlıklarının tespiti için hangi nesil birim kök testinin kullanılacağına belirlenmesi için yatay kesit bağımlılık testi yapılacaktır. Değişkenlerin yatay kesit bağımlılık durumları Breusch- Pagan (1980) CDLM1 ve Pesaran (2004) CDLM2 ve CDLM testleri ile değişkenleri ile test edilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerin Yatay Kesit Bağımlılık Sonuçları

Değişkenler	Breusch, Pagan		Pesaran Scaled LM		Pesaran CD	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Y	1617.05	0.000	35.13	0.000	24.25	0.000
X ₁	3437.85	0.000	101.70	0.000	57.79	0.000
X ₂	1028.15	0.000	16.93	0.000	13.94	0.000
X ₃	1379.83	0.000	41.80	0.000	3.84	0.000
X ₄	7017.49	0.000	183.97	0.000	89.28	0.000

Yukarıda tabloda analizde kullanılan değişkenlerin yatay kesit bağımlılık test sonuçları gösterilmektedir. Analiz sonucunda değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir ifade ile değişkenlerde yatay kesit bağımlılık problemi mevcuttur. Yatay kesit bağımlılık durumundan dolayı durağanlık kontrolü için ikincil nesil birim kök testleri kullanılacaktır.

Tablo 3. CADF Panel Birim Kök Testi

T-Bar Test, N,T= (21,32) Obs=607							
Augmented by 2 lags (average)							
Modeller	Değişkenler	t-bar	Cv10	Cv5	Cv1	Z(t-bar)	P
Model 1	Y	-3.256	-2.040	-2.210	-2.230	-4.434	0.000
	X ₁	-1.905	-2.040	-2.110	-2.230	-2.971	0.001
	X ₂	-1.805	-2.07	-2.150	-2.300	-4.434	0.000
	X ₃	-2.214	-2.040	-2.110	-2.230	-2.650	0.004
	X ₄	-3.256	-2.040	-2.110	-2.230	2.158	0.985

Yukarıdaki tabloda CADF test sonuçları gösterilmektedir. t-bar (CADF) istatistiği, %10 (cv10), %5 (Lcv5) ve %1 (cv1) güven düzeyinde bağımlı değişken olan Y, bağımsız değişkenler içinde de X₁, X₂, X₃ değişkenleri durağan oldukları görülmektedir. X₄ bağımsız değişkeni ise durağan olmadığı için birincil farkı alınarak seri durağan hale getirilmiştir.

Panel veri kapsamında elde edilecek ekonometrik bir modelde bulguların doğru olabilmesi için geliştirilen modelin belirli varsayımları karşılaması gerekmektedir. Bu doğrultuda incelenecek ilk husus modelde çoklu doğrusal bağlantı problemine neden olabilecek bir değişkenin varlığı kontrol edilmesi gerekmektedir. Çoklu bağlantı problemini tespit etmek için en çok kullanılan yöntem değişkenlerin VIF değerlerinin hesaplanmasıdır. Bir modelde çoklu bağlantı probleminin olması durumunda Gujarati'nin (2004) belirttiği üzerine yanlış tahminci değerlerinin elde edilmesine neden olabilir. Modellerde çoklu doğrusal problemten kaçınmanın yolu aynı modelde değişkenler arasında yüksek korelasyon bulunmamasıdır. Değişkenlere ait VIF değerleri ise $(1/1-R^2)$ şeklinde hesaplanmaktadır. Hesaplanan değerlerin eşik değerinin 4-10 arasında olması literatürde kabul bulmaktadır (Açıkgöz, Uygurtürk, Korkmaz, 2015: 427). 4-10 arasında olmayan değişkenler analizde mevcutsa bu değişkenlerin modelden çıkarılmalıdır.

Tablo 4. Hesaplanan VIF Değerleri

Sembol	R ²	VIF Değeri
Y	0.30	1.42
X ₁	0.22	1.28
X ₂	0.19	1.23
X ₃	0.24	1.31
X ₄	0.13	1.14

Tablo 4'te değişkenlerin VIF değerleri görülmektedir. Analizde yer alan tüm değişkenlerin VIF değerlerinin 4'ten bile düşük çıktığı görülmektedir. Diğer bir deyişle modelde kullanılan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi bulunmamaktadır. Bu sebeple tüm değişkenler analize dâhil edilmiştir.

Araştırma kapsamında bebek ölüm hızına etki edecek olan yetersiz beslenmeyle ilgili göstergelerle oluşturulacak modele en uygun yaklaşımın belirlenmesi gerekmektedir. Bunu belirlemek için de geliştirilen modelle ilgili testler uygulanacaktır.

Tablo 5. Geliştirilecek Model İçin En Uygun Yaklaşımın Belirlenmesi

	Model 1 (1.000 Canlı Doğumda Gerçekleşen Bebek Ölüm Oranı)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
F- Sabit Etkiler	74.91	0.000
Hausman Testi	22.26	0.000

Öncelikle çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığı tespit edildikten sonra en uygun yaklaşımın belirlenmesi gerekmektedir. Bu sebeple havuzlanmış modelin mi yoksa sabit etkiler modelinin mi uygulanması gerektiği F testine göre karar verilmektedir. F testi istatistik değerine göre havuzlanmış modelin geçerliliğini sınavan H_0 hipotezi ($p < 0.05$) reddedildiği görülmüştür. Diğer yaklaşımlar arasında tercih yapmak için Hausman testi uygulanmaktadır. Hausman test sonucuna göre tesadüfi etkiler modelin geçerliliğini sınavan H_0 hipotezinin reddedildiği görülmüştür. Belirtilen bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde etkisine yönelik en uygun modelin sabit etkiler modeli olduğu tespit edilmiştir. Model için en uygun yaklaşımın belirlenmesinden sonra dikkat edilmesi gereken diğer husus ise modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığının kontrol edilmesidir.

Tablo 6. Modellerde Otokorelasyon Test Sonuçları

Test	Model 1 (1.000 Canlı Doğumda Gerçekleşen Bebek Ölüm Oranı)
	İstatistik Değeri
Durbin-Watson	1.94
Baltagi-Wu LBI	2.18

Araştırma kapsamında geliştirilen modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığının kontrolü için tercih edilen testlerin istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. Geliştirilen modelde otokorelasyonun belirlenmesi için testler uygulanmış ve H_0 hipotezi kabul edilmiştir. Modellerde otokorelasyon probleminin olup olmadığının tespit edilmesinden sonra değişen varyans probleminin olup olmadığının kontrol edilmesi aşamasına geçilmiştir.

Tablo 7. Değişen Varyans Heteroskedasite

Test	Model 1 (1.000 Canlı Doğumda Gerçekleşen Bebek Ölüm Oranı)	
	Chi2	Olasılık Değeri
Değiştirilmiş Wald Testi	637.81	0.000

Geliştirilen modelde sabit varyansın olmaması diğer bir ifade ile değişen varyansın olması durumunda tahminci katsayılarının yanlış hesaplanmasına sebep olmaktadır. Yapılan test sonucunda değişen varyans yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer deyişle modellerde değişen varyans problemi olup gerekli robust düzeltme testleri ile düzeltilmesi gerekir. Modellerde en doğru sonuçlara ulaşabilmek adına diğer panel varsayım incelenecektir.

Tablo 8. Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	Model 1 (1.000 Canlı Doğumda Gerçekleşen Bebek Ölüm Oranı)	
	Statistic	Prob
Breusch-Pagan LM	13099.88	0.000
Pesaran Scaled LM	199.08	0.000
Pesaran CD	58.51	0.000

Araştırma kapsamında geliştirilen modelde yatay kesit bağımlılık durumunu tespit etmek için üç farklı test kullanılmıştır. Bir modelde yatay kesit bağımlılık durumunun varlığı durumunda analize dâhil edilen herhangi bir yatay kesit birimine gelen bir şok dalgasının diğerlerini etkilemesidir. Söz konusu bu etkinin varlığı tahminci değerlerinin yanlış hesaplanmasına neden olabilmektedir. Geliştirilen model de yapılan üç farklı test türünde de yatay kesit bağımlılığı olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle modellerde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Söz konusu problemleri gidermek için Driscoll ve Kraay dirençli tahmincisi kullanılmıştır. Yapılan robust düzeltme testleri sonucunda modeller yatay kesit bağımlılığından arındırılmış ve daha dirençli tahminciler elde edilmiştir.

Tablo 9. Model Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken: LNBÖ				
Zaman Aralığı:2000-2019				
Örneklem Sayısı: 58				
Gözlem Sayısı: 928				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-İstatistik değeri	Olasılık Değeri
LNX1	0.431616	0.022149	19.48677	0.000
LNX2	0.124425	0.004041	6.044199	0.000
LNX3	0.159188	0.000162	3.638663	0.000
DX4	0.000241	0.002666	0.090371	0.9280
C	2.119443	0.108386	19.55454	0.000
R^2 : 0.41	F-statistic:902.52		Prob (F-Statistic): 0.000	

Yukarıdaki Tablo 9’da 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranı üzerinde beslenme ve ülkedeki genel yoksulluk göstergelerinin regresyon sonuçları gösterilmektedir. İlk olarak oluşturulması

planlanan panel veri modellemesinin temel varsayımları karşılayıp karşılamadığı incelenmiştir. Modelde temel varsayımlar kapsamında temel varsayımlar kapsamında karşılaşılan problemlerin çözümü için modele dirençli tahminci uygulanmıştır. Modelde değeri yüksek olan serilerde doğal logaritmik dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Her bir serinin durağanlıkları incelenmiş ve durağan olmayan seriler birincil farkları alınarak durağan duruma getirilmiştir. Modelde logaritmik dönüşüm gerçekleştirilen serilerin başına LN ifadesi eklenirken, farkı alınan serilerin başına ise fark simgesi olan D harfi eklenmiştir. Modelde bağımlı değişken 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranıdır. Modelde bağımsız değişkenler ise; ülkedeki gıda açığının derinliği, ülkedeki aşırı yoksulluğun yaygınlığı, toplam nüfus içerisindeki yetersiz beslenen nüfusun oranı ve son olarak ise toplam nüfus içerisinde güvenli olmayan su kaynaklı ölüm sayısı değişkenleridir.

Geliştirilen modelde incelenmesi gereken diğer hususlar ise modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni ifade etme yüzdesi olan R^2 değeridir. Modelde R^2 değerinin %41 olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle modelde kullanılan bağımsız değişkenler 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranının %41'ini açıklamaktadır. Geliştirilen modelde bir diğer önemli husus modelin bütünsel olarak anlamlı olup olmadığının kontrol edilmesidir. Modelin bütünsel olarak anlamlılığını kontrol edildiğinde %1 düzeyinde modelin anlamlı olduğu görülmektedir.

Bebek ölüm oranı bir ülkede en önemli sağlık göstergelerinden birisidir. Bir ülkenin bebek ölüm oranına bakarak, ülkenin gelir durumu, temel sağlık hizmetlerine ulaşım ve ülkenin yeterli gıdaya erişim düzeyi hakkında yorumlar yapılabilmektedir. Araştırma kapsamında bağımsız değişkenlerin sonuçları incelendiğinde bebek ölüm oranı üzerinde en fazla artırıcı etkinin ülkedeki gıda açığının derinliği olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile yetersiz beslenmenin diğer göstergeler ile karşılaştırıldığında en fazla artırıcı etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu kapsamda düşük gelir grubu ülkelerde gıda derinliğinde oluşabilecek %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda bebek ölüm oranının %0.43 düzeyinde bir artışa neden olabileceği tespit edilmiştir. Bebek ölüm oranı üzerinde artırıcı bir diğer etken ise yoksulluk düzeyidir. Bir toplumdaki yoksulluk düzeyindeki artışlar sosyo-ekonomik birçok göstergeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Olumsuz yönde etkilediği göstergelerden biriside bebek ölüm oranıdır. Araştırma kapsamında düşük gelir grubunda yer alan ülkelere aşırı yoksulluğun yaygınlığında %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranında %0.12 düzeyinde bir artışa neden olabileceği öngörülmektedir. Diğer taraftan toplum içerisinde yetersiz beslenme düzeyindeki %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda 1.000 canlı doğumda gerçekleşen bebek ölüm oranında %0.15 düzeyinde bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Son bağımsız değişken olan toplam ölümler içerisinde güvenli olmayan su kaynaklı ölüm sayısı ile bebek ölüm oranı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir.

I. VI. Tartışma

Salmuth (2021) ve arkadaşları; düşük-orta gelirli ülkelerde bebek büyümesini ve beslenme durumunu iyileştirmek için anne odaklı müdahalelerin sistematik bir incelemesini yapmış ve 6 yaşından küçük bebeklerde büyümedeki duraksamaları önlemek veya gidermede, anne odaklı emzirmeyi teşvik müdahaleleri; eğitim ve akran desteği; kadınların güçlendirilmesiyle birleştirilmiş doğum öncesi takviye; anne ruh sağlığı; şartlı nakit desteği ve/veya tarım desteği; gebelikte ve emzirme döneminde anne desteğinin etkili olduğunu belirtmişlerdir. Prüss-Ustün ve ark. (2019); seçilmiş olumsuz sağlık sonuçları için yetersiz su, sanitasyon ve hijyenden kaynaklanan hastalık yükünün düşük ve orta gelirli ülkelere yönelik bir analiz çalışmasında ölüm oranındaki son düşümlere rağmen, yetersiz temizliğin özellikle küçük çocuklar arasında küresel hastalık yükünün önemli bir belirleyicisi olduğunu belirtmişlerdir. Yeterli temizliğin sağlık yönünden etkisini geliştirmek için, güvenli bir şekilde yönetilen su ve sanitasyon hizmetlerinin etkisi, temel hijyen koşullarına erişim ve topluluklarda yüksek kapsam ve kullanıma ulaşan temel hijyen davranışlarının uygulanmasını değerlendiren iyi tasarlanmış denemelere ihtiyaç vardır. Sağlık sonuçlarını iyileştirmek için uygulama sistemlerine, müdahale kalitesi ve toplumda patojenlere maruz kalma gibi ara sonuçlar hakkında araştırmalara güçlü bir ihtiyaç olduğunu söylemişlerdir.

Barbara (2018) ve arkadaşları; düşük ve düşük orta gelirli ülkelerde yaşayan çocuklar arasında 36 ayda beslenme uygulamaları ile büyüme ve nörogelişimsel sonuçları değerlendirmek için Hindistan, Pakistan ve Zambiya’ daki kırsal topluluklardan 36 aylık 371 çocuktan oluşan bir kohortta, çocukların %47’ sine değiştirilmiş asgari kabul edilebilir diyet yapmışlardır. Ortalama boya göre ağırlık skorları ve minimum öğün sıklığı ile değiştirilmiş asgari kabul edilebilir diyet alan çocukların almayanlara göre aralarında yüksek anlamlı fark bulunmuşlardır. Ancak, ayarlanmış ortalama yaşa göre boy, boya göre ağırlık skorları, yaşa göre ağırlık, değiştirilmiş asgari kabul edilebilir diyet alan ve almayanlar arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır. Benzer şekilde, bu diyet uygulamaları ile zihinsel gelişim indeksi ve psikomotor gelişim indeksi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Biasini (2015) ve arkadaşları; 12 aylık bebekleri olan düşük orta gelirli ülkelerde sağlık uzmanları tarafından kullanılabilir bir tarama önlemi olarak kullanılmak üzere daha fazla değerlendirmeye ve erken müdahaleye ihtiyaç duyulup duyulmadığını belirlemek için ‘‘*Bayley Bebek Gelişimi Ölçekleri II*’’ adında bir madde havuzu belirlemiştir. Genel olarak, 12 aylık tarama için seçilen zihinsel (bilişsel, dil ve ince motor) gelişim ve kaba motor gelişim olmak üzere güçlü psikometrik özellikler gözlemlemiştir. Tam bir gelişimsel değerlendirmenin uygun olduğunu gösteren zihinsel ve motor gecikmeleri olduğundan şüphelenilen çocukları belirlemede iyi bir duyarlılık ve özgüllük oluşturmuşlardır. Bu tarama aracının iyi bir duyarlılığa ve özgüllüğe sahip olduğu belirlenmiş olmasına rağmen, yalnızca düşük orta gelirli popülasyona sahip üç ülkeden alınan bir örnek üzerinde valide edilmiştir. Diğer ülkelerde de yapılacak bir replikasyon çalışması ile bunun yararlılığını daha da doğrulayacağını belirtmişlerdir.

İslam (2022); düşük ve orta gelirli ülkelerde kısa doğum aralığının çocuk ölümleri üzerindeki olumsuz etkilerini sistematik bir gözden geçirme ve meta-analizinde kısa aralıklarla doğum yapan annelerin, normal aralıklarla doğum yapan annelere göre çeşitli çocuk ölüm biçimlerine ilişkin olasılıkların 1.58-3.01 kat daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Kısa aralıklarla doğan bebeklerde, normal aralıklarla doğan emsallerine göre çeşitli türlerde çocuk ölümü olasılığının önemli ölçüde daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Üreme ve anneliği iyileştirmek için politika ve programların güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca sağlık hizmetleri sunmak, kısa süreli doğumları azaltmak ve her gebelikte sağlık hizmeti verilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Kısa aralıklı doğumun olumsuz etkileri hakkında farkındalığı artırmak için de girişimlere ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Kaçar (2022) ve arkadaşları; malnütrisyon yönünden hastaneye yatırılan çocukların gözlemlerinin değerlendirilmesini yapmışlardır. Düşük doğum ağırlığı ve anne baba akrabalığı toplumdan daha yüksek bulunmuştur. Daha önce prematürite, hastaneye yatış ve kronik hastalık oranları da yüksek bulunmuştur. Böylece malnütrisyon sebebi ile hastaneye yatırılan çocukların mortalite durumu artmıştır. Ayrıca hastaların sosyal ve ekonomik koşulları da malnütrisyonu ağırlaştırdığı belirtilmiştir.

Tüzün (2022); Türkiye’de beş yaş altı ölüm hızının toplam doğurganlık hızı, adölesan doğumların toplam doğumlar içindeki oranı, kişi başı gayrisafi yurt içi hâsıla, yüz bin kişiye düşen hekim sayısı, hastane yatak sayısı (100.000), yoğun bakım yatak sayısı (1.000 canlı doğum) gibi değişkenlerde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulmuştur. Sonuç olarak adölesan gebeliklerin önlenmesi, doğurganlık tercihlerinin değiştirilmesi ve çocuk ölümlerinin azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, kız çocuklarının genel eğitim düzeylerinin yükseltilmesi ile gelir dağılım dengesizliklerinin giderilmesinin çocuk ölümleri üzerinde olumlu etkisinin olabileceği ifade edilebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Unicef 2019 yılında açıkladığı raporda özellikle çocuklarda yetersiz beslenme ve gıdaya ulaşamama sorunlarının yaşandığını bildirmiştir. Küresel olarak yaklaşık 200 milyon çocuk yetersiz beslenme problemi ile karşı karşıyadır. Küresel olarak çocuklarda görülen önemli sağlık sorunlarından biriside aşırı kilo durumudur. Günümüzde her üç çocukta birisinin fiziksel olarak hızlı gelişirken

beyinsel gelişimlerini tamamlamadıkları görülmektedir. Söz konusu çocuklarda yetersiz beyin gelişimi nedeniyle bağışlılık düzeylerinde düşme ve öğrenme düzeylerinde gerilemeler görülmektedir.

Araştırma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde bebek ölüm düzeyinin en yüksek yaşandığı ülkelerin düşük gelir grubu ülkeler olduğu görülmektedir. Düşük gelir grubu ülkeler belirlenirken Dünya Bankası gelir sınıflandırması dikkate alınmıştır. Söz konusu sınıflandırmada düşük ve düşük-orta gelir grubunda yer alan 58 ülke örnekleme dahil edilmiştir. Bebek ölümlerinde iyileştirme yapılması için ilk olarak toplumun yeterli gıdaya erişiminin sağlanması gerektiği görülmektedir. Söz konusu düşük gelir grubu ülkelerde yoksulluk düzeyindeki ve gıda derinliğindeki artışların ilk olarak en savunmasız durumda olan bebekler üzerinde yıkıcı etkisi olduğu görülmektedir. Bu alanlarda küçük bir iyileşmenin yapılmasının başta bebek ölümleri olmak üzere birçok sağlık ve sosyal göstergelyi olumlu yönde etkileyeceği görülmektedir.

Bebek ölümleri üzerindeki en yıkıcı etkinin gıda derinliğindeki artış olduğu ve bu sebepten yeterli gıdaya ulaşımın sağlanmasının hayati öneme sahip olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile ulusal politik düzenlemeler ve uluslararası yardım kuruluşlarının faaliyetlerinin yeterli gıdanın sağlanması yönünde olmasının toplum üzerinde daha fazla marjinal katkı yapacağı görülmektedir. Araştırma kapsamında farklı göstergelerle düşük gelir grubu ülkeler üzerinde modellemeler yapılabileceği, diğer gelir grubu ülkeler üzerinde de benzer modellemeler yapılarak bağımsız değişkenlerin etki düzeylerinin incelenerek literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H., & Korkmaz, T. (2015). Analysis of factors affecting growth of pension mutual funds in turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 427–433. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijefi/issue/31969/352140/>
- Agedew E., & Shimeles, A. (2016). Acute undernutrition (wasting) and associated factors among children aged 6–23 months in Kemba Woreda, Southern Ethiopia: a community based cross-sectional study. *Int J Nutr Sci Food Technol*, 2(2): 59–66. Erişim Adresi: [https://www.semanticscholar.org/paper/Acute-undernutrition-\(Wasting\)-and-Associated-among-Agedew/ba59a772095209f0d724fdf06ef7731d9adae1d4/](https://www.semanticscholar.org/paper/Acute-undernutrition-(Wasting)-and-Associated-among-Agedew/ba59a772095209f0d724fdf06ef7731d9adae1d4/)
- Bain, L. E., Awah, P. K., Geraldine, N., Kindong, N. P., Sigal, Y., & Bernard, N. (2013). Malnutrition in Sub-Saharan Africa: burden, causes and prospects. *Pan Afr Med J*, 15: 120. <http://dx.doi.org/10.11604/pamj.2013.15.120.2535>
- Baltagi, B. H. (2005). *Economic analysis of panel data*. 3. Edition, Great Britain: John Wiley & Sons INC.
- Biasini, F. J., De Jong, D., Ryan, S., Thorsten, V., Bann, C., Bellad, R., Mahantshetti, N. S., Dhaded, S. M., Pasha, O., Chomba, E., Goudar, S. S., Carlo, W. A., & McClure, E. (2015). Development of a 12 month screener based on items from the bayley II scales of infant development for use in low middle income countries. *Early Human Development*, 91(4), 253–258. <https://doi.org/10.1016/j.earlhumdev.2015.02.001>.
- Corkins, M. R. (2017). Why is diagnosing pediatric malnutrition important? nutrition in clinical practice. *American Society for Parenteral and Enteral Nutrition*, 32(1), 15–18. <https://doi.org/10.1177/0884533616678767>.
- Dewey, K. G., Wessells, K. R., Arnold, C. D., Prado, E. L., Abbeddou, S., Adu-Afarwuah, S., Ali, H., Arnold, B. F., Ashorn, P., Ashorn, U., Ashraf, S., Becquey, E., Bendabenda, J., Brown, K. H., Christian, P., Colford, J. M., Dulience, S., Fernald, L., Galasso, E., Hallamaa, L., ... Stewart, C. P. (2021). Characteristics that modify the effect of small-quantity lipid-based nutrient supplementation on child growth: an individual participant data meta-analysis of randomized

- controlled trials. *The American Journal Of Clinical Nutrition*, 114(1), 15–42. <https://doi.org/10.1093/ajcn/nqab278>.
- Djoumessi, Y. F. (2022). The impact of malnutrition on infant mortality and life expectancy in Africa. *Nutrition (Burbank, Los Angeles County, Calif.)*, 103–104. <https://doi.org/10.1016/j.nut.2022.111760>.
- Gebremaryam, T., Amare, D., Ayalew, T., Tigabu, A., & Menshaw, T. (2022). Determinants of severe acute malnutrition among children aged 6-23 months in bahir dar city public hospitals, Northwest Ethiopia, 2020: a case control study. *BMC Pediatrics*, 22(1), 296. <https://doi.org/10.1186/s12887-022-03327-w>.
- Gujurati, D. N. (2004). *Basic econometrics*. McGraw Hill: New York.
- Hitchings, M., Berthé, F., Aruna, P., Shehu, I., Hamza, M. A., Nanama, S., Steve-Edemba, C., Graiss, R. F... Isanaka, S. (2022). Effectiveness of a monthly schedule of follow-up for the treatment of uncomplicated severe acute malnutrition in Sokoto, Nigeria: A cluster randomized crossover trial. *PLoS Medicine*, P19(3), e1003923. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1003923>.
- Islam, M. Z., Billah, A., Islam, M. M., Rahman, M., & Khan, N. (2022). Negative effects of short birth interval on child mortality in low- and middle-income countries: A systematic review and meta-analysis. *Journal Of Global Health*, 12, 04070. <https://doi.org/10.7189/jogh.12.04070>.
- Kaçar, D. , Polat, E. & Zorlu, P. (2022). Beş yaş altında malnütrisyon tanısı ile üçüncü basamak bir merkezde yatırılarak izlenen olguların değerlendirilmesi. *Pamukkale Medical Journal*, 15 (3), 433–440 . <https://doi.org/10.31362/patd.1013058>.
- Muluye, S. D., Lemma, T. B., & Diddana, T. Z. (2020). Effects of nutrition education on improving knowledge and practice of complementary feeding of mothers with 6- to 23-month-old children in daycare centers in hawassa town, Southern Ethiopia: an institution-based randomized control trial. *Journal Of Nutrition And Metabolism*, 2020, 6571583. <https://doi.org/10.1155/2020/6571583>.
- Munoz, N., Litchford, M., Cox, J., Nelson, J. L., Nie, A. M., & Delmore, B. (2022). Malnutrition and pressure injury risk in vulnerable populations: application of the 2019 international clinical practice guideline. *Advances In Skin & Wound Care*, 35(3), 156–165. <https://doi.org/10.1097/01.ASW.0000816332.60024.05>.
- Pemunta, N. V., & Fubah, M. A. (2015). Socio-cultural determinants of infant malnutrition in Cameroon. *Journal Of Biosocial Science*, 47(4), 423–448. <https://doi.org/10.1017/S0021932014000145>.
- Picot, J., Hartwell, D., Harris, P., Mendes, D., Clegg, A. J., & Takeda, A. (2012). The effectiveness of interventions to treat severe acute malnutrition in young children: a systematic review. *Health Technology Assessment (Winchester, England)*, 16(19), 1–316. <https://doi.org/10.3310/hta16190>.
- Pravana, N. K., Piryani, S., Chaurasiya, S. P., Kawan, R., Thapa, R. K., & Shrestha, S. (2017). Determinants of severe acute malnutrition among children under 5 years of age in Nepal: a community-based case-control study. *BMJ Open*, 7(8), e017084. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-017084>.
- Prüss-Ustün, A., Wolf, J., Bartram, J., Clasen, T., Cumming, O., Freeman, M. C., Gordon, B., Hunter, P. R., Medlicott, K., & Johnston, R. (2019). Burden of disease from inadequate water, sanitation and hygiene for selected adverse health outcomes: An updated analysis with a focus on low- and middle-income countries. *International Journal Of Hygiene And Environmental Health*, 222(5), 765–777. <https://doi.org/10.1016/j.ijheh.2019.05.004>.

- Saavedra J. M. (2022). The changing landscape of children's diet and nutrition: new threats, new opportunities. *Annals Of Nutrition & Metabolism*, 78(2), 40–50. <https://doi.org/10.1159/000524328>.
- Teshome F. & Tadele A. (2022). Trends and determinants of minimum acceptable diet intake among infant and young children aged 6–23 months in Ethiopia: a multilevel analysis of Ethiopian demographic and health survey, *BMC Nutrition*, 8(1), 44. <https://doi.org/10.1186/s40795-022-00533-8>.
- Tüzün, H. (2022). Türkiye'de bebek ölüm hızı ve beş yaş altı ölüm hızına ilişkin faktörler: il verileriyle ekolojik bir çalışma. *Çocuk Dergisi*, 21(3), 221–230. <https://doi.org/10.26650/jchild.2021.993630>.
- United Nations International Children's Emergency Fund. (2019). *Dünya çocuklarının durumu; çocuklar, yiyecek ve beslenme: değişen bir dünyada iyi büyümek*. ISBN: 978-92-806-5003-7.
- United Nations International Children's Emergency Fund. (2020). *NutriDash: facts and figures nutrition programme data for the SDGs (2015–2030)*. Erişim Adresi: <https://www.unicefnutridash.org>.
- Uribe-Quintero, R., Álvarez-Castaño-Castaño, L. S., Caicedo-Velásquez, B., & Ruiz-Buitrago, I. C. (2022). Trends in undernutrition mortality among children under five years of age and adults over 60. *Scielo*, 42(1), 41–53. <https://doi.org/10.7705/biomedica.5937>.
- Salmuth, V., Brennan, E., Kerac, M., McGrath, M., Frison, S., & Lelijveld, N. (2021). Maternal-focused interventions to improve infant growth and nutritional status in low-middle income countries, A systematic review of reviews. *PloS One*, 16(8), e0256188. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256188>.

-
- Etik Beyanı** : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.
- Yazar Katkıları** : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.
- Çıkar Beyanı** : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.
- Teşekkür** : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.
- Ethics Statement** : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.
- Author Contributions** : The authors contributed equally.
- Conflict of Interest** : There is no conflict of interest between the authors.
- Acknowledgement** : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.
-

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 444-464

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 444-464

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1196683

Geliş Tarihi / Received: 30.10.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23.03.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

TURİZMDE TANITIM STRATEJİLERİ: FRANSA ve TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Neciphan ATSIZ ¹

Tülay GÜZEL ²

Öz

Turizm hareketliliği yıldan yıla giderek artmaktadır. Ülkeler, bölgeler ve destinasyonlar artan imkanlar doğrultusunda rekabet içine girerek daha fazla ziyaretçi için çeşitli yollar denemektedir. Tanıtım faaliyetleri bir ülkenin ya da destinasyonun ziyaretçi sayılarını arttırmasında oldukça önemlidir. Yalnız tanıtım faaliyetleri yeterli olmamakta aynı zamanda ülkelerin turizm politikalarında ülkeye daha çok ziyaretçi gelmesini sağlayabilmektedir. Bu kapsamda dünyada en çok ziyaretçi gelen ülkelerden birisi olan Fransa ile Türkiye'nin turizm tanıtım ve stratejileri doküman analizi tekniğinden yararlanılarak incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda Fransa'nın turizmde yüksek gelir elde etmesindeki en önemli nedeninin başarılı bir tanıtım örgütlenme yapısı ve etkin tanıtım stratejileri olduğu ortaya çıkmaktadır. Ek olarak Fransa'nın turizm hizmetlerine Türkiye'ye göre oldukça yüksek pay ayırdığı, turizm organizasyon şeması kapsamında ulusal, bölgesel ve yerel düzeyde her kesimi dahil etmesi ve turistlerin ülkeye daha rahat giriş yapmasını sağlayacak çabalar göstermesi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Turizm Politikaları, Tanıtım, Turizm Stratejisi, Fransa, Türkiye

JEL Sınıflandırması : L83, L89

¹ Turizm İşletmeciliği Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, atsizneciphan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3131-2165.

² Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Turizm Fakültesi, tguzel@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3323-3287.

Atıf/Citation (APA 6):

Atsız, N., & Güzel, T. (2023). Turizmde tanıtım stratejileri: Fransa ve Türkiye karşılaştırmalı analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 444-464. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1196683>.

PROMOTIONAL STRATEGIES IN TOURISM: COMPARATIVE ANALYSIS OF FRANCE AND TÜRKİYE

Abstract

Tourism activity is increasing year by year. Countries, regions and destinations have entered into competition in line with increasing opportunities and are trying various ways for more visitors. Promotional activities are very important in increasing the number of visitors of a country or destination. Not only promotional activities are not sufficient, but also tourism policies of countries can provide more visitors by creating service resources and increasing their opportunities. In this context, tourism promotion and strategies of France and Turkey, one of the most visited countries in the world, were examined by using the document analysis technique. As a result of the study, it is revealed that the most important reason for France's high income from tourism is a successful promotional organization structure and effective promotional strategies. In addition, it has been concluded that France allocates a very high share to tourism services compared to Turkey, that it includes all segments at the national, regional and local level within the scope of the tourism organization chart, and that it makes efforts to ensure that tourists enter the country more easily.

Keywords : Tourism, Promotion, Tourism Strategy, France, Türkiye

JEL Classification : L83, L89

GİRİŞ

Turizm, dünyanın en hızlı büyüyen endüstrilerinden biridir ve birçok gelişmekte olan ülke için döviz kazançlarının başlıca kaynağıdır. Turizm endüstrisi istihdama, daha fazla çevre korumasına ve ev sahibi ülkeye döviz akışına katkıda bulunmaktadır (Kozak, Evren, Çakır, 2013). Covid-19 döneminin hemen öncesinde dünya genelinde turizm sektörü 334 milyon kişiyi istihdam etmekteydi ve bu durum dünya genelinde her 10 işten birinin turizm sektörü olduğunu göstermektedir (ilo.org). UNWTO verilerine göre 2019 yılında 1.466 milyon uluslararası seyahat gerçekleşmiş ve son on yılda turizmde %5'lik bir büyüme olmuştur (unwto.org, 2021). Turizm sektöründe önemini artırmak isteyen ülkeler rekabetin etkisiyle ulusal, bölgesel ve yerel düzeyde turizm tanıtım çabalarına ve imaj çalışmalarına yer vermişlerdir (Laws ve ark., 2002; Tosun & Bilim, 2004: 126). Bu kapsamda turizm pazarlaması bütçeleri giderek artmakta ve daha çok ziyaretçinin gelmesi amaçlanmaktadır.

Yapılan tanıtım ve imaj çalışmaları ülkeye olan ilgiyi arttırmaktadır. Turizmde gerçekleştirilen örnek tanıtım ve imaj çalışmalarını Yavuz ve Karabağ (2009: 115) şöyle vermiştir; Tayland 'Amazing Thailand', Malezya 'Malaysia-Truly Asia', Hindistan 'Incredible India', ek olarak Avustralya tarafından uygulanan 'Best Job In The World' de örnek olarak verilebilir.

Türkiye'ye bakıldığında turizm 2000'li yıllardan itibaren ivme yakalamış ve uluslararası pazarda rekabetin en etkili olduğu sektörlerden biri haline gelmiştir (Çatı & Bilgin, 2013). Türkiye'de yurt içi ve yurt dışı turistik tanıtımdan sorumlu bakanlık Kültür ve Turizm Bakanlığı'dır. Türkiye'nin turizm hizmetlerine ayırdığı bütçeye bakıldığında 1996-2002 yılları arasında 0,5 M.\$ ile 0,27 M. \$ arasında değişmekte 2004 yılından itibaren bir artış göstermekte ve 2019 yılında 0,92 M. \$ çıkmaktadır (tcdata360.worldbank.org).

Yapılan bu çalışmanın amacı 2020 öncesi dünyada en çok turistini ziyaret ettiği ülkelerden biri olan Fransa ile ziyaretçi bakımından 6.sıradaki Türkiye'nin turizm stratejilerinin ve tanıtım politikalarının incelenmesidir (databank.worldbank.org). Araştırma yapılırken nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile incelenmiştir. Doküman analizi tekniği kullanılırken devlet

verilerine dayalı ikincil kaynaklar, uluslararası indekslerde anahtar kelimeler ile yayınlanan makaleler ve raporlardan yararlanılmıştır.

II. TURİZMDE TANITIM STRATEJİLERİ

Turizm, ekonomik olarak ülkelere döviz girdisi sağlaması ve istihdam yaratması gibi faydaların yanı sıra ekonomik, kültürel vb. diğer alanlarda da beklenen faydayı sağlayabilmek için öncelikle etkin bir talep yaratılmalı, yaratılan talebe uygun olarak arz kaynaklarının varlığına ve gelen ziyaretçilerin memnuniyetinin sağlanmasına dayanmalıdır (Çetinel, 2001). Böylece memnuniyeti sağlanan ziyaretçinin gittiği ülke ya da destinasyon hakkında olumlu yorum yapması ve dünyaya tanıtılmasında oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Turizmde yaşanan artışla birlikte rekabet kavramı da artmış ve ülke ya da destinasyonların ziyaretçi sayılarını artırması için daha çok çaba göstermesini gerektirmiştir (Hultman ve ark., 2015). Daha fazla ziyaretçinin gelişinin sağlanmasında turistik tanıtımın etkili olacağı düşünülmektedir. Turizmde tanıtım kavramı ele alındığında “küresel düşünüp yerel davranmayı içeren çok yönlü bir stratejik karar” olarak ifade edilmiştir (Therkelsen, 2003: 148). Paskaleva-Shapira (2007: 109-112) turizmde tanıtım kavramının yenilikçi paradigmlar ile bir adım öteye taşındığını, bu faktörlerin ise sürdürülebilirlik, otantiklik, değer ve kalite arasında karşılıklı ilişki oluşturulması olarak belirtmiştir. Kastal (2008) turizmde kullanılan tutundurma yöntemlerini; reklam, halkla ilişkiler, lobicilik, sponsorluk, satış geliştirme ve enformasyon olduğunu belirtmiştir. Mikro açıdan bu tutundurma faaliyetlerinden bahsedilse de makro boyuttan bakıldığında diplomasi faaliyetlerine de yer vermektedir (TASAM, 2016; Sancar, 2017). Makro boyuta ek olarak lobicilik faaliyetleri de eklenebilmektedir (İnanır, 2019).

Tanıtım için dikkat çekme, ilgi sağlama, istek yaratma ve kişiyi harekete geçiren mesajlar gibi kavramlar önemlidir (Pınar, 1992). Turizmde ise tanıtma planını yaratım süreci Tribe (2012) şöyle belirtmiştir (Tribe, 2012’den aktaran Šerić & Marušić, 2019: 2);

- Hedef pazarların tanımlanması,
- Fiyat yönetimi,
- Talep yaratılması,
- Destinasyon ulaşılabilirliği,
- Gelir yönetimi,
- Mal ve hizmette iyi izlenim bırakılması,
- Müşteri sadakati,
- Memnuniyetin ölçümü ve performansın değerlendirilmesidir.

Destinasyonların tanıtım ve pazarlama alanında stratejileri bulunmaktadır (Tosun ve Bilim, 2004). Destinasyonların başarılı turizm tanıtım stratejilerinde destinasyon yönetim örgütlerinden söz edilmekte ve destinasyon geliştiricileri için öncelik göstermektedir (Presenza, Sheehan, Ritchie, 2005). Ek olarak ülkelerde tanıtım stratejilerinde ulusal tanıtım örgütleri ve yerel idareler arasında iş birliğine dayandırarak gerçekleştirilmektedir (Kastal, 2008: 9). Turizmde yapılan başarılı tanıtma strateji örnekleri aşağıda verilmiştir.

Incredible India resmî sitesindeki görevlilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda 2002’den beri Hindistan Hükümeti tarafından Hindistan’da turizmi teşvik etmek için yürütülen uluslararası bir turizm kampanyasının adıdır. "İnanılmaz Hindistan" unvanı 2002’den beri resmi olarak markalaştırılmış ve dünyaya tanıtılmıştır. Ünlem işareti Hindistan’ın "I" sını " oluşturur. Birkaç görselde yaratıcı bir şekilde kullanılan ünlem, “İnanılmaz” kelimesinin arkasındaki konsepti tamamlamaktadır (incredibleindia.org).

Amazing Thailand, turizm tanıtımı 1 Ocak 1998 yılında 31 Aralık 1999 yılına kadar sürmesi planlanmıştır. Yapılan tanıtım kampanyasının temel amacı 17 milyon yabancı turistlerin Tayland'ı ziyaret etmesinin sağlanması ve karşılığında 600 milyon baht gelir elde edilmesidir. Yapılan kampanya; alışveriş, macera turları, “Dünya İçin Tayland Yiyecekleri” sergisi, sportif etkinlikler, kongreler ve kültürel gösterilere vurgu yapmaktadır (Kontogeorgopoulos, 1999).

“Malaysia-Truly Asia”, yapılan bu kampanya Malezya'nın kimliği için dış tüketim yollarıyla kendi geleneklerinin yansıtılmasına vurgu yapması olarak tanımlanmaktadır (Morais, 2013). Yapılan kampanya Malezya hükümeti tarafından desteklenmekte olup oldukça geniş kitleye hitap eden ve pahalı bir kampanyadır. 22 milyon yabancı ziyaretçinin dini ve etnik çeşitlilik ile ilgisini çekmeyi amaçlamaktadır (Yeoh, 2006). 2000 yılında yaratılmış olup, kampanya sonrası 2013 yılında Malezya'ya 25.72 milyon turist ziyaret ederken 65.44 milyon ekonomik getiri sağlamıştır. Bu duruma istinaden 2017 yılında 25.9 milyon ziyaretçiye ulaşmış 82.1 milyon ekonomik getiri sağlanmasına olanak tanımıştır (Hussin, 2018).

Best Job In The World, 2009 yılında Avusturya hükümeti “Büyük Bariyer Resifi” için bekçi aradıklarına dair dünya çapında yürüttükleri bu kampanya ile oldukça büyük ilgi uyandırmışlardır. Yürütülen kampanya 200 ülkeden 35.000 başvuru gerçekleşmiş ve yaklaşık 430 M. AU\$ halkla ilişkiler getirisi olmuştur. Kampanyanın en büyük getirisi olarak sosyal medyada elde ettiği başarıdır. Bu başarı sayesinde küresel TV kanallarında, web sitelerinde, sosyal medyada, çeşitli kurumlar tarafından verilen ödüllerde başarısı ve sağladığı imaj olmuştur (teq.queensland.com, 2022).

III. YÖNTEM

Yapılan araştırmada nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel yöntem, yorumlamaya açık ve sözel ağırlıklı araştırmalarda çoğunlukla kullanılmaktadır. Nitel yöntem, tümevarım ile toplanan veriler yardımıyla genelleme yapmaktadır (Padem, Göksu, Konaklı, 2012: 53). Nitel araştırma, gerçeğin farklı yorum ve göreceli olarak değişebildiği bir araştırma yöntemidir. Nitel araştırmalar öznel ve araştırılan nesnenin doğasında gerçekleşmektedir (Şimşek, 2012).

Yapılan araştırma için nitel yöntem desenlerinden doküman analizi desenine yer verilmiştir. Doküman analizi, araştırılması amaçlanan olgu ya da olaylarla ilgili yazılı materyallerin incelenmesini içermektedir. Doküman analizinin bazı aşamaları vardır. Bunlar; araştırılan konuya uygun belgelerin belirlenmesi, orijinal belgelere ulaşılması, elde edilen belgelerin araştırmacı tarafından anlaşılması, elde edilen belgelerin analizi ve bu belgelerin kullanılmasıdır (Kuzu, 2013: 109). Doküman analizi bazı avantajlar sağlamaktadır. Bunlar; araştırmacının zamanını verimli kullanması, evreni temsil eden kitlenin büyüklüğünün sağlanmış olması, kolay kullanılabilirlik, maliyetinin az olması, verilerin yeniden kullanılabilmesi, tekil ve özgün olması, tam ve doğru olarak bilgi içermesi, zaman ve içeriğinin geniş olması, zor verilere ulaşmanın kolaylığı, tepkisellik olmaması ve konuyla ilgili verilerin niteliği alanlarıdır (Kıral, 2020: 9).

IV. ULUSLARARASI TURİZMDE BAŞARILI ÖRNEK: FRANSA

Fransa, turizm alanında doğal ve kültürel manzaraları, iklim koşulları, kültürel çeşitliliği ve gastronomik öğeleri sayesinde önemli bir endüstri haline gelmiştir. Doğrudan ve dolaylı olarak turizm faaliyetleri, işgücünün yaklaşık yüzde 10'unu istihdam etmekte ve GSYİH'nın yaklaşık yüzde 9'una katkıda bulunmaktadır. Fransız işletmeleri yabancı ziyaretçilerden önemli bir gelir elde etmekte ve Fransız turistlerin yurtdışında harcadıkları tutarı fazlasıyla telafi etmektedir. Fransa, 20. yüzyılın sonunda her yıl 70 - 90 milyona kadar yabancı turist tarafından ziyaret edilen dünyanın önde gelen turizm merkezlerinden biridir (britannica.com;unwto.org).

Fransa'nın yıllara göre turizm ve seyahat hizmetlerine ayırdığı bütçe, ekonomik getiri ve ziyaretçi sayıları araştırmacılar tarafından düzenlenerek Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Fransa'nın Yıllara Göre Turizm Hizmet Bütçesi Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Ekonomik Getirileri

Yıl	Turizm Hizmetlerine Ayırdığı Bütçe	Ziyaretçi Sayıları	Ekonomik Getiri
2006	2.04 M. \$	77.9 M.	46.3 M \$
2007	2.08 M. \$	80.9 M.	54.3 M \$
2008	2.08 M. \$	79.2 M.	67.5 M \$
2009	2.15 M. \$	76.8 M.	60.6 M \$
2010	2.19 M. \$	77.6 M.	57.1 M \$
2011	2.22 M. \$	80.5 M.	66.3 M \$
2012	2.24 M. \$	82 M.	66.7 M \$
2013	2.27 M. \$	83.6 M.	70.5 M \$
2014	2.30 M. \$	83.7 M.	71.7 M \$
2015	2.29 M. \$	84.5 M.	58.3 M \$
2016	2.31 M. \$	82.7 M.	55.2 M \$
2017	2.34 M. \$	86.9 M.	58.9 M \$
2018	2.37 M. \$	89.4 M.	66 M \$
2019	2.39 M. \$	91 M.	57.9 M \$

Kaynak: tcdat360.worldbank.org; www.unwto.org; Barros, C. P., Botti, L., Peypoch, N., Robinot, E., & Solonandrasana, B. (2011). Performance of French Destinations: Tourism Attraction Perspectives. *Tourism Management*, 32(1), 141-146; Korylov, Y.; Hranovska, V.; Boiko, V.; Kwilinski, A. & Boiko, L. (2020). International Tourism Development in the Context of Increasing Globalization Risks: On the Example of Ukraine's Integration into the Global Tourism Industry. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(12), 303.

2014 yılında Fransa'ya gelen ziyaretçi sayıları önceki yıllara göre yaklaşık olsa da elde edilen gelirden büyük bir farklılık söz konusudur. 2014 yılında Fransa'nın turizm harcamalarında %1.9 büyüdüğü belirtilerek petrol fiyatlarında yaşanan düşüşün turizm getirilerinde etkili olduğu söylenmektedir (entreprises.gouv.fr, 2022). 2015 yılında Fransa'nın turizm gelirinde ise oldukça büyük sayılabilecek bir düşüş yaşanmıştır. Yaşanılan bu düşüşün nedeni olarak Ocak ayında gerçekleşen Charlie Hebdo saldırısı (France Set for Record Number of Tourists in 2015; ec.europa.eu, 2022) olduğu görülmüştür. Fransa hükümeti yaşanan bu terör olayı sonrasında ziyaretçilerin harcama yapmasını

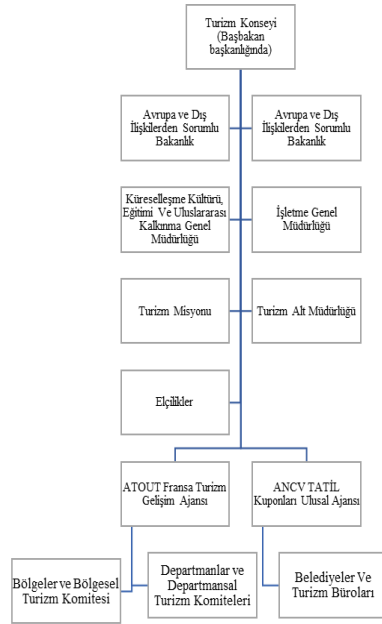
sağlamak için mağaza açılış saatlerini uzatarak ve müşteri hizmetleri kısmını geliştirerek değiştirmeye çalışmıştır (France Paves Way for Late Night and Sunday Shop Opening, 2015).

Fransa'nın turizm alanında popüler olmasının sebebi olarak; Paris şehrinin ikonik bir yapısı ve romantik bir imajı olması, çeşitli doğal güzelliklere sahip olması örneğin Deniz- Güneş- Dağlar gibi, ülkenin stratejik konumu sebebiyle birçok Avrupa ülkesine yakın olması, kırsal alanların çokluğu, gastronomik öğelerden yemek ve şarap kültürü ile sanat, tarih ve kültür alanında etkisi gösterilmiştir (Six Reasons Why France is So Popular with Tourists, 2021).

Fransa, ülkesini tanıtmak için diplomasi faaliyetleri de kullanmaktadır. Kültür diplomasisini iyi bir şekilde uygulayan ülkelerden birisi olarak karşımıza Fransa çıkmaktadır. Fransa, kültürel diplomasi faaliyeti yürüten dünyanın en büyük kültürel ağına sahip olan ülkelerden birisidir. Fransa'nın kültürel diplomasi faaliyetlerini yürüten iki önemli kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlar The Institut Français ve The Foundation of Alliances Françaises'dır (www.diplomatie.gouv.fr). Söz konusu öncü kuruluşların yürütmüş olduğu faaliyetler ile birlikte Fransa kendi kültürünü dünyanın çeşitli ülkelerine tanıtmakta ve Fransa'nın ilgi çekici hale gelmesini sağlamaktadır.

Fransa'nın ülke tanıtımında kullanmış olduğu bir diğer unsur ise gastro-diplomasidir. Fransa, ülkenin tanıtımı için gastro-diplomasi alanında bir eylem planı hazırlamıştır. Bu eylem planı bir büyükelçi öncülüğünde yürütülmektedir. Bu eylem planı kapsamında "Fransız Usulü Yemek" kavramı UNESCO listesine dâhil ettirilmiştir. Ayrıca Fransa'nın ünlü şeflerinin dünyanın çeşitli bölgelerinde gurme restoranlar açması desteklenmiş ve çeşitli ülkelerden genç şeflerin Fransa'da staj yapmasına olanak sağlanmıştır. Bu şekilde Fransız mutfağı dünyanın birçok bölgesinde tanıtılmıştır (Dönem "Gastro-Diplomasi" Dönemi, 2015). Fransa'nın bir başka üstün yönü olarak başarılı bir turizm organizasyonuna da sahip olması karşımıza çıkmaktadır.

Fransa hükümeti tarafından 1988 yılında Turizm Bakanlığı kurulmuştur (Bauer, 1993). 2014 yılına kadar bakanlık sorumlu iken 2014'ten bu yana, hükümetin turizm stratejisinin sorumluluğu Avrupa ve Dışişleri Bakanlığı ile Ekonomi ve Maliye Bakanlığı arasında paylaşılmıştır. Turizm alanında sorumlu kamu idareleri şunlardır: Küreselleşme, Kültür, Eğitim ve Uluslararası Kalkınma Genel Müdürlüğü ve İşletme Genel Müdürlüğü'dür. Temmuz 2016'dan bu yana, Başbakan'ın yetkisi altında bir Bakanlıklar Arası Turizm Komitesi düzenli olarak toplanmaktadır. Fransa'nın turizm politikaları uygulamalarından devlet kontrolü altındaki iki kurum sorumludur. Bu kurumlar turizm sektörünün geliştirilmesinden ve Fransa'nın yurtdışında tanıtılmasından sorumlu olan ATOUT France ve Tatil Kuponları Ulusal Ajansı (ANVC)'dir (ec.europa.eu, 2022). Fransa'nın turizm organizasyonu Şekil 1'de verilmektedir.

Şekil 1. Fransa'nın Turizm Organizasyonu

Kaynak: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/99da245een/index.html?itemId=/content/component/99da245e-en>

IV.I. Fransız Turizm Geliştirme Ajansı (ATOUT)

Fransız turizm geliştirme ajansı ATOUT France, destinasyon bazında Fransa'nın uluslararası olarak konumunu güçlendirmekten sorumludur. Bölgelerin kalkınma stratejilerinde destekler, Fransız turizminin teşvik edilmesi ve kalitesini artırılması için yatırım projelerinin oluşturulmasını sağlamaktadır. ATOUT Fransa ayrıca 1.300 ortağına küresel destinasyon markaları etrafında pazarlama ve tanıtım faaliyetleri sunmaktadır. Son olarak ajans, ziyaretçilere sunulan hizmetlerin kalitesini garanti etmeyi amaçlayan görevlerden (sınıflandırmalar, kayıtlar, etiketler vb.) sorumludur. ATOUT France, 29 ülkedeki 32 ofis ağı sayesinde uluslararası misyonlarını geliştirmektedir (atout-france.fr). Dünya genelindeki turizm ofisleri Resim 1.'de verilmiştir.

Resim 1. ATOUT Turizm Ofisleri

Kaynak: <https://www.atout-france.fr/content/atout-france-operateur-national-du-tourisme>

ATOOUT organizasyonunun yönetim takımı 13 kişiden oluşmaktadır. Yönetim takımının en dikkat çeken özelliği ise kıta ve bölgelere göre sorumlu birimlerin olması ve stratejiler geliştirilmesidir. Fransa'nın turizm organizasyon sorumlusu olarak ATOOUT örgütünün yönetim takımı Şekil 2'de verilmektedir.

Şekil 2. ATOOUT Yönetim Takımı

Kaynak: <http://www.atout-france.fr/content/le-conseil-d-administration-0>

ATOOUT tarafından belirlenen hedef pazar ülkelere bakıldığında zaman yönetim planında yer alan kıta ve bölge koordinatörlüğü ile uyumlu olduğu görülmektedir. Fransa, neredeyse tüm dünyaya yönelik hedef Pazar anlayışına sahiptir. ATOOUT'un hedef pazar ülkeleri Tablo 2.'de verilmektedir.

Tablo 2. ATOOUT Hedef Pazar Ülkeler

Avustralya	Avusturya	Kanada	Macaristan	Lübnan	Güney Afrika
Lüksemburg	Almanya	Belçika	Çin	Endonezya	Malezya
İrlanda	Meksika	Ermenistan	Bulgaristan	Güney Kore	İsrail
Mısır	İtalya	Baltık ülkeleri	Finlandiya	Danimarka	İspanya
Hong Kong	Amerika Birleşik Devletleri	Kazakistan	Körfez devletleri	Peru	Çek Cumhuriyeti
Polonya	Romanya	Singapur	İsviçre	Türkiye	Portekiz
Ukrayna	Venezuela	Azerbaycan	Şili	Hindistan	Arjantin
Brezilya	Kolombiya	İngiltere	Slovakya	Tayvan	Hırvatistan / Slovenya / Sırbistan
Avustralya	Hollanda	Yunanistan	İsveç	Tayland	

Kaynak: <http://www.atout-france.fr/notre-reseau>

2020 yılı COVID-19 nedeniyle hemen hemen tüm ülkelerde turizm hareketliliğinin durmasına neden olmuştur. Fransa, bu sürece rağmen başarılı tanıtım faaliyetlerde bulunmuştur. 2020 yılı aktivite raporları incelendiğinde (atout-france.fr, 2022) 328 adet iletişim kampanyası, 37 adet dijital etkinlik, 246 adet profesyonel etkinlik (boş zaman ve MICE) içinden 79 tanesi çevrim içi, 246 webinar, 111 basın toplantısı içinden 42 tanesi çevrimiçi olarak gerçekleştirdiği görülmektedir. ATOUT France'nin sosyal medya alanına da önem verdiği görülmektedir. 8 alanda faaliyet göstermekle beraber Facebook'ta 29 ülkeden 2 milyon üye, Instagram'dan 170 bin takipçi, YouTube'den 9.132 takipçi 7.1 milyon izlenme sağlamıştır. Çin ve Rusya pazarında ise WeChat uygulamasında 69 bin takipçi, Weibo'da 1.6 milyon üye, ok uygulamasında 25 bin 400 takipçi, VK uygulamasında ise 7 bin 700 takipçiye sahip olduğu belirtilmiştir (atout-france.fr, 2022).

2020 yılı faaliyet raporunda yer alan “#CetÉtéJeVisiteLaFrance” adı verilen iletişim kampanyası Fransızlara yönelik gerçekleştirilen bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizm paydaşlarından 65 yapının ATOUT önderliğinde birleşerek sosyal duvar adını verdikleri bir yapı olduğu görülmektedir. Yapılan iletişim kampanyası ile Fransızlara yeni destinasyonları tanıtmayı amaçlamaktadır. Kampanya için 43 seyahat influenceri ile Corsica ve denizaşırı destinasyonlar tanıtılmıştır. Tanıtılmanın sonucunda 117 bin #CetÉtéJeVisiteLaFrance başlığında etkileşim sağlanmıştır (atout-france.fr, 2022).

Bir diğer kampanya olan “Villes Et Villages De France: Campagne D'images En Ligne” Japonya için “B2C” konseptinde tasarlanan işletmeden turiste sunulan bir kampanyadır. Kampanyanın teması olarak kültür ve etkinlikler belirlenmiştir. Kampanya kapsamında yarı ahşap evler, dağ evleri, sazdan evler, çiftlik evleri, Bask evleri, yamaçta veya su kenarında köyler gibi alanlar belirlenerek bölgesel mimarinin zengin çeşitliliği dinamik olarak sosyal ağlarda tanıtılacaktır (atout-france.fr, 2022).

“Campagne Online 2022 En Partenariat Avec Des Ota Israéliens” adı verilen sosyal medya kampanyası ATOUT tarafından yaratılmıştır. Hedef olarak İsraili turistleri “B2C” konseptine sahip çevrimiçi seyahat acenteleri ile turistik ürün ve seyahat paketlerinin satılması, Fransız destinasyonlarının geliştirilip gene olarak pazarlanması, Fransa'nın İsrail halkına yeniden tanıtılması belirlenmiştir. Kampanyanın ana teması kültür ve etkinlikler, bisiklet ve alışveriş olarak seçilmiştir (atout-france.fr, 2022).

IV.II. Fransa'nın Turizm Stratejileri

Fransa'nın turizm stratejileri yeni uygulamalara dayanmaktadır. Her 6 ayda bir Bakanlıklararası Turizm Konsülü toplanmakta ve ortak amaçlar belirlemektedir (atout-france.fr). Belirlenen amaçlar kapsamında Fransa'nın turizm stratejileri ortaya çıkmaktadır. Bu stratejilerin yıllara göre içeriği Vlès ve ark. (2014: 7-8), tarafından şöyle ifade edilmektedir;

- 1945 ve 1982 yılları arasında, Fransız turizm modeli kitle turizmi, fayda ve ekonomik verimliliğin geliştirilmesi üzerine kurulmuş, “Trente Glorieuses” adı verilen dönemde ise Fransa hiyerarşik bir biçimde büyük ölçekli turizm altyapıları geliştirmiştir. “Missions Languedoc-Roussillon, Côte Aquitaine, Plan Neige” adı verilen organizasyon yeni tatil yerlerinin imar ve entegre edilerek ekonomik faaliyetlere yönelmesi konusunda çalışmalarda bulunulması,
- 1970-1975 yılları arasında sürdürülebilir turizm konusunda öncü çalışmalara yönelik stratejiler yapılmıştır. Çevresel ve bölgesel ulusal parklar turizmin eğitim ve müze boyutlarını geliştirerek doğal ve yerel kültürlerin keşfedilip tanıtılmasına yönelik çalışmalar yapılması.
- 1965 ve 1983 yılları arasında devlet kıyı ve dağlık alanlara 2 milyar € üzerinde yatırım yapmış günümüzde ise yılda 90.000 istihdam sağlayan ve 20 milyon ziyaretçiye sahip olan bir endüstri yaratmıştır. Fransa Tarım Bakanlığı kırsal işletmelerden (kırsal köyler, çiftlikler ve hanlar) ek gelir elde etmenin bir aracı olarak yeşil turizmin teşvik edilmesidir.

Fransa'nın ulusal bakanlık sitesinde yer alan 2015 yılı haberinde belirlenen ilkelere göre turizm politikası aşağıdaki gibidir; (gouvernement.fr, 2015; Kolupaeva ve Galimzyanova, 2019: 73);

- İyi bir seyahat deneyimi sağlarken (vizelerin alınmasını kolaylaştırarak, küresel medyanın turist içeriğini zenginleştirerek) her şeyin sorunsuz işlemesi ve ulusal bir öncelik haline gelmesi gereken kabul tesislerinin iyileştirilmesi,
- Çabalara ve finansal kaynaklara odaklanmak için sınırlı sayıda dünyaca ünlü destinasyon markalarına dayanan tutarlı bir tanıtım stratejisi benimsenmesi,
- Dijital teknolojilerin geliştirilmesi: turist tanıtım portalının elden geçirilmesi, başlıca turistik bölgelerde yüksek hızlı geniş bant kapsama alanı, "Ile-de-France" bölgesinde bir elektronik "şehir geçidinin" benimsenmesi, otellerle büyük rezervasyon merkezleri arasında bir yetki anlaşmasının oluşturulması ve fiyatlandırma paritesi maddesinin geri çekilmesi,
- Turizm endüstrisindeki meslekleri teşvik etmek ve profesyoneller için eğitimi geliştirmek, yabancı dil becerilerine, hizmet kalitesine, dijital uzmanlığa ve genel kültüre vurgu yapmak. Turizm için bir araştırma kürsüsünün oluşturulması, sektördeki akademik ve profesyonel alanların daha iyi birleşmesine yardımcı olunarak online eğitimin geliştirilmesi,
- Özel bir yatırım fonunun (Turizm Yatırım Fonu) oluşturulmasıyla bir turizm yatırım stratejisinin başlatılması,
- Bölgesel ve ürün çeşitliliğini sergileyen girişimlerin desteklenmesi.

2017 yılı stratejisi aşağıda verilmektedir (www.gouvernement.fr, 2017; Kolupaeva ve Galimzyanova, 2019: 73);

- Karşılama ve güvenlik (özellikle havaalanlarında vize bekleme sürelerinin ve sınır geçiş sürelerinin azaltılması) yoluyla hizmet standartlarında iyileştirmeler elde edilirken, kaliteyle ilgili çabalar Hükümetin Turizm Kalite etiketini modernize etmeye ve teşvik etmeye odaklanılması,
- Fransa genelinde uluslararası turistleri çekmek için yerel bir turist önerisi sunmaya dahil olan tüm paydaşları bir araya getiren destinasyon sözleşmeleri politikasını belirlenmesi,
- Yatırım için devlet desteği sağlanması, hükümetin turist önerisinin kalitesini iyileştirme ve daha iyi bağlanabilirliği teşvik etme stratejisinin temellerinin sağlanması,
- Turizmde eğitim ve istihdam hizmet kalitesi açısından çok önemli olmasının vurgulanması ve sektör tarafından yaratılan iş sayısı göz önüne alındığında işsizlikle mücadelede önemli bir rol oynanması,
- Özellikle Fransa'nın turizm endüstrisinin küresel rekabet gücünü artırmak için dijitalleşme ve bilginin desteklenmesinin sağlanması. DATAtourisme portalının geliştirilmesi, Fransa NUMerique Tourisme Lab inkübatör ağı ve ekonomik istihbarat gözlemevi, Veille Info Tourisme iyileştirilmesi,
- Tatillere daha geniş erişim (özellikle engelli insanlar için) sağlanmasıdır.

Bakanlıklararası Turizm Konseyinin 2017 yılında yapmış olduğu konseyde hükümetin turizm planı aşağıda verilmektedir (gouvernement.fr, 2017);

- 26 Temmuz 2017 Bakanlıklar Arası Turizm Konseyi: Hükümetin yol haritasının ve ilk somut önlemlerin sunulması,
- 10 Ekim 2017- Turizm Yönlendirme Komitesi: Karşılama, bağlanabilirlik, finansman sahası tanıtımı ve güvenliğinin (tren istasyonları ve havaalanları gibi büyük altyapılarda hizmet kalitesi, ulaşım altyapılarının kalitesi ve güvenilirliği, vize verilmesi, saha güvenliği, Fransa'nın yurtdışında tanıtımı, destinasyon sözleşmeleri) sağlanması,

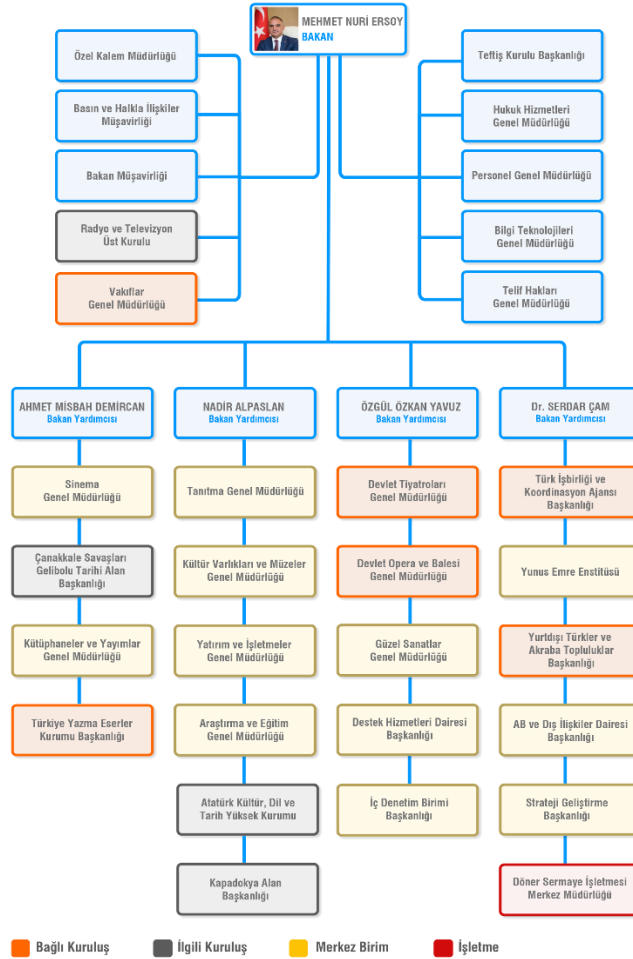
- Aralık 2017- Yıllık Turizm Konferansı: Hükümet yol haritasının 200 profesyonelin katılımıyla uygulanması,
- 19 Ocak 2018- Bakanlıklar Arası Turizm Konseyi: Yatırımlar ve basitleştirme (sahil ve dağ turizm merkezlerinin genel olarak yenilenmesi için plan, 50 milyar Euro'luk yatırım planı ile bir bağlantı arayışı, “France Développement Tourisme” konsolide fonunun kurulması,
- Nisan 2018- Turizm Yönlendirme Komitesi: Uluslararası tanıtım ve bölgesel yönetim (uluslararası tanıtım için Bölgelerle etkileşim) sağlanması,
- Temmuz 2018- Bakanlıklar Arası Turizm Konseyi: Turizm endüstrisinin rekabet gücü ve dijital gelişimi (girişimcilik, açık veri, paydaşların düzenlenmesi, Fransız teklifinin sayısallaştırılması-marka Fransa) sağlanması,
- Kasım 2018- Turizm Yönlendirme Komitesi: Teklifin yapılandırılması (çeşitli planların yenilenmesi: gece turizmi, kültür turizmi, yavaş turizm, alışveriş turizmi, iş turizmi, oenoturizm, knowhow turizmi, geriatri turizmi, kruvaziyer turizmi, turizm ve sakatlık),
- Aralık 2018- Yıllık Turizm Konferansı: Devletin yol haritasının 200 profesyonelin varlığında uygulanmasının değerlendirilmesi,
- Ocak 2019- Turizm Bakanlıkları Konseyi: Eğitim, istihdam ve sosyal turizm (sektör profesyonelleri ile istişare halinde çıraklık sözleşmelerinin genişletilmesi (mevsimlik işçiler için çalışma koşulları, çırak sayısında artış, tatil kuponu vb.),
- Nisan 2019- Turizm Yönlendirme Komitesi: Saha Güvenliği bölümünün inovasyonu ve incelenmesi,
- Temmuz 2019- Turizm Bakanlıkları Konseyi: uluslararası tanıtım için (tren istasyonları ve havaalanları gibi büyük altyapılarda hizmet kalitesi, ulaşım altyapılarının kalitesi ve güvenilirliği, vize verilmesi) ve Uluslararası Teşvik ve Bölgesel Yönetişim ile ilgili bölümlerin incelenmesi olarak belirlenmiştir.

V. TÜRKİYE’NİN DIŞ TURİSTİK TANITIM VE ÖRGÜTLENME YAPISI

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin tanıtım organizasyonunu devlet düzeniyle Turizm ve Kültür Bakanlığına bağlı olarak faaliyet gösteren Tanıtma Genel Müdürlüğü üstlenmektedir. Tanıtma Genel Müdürlüğü kapsamında faaliyet gösteren Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA) destek sağlamaktadır. TGA, 15 Temmuz 2019 tarihinde kurulmuştur. Misyon olarak Türkiye’nin hem iç hem dışarıda turizm alanında kısa, orta ve uzun dönemli iletişim/pazarlama çalışmalarıyla Türkiye turizm kapasite ve turizm yatırımlarının ülke ekonomisi içindeki payı ve sunulan hizmet kalitesini artırılması hedeflenmektedir. Yönetim Kurulu, T.C. Kültür ve Turizm Bakanı başkanlığında bulunan 15 kişiden oluşmaktadır. Yürütme işlevini gören İcra Kurulu’nda ise Tanıtma Genel Müdürlüğünden sorumlu Bakan Yardımcısı’nın başkanlığı altında Tanıtma Genel Müdürü ve Yönetim Kurulu Üyeleri arasından bakan tarafından belirlenen 3 kişi olmak üzere 5 kişi bulunmaktadır (tanitma.ktb.gov.tr).

Tanıtma Genel Müdürlüğü pazar raporlarının ve uyguladıkları stratejilerin yer aldığı sitesinde Türkiye’ye gelen turistlerin ülkelerini, Bosna Hersek, Bulgaristan, Danimarka, Fransa, Güney Amerika, Azerbaycan, Belçika, Hollanda, İspanya, İsveç, Türkmenistan, Ukrayna İtalya, Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri, Birleşik Krallık, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Polonya, Rusya, Sırbistan, Suudi Arabistan, ve Yunanistan (25 ülke) olarak belirlemiştir. Strateji olarak hedef kitleye uygun olarak çeşitli reklamlar, fuarlara katılım, basın-yayın kuruluşlarına reklam verme, önemli turizm operatörlerini ağırlama, bloggerları davet etme ve özel etkinliklerde yer almaktadırlar (tanitma.ktb.gov.tr).

Resim 2.'de Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın resmi sayfasından organizasyon şeması verilmektedir.

Resim 2. Kültür ve Turizm Bakanlığı Organizasyon Şeması

Kaynak: <https://www.ktb.gov.tr/TR-183813/merkez-teskilati.html>; Polat, S. (2021). *Turizm Destinasyonu ve Yönetim Yaklaşımları*. Gazi Kitabevi.

Türkiye'nin 2006 yılı verileri incelendiğinde turizm hizmetlerine Fransa'nın yaklaşık 4 katından az bir bütçe ayırdığı görülmektedir. Ayrılan bütçe ile doğru orantılı bir şekilde elde edilen gelir ve ziyaretçi sayısı karşımıza çıkmaktadır. 2018 verileri incelendiğinde ise Türkiye'nin turizm alanına yatırım yaptığı ve geçmişe göre karşılığını aldığı söylenebilmektedir. Türkiye'nin turizm verileri araştırmacılar tarafından düzenlenerek Tablo 3.'te verilmektedir.

Tablo 3. Türkiye'nin Yıllara Göre Turizm Hizmet Bütçesi Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Ekonomik Getirileri

Yıl	Turizm Hizmetlerine Ayırdığı Bütçe	Ziyaretçi Sayıları	Ekonomik Getiri
2006	0.47 M. \$	23 M.	17.5 M. \$
2007	0.51 M. \$	26.1 M.	19.4 M. \$
2008	0.51 M. \$	29.8 M.	23.4 M. \$
2009	0.57 M. \$	30.2 M.	23 M. \$
2010	0.59 M. \$	31.4 M.	22.6 M. \$
2011	0.60 M. \$	34.7 M.	25.1 M. \$
2012	0.66 M. \$	35.7 M.	25.3 M. \$
2013	0.71 M. \$	37.8 M.	28 M. \$
2014	0.75 M. \$	39.8 M.	29.6 M. \$
2015	0.79 M. \$	39.5 M.	26.6 M. \$
2016	0.87 M. \$	30.3 M.	18.7 M. \$
2017	0.89 M. \$	37.6 M.	22.5 M. \$
2018	0.90 M. \$	45.8 M.	25.2 M. \$
2019	-	51.2 M.	29.8 M. \$

Kaynak: tcdat360.worldbank.org; www.unwto.org

III.I. Türkiye'nin Turizm Tanıtım Stratejileri

Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı içinde yer alan tanıtım bölümü incelendiğinde Türkiye'nin "ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte markalaşmanın hedeflenmesi, ulusal tanıtım ve pazarlamaya ek olarak varış noktası bazında tanıtım ve pazarlama faaliyetlerine başlanması" olarak ifade edilmiştir (ktb.gov.tr). Planda tanıtım stratejisi şöyle sıralanabilir;

- Tanıtım faaliyetlerinde pazar ülkelerin; yapısal özellikleri, hedef kitlenin yönelim ve istekleri, yaş, cinsiyet vb. (demografik) unsurlar ve alternatiflerin araştırılması, doğru bilgiler elde edilmesi, çözümlenmesi, yorumlanmasına olanak sağlayan yöntemin izlenmesi,
 - Araştırma sonrası SWOT analizi sonucu,
 - İmajın sürekliliği,
 - Tanıtım stratejilerinde halkla ilişkiler konularına yoğunlaşılması,
 - Devlet ve özel sektör beraberliği sağlanması ve güncel iletişim teknolojilerinin kullanılarak markalaşmanın sağlanması,
 - Tanıtım ve pazarlama gibi alanlarda internetin sık kullanılması,
 - Dünya nüfusunun gelişmeler göz önüne alınarak geriatri alanına uygun pazarlama (tanıtım, reklam vb.) alanına ağırlık verilmesi,
 - Kitlesele pazarlamadan vazgeçilerek, özelleştirmeye yöntemiyle pazarlanacak hedef ürünlerin belirlenmesi,
 - Ülke markalaşmasına ek olarak destinasyon markalaşması sağlanması ve tanıtımda destinasyonlara özel yer verilmesinin sağlanması,
 - Tanıtım kısmında uluslararası organizasyonlara katılım ve ev sahipliğinin yoğun olarak kullanılması,
 - Sinema sektörünün bir tanıtım aracı olarak önem kazanmasının sağlanması.

2023 yılı tanıtım hedefleri olarak;

- Farklı pazarların bilincine vararak ortak istek ve arzulara birleşmiş bir tanıtım stratejisi,
- Strateji sonuçlarının test edilmesi ve gerekli iyileştirmelerin yapılması,

• Turistlerin destinasyonu nasıl algıladıkları, zihinlerinde imajı, sektörün hedef kitle ile iletişiminin hangi düzeyde bulunduğu, yürütülen kampanyaların mesajları ile gerçeklerin ne kadar uyduğu belirlenmesi, Türkiye'nin dış tanıtımında, dünyadaki değişimlerin izlenerek kampanyaların destinasyonlara odaklı olması, her bir hedef pazara yönelik ayrı ayrı düzenlenmesine, farklı, özgün ve ulusal değerlere bağlı kalınarak çağdaş değerlerin vurgulanmasına, hedef kitleye yönelik turizm ürünlerinin vurgulanmasına, fuar ve ağırlama gibi halkla ilişkiler etkinlikleri ile desteklenmesi alanında gerekli çalışmaların yapılmasıdır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı tanıtım ve pazarlama eylemlerinde:

- Destinasyon merkezli, ürün üstünlüğüne ve toplam kaliteye önem verilmesi,
- Ülke, bölge ve nokta bazında markalaşmanın sağlanması,
- Turistik ürününün pazarlanması, turist sayısının ve turizmden elde edilen gelirin artırılması,
- Akdeniz çanağındaki diğer destinasyonlardan çeşitli alanlardaki üstünlüğün efektif tanıtım ve pazarlama araçları ile markaya bağlılığının sağlanması,
- Özgün ve ulusal değerlere sadık kalınarak çağdaş değerlerin vurgulanması,
- Hedef kitleye yönelik ürünlere vurgu yapılması,
- Teknolojik gelişmelerden faydalanılması,
- Uluslararası alanlarda önemli kişilerden yararlanılması,
- Halkla ilişkiler etkinlikleriyle desteklenen reklam faaliyetleri yürütülmesi,
- Avrupa ülkelerinde pazar payını sürdürülebilir turizm ürünlerinin tanıtımıyla artırılması,
- Ürün çeşitlendirmesi sayesinde yüksek kesim turist gruplarının Türkiye'ye çekilmesi,
- Turizm açısından hızla büyüyen Doğu Asya Pasifik bölgesi ve özellikle Hindistan ve Çin'e özel önem verilmesi,
- Ortadoğu ülkeleri, İran ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine yönelik spesifik tanıtım etkinlikleri organize edilmesi ve pazar payının artırılması olarak belirlenmiştir.

Turizm faaliyetlerinin giderek arttığı bilinmekte ve ülkeler daha çok ziyaretçinin gelmesini sağlamak amacıyla tanıtım faaliyetlerine, turizm örgütlerine ve turizm stratejilerine yer vermektedir. Türkiye'nin Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Tanıtma Genel Müdürlüğü emsallerine göre oldukça yeni kurulmasına rağmen başarılı bir şekilde tanıtma işlevini yerine getirmektedir. Ek olarak Tanıtma Genel Müdürlüğü kapsamında 2014 yılında "Home: Turkey" isimli kampanya çalışmalarına yer verilmiştir. Bu kampanya Türkiye'nin yurdu olduğu iddia edilen soyut-somut kültürel varlıkları ile çeşitli kavramlarla özdeşleştirilerek gerçekleştirilen bir tanıtım kampanyasıdır (Altaş, 2017). Günümüzde Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA) "GoTurkey" adlı kampanya çalışmalarına yer verilmiştir (tanıtma.ktb.gov.tr). Cumhurbaşkanlığının 4 Aralık 2021 tarihli yayımlanan 31679 sayılı genelgesinde "Turkey, Turkei ya da Turquei" ifadeleri yerine "Türkiye" ibaresinin geçmesi kararlaştırılmıştır (resmigazete.gov.tr, 2022). Yayımlanan genelgenin ardından yürütülen "GoTurkey" kampanyası ismini "GoTürkiye" olarak güncellemiştir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı yurt içi ve yurt dışında başarılı tanıtım filmi, görseli, sanal gezinti gibi alanlarda etkili olmuştur. Yurt içinde gerçekleştirdiği tanıtım filmlerini; müze ve örenyerleri, etkinlik tanıtım filmleri ve Anadolu Sualtı Hazineleeri tanıtım filmleri olarak kategorize etmiştir (ktb.gov.tr). Müze ve Örenyerleri içinde Ağrı İshak Paşa, Aya İrini Kilisesi, Denizli Hierapolis gibi tarihi alanlar yer alırken etkinlik tanıtım kısmında Antalya EXPO 2016 yer almaktadır. Anadolu Sualtı Hazineleeri ise kısa videolar ve destinasyonlarla zenginleştirilmiş olarak ziyaretçilere sunulmaktadır. Ek olarak 52 destinasyon müzesi ve tarihi alanlar Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından sanal olarak ziyaretçilere tanıtım açısından sunulmaktadır (ktb.gov.tr). Yurt dışı tanıtım faaliyetleri alanlar Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Marmara, Ege, Karadeniz, Akdeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan yaklaşık 25 destinasyonun mitolojik hikayesi, tarihçesi, turistik yerleri sloganlarla tanıtılmıştır. Yine Türkiye'nin çeşitli alanlardaki turistik çekicilikleri, kültürel unsurları yurt dışında tanıtılmaktadır (Civelek ve Türkay, 2021).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yapılan çalışmanın bulguları incelendiğinde Fransa ve Türkiye'nin turizm organizasyonel yapısı birbirinden oldukça ayrılmaktadır. Türkiye'nin bakanlık tarafından idare edilen bir turizm organizasyon yapısı varken Fransa'nın bakanlık, ulusal operatörler ve yerel otoriteleri dahil ettiği geniş kapsamlı bir yapısı olduğu görülmektedir. Bir diğer husus ise Fransa'nın ulusal turizm operatörü olan ATOUT'un çeşitli kıta ve bölgelere göre ayrılmış koordinatörleri olduğu ve bu alanlardan sorumlu olan yapıların hedef pazarlara yönelik belirli stratejiler belirlemesinde ve Fransa'ya daha çok turist gelmesinde oldukça etkili olduğu düşünülmektedir. Türkiye'nin hedef pazarı olarak belirtilen 25 ülkenin daha çok Avrupa ve Asya'yı kapsadığı Fransa'nın ise neredeyse tüm dünyayı hedef pazar olarak belirlediği görülmektedir. Vlès ve ark. (2014), Fransa'nın turizmde yakaladığı başarının sürdürülebilir turizm alanına dayandığını iddia etmiş ve pazar araştırmalarının çoğunlukla daha kısa süreli konaklamalar yapan ve tüketen turistlerin yerel mirası keşfetmeye, yerel sakinlerle ve kültürleriyle daha yakın karşılaşmalara karşı daha duyarlı hale geldiklerini gösterdiğini ifade etmiştir. Akehurst ve ark. (1993) ise Fransa'nın Temmuz-Eylül ayları arasında kıyı turizmüne odaklanması ve turizm politikaları alanında merkezi bir yapıya sahip olmasının turizm endüstrisi alanında başarı kazanmaları sağladığını belirtmiştir. Bir diğer husus ise Türkiye'nin dış ülkelerde 47 adet tanıtma ofisi bulunurken (uygulamalar.ktb.gov.tr) Fransa'nın 32 adet tanıtma ofisi olduğu görülmektedir.

Bir diğer farklılık olarak iki ülke arasında turizm tanıtım ajanslarının kuruluş yılları olduğu görülmüştür. 20-22 Ekim 1998 tarihli 1. Turizm Şûrası'nda 13 komisyon kurulması kararı alınmış ve bu kapsamda komisyonlardan biri olan "Tanıtma ve Pazarlama Komisyonu" oluşturulmuştur (turizmsurasi.ktb.gov.tr, 2021). Bu kapsamda çeşitli çalışmalar yapılsa da tanıtım amaçlı ajansın kurulması 15/7/2019 tarihli 30832 numaralı yayımlanan Resmi Gazete'de TGA'nın kurulması gerçekleşmiştir (mevzuat.gov.tr, 2022). Fransa'nın ulusal tanıtım ajansı olan ATOUT ise 19/05/2009 tarihinde kurulmuştur (Meijerink, 2010). Türkiye'nin tanıtım ajansı TGA 21 yıllık gecikmeyle ve Fransa'dan 10 yıl sonra kurulmuştur. TGA ajansı 1. Turizm Şûrası'ndan sonra kurulsaydı turizm alanında oldukça başarılı çalışmalar yapılacağı, ziyaretçi sayısının artacağı ve turizmden elde edilen gelirin yükseleceği düşünülmektedir.

Türkiye ve Fransa'nın turizm hizmetlerine ayırdığı bütçe, getirisi ve ziyaretçi sayılarının karşılaştırılması Tablo 4.'te verilmektedir.

Tablo 4. Fransa'nın ve Türkiye'nin Turizme Dair Sayıları

Yıl	Fransa'nın Turizm Hizmetlerine Ayırdığı Bütçe	Türkiye'nin Turizm Hizmetlerine Ayırdığı Bütçe	Fransa'nın Ziyaretçi Sayıları	Türkiye'nin Ziyaretçi Sayıları	Fransa'ya Ekonomik Getiri	Türkiye'ye Ekonomik Getirisi
2006	2.04 M. \$	0.47 M. \$	77.9 M.	23 M.	46.3 M \$	17.5 M. \$
2007	2.08 M. \$	0.51 M. \$	80.9 M.	26.1 M.	54.3 M \$	19.4 M. \$
2008	2.08 M. \$	0.51 M. \$	79.2 M.	29.8 M.	67.5 M \$	23.4 M. \$
2009	2.15 M. \$	0.57 M. \$	76.8 M.	30.2 M.	60.6 M \$	23 M. \$
2010	2.19 M. \$	0.59 M. \$	77.6 M.	31.4 M.	57.1 M \$	22.6 M. \$
2011	2.22 M. \$	0.60 M. \$	80.5 M.	34.7 M.	66.3 M \$	25.1 M. \$
2012	2.24 M. \$	0.66 M. \$	82 M.	35.7 M.	66.7 M \$	25.3 M. \$
2013	2.27 M. \$	0.71 M. \$	83.6 M.	37.8 M.	70.5 M \$	28 M. \$
2014	2.30 M. \$	0.75 M. \$	83.7 M.	39.8 M.	71.7 M \$	29.6 M. \$
2015	2.29 M. \$	0.79 M. \$	84.5 M.	39.5 M.	58.3 M \$	26.6 M. \$
2016	2.31 M. \$	0.87 M. \$	82.7 M.	30.3 M.	55.2 M \$	18.7 M. \$
2017	2.34 M. \$	0.89 M. \$	86.9 M.	37.6 M.	58.9 M \$	22.5 M. \$
2018	2.37 M. \$	0.90 M. \$	89.4 M.	45.8 M.	66 M \$	25.2 M. \$
2019	2.39 M. \$	-	91 M.	51.2 M.	57.9 M \$	29.8 M. \$

Kaynak: tcdat360.worldbank.org; www.unwto.org

Tablo 4. incelendiğinde Fransa'nın turizm hizmetlerine ayırdığı bütçe Türkiye'nin yaklaşık 4 katı ile 2 katı arasında değiştiği görülmektedir. Gelen ziyaretçi sayılarına bakıldığında Fransa'ya Türkiye'nin yaklaşık 2 ile 3 katı arasında turist geldiği tespit edilmiştir. Ekonomik getiriler incelendiğinde Fransa'nın Türkiye'den yaklaşık 2 kat daha fazla gelire sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun nedeninin Türkiye'nin turizme oldukça düşük miktarda kaynak ayırması, hedef pazarın iyi seçilememesi olduğu düşünülmektedir. Göze çarpan bir diğer kısım ise Türkiye'nin turizm hizmetlerine daha fazla kaynak ayırmaya başlaması ile ekonomik getirisini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Fransa Türkiye'den daha yüksek getiriye sahip olsa da kaynaklarını turizmde etkin bir şekilde kullanmadığı belirtilmektedir. Fransa'nın düşük maliyet stratejisi, kış turizminde başarılı olması, müzelerinin sayıca fazla olması gibi etmenlerin Türkiye'nin turizmden daha fazla gelir elde etmesinde etkili olduğu ifade edilmiştir (Doganalp ve Arslan, 2021).

Türkiye'nin tanıtım politikaları incelendiğinde; halkla ilişkiler konusuna ağırlık verdiği, 3. Yaş turizmine yönelik faaliyetlerin artırılması için çalışmalar yaptığı, dijitalleşmeye, ulusal, bölgesel ve yerel düzeyde markalaşmaya önem verdiği, daha yüksek gelirli turist gruplarına yönelik çeşitlilik yaratmaya çalıştığı ve bu sayede turizmden daha çok gelir elde etmek istediği görülmüştür. Fransa'nın turizm stratejileri incelendiğinde; turistlerin ülkeye daha rahat giriş yapmayı sağlayacak uygulamalar, dijitalleşmeye oldukça önem verdiği ve buna yönelik çeşitli uygulamalar hayata geçirdiği, nitelikli iş gücüne yönelik çalışmalar yaptığı, belirlenen stratejilerin alanında uzman kişilerce değerlendirilmesi ve tavsiyelere göre uygunluğunun gözden geçirilmesi konularına odaklandığı görülmekte.

KAYNAKÇA

- Akehurst, G., Bland, N., & Nevin, M. (1993). Tourism Policies in the European Community Member States. *International Journal of Hospitality Management*, 12(1), 33-66.
- Altaş, A. (2017). Ülke Tanıtım Çalışmaları Kapsamında Kullanılan Gastronomik Ögeler: "Home of Turkey" Kampanyası Afişleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 81-102.
- Barros, C. P., Botti, L., Peypoch, N., Robinot, E., & Solonandrasana, B. (2011). Performance of French Destinations: Tourism Attraction Perspectives. *Tourism Management*, 32(1), 141-146.
- Bauer, M. (1993). *Tourism in France*. Cab International: UK.
- Botti, L., Peypoch, N., Robinot, E., & Solonandrasana, B. (2009). Tourism Destination Competitiveness: The French Regions Case. *European Journal of Tourism Research*, 2(1), 5-24.
- Civelek, M. & Türkay, O. (2021). Türkiye'nin Turistik Tanıtımında Kullanılan Politika ve Stratejilerin İncelenmesi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 7-29.
- Çatı, K., & Bilgin, Y. (2013). Turizm Lisans Öğrencilerinin Turizm Sektöründe Çalışma Eğilimleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 23-45.
- Çetinel, F.G. (2001). Turizmde Tanıtım ve Reklam Faaliyetlerinin Önemi. *Anatolia Turizm ve Kültür Sanat Dergisi*, 12(2), 151-161.
- Doğanalp, N & Arslan, A. (2021). Comparative Efficiency Analysis of Tourism Industry in the Southern Mediterranean Region. *Contemporary Issues Social Science: Contemporary Studies in Economic and Financial Analysis içinde* (s.49-66), Emerald Publishing Limited.
- Hultman, M., Skarmeas, D., Oghazi, P., & Beheshti, H. M. (2015). Achieving Tourist Loyalty Through Destination Personality, Satisfaction, and Identification. *Journal of Business Research*, 68(11), 2227-2231.
- Hussin, H. (2018). Branding Malaysia and Re-Positioning Cultural Heritage in Tourism Development. *JATI- Journal of Southeast Asian Studies*, 75-92.
- İnanır, A. (2019). Türk Turizmde Tanıtım Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 1(1), 58-65.
- Kastal, İ. (2008). Tanıtım Stratejileri: İspanya, Fransa ve Türkiye Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi).
- Kolupaeva, E. V., & Galimzyanova, L. R. (2019). French Policy in The Sphere of Tourism. *Journal of Politics and Law*, 12(5), 71-74.
- Kontogeorgopoulos, N. (1999). Sustainable Tourism or Sustainable Development? Financial Crisis, Ecotourism, and the "Amazing Thailand" Campaign. *Current Issues in Tourism*, 2(4), 316-332.
- Kozak, M. A., Evren, S., & ÇAKIR, O. (2013). Tarihsel süreç içinde turizm paradigması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22.
- Kyrylov, Y.; Hranovska, V.; Boiko, V.; Kwilinski, A. & Boiko, L. (2020). International Tourism Development in the Context of Increasing Globalization Risks: On the Example of Ukraine's Integration into the Global Tourism Industry. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(12), 303.
- Laws, E., Scott, N., & Parfitt, N. (2002). Synergies in Destination Image Management: A Case Study and Conceptualisation. *International Journal of Tourism Research*, 4(1), 39-55.
- Meijerink, S. J. (2010). Atout France, Une Agence Unique Pour Une Image Unique de la France? (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Université d'Utrecht, Hollanda.
- Morais, D. (2013). Malaysia: Truly Asia. (Ed. G. Pultar) içinde, *Imagined identities: Identity formation in the age of globalization*, (s. 69-92) New York: Syracuse University Press.
- Noel, S. & Lisa, R. (2015). Tourism and Events Queensland In Contemporary Destination Governance: A Case Study Approach. *Emerald Group Publishing Limited, Bingley*, ss. 167-179.

- Paskaleva-Shapira, K. A. (2007). New Paradigms in City Tourism Management: Redefining Destination Promotion. *Journal of Travel Research*, 46(1), 108-114.
- Pham, T. D. (2007). Regional economic contribution of tourism destinations in Queensland. *people*, 2003(04), 2006-07.
- Pınar, İ. (1992). Uluslararası Turizm Pazarlamasında Tanıtım Planı Geliştirme Teknikleri ve Ulusal Tanıtım. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 25-30.
- Polat, S. (2021). *Turizm Destinasyonu ve Yönetim Yaklaşımları*. Gazi Kitapevi.
- Prezenza, A., Sheehan, L., & Ritchie, J. B. (2005). Towards A Model of The Roles and Activities of Destination Management Organizations. *Journal of Hospitality, Tourism and Leisure Science*, 3(1), 1-16.
- Sancar, G. A. (2017). Turizm Diplomasisi Kapsamında Yer Markalama: Turkey Home Kampanya Analizi. *Selçuk İletişim*, 9(4), 89-108.
- Stoeckl, N., Greiner, R., & Mayocchi, C. (2006). The Community Impacts of Different Types of Visitors: an Empirical Investigation of Tourism in North-West Queensland. *Tourism Management*, 27(1), 97-112.
- TASAM (Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2016). Stratejik vizyon belgesi turizm diplomasisi. *Sektörel Diplomasi İnşası*. Erişim: 29 Ekim 2022, https://tasam.org/Files/Etkinlik/File/VizyonBelgesi/SGPK_TURD_Turizm_TR_pdf_261e9fe5-897c-4b36-9b2a-2479657dd1d4.pdf.
- Therkelsen, A. (2003). Imagining Places: Image Formation of Tourists and Its Consequences for Destination Promotion. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 3(2), 134-150.
- Tosun, C., & Bilim, Y. (2004). Şehirlerin Turistik Açısından Pazarlanması: Hatay Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 125-138.
- Ünüvar, Ş., & Şimşek, S. (2012). Kültür ve Turizm Bakanlığının Yurtdışı Tanıtım Filmlerinde Kültürel İmge Kullanımı. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 305-330.
- Vlès, V., Marcelpoil, E., & Frochot, I. (2014). 26. Strengths and Paradoxes of French Tourism Planning. In *European Tourism Planning and Organisation Systems* (s. 418-431). *Channel View Publications*.
- West, G. R. (1993). Economic significance of tourism in Queensland. *Annals of tourism Research*, 20(3), 490-504.
- Yavuz, M. C., & Karabağ, S. F. (2009). Ulusal Turizm Tanıtımı ve Pazarlama Yönetimi Örgütlenmesi: Türkiye İçin Bir Model Önerisi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi | Istanbul University Faculty of Communication Journal*, 1(36), 113-130.
- Yeoh, C. R. (2006). *Malaysia, Truly Asia? Religious Pluralism in Malaysia*. Pluralism Project.

Web Siteleri

- Incredible India. Genel Bilgiler. <https://www.incredibleindia.org/content/incredible-india-v2/en.html>, (Erişim Tarihi: 24.02.2022).
- ATOOUT (2022). Actions "Campagne Online 2022 En Partenariat Avec Des Ota Israéliens". <https://www.atout-france.fr/action/campagne-online-2022-en-partenariat-avec-des-ota-israeliens>, (Erişim Tarihi: 09.05.2022).
- ATOOUT (2022). Actions "Villes Et Villages De France: Campagne D'images En Ligne". <https://www.atout-france.fr/action/villes-et-villages-de-france-campagne-d-images-en-ligne>, (Erişim Tarihi: 09.05.2022).
- ATOOUT (2022). Activity Report. <https://www.atout-france.fr/content/rapport-d-activite-1>, (Erişim Tarihi: 09.05.2022).
- ATOOUT Hedef Pazarlar (2021). <http://www.atout-france.fr/notre-reseau>, (Erişim Tarihi: 26.05.2021).
- ATOOUT Yönetim Kurulu (2021). <http://www.atout-france.fr/content/le-conseil-d-administration-0>, (Erişim Tarihi: 26.05.2021).
- ATOOUT Yönetim Takımı (2021). <http://www.atout-france.fr/content/l-equipe-de-direction>, (Erişim Tarihi: 26.05.2021).
- ATOOUT. <https://www.atout-france.fr/content/atout-france-operateur-national-du-tourisme>, (Erişim Tarihi: 15.04.2021).

- Bakanlıklararası Turizm Konseyinin Yol Haritası (2017). https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/dp_ci_toursime-ang_v3_cle494463.pdf, (Erişim Tarihi: 15.04.2021).
- Dönem 'Gastro-Diplomasi' Dönemi (2015, 3 Şubat). *DW Haber*.
- France Paves Way for Late Night and Sunday Shop Opening (2015, 16 Şubat). *The Guardian*.
- Dünya Bankası (2021). Avustralya'nın Turizm Hizmetleri Bütçesi. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/govt.tat.spend?country=AUS&indicator=24661&viz=line_chart&years=1995,2028, (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- France (2022). <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/33317/attachments/1/translations/en/renditions/native>, (Erişim Tarihi: 27.04.2022).
- France Diplomacy (2022). <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/coming-to-france/france-facts/>, (Erişim Tarihi: 12.05.2022).
- France Set for Record Number of Tourists in 2015 (2015, 21 Ağustos). *Reuters*.
- Fransa Hakkında Genel Bilgiler (2021). <https://www.britannica.com/place/France>, (Erişim Tarihi: 24.05.2021).
- Fransa Ziyaretçi İstatistikleri. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=ST.INT.ARVL&country=>, (Erişim Tarihi: 26.05.2021).
- Fransa'nın 2014 Büyümesi (2022). Tourism Consumption in France up by 1.9% in 2014. https://www.entreprises.gouv.fr/files/files/etudes-et-statistiques/4pages/pdf/4pages_n49-cst-vanglaise.pdf, (Erişim Tarihi: 27.05.2022).
- Fransa'nın 2017 Yılı Stratejisi. ec.europa.eu, (Erişim Tarihi: 15.04.2021).
- Fransa'nın Ulusal Turizm Stratejisi. <https://www.gouvernement.fr/en/a-tourism-development-strategy>, (Erişim Tarihi: 15/04/2021).
- KTB Teşkilat Şeması (2022). <https://www.ktb.gov.tr/TR-183813/merkez-teskilati.html>, (Erişim Tarihi: 07.05.2022).
- KTB Tanıtım Filmleri (2022). <https://www.ktb.gov.tr/TR-96688/tanitim-filmleri.html>, (Erişim Tarihi: 22.03.2023).
- OECD (2021). Ülkelerin Turizm Yapıları. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/>, (Erişim Tarihi: 28.05.2021).
- OECD. www.oecd-ilibrary.org/sites/99da245e-en/index.html?itemId=/content/component/99da245e-en, (Erişim Tarihi: 15.04.2021).
- Queensland Government 2021. Interesting Facts About Queensland. <https://www.qld.gov.au/about/about-queensland/statistics-facts/facts>, (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- Six Reasons Why France is so Popular with Tourists (2021, 16 Ağustos). *The Local*.
- Tanıtma Genel Müdürlüğü. <https://tanitma.ktb.gov.tr/TR-275258/turkiye-turizm-tanitim-ve-gelistirme-ajansi-tga.html>, (Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- TEQ Queensland (2022). The Best Job in The World. <https://teq.queensland.com/industry-resources/teq-case-studies/best-job-in-the-world>, (Erişim Tarihi: 01.03.2022).
- Turizm Şûrası (2021). <https://turizmsurasi.ktb.gov.tr/TR-169845/sura-hakkinda.html>, (Erişim Tarihi: 24.01.2022).
- Türkiye Tanıtma Ofisi (2021). <https://uygulamalar.ktb.gov.tr/ofisler/>, (Erişim Tarihi: 26.05.2021).
- Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı Hakkında Kanun (2022). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.7183.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.01.2022).
- Türkiye ibaresi için Resmi Gazete Genelgesi (2022). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211204-5.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.10.2022).
- UNWTO (2021). Avustralya'nın Turist Sayısı ve Elde Ettiği Gelir. <https://www.unwto.org/country-profile-inbound-tourism>, (Erişim Tarihi: 22.06.2021).
- UNWTO (2021). Uluslararası Turizm Seyahati ve Büyümesi. <https://www.unwto.org/global-and-regional-tourism-performance>, (Erişim Tarihi: 22.05.2021).

- UNWTO (2021). Ülkelerin Turist Sayıları ve Elde Ettikleri Gelir. <https://www.unwto.org/country-profile-inbound-tourism>, (Erişim Tarihi: 22.05.2021).
- World Bank (2021). Ülkelerin Turizm Hizmet Bütçeleri. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/govt.tat.spend?country=JPN&indicator=24661&viz=line_chart&years=1995,2028, (Erişim Tarihi: 28.05.2021).
- Worldbank (2021). Türkiye'nin Turizm Hizmetleri Bütçesi. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/govt.tat.spend?country=TUR&indicator=24661&viz=line_chart&years=1995,2028, (Erişim Tarihi: 22.05.2021).
- ILO (2022). The Future of Work in The Tourism Sector: Sustainable and Safe Recovery and Decent Work in The Context of The COVID-19 Pandemic. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/meetingdocument/wcms_840403.pdf, (Erişim Tarihi: 21.03.2023).

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 465–478

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 465–478

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1198135

Geliş Tarihi / Received: 02.11.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 27.03.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

STUDENTS' PROBLEMS AND SOLUTION RECOMMENDATIONS ACCORDING TO THE STUDENTS OF THE NON-THESIS MASTER'S PROGRAMS OF PUBLIC ADMINISTRATION¹

Oktay ALKUŞ ²

Abstract

Students of the non-thesis master's program in public administration experience various problems in their education. They are waiting for a solution to their problems. The question of what the problems are and how to solve them is the subject of this research. The study aimed to identify program problems and solutions based on the perceptions of students enrolled in a non-thesis master's program of public administration where the research was conducted. The study was conducted descriptively using the qualitative research method of case design descriptive analysis, and a single case design. The non-probabilistic sampling method of purposeful sampling was used. The participant group was made up of public administration students enrolled in the non-thesis master's program. Data were gathered through observation, interviews, and document analysis. Semi-structured interview questions were used to collect data. The research data were coded in the Maxqda 2022 program, and categories based on codes and themes based on categories were identified. According to the participants, the problems experienced in education in the non-thesis master's program arise from two main factors. One of them is the problems arising from the students and the other is the problems arising from the applications in the non-thesis master's program.

Keywords : Public Administration, Non-Thesis Master's Student, Education, Problem, Suggestion.

Jel Classifications : A2, A22, A220.

¹ Bu çalışma, Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 24.06.2022 tarihli kararıyla etik kurallara uygun bulunmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, oktayalkus@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5046-9366.

Atıf/Citation (APA 6):

Alkuş, O. (2023). Students' problems and solution recommendations according to the students of the non-thesis master's programs of public administration. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 465–478. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1198135>.

KAMU YÖNETİMİ TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI ÖĞRENCİLERİNE GÖRE ÖĞRENİMDE YAŞANAN SORUNLAR VE ÖNERİLER

Öz

Kamu yönetimi tezsiz yüksek lisans programı öğrencileri eğitimlerinde çeşitli sorunlar yaşamaktadır. Sorunlarına çözüm beklememektedirler. Sorunların neler olduğu ve nasıl çözüleceği sorusu bu araştırmanın konusudur. Araştırma, araştırmanın yürütüldüğü kamu yönetimi anabilim dalı tezsiz yüksek lisans programındaki öğrencilerin görüşleri doğrultusunda programda yaşanan sorunları ve çözümünü için önerileri belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemi, olgu bilim, tekli durum deseniyle betimsel olarak yürütülmüştür. Olasılıklı olmayan örnekleme türlerinden biri olan amaçlı örnekleme yöntemi seçilmiştir. Katılımcı grubunu tezsiz yüksek lisans programına kayıtlı kamu yönetimi anabilim dalı öğrencilerinden belirlenen öğrenciler oluşturmuştur. Veri toplama aracı olarak gözlem ve görüşmeyle doküman incelemesinden yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme sorularıyla veriler toplanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler Maxqda 2022 programında kodlanmış, kodlara dayalı kategorilere ve kategorilere dayalı temalara ulaşılmıştır. Katılımcılara göre bölümdeki öğrenimde yaşanan sorunlar iki temel etkenden kaynaklanmaktadır. Bunlardan biri öğrencilerin kendilerinden kaynaklanan sorunlar ve diğeri ise tezsiz yüksek lisans programındaki uygulamalardan kaynaklanan sorunlardır.

Anahtar Kelimeler : Kamu Yönetimi, Tezsiz Yüksek Lisans Öğrencisi, Öğrenim, Sorun, Öneri.

Jel Sınıflandırması : A2, A22, A220.

INTRODUCTION

Universities have administrative, academic, and financial autonomy, as well as institutional legal personality, which is guaranteed by the constitution and related laws (Aras, 2004: 11). One of the things that university students appreciate the most is when the lecturer discusses ideas with them (Göze, 1990: VII). The ongoing issues with universities are the lack of collaboration between faculties, the inadequate research and publications, and the difficulty of participating in university administration (Kaya, 1984: 279-284). Universities' primary functions are to maintain close ties with both scientific research and business life, generate knowledge, and train community leaders whose scientific findings will be effective in shaping the social and economic future of society (Kaya, 1993: 160).

The master's program is based on four-year undergraduate education and is known as science specialization, master's, higher engineering, and higher architecture. Its purpose is to reveal the outcomes of specific education and research (Yükseköğretim Kanunu, 1981). Master's programs are divided into two types: those with a thesis and those without. These programs can essentially be introduced as daytime education. However, non-thesis master's programs are typically offered in the form of evening education or distance education, with high student contribution being used to pay faculty members. The Council of Higher Education determines the fees to be paid based on the administrative board of the higher education institution's recommendation. As an allowance, a certain percentage of student fees is transferred to scientific research projects, provided that it is greater than 30%. The remainder is set aside for additional course and examination fees not to exceed ten times the additional course fee, as well as overtime pay for administrative staff assigned to the program (Varcan, 2021: 269-270).

Enrollment in a non-thesis master's program is possible without having to take the Academic Personnel and Postgraduate Education Entrance Exam (ALES/ Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı). The non-thesis master's program cannot have fewer than thirty credits and sixty ECTS in total. It includes at least ten courses as well as a term project course. It takes at least two and

no more than three semesters to complete. The non-thesis master's program gives the student knowledge of the field. It demonstrates the practical application of newly acquired knowledge. A non-thesis master's diploma is awarded to students who have completed their courses and term project.

The non-thesis master's diploma is awarded to students enrolled in the master's with thesis program at the request of the student whose thesis is rejected, provided that he meets the requirements of the non-thesis master's program. The same is true for students who have a bachelor's degree and are enrolled in proficiency in arts programs but have not been successful in their thesis. Again, if the necessary conditions are met and a request is made, a non-thesis master's diploma is awarded to students who are unable to complete their courses, cannot complete their thesis, or are unsuccessful in their doctorate thesis (Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği, 2016).

The eleventh development plan of Turkey states that diversity in higher education will be expanded, higher education will be provided with a quality-oriented dynamic structure, the level of internationalization in higher education will be increased, and practices will continue to improve the qualifications of higher education institutions (TCCBSBB, 2019). One of the fundamental philosophies of the Turkish higher education system is that the Council of Higher Education solves problems to determine the academic quality of universities. The university and the department, as well as the Council of Higher Education, have been assigned responsibility in this regard (Köksoy, 1998: 187).

Using the qualitative research method of case design descriptive analysis, this study was conducted to explore the opinions of students enrolled in a non-thesis master's program of a department of public administration, as well as the problems they encountered during their education in the program and their solution recommendations.

I. LITERATURE

Studies on the Non-Thesis Master's Program students have been published in the literature. According to some of these studies, the reasons why students enrolled in these programs were to improve their social relationships and interpersonal communication skills (Bağlıbel & Arslan, 2014: 1091); add to their professional knowledge, skills, experience, and specialization (Mert, 2020: 154); gain a new perspective on the field of study (Şahin & Balkar, 2007); and seize the opportunity (Saritaş & Şahin, 2011: 1158).

According to another study, the reasons for enrolling in these programs were to improve the program students' professional position, to ensure their individual development, to raise their social status, and to have the opportunity to find a job in better conditions. The location and class-raising features of these programs also draw attention (Kıray, 2005: 126).

According to the findings of a study on the characteristics of the students enrolled in such programs, more than half of the students were female (Şenel et al., 2005: 115). There was no statistically significant difference between the academic grade point averages of male and female students in these programs (Mert, 2020: 150). There was no statistically significant difference between the attitudes of two different student groups enrolled in the program (Özben, 2005: 42). Attitudes of program students did not differ according to the department studied (Çakır et al., 2006: 45).

Arabacı (2008) reported in another study that program students had a positive attitude toward school experience lessons and practices. In their research, Yılmaz & Çimen (2008) reported that students had a high level of self-confidence and saw themselves as sufficient in educational syllabus program.

According to Memduhoğlu and Topsakal (2008) in another study, students found the programs necessary and gained important knowledge and skills, but it did not fully deliver the expected benefit due to problems in the applications and lecturers' approaches. According to faculty members, the program's expected efficiency had not been achieved, and students had not fully benefited from it. According to both students and faculty members, the Program's goal was to earn a certificate rather than

a master's degree. The institutes, according to the students, were indifferent and did not provide sufficient information. Notifications and announcements were not made when they were required. Students were unable to locate a contact person who could assist them. Misconceptions about master's degrees abound in public, such as "attendance is not required" or "optional". Students have difficulty attending classes because they are unable to obtain permission from their workplace. It is difficult to pass classes. The practices, according to the faculty members, are not coordinated. Communication between departments is poor. The program's general issues are that the lessons are held after-hours, students' indifference, absenteeism, and conflicts between the instructors over lesson sharing (Memduhoğlu & Topsakal, 2008:123-124).

According to program students in another study, there was a greater emphasis on theory in the courses. The lectures were always prepared and given by the students. The courses' content had nothing to do with the Public Personnel Selection Examination (Şahin & Balkar, 2007: 108). In addition, students have difficulty in writing their graduation projects (Ak & Soybalı, 2021: 139).

According to another study, students wanted to ensure that they were adjusted to university life and that the program adhered to scientific ethics. They found sourcebooks insufficient. They were concerned that such program would become obsolete. According to students, the Student Selection and Placement Center should organize the entrance exam and establish a non-thesis doctoral program (Aycan et al., 2005: 25). The course contents did not correspond (were insufficient) to the objectives (Umur & Demirtaş, 2018: 100). In lessons, the teaching-learning process was inefficient (Durmuşçelebi, 2008: 179). The course and its contents should be reviewed, (Güven, 2009: 147) updated, and organized in a practical manner. The program fell short in terms of teaching students how to write and publish scientific papers (Bağlıbel & Arslan, 2014: 1092).

II. METHOD

The study aimed to explore the educational problems of students enrolled in the program from their perspectives. The research was conducted in this manner using the single case study pattern, which is one of the qualitative research designs. Understanding and explaining from the perspective of the person being studied is required for qualitative research (Tarkun, 2000: 30). Case study, according to Creswell (2018), is a qualitative approach in which the researcher defines situations and situation-related themes through in-depth analysis of one or more situations within a fixed time through observations, interviews, documents, and other data collection tools. In this study, which used the qualitative research method case study design, it was attempted to discover the problems encountered in the education of the non-thesis master's program in the department of public administration, as well as suggestions for their solutions based on student opinions.

The study's participant group consisted of sixteen students in their final semester in a non-thesis master's degree in public administration. Purposive sampling, one of non-probabilistic sampling types, was used to select participants using the maximum variation sampling method. In the maximum diversity sampling method, the study group comprises participants from various units with a wide range of characteristics (Baş & Akturan, 2017). Various, diverse, and different dimensions of the research problem were examined (Altındaş & Ergin, 2018). The goal of this sampling method was to reflect the different scenarios of the students who would contribute to the study with their opinions. Communication with the students resulted in voluntary participation during the research process. Data were gathered through participant interviews.

Table 1. Personal Information of Research Participants

Participant	Gender	Age	Cumulative Grade Point Average
K1	Female	32	2,70
K2	Female	36	2,70
K3	Male	31	3,19
K4	Male	40	3,02
K5	Male	35	2,84
K6	Female	28	3,75
K7	Female	29	3,25
K8	Male	46	3,14
K9	Male	29	3,33
K10	Female	31	3,01
K11	Male	30	3,03
K12	Male	45	2,72
K13	Male	32	2,71
K14	Male	30	2,93
K15	Male	36	3,67
K16	Female	31	3,51

Data collection tools used in the study included observation, interviews, and document analysis. The interview is defined as the activity of gathering the participants' thoughts and feelings (Aslan & Özen, 2018). The interviewer asked semi-structured questions. The semi-structured questions were designed to allow participants to focus on the research topic (Ulutaş, 2018). The permission of the University Ethics Committee, to which the program is affiliated, was obtained to conduct the research. Two questions were asked in the interview form to elicit the general opinions of the participants: "Can you tell us about the educational problems you have encountered in the department?" and "Do you have any suggestions for resolving the problems you have encountered during your education in the department?". On a predetermined day and time, participants were interviewed at the university. Before the interview, the participants were informed about the study and told that their personal opinions would be kept private. Following the interview, the participants' consent was obtained in their own handwriting to use the data obtained through their opinions.

After compiling a summary of the responses, they were transferred to the Maxqda 2022 program for open, axial, and selective coding. Opinions were coded in lines based on sentences. Codes were created in data analysis using the opinions of the participants. The codes' similarities and differences were used to create categories. The categories were determined using inductive logic. The categories were compared in the study, and the themes were revealed through holistic analyses. The continuous comparison technique, as well as descriptive and content analysis, were used to analyze the data. The opinions expressed or explained by the participants were included in the study, along with descriptions and direct quotations when necessary to accurately reflect the views of the participants.

III. FINDINGS

Three themes emerged as a result of the document analysis combined with observations and interviews conducted with study participants. The following are the themes:

1. Student-related findings.
2. Management-related findings.
3. Teaching-related findings.

III.I. Student-Related Findings

The subject of attendance to the course is the first finding about the participants themselves. K2 stated that “Since we are in the working world, the curriculum has caused some issues with attendance”. K4 agreed with K2 and said, “We had difficulties attending classes due to working hours during the education period.” Similarly, K16 claimed that as a student working in a job, he had difficulty attending classes. K3 claimed that they had lessons every day and that he was working, making it difficult for him to get to class. “I had a lot of trouble getting permission from the administration during my working days, and being from outside the province was a burden both in terms of time and financially”, K16 expressed. K6 summarized his situation with the sentence “The class hours did not match with my departure from work”, whereas K7 claimed that he had no problems with class hours. Furthermore, K8 described his situation by saying, “We experience adaptation problems due to tiredness after work because the lessons are held in the evening”.

The second discovery concerns course preferences. “I preferred courses on politics and management. The reason I chose these courses was that I had less knowledge of them. I applied to this program to improve myself on these topics.”, K15 said. K3 expressed their opinion by stating that if the program had included more environmental issues and management-related courses, it would have been more effective for him. K4 emphasized that, despite choosing courses based on both working hours and course hours announced at the time of course selection, she had to drop some of them because the hours of some courses were changed during the add/drop week. K13 claimed that by spreading out the lessons over one or two days, the challenges of attending class every day after work could be overcome.

III.II. Management-Related Findings

The first observation regarding management relates to communication. “It is very difficult to reach employees in any branch, they do not answer the phone, and even if they do, they say ‘it is on the site’ and brush off, I’m not happy with these actions.” K6 declared. K5 agreed with this statement, saying, “We have difficulty reaching lecturers.”. K16 disagreed with these assertions, claiming that every question was addressed on the program’s website. If you visit the website to test the situation, you’ll notice that the answers to the questions that students can ask are written under the frequently asked questions tab, as K16 suggested.

The second discovery relates to technological infrastructure. On the subject of technical infrastructure, K12 stated that the technical infrastructure occasionally did not respond, the system crashed during the online application, and he had to apply again, so the application times should be increased. K15 expressed that “Because I was placed from the additional quota, I only had one day to choose classes, and I had to make decisions in a short period without knowing the course contents or the lecturers. The procedure could have been better planned.”. K6 pointed out that the number of online course assignments that can be uploaded to the distance education center system is limited to one and that the system does not allow re-uploading in case of an error and this is an important problem that needs to be fixed.

Regarding the technological infrastructure, while choosing courses, K13 realized that the system allows for overlapping courses to be taken, however, the system should show the overlapping courses, so that the student has a chance to reconsider. According to K9, the online course registration system should be configured so that the course hours do not overlap.

The third finding concerns the advisory service. According to K16, there is a possibility that the student will be assigned an advisor with expertise in a field other than the subject of the project on which the student will work; however, an advisor should be appointed considering the subject determined by the student. K9 made his point by saying, "Advisors should be appointed based on the student's request." According to K13, advisors make certain that students for whom they will be the advisor take their course. Advisors, according to K1, make students choose their courses to be their advisors; however, K1 suggested that "Students should be able to take courses from the teachers they want."

The fourth finding is about classrooms. Regarding the situation of the classrooms, K15 made the following observation: "Due to the lack of technological infrastructure in the classrooms, the lessons can be monotonous. At least in certain classrooms, the technological infrastructure should be better, there should be internet, interactive boards, etc." K15 offered the following opinion on classrooms as a suggestion: "It would be more beneficial to teach lessons in smaller classes". According to K5, desks, tables, lecterns, and blackboards in some classrooms are not useful. "There are no computers in the classrooms, and every teacher has to bring their own computer, which is a problem," K8 said. Furthermore, K6 stated oddly that because there were no cables for presentation in their classroom, they had to move to another class with a cable in one lesson. Another point raised was the size of classrooms. According to K3, holding the courses in large classrooms wastes energy; therefore, K3 suggested that conducting the courses through distance education will reduce energy waste, especially in the fall semester. K14, like K3, suggested that lessons be held in smaller classrooms to save energy.

The fifth finding concerns the passing mark in the legislation. A graduate student must have at least CB, or an average of 70 points, to be successful in a course, according to the legislation. This average is calculated by taking 40% of the midterm exam grade and 60% of the final exam or make-up exam grade and calculating the final grade. According to K4, students who are unable to attend the midterm exam will fail the course even if they receive a full score on the final exam because the passing mark in the relevant legislation is 30% of the midterm exam score and 60% of the final exam score. As a result, K4 proposed changing the calculation of the final grade in the legislation to 40% of the midterm exam score and 60% of the final exam. K1, K2, K3, K9, K10, and K16 all agreed with this problem and suggestion and had similar points of view.

III.III. Teaching-Related Findings

Participants in the study stated that there were teaching-related issues in the department and proposed solutions to them. Four major categories have been reached in this context. These are the categories:

- a. Opinions on courses.
- b. Opinions on lecturers.
- c. Opinions on lecture presentations.
- d. Opinions on course exams.

a. Opinions on courses

Course content, course hours, and overlapping courses are all issues with the courses. In terms of course content, K15 stated, "We only learn what we will learn when we attend the class. I believe that if there is a curriculum that we can access after course selection, it will be more efficient in both course selection and learning." According to K2, "If the course schedule is prepared before the course

selection period, we can choose courses accordingly. A predetermined schedule can help us make more informed course choices.”.

On the same subject, K1 stated: “In general, some courses do not provide information that is in-depth enough for graduate students. It is a rehash of well-known topics. It may be more useful if the subject's unknown aspects are explained in greater detail”, and added that they may be educated with courses that increase their level of knowledge. According to K13, some of the subjects covered in the lessons were repetitions of widely known information and did not contribute. K4 emphasized the scarcity of resources with the sentences “We had difficulty finding resources for some courses.”, and “We couldn't find resources.”. The lessons, according to K14, were focused on historical information and resources. In contrast to K1, K4, and K13, who were dissatisfied with the courses, K6, K7, K9, and K11 expressed satisfaction with them. K6 said “The distribution of the subjects was sufficient.”, K9 said “I find the course contents quite adequate.”, K11 said “I don't have any problems with the lessons.”, and K7 said, “It is quite sufficient as a department.”.

Participants provided course content suggestions. According to K3, course materials should be kept up to date, and he suggested that “Courses can be supported with visual materials and can be remembered more permanently.”. K14 proposed developing strategies for future-oriented learning, learning by experience, and learning by doing. According to K8, “The Turkish and European Political History” course should be added to the courses. According to K15, “Politics and management courses should be more in-depth and face-to-face.”. K16 made the following statement: “I believe that online education would be beneficial. Taking attendance and recording it in online classes will increase participation in the course.”.

K15 stated, “I believe that the lessons will be more efficient if they are distributed on specific days.”. “It may be better to schedule the lessons on some days rather than every day,” said K1. According to K14, classes should begin around 6:00 p.m. and also be held on weekends. K15, like K14, suggested that classes begin at 5:30 p.m. K3, on the other hand, shared their opinion that when two lessons overlap, students taking those lessons are having difficulty, and a more flexible schedule should be made for working students.

It was clear that overlapping courses had a negative impact on the students. Other participants also voiced their thoughts on the subject. Regarding overlapping courses, K9 stated, “It was difficult for us to choose the courses because some of them were at the same time.”. K15 said, “It would be better if more attention was paid to the timing of the courses when scheduling them because most graduate students are already working full-time jobs, so there may be conflicts.”. K2 stated “There were overlapping courses among the courses we chose this semester, so we had to change courses and we came for four days for five lessons; this situation occasionally caused problems with our jobs.”. K4 said, “We had issues, we had to be late for some classes since they were overlapped.” and added because of overlapping courses, they had to leave one class early and enter the other late, disrupting the continuity of the topics and adding to their problems. K8 also described their experience, saying, “We had to take classes at later hours due to some of our fellow students' overlapping courses.”. “I believe that the courses shouldn't overlap while the curriculum is being developed.”, K11 said in his suggestion. K10 also suggested that “The curriculum be prepared in such a way that courses do not overlap, and appropriate hours be arranged in accordance with the collective demands of the students”.

b. Opinions on lecturers

K2 stated, “I had no problems with the lecturers in terms of coursework, assignments, exams, and communication with students. I'd like to express my gratitude for this.”. K3 stated that “Our lecturers are competent and effective in their subjects.” and added that they were satisfied with the lecturers' knowledge of the course subjects they taught and their presentations; however, they explained that some lecturers repeatedly warned them about failing the exam, which caused them problems. They reported that these warnings made them anxious about the exam and that if their anxiety subsided, their ability to understand the lessons would improve. K9 also stated that some lecturers' speeches about failing the exam made them anxious and affected their learning negatively.

K6 stated regarding the lecturers, “Our lecturers’ narratives were sufficient.”. K4, after stating that they could not find the tolerance they expected from lecturers in terms of attendance due to working hours, noted that they did not experience any problems caused by the lecturers, however, they acknowledged that some lecturers were unable to complete all of the subjects in the course content until the exam.

According to K5, students had to take their own notes because some instructors did not share materials. Also, according to K5, some instructors did not interact with students when teaching. There were lecturers who were extremely knowledgeable in their fields, but their visual presentations were sometimes lacking. The instructors’ doing a short test after each lesson may contribute to students’ understanding of the subject. According to K14, lecture notes should be distributed to students at the start of the semester so that they are better prepared for class. K9 also suggested that “Instructors should actively use electronic resources in course presentations”.

K12 stated that they had no difficulty learning because the instructors were knowledgeable, had a strong command of their subjects, were efficient in using course materials, and were successful in their fields. K16 appreciated that the instructors were understanding of students’ behaviors. According to K13, some instructors made it mandatory for students to purchase some books, and students were directed to take classes taught by their advisors; however, students should be able to take any course they want.

K5 made a point such as “We are having difficulty reaching lecturers.”. On the other hand, K8 observed that the instructor was not well prepared in some non-presentation courses.

K15, who took a different perspective, claimed that the appointment of a faculty member from another department lowers the program’s quality. As a result, they advised against assigning a lecturer from outside the department, emphasizing that the lecturer who conveys knowledge to the student will provide real benefit by reviving the knowledge in the course and that they should lecture with this in mind.

c. Opinions on lecture presentations

According to K14, education quality was good, and learning outcomes were adequate. K14 thought it was critical that some lessons be face-to-face; however, it was also critical to use as much material as possible in the lessons. K13 took a similar approach, reporting that the course materials were generally insufficient. Furthermore, according to K13, “There has been no problem with material and content in online lessons, but online materials should also be created for face-to-face lessons”.

Regarding the lecture presentation, K6 stated, “I tried to be as active in the lessons as possible.”. The situation was described by K7 in the phrase “Blending my old knowledge with new knowledge has been very productive for me.”. “The conversational style of the lecturer’s delivery”, in K1’s words, “helped me to commit the information in my memory”.

K1 concurred that the lecture presentations were extremely beneficial. They claimed that the lecturer’s visual presentation of course topics, particularly in the form of slide presentations, was quite effective. The lecture presentations were “beautiful and effective”, according to K3. According to K6, “The lessons went without a hitch.”. K1, on the other hand, expressed satisfaction by stating that the lecturers’ presentation of the lesson in a conversational setting helped them retain the information better. According to K13, teaching the lesson solely through narration means addressing only the sense of hearing and failing to draw attention while explaining some subjects. According to K12’s statement on the subject, “giving homework is important for information feedback.”. According to K15, providing a topic summary before the lesson will help students learn faster.

K9 expressed their opinion in this regard, stating that “Electronic environments are used sufficiently in course presentations.”. In contrast to this assertion, K15 claimed that the lessons were monotonous due to a lack of technological infrastructure in the classrooms. K8 also suggested that “if

the course content is rich, if crime scene investigation, film, and other similar contents are added, the lessons will become more harmonious”.

K12 expressed “As if distance learning is a reasonable solution; however, face-to-face education is more important in terms of learning and influence.”. K10 suggested stating that lecture presentations should take the form of mutual communication and discussion with students.

According to K14, the courses should be completed through distance education during specific times. Participation in the course will increase if the courses are delivered via distance education, according to K3. Similar to the previous statement, K4, a participant who is familiar with the attitudes and practices of fellow students regarding distance learning, agreed: “I think that especially non-thesis master's courses should be done remotely”.

d. Opinions on course exams

According to K14 on course exams. “It is a very good situation for us, non-thesis graduate students, not to go into too much detail in the course exams.”, K9 said. K6 expressed their opinion with the sentence “Exam times were very short.”.

K4 reported difficulty participating in exams, particularly when exam hours coincided with working hours. In addition, K4 noted that some teachers hold students accountable for topics they were unable to cover in class during the exam; it is important to ask questions about topics covered in class; this will be sufficient to determine whether or not the material has been understood, and it is preferable to assign homework rather than a test so that students can become accustomed to doing research. In contrast, K5 believes that “Exams should not be in the form of homework.”. Furthermore, exams are anxiety-provoking, and thus exam stress should be reduced, according to K3.

CONCLUSION

The study was started that question: What are the problems and solutions faced by the students of the non-thesis master's program in public administration in this research? Sixteen participants were interviewed. It was concluded in this study that the participants had problems that needed to be solved in their public administration education and that they had offered solutions to problems. This finding is consistent with the findings of several research (Kıray: 2005), (Çakır et al.: 2006), (Şahin & Balkar: 2007), (Arabacı: 2008), (Durmuşçelebi: 2008), (Memduhoğlu and Topsakal: 2008), (Yılmaz and Çimen: 2008), and (Sarıtaş & Şahin: 2011), (Mert: 2020).

Three themes were used to categorize the issues that came up in relation to the research participants' opinions. One of these themes is related to students; the second is to management, and the third is related to teaching. Approximately 63% of the participants voiced an opinion on the topic of student-related problems. The student-related problems fall into two subcategories. The first is attendance, and the second is course preferences. To address the issues in both categories, it has been proposed that face-to-face courses be scheduled on a day or two and that other courses be completed online through distance education.

Approximately 88% of participants voiced their opinions on the topic of management-related problems. Management issues were classified into five subcategories, according to the opinions of the participants. Communication, technical infrastructure, advisory service, classrooms, and legislation are among them. It has been determined that the stated communication issues can be resolved by using the institution's website. It has become clear that additional research is required to address technical infrastructure issues. It has been determined that problems in advisory services can be solved by changing advisor attitudes and behaviors to align with student expectations. Lessons should be taught in smaller, more technologically equipped classrooms, according to the participants. In terms of

legislation, it has been proposed that the percentage of midterm exam scores be changed to 30% rather than 40%, and the percentage of final exam scores be changed to 70% rather than 60%.

All of the participants voiced their opinions on the topic of teaching-related problems. According to the opinions expressed, teaching-related problems were classified into four subcategories. These sections cover courses, lecturers, lecture presentations, and course exams. Concerning the courses, participants had concerns about the course content and course hours, as well as solutions. In this regard, the participants desired that the course contents, including the materials, be specified before the course selection, that the courses start at 5:30 p.m. at the earliest, and that different courses not be scheduled at the same time, to avoid overlapping courses.

It has been revealed that the participants are generally pleased with the course instructors. Participants expect lecturers to provide course resources in advance, to be accessible and open to communication with them, to prepare well for the presentation of their courses, to not make the students nervous about the course exams, and to not assign a lecturer from a field other than public administration.

Participants were generally pleased with course presentations; however, they suggested that the use of materials in both face-to-face and distance education should be increased; courses in the fall semester should be delivered more via distance education, and it should be determined which courses will be held face-to-face by soliciting student feedback, and technology should be used more in face-to-face lessons.

Regarding the course exams, the participants stated that the subjects covered in the courses were adequately tested in the exams, exam periods need to be extended; subjects not covered in the lessons should not be included in exams, homework should be preferred instead of exams for some courses, and that exam stress should be kept as low as possible.

In general, participants were generally satisfied with the education they received through the non-thesis master's program in public administration; however, while there are issues arising from students, administration, courses, lecturers, course presentations, and exams, it has been determined that there are also solutions. Arrangements to be made in light of the issues revealed in our study would contribute to the postgraduate education and training service in public administration. Similar studies with students in postgraduate with a thesis and doctoral programs can be conducted to increase such contributions.

REFERENCES

- Ak, S., & Soybalı, H. H. (2021). Turist Rehberliği Tezsiz Yüksek Lisans Eğitimi: Dersler ve Akademisyenler Üzerine Bir Araştırma. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 4(2), 119–142. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2126095>
- Altındış, S., & Ergin, A. (2018). Araştırma Evreni ve Örneklemi. Ş. Aslan (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 81-104). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Arabacı, İ. B. (2008). Ortaöğretim Sosyal Alanlar Tezsiz Yüksek Lisans I. Dönem Öğrencilerinin Okul Deneyimi Uygulamalarına İlişkin Tutumları. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 124–129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fudad/issue/47171/593934>
- Aras, N. (2004). *Üniversite Yasası Nasıl Olmalı?* Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu Sıra No: 23, TÜBİTAK Matbaası.
- Aslan, Ş., & Özen, M. Y. (2018). Bilimsel Araştırmada Temel Kavramlar. Ş. Aslan içinde, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 47-55). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Aycan, Ş., Ayçana, N., & Türkoğuz, S. (2005). Fen - Edebiyat Fakültesi Öğrencilerinin Tezsiz Yüksek Lisans Programlarından Beklentileri ve Kaygıları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 17–25. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234996>
- Aziz, A. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Bağlıbel, M., & Arslan, C. M. (2014). Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Tezsiz Yüksek Lisans Programına Gölişkin Mezun Görüşleri : Gaziantep Üniversitesi Örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 1079–1095. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223570>
- Baş, T., & Akturan, U. (2017). *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri Örnek Uygulamalı Adım Adım Vaka Analizi*. Ankara: Seçkin Yayınları Sosyal Bilimler No: 66.
- Creswell, J. W. (2018). *Araştırma Deseni, Çeviren: Selçuk Beşir Demir*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Çakır, Ö., Kan, A., & Sünbül, Ö. (2006). Öğretmenlik Meslek Bilgisi ve Tezsiz Yüksek Lisans Programlarının Tutum ve Özyeterlik Açısından Değerlendirilmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 36–47. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/161004>
- Durmuşçelebi, M. (2008). Tezsiz Yüksek Lisans Öğrenimi Gören Öğretmen Adaylarının Program Hakkındaki Görüşleri ile Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişki. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(25), 171–192. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219462>
- Güven, S. (2009). Ortaöğretim Alan Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programının Öğretmen Adaylarına Kazandırdığı Mesleki Yeterlikler Yönünden Değerlendirilmesi İzleme Çalışması. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(22), 141–148. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/843259>
- Göze, E. (1990). *Üniversite Niçin Çöktü? Profesörler Geçiyor*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaya, Y. K. (1984). *İnsan Yetiştirme Düzenimiz: Politika, Eğitim, Kalkınma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kaya, Y. K. (1993). *İnsan Yetiştirme Düzenimize Yeni Bir Bakış Eğitimde Model Arayışı*. Ankara: Bilim Yayınları.
- Kıray, G. (2005). Tezsiz Yüksek Lisans Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 119–127. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235024>
- Köksoy, M. (1998). *Yükseöğretimde Kalite ve Türk Yüksek Öğretimi İçin Öneriler*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, 04 20). Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. *Resmî Gazete Sayısı 29690*. Ankara: Resmi Gazete, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=21510&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.
- Memduhoğlu, H. B., & Topsakal, C. (2008). Öğrenci ve Öğretim Elemanlarının Görüşlerine Göre Ortaöğretim Alan Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programlarının Niteliği ve Programlarda Yaşanan Sorunlar. *Ege Eğitim Dergisi*, 9(1), 95–129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egeefd/issue/4912/67262>
- Mert, H. (2020). *Muhasebe ve Denetim Tezsiz Yüksek Lisans Programlarının Mesleki Gelişmeye Katkısı: Aday Meslek Mensuplarına Yönelik Bir Araştırma*. 19(59), 141–156. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1869685>
- Özben, Ş. (2005). Tezsiz Yüksek Lisans Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deubefd/issue/25433/268384>
- Şahin, S., & Balkar, B. (2007). Türk Dili ve Edebiyatı Öğrencilerinin Tezsiz Yüksek Lisans Programına İlişkin Görüşleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 8(1), 89–112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/57069>
- Sarıtaş, E., & Şahin, Ü. (2011). Sosyal Alanlar Eğitimi Tezsiz Yüksek Lisans Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Görüşleri. *Education Sciences*, 6(1), 1152–1165. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/185693>
- Şenel, H., Köksal, A., Demir, İ., Sertelin, Ç., & Kılıçaslan, A. (2005). Tezsiz Yüksek Lisans Öğrencilerinin Bazı Özellikler Açısından İncelenmesi. *HAYEF Journal of Education*, 2(1), 107–117. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/93041>
- Subaşı, M., & Okumuş, K. (2017). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 419–426. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/474049>
- Tarkun, E. T. (2000). Nitel Araştırmalar. *Öneri Dergisi*, 3(4), 29–34. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.734111>
- TCCBSBB. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019 2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf
- Ulutaş, D. A. (2018). Görüşme Tekniği. Ş. Aslan içinde, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 325-341). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Umur, Z., & Demirtaş, H. (2018). Eğitim Yönetimi ve Denetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programındaki Derslerin İçeriği ve Öğrenme Öğretme Sürecine İlişkin Öğrenci ve Öğretim Üyelerinin Görüşleri. *Yükseköğretim Dergisi*, 8(1), 90–102. <https://doi.org/10.2399/yod.17.021>

Alkuş, O. (2023). Students' problems and solution recommendations according to the students of the non-thesis master's programs of public administration. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 465–478.

Varcan, N. (2021). Uzaktan Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programlarının Finansmanı. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 267–273. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1739543>

Yaman, M., Bilgin, A., & Çakır, E. (2020). *Dijital Çağda Kamu Yönetimi Lisans Müfredatları: Türkiye Üzerine Bir İnceleme*. 2(1), 28–40. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/957618>

Yılmaz, M., & Çimen, O. (2008). *Biyoloji Eğitimi Tezsiz Yüksek Lisans Öğrencilerinin Biyoloji Öğretimi Öz-Yeterlik İnanç Düzeyleri*. 5(1), 20–29. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/146322>

Yükseköğretim Kanunu. (1981, 11 06). Yükseköğretim Kanunu. *Sayı: 17506, Tertip: 5, Cilt: 21, Madde: 3*. Ankara: Resmi Gazete <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. Bu çalışma, Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 24.06.2022 tarihli kararıyla etik kurallara uygun bulunmuştur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. This study was found to comply with ethical rules with the decision of Aksaray University Human Research Ethics Committee dated 24.06.2022.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

İŞLETMELERİN FİNANSAL PERFORMANSI ÜZERİNE MUHAFAZAKÂR MUHASEBENİN ETKİSİ: BİST’TE BİR ARAŞTIRMA¹

Kader TÜRKÖĞLU²
İsmail BEKÇİ³

Öz

Bu çalışmada, muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisini tespit etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada Borsa İstanbul’da 2010-2020 döneminde kesintisiz olarak işlem gören, konsolide finansal tablo hazırlayan ve düzenli olarak verilerine ulaşılabilen 54 imalat sektörü işletmesi incelenmiştir. Çalışma kapsamında finansal performansı ölçmek için geleneksel finansal performans göstergelerinden aktif kârlılığı, öz kaynak kârlılığı ve hisse başına kâr değişkenleri, piyasa temelli finansal performans göstergelerinden Tobin’s Q oranı, hisse senedi piyasa fiyatı ve piyasa değeri/defter değeri oranı değişkenleri ve modern finansal performans göstergelerinden piyasa katma değeri değişkeni kullanılmıştır. Ayrıca, çalışma kapsamında muhafazakâr muhasebeyi ölçmek için negatif tahakkuklar ölçüm yöntemi, tahakkuklar ve nakit akışlarının asimetrisi ölçüm yöntemi ve kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansına etkisinin olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla panel veri analiz yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada, modeller içinde farklılıklar olmakla birlikte muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerinde etkili olduğu tespit edilmiş ve bu etkinin pozitif ve negatif biçimde olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Finansal Performans, Muhafazakâr Muhasebe, Panel Veri Analizi, Borsa İstanbul.

JEL Sınıflandırması : M40, M41, L25.

¹ Bu makale, “Muhafazakâr Muhasebenin Firmaların Finansal Performansı Üzerine Etkisi: Bir Uygulama” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr., turkoglukadeer@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8591-1265.

³ Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ismailbekci@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9861-737X

Atıf/Citation (APA 6):

Türkoğlu, K., & Bekçi, İ. (2023). İşletmelerin finansal performansı üzerine muhafazakâr muhasebenin etkisi: BİST’te bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 479–498. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1209194>.

THE EFFECT OF CONSERVATIVE ACCOUNTING ON THE FINANCIAL PERFORMANCE OF COMPANIES: A RESEARCH IN BIST

Abstract

In this study, aimed to determine the effect of conservative accounting on the financial performance of companies. In the study, 54 manufacturing sector companies, which are continuously traded in Borsa Istanbul in the 2010-2020 period, prepare consolidated financial statements and whose data can be accessed regularly, were examined. Within the scope of the study, return on assets, return on equity and earnings per share variables from traditional financial performance indicators, Tobin's Q ratio, stock market price and market value / book value ratio, variables from market-based financial performance indicators and market value added variable from modern financial performance indicators were used to measure financial performance. In addition, negative accruals measurement method, accruals and cash flow asymmetry measurement method and asymmetric timeliness of earnings measurement method were used to measure conservative accounting within the scope of the study. In the study, panel data analysis method was applied in order to determine whether conservative accounting has an effect on the financial performance of the companies. In the study, although there are differences within the models, it has been determined that conservative accounting has effect on the financial performance of the companies and it has been revealed that this effect is positive and negative.

Keywords : Financial Performance, Conservative Accounting, Panel Data Analysis, Borsa İstanbul.

JEL Classification : M40, M41, L25.

GİRİŞ

İhtiyatlılık, tutuculuk ve muhasebe muhafazakârlığı gibi değişik şekillerde ifade edilebilen muhafazakârlık kavramı, muhasebenin temel kavramlarından bir tanesidir (Gör & Tekin, 2018). Muhafazakârlık, muhasebede her zaman en önemli ilkelerden biri olarak kabul edilmektedir (Zeghal & Lahmar, 2016). Muhafazakâr muhasebe, finansal tabloların sunumunu ve böylece işletme itibarını etkileyebilme kabiliyetine sahiptir (Bellikli, 2019). Bununla birlikte muhafazakâr muhasebe, mahkeme maliyetlerinin düşürülmesini, sözleşme kontrolünün artırılmasını ve yöneticiler için fırsatçı sebeplerin azaltılmasını sağlamaktadır (Reyad, 2012).

Ayrıca, muhafazakârlık işletmelere düşük faizle alacak imkânı sunabilmektedir (Yunos, Ahmad, Sulaiman, 2014). Muhafazakâr muhasebe, aracılık konusunda oluşabilecek maliyetlerin düşürülmesinde de yöneticilere katkı sunmaktadır (Ahmed & Duellman, 2007). Bununla birlikte muhafazakâr muhasebe, işletmelerin ekonomik kârı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olup gelecekteki nakit akışlarının tahminini kolaylaştırmaktadır (Aminu & Hassan, 2017). Muhafazakâr muhasebe, resmi mali sözleşmelerin yokluğunda bile işletme ve öz kaynak değerlerini artırmaktadır (Francis, Hasan & Wu, 2013). İlâveten daha yüksek düzeyde muhafazakâr muhasebe uygulayan işletmelerin hisse senedi performansı açısından daha az bir düşüş yaşadıkları bilinmektedir (Balakrishnan, Watts, Zuo, 2016). Ayrıca muhafazakârlık, hissedarların, alacaklıların ve menfaat sahiplerinin korunmasına yardımcı olmaktadır (Nm, 2016). Ancak muhafazakâr muhasebe, işletmelerin gidere ve harcamaya gösterdikleri dikkatin, kârlara ve gelirlere gösterilmemesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte muhasebe uygulama tebliğinde yer alan olası kârlar ve gelirler için gerçekleşme zamanına kadar muhasebe işlemi yapılmaması görüşü sebebiyle muhafazakâr muhasebe uygulayan işletmeler daha fazla vadeli satış yapabilmektedir. Ayrıca sonrasında varlıklar olduğundan daha düşük gösterilebilmektedir (Aslan, 2019).

Muhafazakâr muhasebeyle ilgili farklı tanımlamalar yer almaktadır (Bilici, 2019). Bu tanımlardan bilanço açısından muhafazakârlık, iki veya daha fazla raporlama alternatifinden hangisinin

seçilmesi gerektiğine dair bir tereddüt olduğunda öz kaynak sahipleri için en az olumlu etkiye sahip olan alternatifin seçilmesi kuralının olmasıdır (Barzideh, Izadpanah, Lotfi, 2015; Givoly & Hayn, 2000; Utomo, Pamungkas, Machmuddah, 2018). Ayrıca kâr ve zarar açısından muhafazakârlık, iyi ekonomik gelişmeye işaret eden haberlerin finansal raporlarda gösterilmesinin kötü ekonomik habere yer verilmesine göre daha fazla doğrulamayı gerektiğini belirtmektedir (Barzideh ve ark., 2015; Basu, 1997). İlave olarak muhafazakârlığın hem bilanço hem de kâr ve zarar birleşimine dayanan muhafazakâr muhasebe tanımı, maliyetin daha çabuk tanınması, gelirin daha sonra muhasebeleştirilmesi, borçların daha fazla ve varlıkların daha az kıymetlendirilmesi sonucunda biriken kârların finansal raporlarda azalmasına sebep olan muhasebe kavramıdır (Barzideh ve ark., 2015).

Muhafazakâr muhasebenin iki farklı türü söz konusudur. Birincisi, muhafazakârlık koşulsuzdur. İkincisi ise, muhafazakârlık koşulludur (Beaver & Ryan, 2005). Ayrıca, muhafazakârlık türleri, gelir tablosu muhafazakârlığı ve bilanço muhafazakârlığı şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Muhafazakârlığı türlerine ayırmak amacıyla kullanılan başka bir ayırım ise habere bağlı muhafazakârlık ve habere bağımsız muhafazakârlık biçiminde ve bununla birlikte sonradan ve önceden biçimindedir (Salehi & Sehat, 2019). Muhafazakâr muhasebe türlerinden koşulsuz muhafazakârlık, piyasadaki verilerden bağımsız, beklenen piyasa değerinden varlıkların net değerinin daha düşük olmasına sebep olan uygulamaları kapsamaktadır (Vardar, 2018). Bu muhafazakâr muhasebe türü bilanço muhafazakârlığı şeklinde de ifade edilmektedir (Barzideh ve ark., 2015). Ayrıca koşulsuz muhafazakârlık, habere bağımsız ya da önceden muhafazakârlık biçiminde de bilinmektedir (Fariz, Mohammed, Zulkepli, Kamaluddin, 2020). Koşullu muhafazakârlık ise kârların muhasebeleştirilmesinden zararların muhasebeleştirilmesini daha çok hızlandırmaktadır ve bu muhafazakârlık türü gelir tablosu muhafazakârlığı şeklinde de belirtilmektedir (Elkotayni & Aljumaili, 2014). Aynı şekilde habere bağlı ya da sonradan muhafazakârlık biçiminde de bilinmektedir (Fariz ve ark., 2020).

Muhasebe literatüründeki en eski kavramlardan biri muhafazakârlık olmasına rağmen muhafazakârlığı ölçme gayreti hayli yenidir (Gökmen, 2013). Muhafazakâr muhasebenin ölçümü amacıyla tek bir yöntem yoktur (Al-Taie, Flayyih, Talab, 2017). En çok kullanılan muhafazakâr muhasebe yöntemi ise Basu tarafından 1997 yılında geliştirilen yöntemdir (Alkhafaji, Kbelah, Al-Fadhel, 2020). Birtakım muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemi koşullu muhafazakârlığı ölçmek amacıyla kullanılmaktadır, birtakım muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemleri ise koşulsuz muhafazakârlığı ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Yaygın olarak kabul edilen ve kullanılan muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemleri literatürde kullanılan adlarıyla aşağıda listelenmiştir (Gökmen, 2013):

- Kazancın Asimetrik Zamanlılığı (AT) Ölçüm yöntemi – Basu (1997),
- Piyasa Değerinin Defter Değerine Oranı (BTM) Ölçüm Yöntemi – Beaver ve Ryan (2000),
- Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi (AACF) Ölçüm Yöntemi – Ball ve Shivakumar (2005),
- Negatif Tahakkuklar (NA) Ölçüm Yöntemi – Givoly ve Hayn (2000),
- Gizli Yedek Akçeler (HR) Ölçüm Yöntemi – Penman ve Zhang (2002).

Muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemlerinden kazancın asimetrik zamanlılığını gösteren ölçüm metodu, Basu tarafından 1997 yılında geliştirilmiştir (Yunos, Smith, Ismail, Ahmad, 2011). Basu tarafından geliştirilen bu metoda göre muhafazakârlık, muhasebecinin finansal tablodaki kötü habere karşı iyi haberi tanımak amacı ile daha fazla seviyede doğrulamaya gereksinim duyması şeklinde yorumlanmaktadır (Zhong & Li, 2017). Basu tarafından geliştirilen modelde β_1 asimetrik zamanlılık katsayısı ve muhafazakâr muhasebenin göstergesi olan β_1 değerinin yüksekliği, muhafazakârlık oranının da artacağını belirtmektedir (Wang, 2013). Bu muhafazakâr muhasebe ölçüsü koşullu muhafazakârlık ölçüsüdür (Gökmen, 2013).

Ayrıca Feltham ve Ohlson 1995 yılında piyasa değerinin defter değerine oranı ile bir muhafazakârlık ölçütü geliştirmişlerdir (Foroghi, Amiri, Fallah, 2013). Feltham ve Ohlson tarafından 1995 yılında yapılan çalışmada muhafazakârlık, piyasa değeri karşısında defter değerini aşağı indirme eğilimi şeklinde belirtilmektedir (Tekin & Gör, 2018). Feltham ve Ohlson (1995) modeli, 2000 yılında

Beaver ve Ryan tarafından geliştirilerek güncellenmiştir. Beaver ve Ryan (2000) tarafından geliştirilen piyasa değerinin defter değerine oranı ölçüm yöntemindeki modelde α_i , sapma bileşeni ve muhafazakârlık ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Bu muhafazakâr muhasebe ölçüsü ise koşulsuz muhafazakârlığın ölçüsüdür (Gökmen, 2013).

Ball ve Shivakumar tarafından ise 2005 yılında muhafazakâr muhasebe düzeylerini belirlemek amacıyla tahakkuklar ve nakit akışlarının asimetrisi ölçüsü geliştirilmiştir (Wang, Ó hÓgartaigh, Zijl, 2008). Ball ve Shivakumar tarafından geliştirilen modelde β_3 katsayısı, muhafazakâr muhasebenin ölçüsüdür. Daha yüksek bir β_3 , daha yüksek bir muhafazakâr muhasebe derecesini göstermektedir (Wang, 2013). Bununla birlikte Ball ve Shivakumar tarafından 2005 yılında toplam tahakkuklar ile işletme nakit akışları arasındaki bağlantılara dayalı olarak geliştirilen muhafazakâr muhasebe ölçüsü koşullu muhafazakârlık ölçüsüdür (Wu, 2011).

Ayrıca Givoly ve Hayn tarafından 2000 yılında negatif tahakkuklar ölçüm yöntemi geliştirilmiştir. Givoly ve Hayn tarafından 2000 yılında yapılan çalışmada muhafazakâr muhasebe ölçüsü faaliyet dışı (negatif) tahakkukların zamanla oluşan birikimi şeklinde tanımlanmaktadır (Shin & Hong, 2020; Gökmen, 2013). Givoly ve Hayn’a (2000) göre muhafazakârlık, sürekli olarak negatif tahakkuklara yol açmaktadır (Yunos, Smith, Ismail, 2010). Bu muhafazakâr muhasebe ölçüsü ise koşullu muhafazakârlık ölçüsüdür (Gökmen, 2013).

Bu muhafazakâr muhasebe yöntemlerinden başka Penman ve Zhang tarafından 2002 yılında araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) yedek akçesi, reklam yedek akçesi ve stok yedek akçesine dayalı muhafazakârlık puanı geliştirilmiştir (Hui, Matsunaga, Morse, 2009). Yani Penman ve Zhang koşulsuz muhafazakârlığı ölçmek amacıyla 2002 yılında C-Skor’unu geliştirmiştir (Gökmen, 2013). Penman ve Zhang (2002), bir işletmedeki muhafazakârlık düzeyini ölçmek amacıyla muhafazakâr muhasebenin gizli yedek akçe oluşturduğunu savunmuştur. Penman ve Zhang (2002), gizli yedek akçe miktarının artması halinde finansal raporlamada işletmelerin daha fazla muhafazakâr davranışlar sergileyeceğini iddia etmektedir (Wang ve ark., 2008).

Finansal performans, belirli bir süre için işletmenin genel durumunun bir ölçüsü biçiminde kullanılmaktadır (Gruian, 2011). Finansal performans ölçüm yöntemleri üç grupta incelenebilmektedir. Bu yöntemler aşağıda belirtilmiştir (Şenol, 2019).

- Geleneksel (Muhasebe Temelli) Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri,
- Piyasa Temelli Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri,
- Modern (Değer Temelli) Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri.

Finansal performans ölçüm yöntemlerinden muhasebe temelli finansal performans ölçüm yöntemlerinde kullanılan performans ölçütlerine aktif kârlılığı (ROA), hisse başına kâr (EPS) ve öz kaynak kârlılığı (ROE) örnek olarak verilebilir. Bu performans ölçütlerinden aktif kârlılığı, bir işletmenin varlıklarını kullanma yeteneğini belirlemektedir (Almajali, Alamro, Al-Soub, 2012). Özkaynak kârlılığı ise, özkaynakların verimli olarak kullanılıp kullanılmadığını göstermektedir (Bayrakdaroğlu, 2010). İlaveten hisse başına kâr, işletme kârının bir adet işletmeye ait hisse senedi için ayrılan bölümüdür (Wet, 2013).

Ayrıca finansal performans ölçüm yöntemlerinden değer temelli finansal performans ölçüm yöntemleri arasında bulunan piyasa katma değeri (MVA), yönetiminin belirli yatırım kaynağı ile yapabileceklerini gösteren bir ölçüttür (Peterson & Peterson, 1996).

Bununla birlikte finansal performans ölçüm yöntemlerinden olan piyasa temelli finansal performans ölçüm yöntemlerine ise hisse senedi piyasa fiyatı (HSPF), piyasa değeri/defter değeri oranı (MB) ve Tobin’s Q oranı (Tobin’s Q) örnek olarak verilebilir. Bu finansal performans ölçütlerinden hisse senedi piyasa fiyatı işletmelerin yılsonundaki hisse fiyatıdır (Nm, 2016). MB ise bir işletmenin piyasa değerini kayıtlı defter değeriyle karşılaştırmak amacıyla kullanılan bir değerlendirme oranıdır (Çelik, Zeytinoğlu, Akarım, 2016). Ayrıca bir işletmenin uzun vadeli performansının bir göstergesi olarak Tobin’s Q oranı da kullanılmaktadır. İşletmenin pazar kıymetini gösteren Tobin’s Q ölçütü piyasa

fiyatını içerir ve işletmenin rekabet avantajını ortaya koyan geleceğe dönük bir ölçüdür (Hung & Chou, 2013).

Dolayısıyla çalışmada muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisini tespit etmek amacıyla Borsa İstanbul’da 2010-2020 döneminde kesintisiz olarak işlem gören, konsolide finansal tablo hazırlayan ve verilerine düzgün olarak ulaşılabilen imalat sanayii sektöründe yer alan 54 işletmeye ait veri panel ver analizi ile incelenmektedir. Böylece muhafazakâr muhasebe ve finansal performans birlikte değerlendirilerek literatüre katkı sunmak hedeflenmektedir.

I. LİTERATÜR

Çalışma konusu ile ilgili yapılan literatürde finansal performans ve muhafazakâr muhasebe konularına ilişkin ayrı ayrı çalışmalara rastlanılmaktadır. Bununla birlikte muhafazakâr muhasebe ve finansal performans konularını farklı konularla ilişkilendirerek ele alan çalışmalara da rastlanılmaktadır. Ancak, işletmelerin finansal performansı üzerine muhafazakâr muhasebenin etkisini inceleyen az sayıda çalışmaya rastlanılmaktadır. Muhafazakâr muhasebe ve finansal performans konularına yönelik yapılan uygulamalı çalışmalara aşağıdaki Tablo 1’de kronolojik sırayla yer verilmiştir.

Tablo 1. Literatür İncelemesi

Yazar ve Yıl	Amaç	Kapsam	Sonuç
Acar & Aktürk (2009)	İMKB sınai endeksindeki işletmelerin muhafazakâr olup olmadıkları araştırılmıştır.	2007 yılında Ulusal 100’de yer alan 48 sınai işletmesi	2000-2007 yılları arasında muhafazakâr uygulamaların hâkim olduğu herhangi bir yılın görülmediği tespit edilmiştir.
Wu (2011)	Çin’de hâkim hissedarlar ile muhafazakâr muhasebe ilişkisi incelenmiştir.	2001-2005 yıllarında Çin borsalarında işlem gören 950 işletme	En büyük hissedar sahipliği yüzdesinin muhafazakâr muhasebe üzerinde negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir.
Nahandi, Baghbani & Bolouri (2012)	İranlı işletmelerde kazanç yönetimi ve muhafazakâr muhasebe arasındaki ilişki araştırılmıştır.	2001-2008 yıllarında Tahran Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören 480 işletme	Kazanç yönetimi ile muhafazakâr muhasebe arasında negatif bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.
Ömrübek & Kınay (2013)	Havayolu taşımacılığı yapan işletmelerin finansal performansları değerlendirilmiştir.	BIST ve Frankfurt Menkul Kıymetler Borsası’nda yer alan havayolu taşımacılığına ait iki işletme	Her iki havayolu işletmesinin de farklı performans göstergeleri açısından birbirlerine üstünlük sağladığı belirtilmiştir.
Wang, Chen, Zhou & Jin (2014)	İç kontrol kalitesi ile muhafazakâr muhasebe arasındaki ilişki incelenmiştir.	2007–2011 yıllarında 40 Çinli finansal borsa işletmesi	İç kontrolün kalitesi ile muhafazakâr muhasebe arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya çıkarılmıştır.
Amran & Manaf (2014)	Muhafazakâr muhasebe ile yönetim kurulu bağımsızlık ilişkisi incelenmiştir.	2000-2012 döneminde bankacılık ve diğer finansal işletmeler dışındaki 866 Malezya işletmesi	Daha yüksek yönetim kurulu bağımsızlığının daha yüksek muhafazakârlıkla uyumlu olmadığı tespit edilmiştir.
Yunos ve ark. (2014)	Muhafazakâr muhasebe üzerinde yönetim kurulunun ve denetim komitesinin özellikleri arasındaki ilişki	Malezya borsasında 2001-2007 döneminde işlem gören finansal olmayan 300 işletme	Finansal uzmanlığın ve bağımsız yönetim kurulu üyelerinin yönetim kurulundaki oranlarının muhafazakârlığa pozitif

	ampirik olarak incelenmiştir.		etkisi olduğu tahmini doğrulanmıştır.
Barzideh ve ark. (2015)	Muhafazakâr muhasebe ile muhasebe bilgi kalitesi arasındaki ilişki incelenmiştir.	2008-2013 yıllarında Tahran Menkul Kıymetler Borsası'nda bulunan 120 işletme	Muhafazakâr muhasebe ile muhasebe bilgi kalitesi arasında olumlu bir etkinin olduğu belirlenmiştir.
Nm (2016)	Amman Menkul Kıymetler Borsası'ndaki sigorta işletmelerinin performansı ile işletme büyüklüğü ve muhafazakâr muhasebenin etkisi incelenmiştir.	2007-2014 dönemleri arasında Amman Menkul Kıymetler Borsası'nda yer alan sigorta işletmeleri	Ürdün sigorta işletmelerinde muhafazakâr muhasebe uygulamalarının bu işletmelerin finansal performans göstergelerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır.
Çelik ve ark. (2016)	İşletmenin finansal performansı ile kurumsal sosyal sorumluluk arasındaki etki incelenmiştir.	2009-2014 döneminde hisse senetleri BİST'te işlem gören mali sektör dışındaki 160 işletme	Kurumsal sosyal sorumluluk raporunun bulunup bulunmamasının işletmenin finansal performansı üzerinde etkisi olmadığı gözlenmiştir.
Cengiz, Dinç & Güngör (2017)	Finansal performans üzerine bağımsız denetim kalitesinin etkisi incelenmiştir.	2010-2014 dönemleri arasında BİST'te imalat sektöründe bulunan 90 işletme	Finansal performans üzerine bağımsız denetim kalitesinin etkisinin istatistiksel bakımdan pozitif ve anlamlı olduğu ortaya konulmuştur.
Aminu & Hassan (2017)	Nijerya'da muhafazakâr muhasebe ile banka performansı arasındaki ilişki araştırılmıştır.	2012-2016 dönemleri arasında Nijerya'da listelenen 10 mevduat bankası	Koşullu muhafazakâr muhasebenin (C-ACC) banka performansı (ROA) ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğu, koşulsuz muhafazakâr muhasebenin (UC-ACC) banka performansı (ROA) ile negatif ilişkili olduğu tespit edilmiştir.
Tekin & Gör (2018)	Muhasebede muhafazakârlık kavramı ile kâr dağıtımı arasındaki ilişki araştırılmıştır.	BİST 100 Endeksindeki finansal ve sportif işletmeler dışındaki işletmeler	Muhafazakâr muhasebe ile kâr dağıtımı arasında pozitif yönlü ilişkinin varlığı belirlenmiştir.
Özçelik & Küçükçakal (2019)	BİST'te faaliyet gösteren finansal kiralama ve faktoring işletmelerinin finansal performansları, TOPSIS yöntemi ile ölçülmüştür.	2009-2016 döneminde BİST'te faaliyet gösteren 7 finansal kiralama ve faktoring işletmesi	BİST'te faaliyet gösteren CRDFA işletmesinin başarılı bir finansal performans sergilediği tespit edilmiştir.
Gör (2019)	Muhafazakâr muhasebe ile finansal başarısızlığın ilişkisi incelenmiştir.	2009-2016 yılları arasında BİST-100 Endeksindeki işletmeler	Muhafazakâr muhasebe uygulama anlayışına hâkim olan işletmelerin finansal başarılarının daha fazla olduğu görülmüştür.
Ozer & Merter (2019)	İşletmelerin muhafazakârlık seviyeleri ile denetim komitesi etkinliği arasındaki ilişki araştırılmıştır.	2008-2017 yılları arasında Borsa İstanbul'da işlem gören 233 finansal olmayan işletme	Denetim komitesi etkinliği ile muhafazakârlığın pozitif ilişkili olduğu ortaya konulmuştur.
Bilici (2019)	Bankacılık sektöründe bulunan işletmelerin kârlılığına işletmelerin muhafazakâr muhasebe	BİST Bankalar ve Özel Finans Kurumları Sektöründe 2009-2017 yılları arasında yer alan 13 banka	Bankalar ve Özel Finans Kurumları Sektöründe bulunan işletmelerin muhafazakâr muhasebe ve kurumsal yönetim

	uygulamalarının etkisi incelenmiştir.		uygulamaları ile kârlılıklarını arttırdığı tespit edilmiştir.
El-Habashy (2019)	Muhafazakâr muhasebenin Mısır işletmelerinin kurumsal performans göstergeleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır.	2009-2014 döneminde Mısır Borsası'ndaki en aktif 40 finansal olmayan işletme	Muhafazakâr muhasebenin kurumsal performans göstergelerine anlamlı ve pozitif etkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır.
Cengiz (2020)	Muhafazakâr muhasebe, kurumsal yönetim ve finansal performans ilişkisi araştırılmıştır.	2008-2018 döneminde borsada kesintisiz işlem gören, 156 işletme	Muhafazakâr muhasebe yükseldikçe finansal performans göstergelerinden olan Tobin's Q, ROE ve ROA'nın da anlamlı olarak arttığı tespit edilmiştir.
Fariz ve ark. (2020)	Malezya'daki Şeriat uyumlu işletmelerin muhasebe kalitesi ve finansal performansı için bir vekil olan muhafazakâr muhasebe ilişkisi incelenmiştir.	2012-2017 döneminde Malezya'da Şeriat uyumlu 24 işletme	Finansal performans ile muhafazakâr muhasebenin pozitif bir ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.
Jasim, Faris & Saleem (2021)	Yönetim kurulu üyelerinin cinsiyet çeşitliliği, muhafazakâr muhasebe ve işletme değeri arasındaki ilişki araştırılmıştır.	2017 döneminde Irak Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören toplam 30 Irak işletmesi	Cinsiyet çeşitliliğinin işletme değerini etkilediği ve kadınların risklerden kaçınmaya ve muhafazakâr muhasebe politikaları benimsemeye yönelik eğilimleri tespit edilmiştir.
Bellikli & Daştan (2021)	Entelektüel sermaye üzerindeki muhasebe muhafazakârlığının etkisi incelenmiştir.	2006-2017 döneminde Türkiye'de Borsa İstanbul (BIST) 100 Endeksi'nde işlem gören muhasebe muhafazakârlığının üç ölçüm yöntemi için sürekli olarak verilerine ulaşılan 36 imalat sanayi ve 26 finans kuruluşu işletmesi ve ayrıca muhasebe muhafazakârlığının bir ölçüm yöntemi için ise verilerine sürekli ulaşılan 33 imalat sanayi ve 23 finans kuruluşu işletmesi	İşletmelerin entelektüel sermayeye önem verdiği, ölçüm yöntemlerine göre farklılık olmakla birlikte muhasebe muhafazakârlığının finansal kurumlarda daha fazla öne çıkan hem olumlu hem de olumsuz olarak gözlemlenen entelektüel sermaye üzerinde bir etkisi olduğu ve şirketlerin muhafazakâr muhasebe politikalarına sahip olduğu belirlenmiştir.
Kurt (2021)	İşletmelerin finansal sürdürülebilirlikleri ile muhafazakârlık seviyeleri arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır.	2005-2019 döneminde BİST'te aralıksız biçimde faaliyet gösteren ve değişik sektörlerde faaliyette bulunan TMS/TFRS'lere göre raporlama yapan 16 işletme	İşletmelerin muhafazakârlık seviyeleri negatif biçimde yükseldikçe, uzun dönemde işletmelerin dönem sonu hisse senedi fiyatları ve toplam kapsamlı kârının yükseldiği, dönem kârlarının ise düştüğü belirlenmiştir.
Türkoğlu, Gürbüz & Bekci (2022)	Muhafazakâr muhasebe, kurumsal yönetim ve işletme büyüklüğünün kazanç kalitesine etkisi incelenmiştir.	Borsa İstanbul'da 2012-2021 yıllarında mali kuruluşlar sektöründe yer alan holding ve yatırım işletmelerinden 26 işletme	Kurumsal yönetim ve muhafazakâr muhasebenin kazanç kalitesini etkilediğine yönelik anlamlı sonuçlar bulunmuştur. Ayrıca

			muhafazakâr muhasebenin kazanç kalitesini olumsuz yönde etkilediğine dair anlamlı sonuç bulunmuştur. Kazanç kalitesinin kurumsal yönetim ile ilgili göstergelerden yönetim kurulu büyüklüğü ve şirket yaşından olumlu yönde etkilendiği tespit edilmiştir. Ancak kurumsal yönetim ile ilgili göstergelerden yönetim kurulu bağımsızlığının kazanç kalitesine anlamlı bir etkisi belirlenmemiştir. Ayrıca kazanç kalitesine işletme büyüklüğünün anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir.
Kayıhan & Akbaba (2022)	Muhafazakâr muhasebe uygulamalarına kurumsal yönetim ve kârlılıkla ilişkin değişkenlerin ilişkisi incelenmektedir.	2010-2018 yılları arasındaki BİST 100 endeksinde yer alan 35 üretim işletmesi	Kurumsal yönetimin ve kârlılığın etkisinin koşulsuz muhafazakâr muhasebe uygulamaları bakımından daha fazla olduğu ve kârlılığın etkisinin kurumsal yönetime göre koşulsuz muhafazakâr muhasebe uygulamaları çerçevesinde biraz daha ön planda olduğu tespit edilmiştir.

II. METODOLOJİ

Bu bölümde; amaç ve kapsam, değişkenler, hipotezler, modeller, modellere ait panel veri temel varsayımlar sıralanmaktadır.

II.I. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisini tespit etmek amaçlanmaktadır. BİST’te faaliyet gösteren ve konsolide finansal tablo hazırlayan imalat sektöründe bulunan 114 işletme evreni oluşturulmaktadır. Örnekleme ise 2010-2020 döneminde Borsa İstanbul’da kesintisiz olarak faaliyet gösteren, konsolide finansal tablo hazırlayan ve verilerine düzgün şekilde ulaşılabilen 54 imalat sektörü işletmesi dâhil edilmiştir. Verilerin türü yıllıktır. Geliştirilen her bir modelde 594 gözlem değeri mevcuttur. İşletmelerin verileri elde edilirken; kamuyu aydınlatma platformundan ulaşılabilen finansal tabloları, finansal tablo dipnotları ve Finnet 2000+ finans sitesinde yer alan hisse senedi bilgileri kullanılmıştır.

II.II. Çalışmanın Değişkenleri

Değişkenler ve değişkenlerin hesaplanma şekilleri aşağıdaki Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler		Değişkenlerin Hesaplanma Şekli
Bağımlı Değişken Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri		
Geleneksel	Aktif Kârlılığı Öz kaynak Kârlılığı Hisse Başına Kâr	ROA=Net Kâr/(Toplam Varlıklar ROE=(Net Kâr)/(Öz kaynak Toplamı) EPS=(Net Kâr)/(Hisse Senedi Sayısı)
Piyasa Temelli	Tobin’ s Q Oranı Piyasa Değeri/Defter Değeri Oranı Hisse Senedi Piyasa Fiyatı	Tobin' s Q=Piyasa Değeri+Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar MB=Piyasa Değeri/Öz kaynak Hisse senetlerinin yılsonundaki fiyatı HSPF’ni göstermektedir.
Modern	Piyasa Katma Değeri	MVA = Hisse Senedinin Piyasa Değeri-Öz kaynaklar
Bağımsız Değişken Muhafazakâr Muhasebe Ölçüm Yöntemleri		
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı $X_{it}/P_{it-1} = \alpha_0 + \alpha_1 DR_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 R_{it} \times DR_{it}$	Hisse Başına Kâr (X)/Hisse Senedi Açılış Fiyatı (P_{t-1}) Hisse Senedi Getirisi (R) Kukla Değişkeni (DR) Hisse Senedi Getirisi (R) × Kukla Değişkeni (DR)	$X = \text{Net Kâr} / \text{Hisse Senedi Sayısı}$ $R = (P_t - P_{t-1}) + C_t / P_{t-1}$ R= Tek dönemlik hisse senedi getiri oranı P_t = Dönem sonu hisse senedi piyasa fiyatı P_{t-1} = Dönem başı hisse senedi piyasa fiyatı C_t = Hisse senedi kâr payı. ($R \geq 0$), DR 0’a eşittir. ($R < 0$), DR 1’e eşittir.
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi $ACC_t = \beta_0 + \beta_1 DCFO_{t+} + \beta_2 CFO_{t+} + \beta_3 DCFO_t \times CFO_{t+} + v_t$	Tahakkukları (ACC) İşletme Faaliyetlerinden Nakit Akışları (CFO) Kukla Değişkeni (DCFO) İşletme Faaliyetlerinden Nakit Akışları (CFO) × Kukla Değişkeni (DCFO)	$ACC = \Delta \text{ Stoklar} + \Delta \text{ Ticari Alacaklar} + \Delta \text{ Diğer Dönen Varlıklar} - \Delta \text{ Ticari Borçlar} - \Delta \text{ Diğer Cari Yükümlülükler} - \text{Amortisman Giderleri}$ Δ , dönem başı ve dönem sonu arasındaki değişimi ifade etmektedir. DCFO _t , CFO _t negatif ise 1, değilse 0 değerini alan bir kukla değişkendir.
Negatif Tahakkuklar	Negatif Tahakkuk (NA)	Faaliyet Dışı Tahakkuk (Negatif Tahakkuk) = Toplam Tahakkuk (amortisman öncesi) – Faaliyet Tahakkuku Toplam Tahakkuk (amortisman öncesi) = (Net Kâr + Amortisman) - Faaliyetlerinden Nakit Akımı Faaliyet Tahakkuku = $\Delta \text{ Ticari Alacaklar} + \Delta \text{ Stoklar} + \Delta \text{ Peşin Ödenmiş Giderler} - \Delta \text{ Ticari Borçlar} - \Delta \text{ Ödenecek Vergiler}$

II.III. Çalışmanın Hipotezleri

Muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansına etkisini araştırmak amacıyla aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

H₁: Kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yöntemine göre ölçülen muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.

H₂: Tahakkuklar ve nakit akışlarının asimetrisi ölçüm yöntemine göre muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.

H₃: Negatif tahakkuklar ölçüm yöntemine göre ölçülen muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.

II.IV. Çalışmanın Yöntemi ve Modeli

Zaman serilerinin yatay-kesit gözlemleri ile bir araya getirilmesi ile oluşturulan panel verilerle ekonomik ilişkiler belirlenebilmektedir (Tatoğlu, 2021; Gujarati, 2016). Dolayısıyla çalışmada kullanılan verilerin analizi için panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır.

Geliştirilmesi planlanan modeller aşağıdaki Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Geliştirilmesi Planlanan Modeller

	Modeller
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemi (Basu (1997))	$X_{it}/P_{it-1} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 1: $ROA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 2: $ROE_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 3: $EPS_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 4: $HSPF_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 5: $MB_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 6: $TOBİN'S Q_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 7: $MVA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 R_{it} + \beta_1 DR_{it} + \beta_2 R_{it} \times DR_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemi (Ball ve Shivakumar (2005))	$ACC_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 1: $ROA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 2: $ROE_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 3: $EPS_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 4: $HSPF_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 5: $MB_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 6: $TOBİN'S Q_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 7: $MVA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 DCFO_{it} + \beta_1 CFO_{it} + \beta_2 DCFO_{it} \times CFO_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$
Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemi (Givoly ve Hayn (2000))	$NA = TACC - OPACC$ Model 1: $ROA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 2: $ROE_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 3: $EPS_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 4: $HSPF_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 5: $MB_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 6: $TOBİN'S Q_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$ Model 7: $MVA_{it} = \alpha_{it} + \beta_0 NA_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$

Tablo 3’te görüleceği üzere çalışmada 21 farklı panel veri regresyon denkleminin ortaya çıktığı ifade etmek mümkündür.

II.V. Çalışmanın Temel Varsayım Testleri

Varyans artış faktörü (VIF) çoklu doğrusal bağıntıyı belirlemek için geliştirilen yöntemlerden biridir (Büyükuysal & Öz, 2016). VIF üst sınır değeri genellikle 5 veya 10 olarak da kabul edilebilmektedir (Açıkgöz, Uygurtürk & Korkmaz, 2015). Değişkenler ile ilgili VIF değerleri aşağıdaki Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Çalışma Değişkenleri ile İlgili VIF Değeri

Değişkenler	R ²	VIF Değerleri
ACC	0.48	1.92
CFO	0.52	2.08
X	0.72	3.57
P _{it-1}	0.82	5.55
R	0.68	3.12
NA	0.57	2.32
CFO×DCFO	0.23	1.29
DCFO	0.13	1.14
R×DR	0.19	1.23
DR	0.09	1.09
X/P _{it-1}	0.37	1.58
ROA	0.80	5.00
ROE	0.85	6.66
EPS	0.34	1.51
HSPF	0.41	1.69
MB	0.79	4.76
Tobin’s Q	0.83	5.88
MVA	0.45	1.81

Tablo 4’te görüleceği üzere değişkenlerin büyük bir kısmının VIF değerleri 4’ün altındadır. Bununla birlikte Pit-1, ROA, ROE, MB ve Tobin’s Q değişkenlerinin 4’ün üzerinde VIF değeri aldıkları

görülmektedir. Ancak, VIF üst sınır değeri 5 veya 10 olarak da kabul edilebilmektedir. Bu yüzden çalışmada, 4’ün üzerinde VIF değeri alan değişkenler de modele dâhil edilmiştir.

Modellerin üç temel panel veri analiz yaklaşımından hangisine uygun olduğunun belirlenmesi amacıyla F testi ve Hausman testi uygulanmıştır. F testine ve Hausman testine yönelik sonuçlar aşağıdaki Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. Panel Veri Modelleri Belirleme Test Sonucu

	Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemi							
F Testi	496.36 (0.000)	173.89 (0.000)	19.69 (0.000)	16.49 (0.000)	3.22 (0.000)	5.07 (0.000)	21.17 (0.000)
Hausman Testi	67.25 (0.000)	7.80 (0.000)	14.38 (0.000)	11.69 (0.000)	31.28 (0.000)	9.52 (0.000)	2.83 (0.41)
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemi							
F Test	3.35 (0.000)	16.35 (0.000)	3.22 (0.000)	13.75 (0.000)	3.10 (0.000)	4.47 (0.000)	145.79 (0.000)
Hausman Testi	2.15 (0.54)	1.98 (0.57)	5.70 (0.000)	1.46 (0.70)	0.26 (0.96)	0.69 (0.87)	26.73 (0.000)
Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemi							
F Testi	12.04 (0.000)	22.92 (0.000)	25.37 (0.000)	10.92 (0.000)	6.59 (0.000)	22.63 (0.000)	41.34 (0.000)
Hausman Testi	0.19 (0.65)	0.57 (0.81)	0.40 (0.52)	2.57 (0.10)	0.64 (0.42)	0.14 (0.70)	8.50 (0.000)

Tablo 5’te görüldüğü üzere öncelikle F testi ile modellerde havuzlanmış modelin uygunluğu test edilmiş olup sabit etkiler yaklaşımının uygunluğu belirlenmiştir. Daha sonra modellere tesadüfi (rassal) etkiler yaklaşımının uygunluğunu test eden Hausman testi uygulanmıştır. Hausman testi sonucunda kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yönteminde modellerde uygun yaklaşımın model 7 hariç diğer modellerde sabit etkiler modeli yaklaşımı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tahakkuklar ve nakit akışlarının asimetrisi ölçüm yönteminde Hausman testi sonucunda modellerde uygun yaklaşımın ACC modeli, model 3 ve model 7 hariç diğer modellerde tesadüfi etkiler modeli yaklaşımı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca negatif tahakkuklar ölçüm yönteminde Hausman testi sonucunda ise modellerde uygun yaklaşımın model 7 hariç diğer modellerde tesadüfi etkiler modeli yaklaşımı olduğu ortaya konulmuştur.

Modellerde otokorelasyon problemini tespit etmek amacıyla Durbin-Watson testi ile Baltagi-Wu LBI testi kullanılmıştır. Söz konusu istatistik değerlerinin 2 ve 2’ye yakın değer alması gerekliliği ifade edilmektedir. Test istatistik değerlerinin belirtilen kritik değerden düşük olması modellerde otokorelasyon sorununun varlığına işaret etmektedir (Şenol, 2021). Aşağıdaki Tablo 6’da otokorelasyon test sonucu bulunmaktadır.

Tablo 6. Modellerle İlişkin Otokorelasyon Test Sonucu

	Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemi							
Durbin-Watson Testi	0.72	0.93	0.67	0.43	1.14	1.03	0.71
Baltagi-WU LBI Testi	1.03	1.04	0.84	0.37	0.96	0.87	0.59
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemi							
Durbin-Watson Testi	0.87	0.63	1.52	0.70	1.42	1.39	0.92
Baltagi-WU LBI Testi	0.93	0.76	1.69	0.78	1.57	1.10	0.73
Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemi							
Durbin-Watson Testi	0.23	0.54	0.79	0.58	0.47	1.47	0.97
Baltagi-WU LBI Testi	0.37	0.65	0.81	0.43	0.59	1.96	0.71

Tablo 6’da modellerde test istatistik değerlerinin 2’den düşük çıktığı görülmektedir. Test istatistik değerlerinin 2’den düşük çıkmasından dolayı modellerde otokorelasyon problemleri olduğunu söylemek mümkündür.

Modellerde değişen varyans problemi olup olmadığını belirlemek için Değiştirilmiş Wald testi uygulanmıştır. Değiştirilmiş Wald testi istatistiğinin olasılık değeri 0.05 değerinden düşük ise modellerde değişen varyans sorunu saptanmaktadır (Çalmaşur & Demir, 2020). Aşağıdaki Tablo 7’de modellere yönelik değişen varyans test sonucu yer almaktadır.

Tablo 7. Modellere İlişkin Değişen Varyans Test Sonucu

	Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemi							
Değiştirilmiş Wald Testi	6715.64 (0.000)	8836.81 (0.000)	897.36 (0.000)	3494.78 (0.000)	2964.91 (0.000)	172.34 (0.000)	347.86 (0.000)
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemi							
Değiştirilmiş Wald Testi	2413.48 (0.000)	5431.24 (0.000)	613.71 (0.000)	2273.58 (0.000)	1746.28 (0.000)	379.46 (0.000)	247.69 (0.000)
Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemi							
Değiştirilmiş Wald Testi	1517.83 (0.000)	5759.32 (0.000)	4934.17 (0.000)	571.38 (0.000)	2814.62 (0.000)	1834.62 (0.000)	243.56 (0.000)

Tablo 7’de, olasılık değerleri 0.05’in altında olduğu için modellerde değişen varyans probleminin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Modellerde yatay kesit bağımlılık testi olarak Pesaran CD_{LM} testi kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testi sonucunda saptanan olasılık değeri 0.05 değerinden yüksek ise birimler arası yatay kesit bağımlılığının bulunmadığı anlaşılır. Ancak olasılık değerinin 0.05 değerinden düşük olması durumunda ise birimler arası yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilir (Şenol, 2021). Aşağıdaki Tablo 8’de modellere ilişkin yatay kesit bağımlılık test sonucu bulunmaktadır.

Tablo 8. Modellere İlişkin Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonucu

	Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemi							
Pesaran CD_{LM} Test Değeri	21.65 (0.000)	16.13 (0.000)	69.47 (0.000)	87.28 (0.000)	43.58 (0.000)	17.89 (0.000)	8.74 (0.000)
Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemi							
Pesaran CD_{LM} Test Değeri	7.92 (0.000)	12.47 (0.000)	32.49 (0.000)	27.93 (0.000)	39.73 (0.000)	8.27 (0.000)	6.41 (0.000)
Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemi							
Pesaran CD_{LM} Test Değeri	18.43 (0.000)	42.46 (0.000)	17.377 (0.000)	4.45 (0.000)	7.43 (0.000)	18.34 (0.000)	15.24 (0.000)

Tablo 8’de görüldüğü gibi test sonuçlarından elde edilen bulgulara göre modellerde olasılık değerleri kritik değer olan 0.05’ten düşük olmasından dolayı yatay kesit bağımlılığının olduğu anlaşılmaktadır.

Uygulamada panellerin dönem boyutunu temel alarak mikro ve makro paneller biçiminde ikiye ayrılması, uygulanacak ekonometrik işlemleri farklılaştırmaktadır. Modellerde temel varsayımlar içerisinde otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılık sorunlarının olduğu tespit edilmiştir. Modeller kapsamında elde edilen bulgular temel varsayım hatalarından Driscoll-Kraay dirençli tahmincisi sayesinde arındırılmıştır.

II.VI. Bulgular

Modellere ilişkin analiz bulguları aşağıdaki Tablo 9, Tablo 10 ve Tablo 11’de yer almaktadır.

Tablo 9. Kazancın Asimetrik Zamanlılığı Ölçüm Yöntemine Göre Modellere İlişkin Analiz Sonucu

		Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
C	Katsayı	-0.04	0.106289	0.692527	23.29	12.4035	49.37142	1.93712
	Std. Sp.	0.008	0.054	0.17	4.72	18.73	13.32	2.43
	Olasılık	(0.000*)	(0.058***)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)
DR	Katsayı	0.053908	0.005795	-0.141245	-12.74	77.74607	-18.90561	-8.45103
	Std. Sp.	0.01	0.09	0.30	8.72	3.18	6.55	4.29
	Olasılık	(0.000*)	(0.95)	(0.64)	(0.14)	(0.01**)	(0.000*)	(0.04**)
R	Katsayı	0.112149	-0.020484	0.207893	1.804645	4.224143	0.427744	-1.12734
	Std. Sp.	0.08	0.01	0.16	1.67	6.37	1.25	8.25
	Olasılık	(0.000*)	(0.28)	(0.000*)	(0.28)	(0.50)	(0.73)	(0.89)
R×DR	Katsayı	-0.064407	-0.00934	0.734167	-0.049826	10.08503	4.319812	2.00417
	Std. Sp.	0.015	0.05	0.71	4.80	18.25	3.60	2.36
	Olasılık	(0.000*)	(0.85)	(0.000*)	(0.72)	(0.58)	(0.23)	(0.39)
R ²		0.71	0.57	0.12	0.18	0.13	0.25	0.10

Not: “***”, “**” ve “*” işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 9’da görüldüğü gibi bağımlı değişken ROA’nın seçildiği durum olan model 1’de, R×DR bağımsız değişkeninin olasılık değeri 0.05’ten küçük olduğu için, muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerine anlamlı ve negatif yönlü etkisinin olduğu tespit edilirken; bağımlı değişkenin EPS seçildiği durum olan model 3’te ise R×DR bağımsız değişkeninin olasılık değeri 0.05’ten küçük olduğu için, muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi bulunduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla bağımlı değişken ROA’nın seçildiği durumda işletmelerin muhafazakârlık düzeyi arttığında finansal performansının azalacağı ifade edilebilirken; bağımlı değişkenin EPS seçildiği durum olan model 3’te ise işletmelerin muhafazakârlık düzeyi arttığında finansal performansının da artacağı ifade edilebilir. Bu durumda işletmelerin finansal performansını ifade eden ROA ve EPS bağımlı değişkenleri için H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 9’a göre bağımlı değişkenin model 2’de ROE, model 4’te HSPF, model 5’te MB, model 6’da Tobin’s Q ve model 7’de MVA olduğu durumda R×DR bağımsız değişkenlerinin olasılık değerleri 0.05 değerinden fazla olduğundan, muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi ile ilgili anlamlı ilişki görülememektedir. Dolayısıyla işletmelerin finansal performansını ifade eden ROE, HSPF, MB, Tobin’s Q, MVA değişkenleri için H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 10. Tahakkuklar ve Nakit Akışlarının Asimetrisi Ölçüm Yöntemine Göre Modellere İlişkin Analiz Sonucu

		Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
C	Katsayı	0.064549	0.081030	0.915563	24.18931	12.68770	49.42935	7.52946
	Std. Sp.	0.01	0.05	0.17	4.93	18.77	3.71	1.85
	Olasılık	(0.000*)	(0.15)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)	(0.000*)
DCFO	Katsayı	-0.088028	0.060871	-0.947621	-15.90217	-97.37329	-22.88761	-4.70369
	Std. Sp.	0.02	0.09	0.31	8.65	32.90	6.51	3.24
	Olasılık	(0.000*)	(0.53)	(0.000*)	(0.06***)	(0.000*)	(0.000*)	(0.14)
CFO	Katsayı	2.66473	1.587319	-6.984834	2.22097	3.17473	7.74193	31.62147
	Std. Sp.	1.45	4.99	1.59	4.38	1.66	3.29	16.40
	Olasılık	(0.85)	(0.75)	(0.65)	(0.61)	(0.84)	(0.81)	(0.000*)
CFO× DCFO	Katsayı	3.36439	-6.96731	1.457328	3.41279	3.51492	3.92771	5.630233
	Std. Sp.	4.85	1.40	4.44	1.23	4.66	9.23	45.98
	Olasılık	(0.40)	(0.61)	(0.74)	(0.78)	(0.45)	(0.67)	(0.90)
R ²		0.11	0.08	0.17	0.06	0.15	0.22	0.42

Not: “***” ve “**” işaretleri sırasıyla %10 ve %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 10’den görüldüğü gibi bağımlı değişkenin model 1’de ROA, model 2’de ROE, model 3’te EPS, model 4’te HSPF, model 5’te MB, model 6’da Tobin’s Q ve model 7’de MVA olduğu durumda CFO×DCFO bağımsız değişkenlerinin olasılık değerleri 0.05 değerinden fazla olduğu için, muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi ile ilgili anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu durumda işletmelerin finansal performansını ifade eden ROA, ROE, EPS, HSPF, MB, Tobin’s Q ve MVA bağımlı değişkenleri için H_2 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 11. Negatif Tahakkuklar Ölçüm Yöntemine Göre Modellere İlişkin Analiz Sonucu

		Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
C	Katsayı	-0.121887	-0.426963	2.281349	-50.53813	-28.6730	-19.74452	-7.56731
	Std. Sp.	0.05	0.11	2.28	81.95	125.82	43.46	1.35
	Olasılık	(0.02**)	(0.000*)	(0.32)	(0.53)	(0.07***)	(0.65)	(0.000*)
NA	Katsayı	0.011102	0.033828	-	5.212286	19.65219	3.976962	5.27374
	Std. Sp.	0.003	0.007	0.070149	4.98	7.65	1.50	8.20
	Olasılık	(0.000*)	(0.000*)	(0.61)	(0.29)	(0.01**)	(0.13)	(0.000*)
R ²		0.05	0.09	0.12	0.05	0.03	0.10	0.16

Not: “***”, “**” ve “*” işaretleri sırasıyla, %10, %5 ve %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 10’da görüldüğü gibi bağımlı değişkenin model 1’de ROA, model 2’de ROE, model 5’te MB ve model 7’de MVA seçildiği durumda NA bağımsız değişkeninin olasılık değerinin 0,05’ten küçük olması sebebi ile muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerine anlamlı ve pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir. Böylece işletmelerin muhafazakârlık düzeyi arttığında finansal performansının da artacağı söylenebilir. Bu durumda işletmelerin finansal performansını ifade eden ROA, ROE, MB ve MVA bağımlı değişkenleri için H_3 hipotezi kabul edilmiştir.

Ayrıca, Tablo 11’den anlaşılacağı üzere bağımlı değişkenin model 3’te EPS, model 4’te HSPF ve model 6’da Tobin’s Q olduğu durumda NA bağımsız değişkeninin 0,05 değerinden büyük olasılık değerlerinden dolayı, muhafazakâr muhasebenin, işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi ile

ilgili anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Dolayısıyla işletmelerin finansal performansını ifade eden EPS, HSPF ve Tobin’s Q bağımlı değişkenleri için H_3 hipotezi reddedilmiştir.

Çalışmada, oluşturulan modellere ilişkin kurulan hipotezlerin kabul ve red durumunun özeti aşağıdaki Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12. Modellere İlişkin Hipotezlerin Kabul ve Red Durumu Özeti

Model 1 ROA	Model 2 ROE	Model 3 EPS	Model 4 HSPF	Model 5 MB	Model 6 Tobin’s Q	Model 7 MVA
H ₁ : Kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yöntemine göre ölçülen muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.						
Kabul	Red	Kabul	Red	Red	Red	Red
H ₂ : Tahakkuklar ve nakit akışlarının asimetrisi ölçüm yöntemine göre muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.						
Red	Red	Red	Red	Red	Red	Red
H ₃ : Negatif tahakkuklar ölçüm yöntemine göre ölçülen muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisi vardır.						
Kabul	Kabul	Red	Red	Kabul	Red	Kabul

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisinin olup olmadığını belirlemek amacı ile Borsa İstanbul imalat sektöründe 2010-2020 döneminde kesintisiz olarak işlem gören, verilerine düzgün bir şekilde ulaşılabilen ve konsolide finansal tablo hazırlayan 54 işletmeye ait veriler kullanılarak panel veri analiz yöntemi uygulanarak sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemlerine göre farklılık olmakla birlikte muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkili olduğu tespit edilmiş ve bu etkinin pozitif ve negatif biçimde olduğu ortaya konulmuştur.

Çalışmada negatif tahakkuklar ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin finansal performans göstergelerinden ROA ve ROE üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu bulunmuş ve bu durum literatürdeki önceki çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Çalışmanın sonucu Nm (2016) tarafından yapılan çalışmadaki negatif tahakkuklar ölçüm yöntemi ile ölçülen muhafazakâr muhasebe uygulamalarının finansal performans göstergesi olan ROA üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu sonucu ile benzerlik göstermiştir. El-Habashy (2019) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki Givoly ve Hayn (2000) ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin ROA ve ROE ile ölçülen kurumsal performans göstergeleri üzerinde anlamlı bir pozitif ilişkiye sahip olduğu sonucu ile benzer sonuç bulunmuştur. İlave olarak Cengiz (2020) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki Givoly ve Hayn (2000) ile ölçülen muhafazakâr muhasebe yükseldikçe finansal performansı gösteren ROA’nın ve ROE’nin anlamlı bir şekilde yükseldiği sonucu ile benzer sonuç elde edilmiştir.

Ancak, önceki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada negatif tahakkuklar ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin finansal performans göstergesi olan Tobin’s Q üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki varlığı bulunmamıştır. Dolayısıyla çalışmanın sonucu El-Habashy (2019) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki Givoly ve Hayn (2000) ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin Tobin’s Q ile ölçülen kurumsal performans göstergesi üzerinde anlamlı bir olumlu etkiye sahip olduğu sonucu ile benzerlik göstermemektedir. Ayrıca Cengiz (2020) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki Givoly ve Hayn (2000) ile ölçülen muhafazakâr muhasebe yükseldikçe finansal performans göstergesi olarak kullanılan Tobin’s Q’nun anlamlı bir şekilde yükseldiği sonucu ile benzer sonuç elde edilmemiştir. Çalışmada negatif tahakkuklar ile ölçülen muhafazakâr muhasebe uygulamalarının finansal performans göstergeleri olan EPS ve HSPF üzerinde anlamlı bir ilişki varlığı bulunmamıştır.

Dolayısıyla çalışma sonucu Nm (2016) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki negatif tahakkuklar ölçüm yöntemi ile ölçülen muhafazakâr muhasebe uygulamalarının finansal performans göstergeleri olan EPS ve HSPF üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi olduğu sonucu ile benzerlik göstermemektedir. Çalışmada Basu (1997) modeli ile ölçülen muhasebe muhafazakâr muhasebenin finansal performans göstergesi olan ROA ile negatif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışma sonucu Aminu & Hassan (2017) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yöntemi modeli ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin banka performansı (ROA) ile pozitif ilişkiye sahip olduğu sonucu ile benzerlik göstermemektedir. Ayrıca Fariz ve ark. (2020) tarafından yapılan çalışmanın sonucundaki kazancın asimetrik zamanlılığı ölçüm yöntemi ile ölçülen muhafazakâr muhasebenin ROA ile ölçülen finansal performans ile pozitif ilişkisinin olduğu sonucu ile benzer sonuç elde edilmemiştir.

Muhafazakâr muhasebenin işletmelerin finansal performansı üzerine etkisini inceleyen az sayıda çalışmaya rastlanılması sebebiyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması öngörülmektedir.

Devam eden yıllarda yapılacak çalışmalarda muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemleri farklı sektörlerde incelenebilir, muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemleri artırılarak inceleme yapılabilir, farklı finansal performans ölçüm yöntemleri ile farklı muhafazakâr muhasebe ölçüm yöntemleri arasındaki ilişki incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, D., & Aktürk, A. (2009). Muhasebede ihtiyatlılık kavramı ve İMKB sınai endeksinde işlem gören işletmelerde ihtiyatlılık üzerine bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 77-90. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H., & Korkmaz, T. (2015). Analysis of factors affecting growth of pension mutual funds in Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 427-433. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Ahmed, A. S., & Duellman, S. (2007). Accounting conservatism and board of director characteristics: an empirical analysis. *Journal of Accounting and Economics*, 43(2-3), 411-437. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jacceco.2007.01.005>
- Alkhafaji, A. A., Kbelah, S. I., & Al-Fadhel, M. M. A. (2020). The relationship between accounting conservatism and efficiency of investment decisions in light of managerial ownership: the case of the tourism industry in Jordan. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 9(1), 1-20. Erişim adresi: <https://www.ajhtl.com/>
- Almajali, A. Y., Alamro, S. A., & Al-Soub, Y. Z. (2012). Factors affecting the financial performance of jordanian insurance companies listed at Amman Stock Exchange. *Journal of Management Research*, 4(2), 266-289. <http://dx.doi.org/10.5296/jmr.v4i2.1482>
- Al-Taie, B. F. K., Flayyih, H. H., & Talab, H. R. (2017). Measurement of income smoothing and its effect on accounting conservatism: an empirical study of listed companies in the Iraqi Stock Exchange. *International Journal of Economic Perspectives*, 11(3), 1058-1069. Erişim adresi: <http://www.researchgate.net/>
- Aminu, L., & Hassan, S. U. (2017). Accounting conservatism and financial performance of Nigerian Deposit Money Banks: an analysis of recent economic recession. *Scholedge International Journal of Business Policy & Governance*, 04(12), 24-135. <http://dx.doi.org/10.19085/journal.sijbpg041201>
- Amran, N. A., & Manaf, K. B. A. (2014). Board independence and accounting conservatism in Malaysian companies. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 164, 403-408. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.11.095>
- Aslan, Y. (2019). Muhasebe Muhafazakârlığı-İhtiyatlılık. B. Yıldız (Ed.), *Muhasebe Finans Vergi ve Denetim Araştırmaları kitabı* içinde (s. 99-113). Ankara:İksad Publishing House.
- Balakrishnan, K., Watts, R., & Zuo, L. (2016). The effect of accounting conservatism on corporate investment during the global financial crisis. *Journal of Business Finance & Accounting*, 43(5-6), 513-542. <http://dx.doi.org/10.1111/jbfa.12206>

- Ball, R., & Shivakumar, L. (2005). Earnings quality in UK private firms: comparative loss recognition timeliness. *Journal of Accounting and Economics*, 39(1), 83-128. <https://dx.doi.org/10.1016/j.jacceco.2004.04.001>
- Barzideh, F., Izadpanah, M., & Lotfi, S. (2015). Accounting conservatism and accounting information quality. *Academic Journal of Research in Business and Accounting*, 3(3), 21-30. Erişim adresi: <http://www.researchgate.net/>
- Basu, S. (1997). The conservatism principle and the asymmetric timeliness of earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 24(1), 3-37. [http://dx.doi.org/10.1016/S0165-4101\(97\)00014-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0165-4101(97)00014-1)
- Bayrakdaroğlu, A. (2010). Mülkiyet yapısı ve finansal performans: İMKB örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 11-20. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Beaver, W. H., & Ryan, S. G. (2000). Biases and lags in book value and their effects on the ability of the book-to-market ratio to predict book return on equity. *Journal of Accounting Research*, 38(1), 127-148. <https://dx.doi.org/10.2307/2672925>
- Beaver, W. H., & Ryan, S. G. (2005). Conditional and unconditional conservatism: concepts and modeling. *Review of Accounting Studies*, 10(2-3), 269-309. <https://dx.doi.org/10.1007/s11142-005-1532-6>
- Bellikli, U. (2019). *Muhasebe Muhafazakârlığının Entelektüel Sermaye Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul (BİST)100 Endeksi'ndeki İşletmelerde Bir Araştırma* (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Bellikli, U., & Daştan, A. (2021). Accounting conservatism and intellectual capital: evidence from Turkey with comparison models and sectors. *Ege Academic Review*, 21(4), 333-355. <https://dx.doi.org/10.21121/eab.1017873>
- Bilici, F. M. (2019). Muhafazakâr muhasebe uygulamalarının ve kurumsal yönetim uygulamalarının bankalar ve özel finans kurumları sektöründe kârlılık ile ilişkisi üzerine bir uygulama. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 1-9. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Büyükuysal, M. Ç., & Öz, İ. İ. (2016). Çoklu doğrusal bağıntı varlığında en küçük karelere alternatif yaklaşım: ridge regresyon. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 110-114. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Cengiz, S. (2020). *Kurumsal Yönetim, Muhafazakâr Muhasebe ve Finansal Performans İlişkisi: Borsa İstanbul Uygulaması* (Doktora Tezi), Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Cengiz, S., Dinç, Y., & Güngör, S. (2017). Bağımsız denetim kalitesinin finansal performans üzerindeki etkisinin incelenmesi: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 171-197. <http://dx.doi.org/10.20875/makusobed.323891>
- Çalmaşur, G., & Demir, O. (2020). Bilgi ekonomisinin ekonomik büyüme üzerine etkilerinin panel veri yöntemi ile analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(2), 101-120. <http://dx.doi.org/10.30855/gjeb.2020.6.2.001>
- Çelik, S., Zeytinoğlu, E., & Akarım, Y. D. (2016). Kurumsal sosyal sorumluluk ve finansal performans arasındaki ilişki: Borsa İstanbul üzerine bir uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 8(Özel Sayı 1), 439-453. Erişim adresi: <http://www.acarindex.com/>
- El-Habashy, H. A. (2019). The impact of accounting conservatism on corporate performance indicators in Egypt. *International Journal of Business and Management*, 14(10), 1-11. <http://dx.doi.org/10.5539/ijbm.v14n10p1>
- Elkotayni, K., & Aljumaili, A. S. T. (2014). Accounting conservatism and its impact on the forecasting financial failure in industrial companies listed on the Amman Stock Exchange: an analytical study. *Research Journal of Finance and Accounting*, 5(21), 9-18. Erişim adresi: <https://zu.edu.jo/>
- Fariz, N. M., Mohammed, N. F., Zulkepli, N. S., & Kamaluddin, A. (2020). Accounting conservatism and financial performance: accountability of shariah compliant companies in Malaysia. *Humanities and Social Sciences Letters*, 8(3), 280-297. <http://dx.doi.org/10.18488/journal.73.2020.83.280.297>
- Feltham, G. A., & Ohlson, J. A. (1995). Valuation and clean surplus accounting for operating and financial activities. *Contemporary accounting research*, 11(2), 689-731. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1911-3846.1995.tb00462.x>
- Foroghi, D., Amiri, H., & Fallah, Z. N. (2013). Corporate governance and conservatism. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 3(4), 61-71. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARAFMS/v3-i4/308>
- Francis, B., Hasan, I., & Wu, Q. (2013) The benefits of conservative accounting to shareholders: evidence from the financial crisis. *Accounting Horizons*, 27(2), 319-346. <http://dx.doi.org/10.2308/acch-50431>

- Givoly, D., & Hayn, C. (2000). The changing time-series properties of earnings, cash flows and accruals: has financial reporting become more conservative?. *Journal of Accounting and Economics*, 29(3), 287-320. [http://dx.doi.org/10.1016/S0165-4101\(00\)00024-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0165-4101(00)00024-0)
- Gökmen, M. K. (2013). Accounting conservatism: a literature review. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 6(2), 1-22. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Gör, Y. (2019). Muhafazakâr muhasebe anlayışının finansal başarısızlığı önlemedeki yeri üzerine bir araştırma. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 5(8), 564-571. Erişim adresi: <http://www.sadab.org/>
- Gör, Y., & Tekin, B. (2018). Muhafazakâr muhasebe uygulamalarının kurumsallaşmış şirketlerdeki etkisi üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 13-26. <http://dx.doi.org/10.20491/isarder.2018.416>
- Gruian, C. M. (2011). The influence of intellectual capital on Romanian companies’ financial performance. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 13(2), 260-272. Erişim adresi: <http://www.oeconomica.uab.ro/>
- Gujarati, D. (2016). *Örneklerle Ekonometri* (N. Bolatoğlu, Çev.). Ankara:BB101 Yayınları.
- Hui, K. W., Matsunaga, S., & Morse, D. (2009). The impact of conservatism on management earnings forecasts. *Journal of Accounting and Economics*, 47(3), 192-207. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaccco.2009.01.001>
- Hung, K. P., & Chou, C. (2013). The impact of open innovation on firm performance: the moderating effects of internal R&D and environmental turbulence. *Technovation*, 33(10-11), 368-380. <http://dx.doi.org/10.1016/j.technovation.2013.06.006>
- Jasim, M. R., Faris, A. H., & Saleem, A. D. (2021). The effect of gender diversity of board directors and accounting conservatism on firm value. *Journal of Economics And Administrative Sciences (JEAS)*, 27(127), 285-306. <http://dx.doi.org/10.33095/jeas.v27i127.2151>
- Kayihan, B., & Akbaba, C. (2022). Üretim işletmelerinde kurumsal yönetim ve kârlılığın muhafazakâr muhasebe uygulamalarına etkisi. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 21(65), 179-202. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Kurt, Y. (2021). İhtiyatlılık ilkesinin finansal sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi: BİST uygulaması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (Özel Sayı), 375-396. <https://dx.doi.org/10.25095/mufad.934348>
- Nahandi, Y. B., Baghbani, A. M., & Bolouri, A. (2012). Earnings management and accounting conservatism: the case of Iran. *African Journal of Business Management*, 6(19), 6005-6013. <http://dx.doi.org/10.5897/AJBM11.2420>
- Nm, S. (2016). The effect of accounting conservatism on financial performance indicators in the jordanian insurance companies. *Journal of Internet Banking and Commerce (JIBC)*, 21(1), 1-16. Erişim adresi: <http://www.icommercentral.com/>
- Ozer, G., & Merter, A. K. (2019). Audit committee effectiveness and conservatism concept. *PressAcademia Procedia (PAP)*, 9, 85-89. <http://dx.doi.org/10.17261/Pressacademia.2019.1072>
- Ömürbek, V., & Kınay B. (2013). Havayolu taşımacılığı sektöründe TOPSIS yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Özçelik, H., & Küçükçakal, Z. (2019). BİST’de işlem gören finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (81), 249-270. <http://dx.doi.org/10.25095/mufad.510675>
- Penman, S. H., & Zhang, X. (2002). Accounting conservatism, the quality of earnings, and stock returns. *The Accounting Review*, 77(2), 237-264. <https://dx.doi.org/10.2308/accr.2002.77.2.237>
- Peterson, P. P. & Peterson, D. R. (1996). *Company Performance and Measures of Value Added*. U.S.A.: The Research Foundation of the Institute of Chartered Financial Analysts.
- Reyad, S. M. R. (2012). Accounting conservatism and auditing quality: an applied study on Egyptian corporations. *European Journal of Business and Management*, 4(2), 108-116. Erişim adresi: <http://citeseerx.ist.psu.edu/>
- Salehi, M., & Sehat, M. (2019). Debt maturity structure, institutional ownership and accounting conservatism. *Asian Journal of Accounting Research*, 4(1), 35-51. <http://dx.doi.org/10.1108/AJAR-05-2018-0001>
- Shin, W., & Hong, S. (2020). A study on accounting conservatism of Korean Lodging Companies. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(5), 564-581. <http://dx.doi.org/10.1080/1528008X.2020.1712307>
- Şenol, O. (2021). *Üst-Orta Gelir Grubu Ülkelere Ait Temel Sağlık Göstergelerinin Panel Veri Analiz Yöntemini*

- Kullanarak Politik Ekonomik Açından İncelenmesi* (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Şenol, Z. (2019). İşletme Performansı. E. Gemici (Ed.), *Teorik ve Ampirik Perspektifte Seçilmiş Finans Konuları kitabı* içinde (s. 279-298). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Tatoğlu, F. Y. (2021). *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tekin, B., & Gör, Y. (2018). Şirketlerde kar payı dağıtım kararı ile muhasebede muhafazakârlık kavramı arasındaki ilişkinin analizi: BİST 100 örneği. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 47-58. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Türkoğlu, K., Gürbüz, C., & Bekçi, İ. (2022). Kurumsal yönetim, muhafazakâr muhasebe ve şirket büyüklüğünün kazanç kalitesi üzerine etkisi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 726-740. <http://dx.doi.org/10.30784/epfad.1125287>
- Utomo, D., Pamungkas, I. D., & Machmuddah, Z. (2018). The moderating effects of managerial ownership on accounting conservatism and quality of earnings. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 22(6), 1-11. Erişim adresi: <http://web.archive.org/>
- Vardar, G. Ç. (2018). Uluslararası muhasebe/finansal raporlama standartlarının koşullu ve koşulsuz ihtiyatlılık uygulamaları açısından değerlendirilmesi: finansal tabloların ihtiyatlılığı üzerindeki etkisine ilişkin bir literatür araştırması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(Özel Sayı), 150-172. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/>
- Wang, R. Z. (2013). Operating risk and accounting conservatism: an empirical study. *The International Journal of Business and Finance Research*, 7(1), 55-68. Erişim adresi: <http://papers.ssrn.com/>
- Wang, R. Z., Ó hÓgartaigh, C., & Zijl, T. V. (2008). Measures of accounting conservatism: A construct validity perspective. *Journal of Accounting Literature*, 1-60. Erişim adresi: <http://papers.ssrn.com/>
- Wang, Z., Chen, Y., Zhou, Y., & Jin, Y. (2014). An entropy testing model research on the quality of internal control and accounting conservatism: empirical evidence from the financial companies of China from 2007 to 2011. *Mathematical Problems in Engineering*, 2014, 1-9. <https://dx.doi.org/10.1155/2014/475050>
- Wet, J. (2013). Earnings per share as a measure of financial performance: does it obscure more than it reveals?. *Corporate Ownership & Control*, 10(4), 265-275. Erişim adresi: <http://www.virtusinterpress.org/>
- Wu, Y. (2011). Research on the relationship between controlling shareholder and accounting conservatism in China. *Applied Mechanics and Materials*, 65, 579-584. <http://dx.doi.org/10.4028/www.scientific.net/AMM.65.579>
- Yunos, R. M., Ahmad, S. A., & Sulaiman, N. (2014). The influence of internal governance mechanisms on accounting conservatism. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 164, 501-507. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.11.138>
- Yunos, R. M., Smith, M., & Ismail, Z. (2010). Accounting conservatism and ownership concentration: evidence from Malaysia. *Journal of Business and Policy Research*, 5(2), 1-15. Erişim adresi: <http://www.researchgate.net/>
- Yunos, R. M., Smith, M., Ismail, Z., & Ahmad, S. A. (2011). Inside concentrated owners, board of directors and accounting conservatism. *Annual Summit on Business and Entrepreneurial Studies (ASBES)*, 954-971. Erişim adresi: <http://www.researchgate.net/>
- Zeghal, D., & Lahmar, Z. (2016). The impact of ifrs adoption on accounting conservatism in the European Union. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 6(1), 127-160. <http://dx.doi.org/10.5296/ijaf.v6i1.9581>
- Zhong, Y., & Li, W. (2017). Accounting conservatism: a literature review. *Australian Accounting Review*, No. 81, 27(2), 195-213. <http://dx.doi.org/10.1111/auar.12107>

Etik Beyanı : Çalışmanın bütün hazırlanma sürecinde etik kurallara uydumuzu beyan ederiz. Tersine bir durumun tespitinde ÖHÜİBF Dergisinin herhangi bir sorumluluğu yoktur, bütün sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : Çalışmaya yazarlar eşit katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür (Varsa) : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editörlere teşekkür ederiz.

Ethics Statement : We declare that we have complied with ethical rules throughout the preparation process of the study. ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility in determining the opposite situation, all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editors who contributed to the publication process.

TÜRKİYE’ DE DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, PORTFÖY YATIRIMLARI, DOLAR KURU ile BİST100 ENDEKSİ ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME¹

Yeter AYDIN ²
Barış AKSOY ³

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki uzun dönem ilişkisini ortaya koymaktır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomi açısından önemi birçok ülke tarafından kabul görmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkelerine çekmek için çalışmalar yapmaktadırlar. Bu çalışma ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının hisse senedi piyasaları açısından önemini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla 2005/4-2021/4 dönemleri arasındaki Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası veri tabanında yayınlanan BİST100, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, dolar kuru çeyrek dönem verileri kullanılmıştır. Verilerin aynı seviyede durağan olmamaları nedeniyle, farklı seviyelerde durağan olan zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkisini analiz eden ARDL yöntemi kullanılmıştır. ARDL sınır testi bulgularına göre, BİST100 endeksi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dolar kuru arasında uzun dönemli ilişki olduğu ve bu ilişkinin, istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde, anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak yabancı portföy yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki anlamlı çıkmamıştır. Diğer taraftan uzun dönem ilişkisinde herhangi bir nedenden dolayı sapma yaşanırsa, serilerin yaklaşık iki çeyrek dönem sonra, tekrardan uzun dönem ilişkisine döneceği gözlemlenmiştir. Toda -Yamamoto nedensellik analizi sonuçlarına göre, BİST100’ den dolar kuruna ve dolar kurundan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Uzun dönemde doğrudan yabancı sermaye yatırımları BİST100 endeksini pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Literatür çalışmalarında doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasında ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Çetenak ve Doğukanlı, 2006; Boydaş ve Polat, 2018). Ancak bu çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasında uzun dönemli ilişki olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler : BİST100 Endeksi, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Portföy Yatırımları, Dolar Kuru, ARDL Yöntemi, Toda-Yamamoto

JEL Sınıflandırması : C32, C58, F37, G11, G15.

¹ 9. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi’nde (ICAFR’22) sunulan “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Portföy Yatırımları ve Dolar Kuru ile BİST 100 Endeksi Arasındaki İlişki Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Türkiye Örneği” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

² Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yeteraydin_58@icloud.com, ORCID: 0000-0002-8541-9032.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümü, Sivas, baksoy@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1090-5693

Atıf/Citation (APA 6):

Aydın, Y., & Aksoy, B. (2023). Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye yatırımları, portföy yatırımları, dolar kuru ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki üzerine ampirik bir inceleme. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 499–512. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1214906>.

AN EMPIRICAL STUDY ON THE RELATIONSHIP OF CAPITAL DIRECT INVESTMENTS, PORTFOLIO INVESTMENTS, DOLLAR EXCHANGE RATES WITH BIST 100 INDEX: THE CASE OF TURKEY

Abstract

The purpose of this study is to expose the long-term relationship between the capital direct investments in Turkey and BIST 100 index. The importance of foreign direct investment in terms of economy is recognized by many countries. Developed and developing countries are working to attract foreign direct investments to their countries. With this study, it is aimed to reveal the importance of foreign direct investments in terms of stock markets. To this end, use has been made of the data regarding BIST100, foreign capital direct investments, portfolio investments, dollar exchange rate rates in the period between April 2005 and April 2021, published in the database of the Turkish Republic Central Bank. The level of statistical significance of this relationship is 5%. Based on the findings from ARDL bound testing, it has been concluded that there exists a long-term relationship not only between BIST 100 index and foreign capital direct investments but also between dollar exchange rate and that the statistical significance of this relationship is 5%. However, the relationship between foreign portfolio investments and BIST100 index has not proven statistically significant. On the other hand, it has been observed that, in case of any deviation in its long-term relation for some reason or other, the series will return to their long-term relations after about two trimesters. It has been concluded that it has been concluded that, based on Toda –Yamamoto frequency domain causality analysis, there is a unidirectional causality relationship, from BIST100 to dollar exchange rate and from dollar exchange rate to foreign capital direct investments. Causality relationship has not been observed between the other variables. In the long run, foreign capital direct investments affect BIST100 index positively and significantly. In line with these findings, the long-term capital flows provided through foreign capital investments can be said to affect BIST100 index positively. In the literature studies, it has been concluded that there is no relationship between foreign direct investment and BIST100 index (Çetenak and Doğukanlı, 2006; Boydaş and Polat, 2018). However, in this study, it is revealed that there is a long-term relationship between foreign direct investment and BIST100 index.

Keywords : BIST100 index, Foreign Capital Direct Investments, Portfolio Investments, Dollar Exchange Rate, ARDL Method, Toda-Yamamoto

JEL Classification : C32, C58, F37, G11, G15.

GİRİŞ

Borsa, menkul kıymetlerin ve şirket hisselerinin alım satımının yapıldığı, ticaretin gerçekleştirildiği yerdir. Borsalar, finansal ilerleme ve gelişme için zorunludur. Ülkedeki ticari faaliyetler, hisse senedi arzı ve sermaye artırımını yoluyla borsa tarafından desteklenmektedir. Hane halkının elindeki tasarruflar, âtil yerlerde durmak yerine borsaya aktarılırsa, kârlılık ve ekonomiye olan güven artıracaktır. Son birkaç on yılda sermaye piyasası serbestleştirmeleri, küresel doğrudan yabancı yatırım (Foreign Direct Investment; FDI) akışında ve portföy sermayesinde önemli miktarda büyümeye yol açmıştır. 2015 Dünya Yatırım Raporu’nda belirtildiği gibi, dünya doğrudan yabancı yatırımları 1991’de 154 milyar dolardan 2014’te 1,23 trilyon dolara yükseldi ve buna bağlı olarak yabancı portföy değeri girişleri 106 milyar dolardan 744 milyar dolara çıkmıştır (Haider, Khan, Saddique, Hashmi, 2017: 460).

Yabancı sermaye hareketlerinin temelinde iki ayağı bulunmaktadır. Bunlardan birisi yabancı devlette yeni baştan bir şirket kurulması, kurulu şirketin satın alınması veya kurulu bir şirkete ortak olunması şeklinde sağlanan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Diğer ise, yurtdışı yerleşiklerinin menkul kıymet satın alarak nakit girişi sağladıkları, portföy yatırımları başka bir ifade ile dolaylı yabancı sermaye yatırımlarıdır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile portföy yatırımlarını birbirinden ayıran en önemli nokta, bir şirketle yapılan ortaklığın yapısıdır. Eğer yabancı ülkedeki bir şirkete o şirketin hisse senetlerini alarak ortak olunuyorsa ancak bu ortaklık sadece yatırım amaçlı kâr payından temettü alma şeklinde ise, bu yatırım portföy yatırımına girmektedir. Fakat şirketin karar organlarında

yer alabilecek, oy kullanma hakkına sahip, bağlı ortaklık ya da iştirak şeklinde ortaklık kurulursa, bu yatırım doğrudan sermaye yatırımına girmektedir (Doğukanlı & Çetenak 2008: 37–57).

Portföy yatırımlarında ülkeye giren sıcak para girişi, ülke ekonomisi ve kalkınma açısından önemlidir. Ancak portföy yatırımlarının ülkeden anında çekilebilme imkânı dolayısıyla, ülkede ekonomik problemlerin yaşanması söz konusu olabilmektedir. Öte yandan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kolay bir şekilde ülkeden çıkartılması mümkün değildir. Bu nedenle doğrudan sermaye yatırımları ile ülkeye gelen paranın, portföy yatırımlarına göre ülkeye gelen paradan daha fazla kaldığı ve ülke kalkınmasında değer yarattığı söylenebilmektedir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, hisse senedi ile portföy yatırımları üzerine çok fazla çalışma bulunmakla birlikte, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişki üzerine pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Öte yandan, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış finansman kaynakları içinde üst sıralara gelmesi Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için önem kazanmıştır. Çalışmanın bu nedenlerle literatüre anlamlı bir katkı yapacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın birinci bölümünde literatür çalışmasına yer verilmiştir. İkinci bölümde doğrudan yabancı sermaye yatırımları, yabancı portföy yatırımları açıklanmış ve arasındaki farklılığa değinilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve metodoloji açıklanmıştır. Dördüncü bölümde bulgulara yer verilmiştir. Beşinci bölümde sonuç ve değerlendirme ele alınmıştır.

I. LİTERATÜR

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) üzerine literatür çalışması yapıldığında DYSY’nın büyüme, işsizlik gibi makro ekonomik kavramlara olan etkileri üzerinde yoğunlaşıldığı görülmüştür. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile borsa arasındaki ilişki üzerine yapılan literatür incelemesinde sadece iki çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalarda BİST100 ile DYSY arasında ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bu çalışmada, Çetenak ve Doğukanlı (2006), Boydaş ve Polat (2018)’in çalışmalarının aksine DYSY ile BİST100 arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç kısmında bulgular tartışılmıştır. DYSY ile ilgili bazı çalışmalara literatür kısmında yer verilmiştir.

Çetenak ve Doğukanlı (2006) yabancı portföy yatırımlarının hisse senedi getirileri üzerine etkisini 1997:01-2005:02 dönemini kapsayan aylık verilerle VAR tekniği kullanarak incelemişlerdir. Sonuç olarak yabancı portföy yatırımları ile hisse senedi getirisi arasında bir nedensellik ilişkisi görülmediği belirtilmiştir. Ancak üretim endeksinin yabancı portföy yatırımları ve hisse senedi getirisinin Granger nedenseli olduğu yapılan testlerde ortaya konmuştur. Bu analizler ışığında, çalışmanın amacı bakımından, yabancı portföy yatırımlarının hisse senedi getirisi üzerinde etkinliği olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Mucuk ve Demirsel (2009), doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla, Türkiye ekonomisi için 1992:1-2007:9 verileri kullanılarak VAR analizi yapmışlardır. VAR sonuçlarına göre, değişkenlerin uzun dönemde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Alfaro ve ark. (2010), yerel finansal piyasaların DYY’nin (Doğrudan Yabancı Yatırımları) geriye dönük bağlantılar aracılığıyla büyümeyi teşvik etmedeki rolünü vurgulamışlardır. Büyümenin DYY’ya tepkisini ölçmüşler ve DYY payındaki artışın finansal olarak az gelişmiş ekonomilere göre finansal olarak gelişmiş ekonomilerde daha yüksek ek büyümeye yol açtığını göstermişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin özel durumunda hem mikro hem de makro ampirik literatürlerle tutarlı bir şekilde DYY’nin ev sahibi ülke firmalarının üretkenliği üzerinde hiçbir etkisi olmadığını ve/veya toplam büyüme üzerinde olumsuz etkileri olduğu bulunmuştur. Sonuçlar DYY’deki bir artışın, finansal açıdan zayıf gelişmiş ülkelerde gözlemlenenlere kıyasla finansal olarak gelişmiş ülkelerde daha yüksek büyüme oranlarına yol açtığını göstermektedir.

Bal ve Göz (2010) doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye ekonomisine etkisini incelemek amacıyla 2000-2010 dönemleri arasındaki verileri incelemişlerdir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yönelimi önemli ölçüde hizmetler sektörüne doğru gelişme gösterdiği, özellikle 2010 yılı sonrasında ülkemize gelen yatırımların daha çok özelleştirmeler, şirket birleşmeleri ve gayrimenkul alımı gibi alanlarda yoğunlaştığı sonucuna ulaşmışlardır. Öte yandan, Türkiye’nin yurtdışı yatırımlarında ise sanayi sektörünün öneminin devam ettiği ve sanayi sektörünün hizmetler sektörüne yapılan yatırımlar kadar önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Choong ve ark. (2010) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki özel sermaye akışları, borsa ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla, 1988’den 2002’ye kadar 51 ülkeye ait verileri kullanmışlardır. Bulgular, tüm örnek ülkelerde DDY’nin büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu, hem dış borcun hem de portföy yatırımlarının büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular ister gelişmiş ister gelişmekte olan ülkelerde olsun, borsa gelişiminin belirli bir eşik düzeyine ulaşması durumunda özel sermaye akımlarının olumsuz etkisinin olumluya dönüşebileceğine dair net çıkarımlar sunmaktadır. Borsa daha az gelişmişse, yabancı sermaye akışlarının varlığı gelişme süreci üzerinde hiçbir etki yapmadığı, hatta olumsuz bir etki yaptığı sonucuna ulaşmışlardır.

Hailu (2010) Afrika ülkelerine doğrudan yabancı yatırım akışının talep tarafı belirleyicilerinin, özellikle borsa mevcudiyetine vurgu yaparak ampirik analizini sağlamayı amaçlamıştır. Verilerin heterojenliği, süreksizliği ve Hausman testinin lehine olması nedeniyle, yatay kesit sabit etkili En Küçük Kareler Kukla Değişken (LSDV) tahmin tekniği kullanılmıştır. Hisse senedi piyasasının varlığı, işaret beklendiği gibi pozitif olmasına rağmen olumlu ancak önemsiz bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Doğal kaynak, iş gücü kalitesi, ticarete açıklık, pazara giriş ve altyapı durumunun pozitif ve önemli etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Sonuç ayrıca, istikrarlı bir siyasi ortamı korumanın DDY’yi çekmede rol oynadığını göstermektedir. Ev sahibi ülkenin altyapı koşulları ve ticari açıklık, DYY girişi ile pozitif ilişkilidir. Hem devlet harcamaları hem de özel yerli yatırımlar DYY girişi ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur.

Saray (2011), Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ile istihdam ilişkisini incelemek amacıyla 1970-2009 dönemleri arasında gayrisafi milli harcamalar, gayrisafi ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım verilerini ARDL sınır testi ile incelemiştir. Çalışmada, Türkiye’ye gelen doğrudan yabancı yatırımlar ile istihdam arasında uzun dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Yani doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının işsizliği düşürücü etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Agbloyor ve ark. (2013) Afrika’daki finansal piyasalar ile doğrudan yabancı yatırım (DYY) arasındaki nedensellik bağlantılarını keşfetmeyi amaçlamışlardır. Bankacılık ve borsa örnekleri için ayrı tahminler yürütmüşlerdir. Bankacılık örnekleme 42 ülkeden, borsa örnekleme ise 16 ülkeden oluşmaktadır. Banka örnekleme için 1970–2007 dönemini kapsayan verileri, borsa örnekleme için ise 1990–2007 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır. Eşzamanlı nedensellik yanlılığını ortadan kaldırmak için 2SLS paneli enstrümantal değişken yaklaşımı kullanmışlardır. Sonuçlar, daha gelişmiş bir bankacılık sisteminin daha fazla DYY akışına yol açabileceğini göstermektedir. Ayrıca daha yüksek DYY akışları yerel bankacılık sisteminin gelişmesine yol açabilir. Hisse senedi piyasaları daha gelişmiş olan ülkelerin daha fazla DYY çekmesi muhtemeldir. Ayrıca, DYY akışlarının yerel hisse senedi piyasasının gelişmesine yol açabileceğini bulmuşlardır. Genel olarak, bulgular DYY ve finansal piyasalar arasında önemli bir çift yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir.

Kaya, Çömlekçi, Kara (2013), hisse senedi getirilerini etkileyen makroekonomik değişkenleri incelemek amacıyla, Ocak 2002-Haziran 2012 dönemleri arasındaki İMKB endeksi ile bazı değişkenler arasındaki ilişkiyi, EKK (En Küçük Kareler) yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, hisse senedi piyasaları ile M2 para arzı arasında pozitif yönlü, döviz kuru ile negatif yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Agbloyor ve ark. (2014) 1990–2007 döneminde Afrika’da özel sermaye akışları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sermaye akışı değişkenleri, DYY, EFPI, özel garanti dışı

borç ve toplu özel sermaye akışlarını içermektedir. Ampirik ilişkiyi değişken varyans ve içsellğe izin veren bir panel Enstrümantal Değişken Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (IV-GMM) tahmincisi ile tahmin etmişlerdir. Özel sermaye akışlarını bileşenlerine ayırarak, doğrudan yabancı yatırım, yabancı sermaye portföyü yatırımı ve özel borç akışlarının hepsinin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Güçlü yerel mali piyasalara sahip ülkelerin, özel sermaye akışlarının olumsuz etkisini olumluya çevirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuçlar, özel sermaye akışlarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesi için güçlü finansal piyasalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Göçer ve Peker (2014) doğrudan yatırımların istihdam üzerindeki etkisini incelemek amacıyla 1980- 2011 dönemi verilerini, çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi, Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünlük testi ve dinamik en küçük kareler yöntemi yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre, yabancı doğrudan yatırımlardaki %10 oranındaki artış istihdamı Türkiye’de %0,3 oranında azaltırken, Çin ve Hindistan’da sırasıyla %0,3 ve %0,2 oranında arttırmaktadır.

Aydemir ve Genç (2015) uluslararası sermaye hareketlerinin belirleyicilerini, doğrudan yabancı yatırımlar kapsamında incelemiştir. Çalışma sonucunda, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik belirleyicileri GSYİH, ticari açıklık, birim işçilik maliyeti ve enflasyon olurken, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, GSYİH, ticari açıklık ve birim işçi maliyetinden pozitif, enflasyondan negatif etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Paramati (2016) 1991–2012 dönemini kapsayan, gelişmekte olan 20 piyasa ekonomisinde hem DYY girişlerinin hem de borsadaki gelişmelerin temiz enerji kullanımı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Uzun dönem esnekliklerine ilişkin ampirik sonuçlar, ekonomik çıktının, DYY girişlerinin ve borsa gelişmelerinin hepsinin temiz enerji tüketimi üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ampirik bulgular, üretim, CO2 emisyonları, temiz enerji kullanımı, DYY girişleri ve borsa gelişmeleri arasında önemli bir uzun vadeli ilişki olduğunu gösterirken, uzun vadeli esneklikler, üretim, DYY girişleri ve borsa gelişmelerinin üretim üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Son olarak, heterojen panel nedensellik testi sonuçları, kısa vadede doğrudan yabancı yatırımdan temiz enerji tüketimine uzanan tek yönlü nedenselliğin varlığını gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Haider ve ark. (2017) borsa performansının ve enflasyonun Çin’deki yabancı portföy yatırımı (FPI, Foreign Portfolio Investments) üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu amaçla 2007Q1’den 2015Q4’e kadar üç aylık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çin borsa performansının FPI üzerindeki etkisini tahmin etmek için ARDL modeli kullanılmıştır. Sonuçlar, hisse senedi piyasası performansının FPI üzerinde önemli bir pozitif etkisinin olduğunu, enflasyonun ise FPI ile negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. FPI ile TÜFE arasında negatif bir ilişki olduğunu tespit edilmiştir. Çalışma ayrıca, 2008 Asya mali krizi ve 2015 Şanghay Bileşik Hisse Senedi Endeksi çöküşü gibi bazı tarihsel olayların Çin’deki FPI’yı önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada, borsa performansının FPI üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Boydış ve Polat (2018) doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Borsa İstanbul’a etkisinin incelenmesi amacıyla Ocak-2010- Ocak-2018 arasındaki aylık verileri ARDL Sınır Testi ile incelemişlerdir. Sonuç olarak, değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Çalışma kapsamında, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini Granger Nedensellik analizi ile incelemişler ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile Borsa İstanbul değişkenleri arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kılıç (2020) portfolyo yatırımları ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek amacıyla, 2002-2018 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerin portfolyo yatırımları, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarını panel veri regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışmada, gelişmekte olan ülkelerin portfolyo yatırımları, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Zeren ve Kılıç (2020), doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının hisse senedi piyasalarına etkisini incelemek amacıyla 2013Q1 – 2019Q2 dönemi arasındaki çeyrek dönem verileri ile panel veri nedensellik analizi yapmışlardır. Sonuç olarak paneller bazında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının hisse senedi piyasaları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı ancak ülkeler bazındaki bireysel istatistikler incelendiğinde tek ve çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ülkelerin bireysel istatistikleri incelendiğinde; İngiltere için doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve İngiliz borsası FTSE arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, Brezilya, Çin ve Güney Afrika için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından borsa endeksine doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılrken, Endonezya içinse borsa endeksinden doğrudan yabancı yatırımlara doğru nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Doğanay ve ark. (2021) Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve döviz kuru oynaklıkları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla, 2001/m-2020/m yılları arasında doğrudan yatırım ve dolar kuru verilerini, simetrik ve asimetrik nedensellik analizi ile incelemiştirlerdir. Simetrik nedensellik testine göre, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından dolar kuru oynaklığına doğru tek yönlü; asimetrik nedensellik testine göre, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dolar kuru oynaklığı arasında çift yönlü ilişki bulunmuştur.

II. DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI VE YABANCI PORTFÖY YATIRIMLARI

Uluslararası yatırımlar, portföy yatırımları ve doğrudan sermaye yatırımları şeklinde sınıflandırılmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımı, portföy yatırımlarının dışında, uluslararası yatırımcının tamamına sahip olarak veya ortaklık şeklinde gerçekleştirdikleri, yaratılabilir kaynakların bir başka ülkeye taşınmasıdır. Portföy yatırımlarından farklı olarak doğrudan sermaye yatırımları uzun süreli nakit akışlarına odaklanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırım olarak kurulan ortaklık üç şekilde gerçekleşebilmektedir. Birincisi, kendi ülkesinde kurulu bir işletmenin, yabancı bir ülkede şube açması şeklinde gerçekleştirilir. İkincisi, bir işletmenin faaliyetlerinden farklı ancak faaliyetleri ile bağlantılı yabancı bir ülkede şirket açması veya yabancı ülkedeki şirkete ortak olmasıdır. Üçüncüsü ise bir şirketin kendi faaliyet alanından tamamen farklı başka bir pazar alanına girmek için yabancı ülkedeki bir işletme ile ortaklık kurması şeklinde gerçekleştirilmektedir (Berk, 2010: 556).

Doğrudan yabancı yatırımlar, her iki ülke için de avantaj sağlamaktadır. Yabancı yatırım yapan ülke için hammadde tedariki, yeni pazara giriş gibi faydalar sağlarken; doğrudan yabancı sermaye yatırımı alan ülkeye ise istihdam, nitelikli iş gücü, teknoloji transferi gibi faydalar sağlamaktadır. Bu sebeplerle de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile yakından ilgilenmektedir.

Yabancı yatırımcıların kendi ülkesi dışındaki ülkelerdeki menkul kıymet yatırımlarını ifade etmektedir. Başka bir deyişle kendi ülkesi dışındaki borsalarda yaptığı yatırımları ifade etmektedir. Önemli bir konu, finansal piyasaların nispeten az gelişmiş olduğu ülkelerde sermaye akımlarının zararlı olabileceğidir. Finansal piyasalar büyüme sürecinde önemlidir, çünkü yabancı sermayenin üretken girişimlere doğru tahsis edilmesine yardımcı olurlar. Ayrıca, finansal piyasaları zayıf olan ülkeler, yabancı sermayenin çıkışına neden olan ve uzun vadeli ekonomik büyümelerini azaltan finansal ve döviz kuru krizlerine karşı daha savunmasız olabilir. Gelişmemiş finansal piyasalar bu nedenle sıklıkla yabancı sermayeyi yanlış tahsis ediyor gibi görünmektedir (Agbloyor, Abor, Adjasi, Yawsonc, 2014: 151).

Finansal piyasaların küreselleşmesi, teknolojik gelişmeler sonucu yatırımcılar alternatif piyasaları izlemekte ve takip etmektedir. H. Markowitz, M. Miller ve W. Sharpe gibi bilim insanlarının çeşitlendirmeyi vurgulaması yabancı portföy yatırımlarının gelişmesini sağlamıştır (Berk, 2010: 588).

III. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası veri tabanı EVDS (Elektronik Veri Dağıtım Sistemi)’de yayınlanan 2005/4-2021/4 dönemleri arasındaki BİST100 endeksi, doğrudan yabancı sermaye yatırımı, yabancı portföy yatırımı ve dolar kuru çeyrek dönemlik verileri kullanılmıştır. Karşılaştırmanın anlamlı olması için verilerin doğal logaritması alınmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar ile yabancı sermaye yatırımları değişkenlerinde 2005/4 döneminden daha öncesi verilere gidilememiştir. Bu nedenle 2005/4- 2021/4 dönemleri arasında toplam 62 gözlem elde edilebilmiştir.

Finansal seriler genellikle durağan seriler değildir. Bazı dönemlerde şokların etkisi dolayısıyla durağan seriden sapmalar yaşayabilirler. Şoklar genellikle belli bir zaman periyodunda değişkende veya hata teriminin değerinde beklenmeyen değişimler olarak tanımlanabilir. Durağan bir sistemde, şokların etkisi yavaş yavaş azalır ve yok olur. Durağan olmayan bir sistemde ise, şokların etkisi kalıcıdır. Bu nedenle serilerin ilişkisi incelenmeden önce durağanlık testi uygulanmaktadır. Çalışmada serilerin durağanlığı ADF testi ile incelenmiştir. ADF denklemlerinde serilerin gecikme uzunluklarının belirlenmesi için Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır. ADF denklemi aşağıdaki gibidir (Dickey ve Fuller 1979).

$$\Delta Y_t = \sigma + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \phi_j \Delta Y_{t-j} + e_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \sigma + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \phi_j \Delta Y_{t-j} + rtrend + e_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \phi_j \Delta Y_{t-j} + e_t \quad (3)$$

(1) Numaralı denklem sabitli, (2) numaralı denklem hem sabitli hem trendi, (3) numaralı denklem sabitsiz ve trendsiz ADF testlerini göstermektedir. Her üç denklemde de σ , β , δ , ϕ , γ Katsayıları, e_t hata terimini p ise uygun gecikmeyi ifade etmektedir (Dickey ve Fuller 1979; 1981). ADF yönteminde H_0 hipotezi seriler birim köklüdür şeklinde kurulur ve olasılık değeri %5’ ten küçük ise temel hipotez reddedilir. Yani seriler durağandır (Kutlar, 2001:361). Bu çalışmada serilerin aynı düzeyde durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenlerin bazıları durağan (I (0)) iken, bazıları birinci mertebeden bütünleşik (I (1)) olabilir ve hatta bazıları arasında eşbütünleşme olasılığı da olabilir. Bu tip verileri modellemek, uzun ve kısa dönemli ilişkileri belirlemek için ARDL modelleri kullanılmaktadır.

ARDL/Sınır Testi yöntemi Pesaran ve Shin (1999), Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiştir. Yöntemin önemli avantajları söz konusudur; I (0) ve I (1) veri karışımlarında kullanılabilir. Uygulanması ve yorumlanması basittir. Farklı değişkenlere farklı gecikme uzunlukları belirlenebilir. Ancak veriler I (2) olması durumunda güvenilir sonuçlar vermeyebilir. Bu nedenle değişkenlere durağanlık testi yapılarak I (2) olmadıklarından emin olunması gereklidir (Kutlar, 2001:361).

ARDL modelleri bağımlı değişkenin ve diğer değişkenlerin gecikmeleri ile diğer değişkenlerin cari değerlerinin açıklayıcı değişken olarak kullanılması ile gibi özelliğe sahiptir. Bu çalışmada, araştırılan konu ile ilgili olarak bir bağımlı değişken BİST100 ve modelde açıklayıcı değişken olarak kullanılan FDI, FPI ve USD değişkenleri bulunmaktadır. Yani K=3 adet açıklayıcı değişken ve biri bağımlı değişken olmak üzere toplam K+1 (3+1=4) adet değişken bulunmaktadır. ARDL sınır testi modelinin Denklemi 4 nolu eşitlikte verilmektedir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=0}^{q_1} \alpha_j \Delta X_{1,t-j} + \sum_{s=0}^{q_2} \vartheta_s \Delta X_{2,t-s} + \sum_{f=0}^{q_3} \gamma_f \Delta X_{3,t-f} + \delta u_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Burada u_{t-1} terimi hata düzeltme terimidir ve uzun dönem eşbütünleşme regresyonundan elde edilen EKK kalıntılarının bir gecikmeli halidir.

ARDL/Sınır testi: kısıtsız hata düzeltme modelinde denklem 5 nolu eşitlikte verilmektedir. (Pesaran ve ark., 2001).

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=0}^{q_1} \alpha_j \Delta X_{1,t-j} + \sum_{s=0}^{q_2} \vartheta_s \Delta X_{2,t-s} + \sum_{f=0}^{q_3} \gamma_f \Delta X_{3,t-f} + \theta_1 Y_{t-1} + \theta_2 X_{1,t-1} + \theta_3 X_{2,t-1} + \theta_4 X_{3,t-1} + e_t \quad (5)$$

Buradaki, θ katsayıları EKK yöntemiyle uzun dönem denkleminin tahmininden elde edilmektedir. Pesaran ve ark. (2001) tarafından ortaya atılan ARDL/Sınır Testi metodolojisinde anahtar varsayım sınır testinde kullanılan denklemin kalıntılarının otokorelasyonsuz olmasıdır. F-testi için kesin kritik değerler I (0) ve I (1) karışımı değişkenler için geçerli değildir. Bununla birlikte, Pesaran vd. (2001) F-istatistiğinin asimptotik dağılımı için kritik değerlerin sınırlarını sunmuşlardır. Hesaplanan F-istatistiği alt sınırın altına düşerse değişkenlerin I (0) olduğu kabul edilir, bu yüzden tanım eşbütünlükme yoktur sonucuna varılır. Eğer F-istatistiği üst sınırı aşarsa, eş bütünlükmenin olduğu sonucuna ulaşılır. Son olarak, F-istatistiği sınırlar arasına düşerse test sonuçsuz kalır.

İktisadi değişkenler arasında var olan uzun dönem dengesinden birtakım şoklar nedeniyle kısa dönemler için sapmalar olabilir. Bu sapmalar zaman içerisinde yok olarak uzun dönem ilişkisine geri dönebileceği gibi, şoklar nedeniyle ortaya çıkan bu sapmadan sonra değişkenler arasındaki eski ilişkiye bir daha dönülmediği durumlarda söz konusu olabilir. Bu ikinci durumda uzun dönem ilişkilerinin karşılaşılabilecek ilk şokla birlikte geçersiz hale geleceği muhakkaktır. Bu durumda akla gelen soru şudur: Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinden sapma olduğunda tekrar uzun dönem ilişkisine geri dönebilecek mi, eğer bu dönüş olacaksa ne kadar sürede gerçekleşecektir? Bu sorunun cevabı için Hata Düzeltme modeli 6 nolu denklem biçiminde kurularak test edilir (Pesaran ve ark., 2001).

$$\Delta Y_t = \phi_0 + \theta \Delta X_t + \alpha u_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Bu durumda α değeri negatif, 0-1 arasında ve anlamlı ise olası bir şok yaşanması durumunda değişkenlerin, $1/\alpha$ dönem sonra uzun dönem ilişkisine geri döneceği sonucuna ulaşılmaktadır. Seriler arasında uzun dönem ilişkisi bulunduktan sonra ilişkinin yönünü Toda- Yamamoto nedensellik testi ile incelenmiştir.

Granger Nedensellik (1969) analizi durağan seriler için uygulanırken, Toda-Yamamoto (1995) analizi durağan olmayan seriler arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla kullanılmaktadır. Yani, seriler farklı derecelerde durağan olsa bile analiz edilebilmektedir. Toda-Yamamoto analizi, serilerin daha fazla bilgi içermesine ve başarılı sonuçların ortaya konulmasını olanak sağlamaktadır. Toda-Yamamoto (1995) testinin uygulanabilmesi için öncelikle VAR modeli kullanılarak gecikme uzunluğunun (p) belirlenmesi gerekmektedir. Bu durumda ilgili VAR modeli 7 ve 8 nolu denklem olarak yazılabilir.

$$y_t = \alpha + \sum_{i=1}^{p+d_{max}} \beta_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+d_{max}} \beta_{2i} x_{t-i} + \mu_{1t} \quad (7)$$

$$x_t = \alpha + \sum_{i=1}^{p+d_{max}} \beta_{1i} x_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+d_{max}} \beta_{2i} y_{t-i} + \mu_{1t} \quad (8)$$

7 ve 8 numaralı denklem için hipotezler şu şekildedir,

$H_0 = X, Y$ 'nin Granger nedeni değildir.

$H_1 = X, Y$ 'nin Granger nedenidir.

2 numaralı denklem için hipotezler şu şekildedir,

$H_0 = Y, X'$ in Granger nedeni değildir.

$H_1 = Y, X'$ in Granger nedenidir.

IV.BULGULAR

Bu bölümde ilk olarak ADF birim kök testi sonuçlarına yer verilmiştir. Devamında ADF sonucuna göre seçilen, aynı seviyede durağan olmayan seriler için uzun dönem ilişkisini inceleyen ARDL testi bulgularına yer verilmiştir. Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı test edildikten sonra Toda Yamamoto testi ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönü test edilmiştir. Tablo 1’de çalışmada kullanılan değişkenlerle ilgili tanımlayıcı istatistikler verilmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenlerle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

	Bist100	FDİ	FPI	USD
Ortalama	727.5905	31629.47	1527.484	2.816748
Medyan	729.6623	33027.00	1460.000	1.900390
Maksimum	1476.720	52874.00	3111.000	7.856129
Minimum	257.6483	8315.000	718.0000	1.184344
Standart Sapma	274.2762	14009.45	446.9156	1.823474
Çarpıklık	0.453791	-0.207053	0.644394	1.294004
Basıklık	2.845286	1.839110	3.992466	3.492576
Jarque-Bera	2.189738	3.924470	6.835408	17.92941
Olasılık	0.334583	0.140544	0.032788	0.000128
Gözlem Sayısı	62	62	62	62

IV.I. ADF Testi Bulguları

Çalışmada ilk olarak; kullanılacak yöntemi belirlemek için serilere durağanlık testi uygulanmıştır. Tablo 2’de ADF testinin sonuçlarında her bir değişken için hesaplanan t-istatistiğine ve olasılık değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 2. ADF Testi Sonuçları

Değişkenler	Seviye	Denklem	t-istatistiği	Prob
BİST100	Düzye	Sabitli ve Trendli	-3,739889	0,0272
FDI	1.Fark	Sabitsiz ve Trendsiz	-6,815300	0,0000
FPI	Düzye	Sabitli	-4,670044	0,0003
USD	1.Fark	Sabitsiz ve Trendsiz	-5,682924	0,0000

ADF sonuçlarına göre Tablo 2’de, BİST-100 endeksinin, portföy yatırımlarının düzeyde durağan, doğrudan yatırımların ve dolar kurunun birinci seviyede durağan olduğu görülmüştür. Seriler farklı düzeylerde durağan olduklarından dolayı, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek için ARDL testi uygulanmasının uygun olduğu görülmüştür. ARDL testi yapabilmek için VAR modeli ile, uygun gecikme 1 dönem olarak belirlenmiştir.

IV.II. ARDL Testi Bulguları

Farklı seviyelerde durağan olan seriler arasındaki ilişkiyi belirlemek için ARDLsınır testi seçilmiştir. ARDL testi için model 9 nolu eşitlikte kurulmuştur.

$$BİST100 = C + \beta_1 BİST100 (-1) + \beta_2 BİST100 (-2) + \beta_3 BİST100 (-3) + \beta_4 FDI + \beta_5 FPI + \beta_6 USD + \beta_7 USD(-1) + \varepsilon_t \quad (9)$$

ARDL sonuçlarında katsayılar (fpi, portföy yatırımları hariç) anlamlı, f istatistiği 2’den büyük (144,436) ve Prob değeri (0,00000) anlamlı çıkmıştır. ARDL testi en uygun denklemin; BİST100’ ün üç gecikmeli ve USD’ nin, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile yabancı sermaye yatırımlarının cari değerlerinin açıklayıcı değişken olduğu sonucunu vermiştir. ARDL sınır testi uygulanmadan önce modelin oto korelasyon ve değişen varyans sorunu olup olmadığına bakılmıştır. Modelde oto korelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı görülmüştür.

Tablo 3. ARDL Modeldeki Tanımlayıcı istatistikler

Test	Prob.
Oto Korelasyon	0.3359
Değişen Varyans	0.1871
Ramsey reset test	0.8004
$H_0 = \text{Değişen Varyans yoktur}$	
$H_0 = \text{Oto korelasyon yoktur}$	

Oto korelasyon ve sabit varyans testlerinde Prob değerleri 0,05’ ten büyük çıktığından hem oto korelasyon hem de sabit varyans testinde kurulan temel hipotezler reddedilememiştir. Yani modelde oto korelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı görülmüştür. Bu sorunların olmadığı tespit edildikten sonra ARDL sınır testine devam edilmiştir. Ramsey reset testinde olasılık değeri 0,05’ten büyük olduğundan modelde spesifikasyon hatası olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4’ de sınır testi sonuçlarına yer verilmiştir. Değişkenlere göre uygun model BİST100’ ün 3 gecikmesini, diğer değişkenlerin cari değerlerini alarak oluşturulmuştur. Sınır testi sonucuna göre, hesaplanan F-istatistiği (4,388340) %5 önem düzeyindeki üst sınırdan (3,67) büyük olduğundan; seriler arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. Sınır testi sonucu

Model	Hesaplanan F- istatistiği	Kritik sınır değerleri		
		Önem Düzeyi	Alt Sınır	Üst Sınır
ARDL (3,0,0,0) K=4	4,388340	%1	2,37	4,66
		%2,5	2,79	4,08
		%5	3,15	3,67
		%10	3,65	3,20

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, dolar kuru ile BİST-100 endeksi arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı ortaya konmuştur. Öte yandan portföy yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki uzun dönemli ilişki anlamsız çıkmıştır. ARDL sonuçlarına göre, BİST100’ün bir önceki değeri, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dolar kurunun bir önceki değeri BİST100 endeksini anlamlı ve pozitif etkilerken; yabancı portföy yatırımları ile dolar kurunun bir önceki değeri negatif etkilemiştir. Ancak portföy yatırımlarındaki etkileşim anlamlı değildir.

Tablo.1. ARDL Kısa Dönem İlişkisi

Değişkenler	Katsayı Tahmini	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
$\Delta Bist100(t-1)$	0.167642	0.152804	1.097100	0.2777
$\Delta Bist100(t-2)$	0.398528	0.141433	2.817797	0.0068
ΔFDI	0.005304	0.002564	2.068827	0.0436
ΔFPI	-0.025396	0.029670	-0.855940	0.3960
ΔUSD	38.397030	12.613964	3.044010	0.0037
EC(t-1)	-0.554077	0.141234	-3.923110	0.0003

Kısa dönemde BİST100 endeksinin iki gecikmeli değeri ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının geçmiş değerleri BİST100 endeksinin pozitif yönde etkilemektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, dolar kuru ve BİST100 endeksinin iki gecikmeli değeri arttığında cari dönem BİST100 endeksi artmaktadır. Yani hisse senedi piyasalarında doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dolar kuru geçmiş verileri etkili olmaktadır. Ayrıca yapılan test sonucu hesaplanan cointeq (ECt-1) değerinin negatif , 0 ile 1 arasında ve anlamlı çıktığından dolayı kısa dönem ilişkisinin istikrarlı olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo.2. ARDL Uzun Dönem İlişkisi

Değişkenler	Katsayı Tahmini	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
FDİ	0.009572	0.003300	2.900516	0.0054
FPI	-0.045834	0.054686	-0.838129	0.4058
USD	69.299088	0.002564	2.987344	0.0043
C	301.490033	128.940163	2.338217	0.0233

$$\text{Cointeq} = B_ST100 - (0.0096*FD_ -0.0458*P_ + 69.2991*USD + 301.4900) \quad (10)$$

ARDL modelinden hareketle hesaplanan uzun dönem modeli (denklem,10) dikkate alındığında doğrudan yabancı sermaye ile BİST100 endeksi arasında uzun dönem ilişkisi olduğu ve herhangi bir nedenden dolayı uzun dönem ilişkisinden sapma yaşanması halinde yaklaşık 2 (1/0,55) çeyrek dönem sonra tekrardan seriler uzun dönem ilişkisine döneceği sonucuna ulaşılmıştır. Finansal açıdan değerlendirdiğimizde, doğrudan yabancı sermaye yatırımları bir birim arttığında literatürle uyumlu olarak BİST100 endeksi 0,009 birim artmaktadır. Portföy yatırımları bir birim arttığında BİST100 endeksi 0,04 birim azalmaktadır ancak anlamlı çıkmamıştır. Bu durum uzun dönem ve kısa dönem ilişkisinde literatürle uyumlu değildir. Öte yandan dolar bir birim arttığında BİST100 endeksi 69 birim artmaktadır. Bist 100 endeksinin en çok etkileyen değişkenin dolar kuru olduğu ve bu durumun literatürle de uyumlu olduğu belirtilebilmektedir.

IV.III. Toda- Yamamoto Testi Bulguları

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, BİST 100 endeksinden dolar kuruna ve dolar kurundan da doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla BİST100 endeksinden DYSY’ na doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Yabancı sermaye sahipleri Türkiye’de yatırım yaparken BİST100 endeksinin de dikkate almaktadır. Test sonuçları Tablo: 7’de verilmiştir. Bu duruma finansal açıdan bakıldığında Türkiye’de yatırım yapacak olan yabancı sermaye sahipleri BİST 100 endeksinin de göz önünde bulundurduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tablo.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Test Sonuçları

Değişkenler	df	Prob
BİST100 → USD	2	0,0001
USD → FDİ	2	0,0427

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, çok sayıda sektörü etkilemektedir. Türkiye’de literatürde birçok sektörle ve makro ekonomik verilerle doğrudan yabancı sermaye yatırımlar arasındaki ilişki incelenmiştir. Ancak doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki ilişkiyi inceleyen sadece iki çalışma bulunmaktadır (Çetenak & Doğukanlı, 2006; Boydaş & Polat, 2018). Bu çalışmalarda da DYSY ile BİST100 endeksi arasında ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkeler açısından önemli olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu nedenle 2005/4-2021/4 dönemlerine ilişkin, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası veri tabanında yayınlanan BİST-100, doğrudan yabancı sermaye yatırımı, yabancı portföy yatırımı ve dolar kuru verileri ARDL sınır testi ve Toda -Yamamoto nedensellik testi ile incelenmiştir.

ARDL sınır testi bulgularına göre, BİST100 ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dolar kuru arasında uzun ve kısa dönem ilişkisi olduğu ve bu ilişkinin, istatistiksel olarak %5 düzeyinde, anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uzun dönemde doğrudan yabancı sermaye yatırımları bir birim arttığında BİST100 endeksi 0,009 birim artmaktadır. Ancak yabancı portföy yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki anlamlı çıkmamıştır. Öte yandan uzun dönem ilişkisinden herhangi bir nedenden dolayı sapma yaşanırsa, serilerin yaklaşık iki çeyrek dönem sonra, tekrardan uzun dönem ilişkisine döneceği gözlemlenmiştir. Toda -Yamamoto nedensellik analizi sonuçlarına göre, BİST100’den dolar kuruna ve dolar kurundan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara dayanılarak BİST100 endeksinin DYSY’i açıklamada önemli bir veri olduğunu, DYSY yapacak yatırımcıların hisse senedi piyasalarını yakından takip ettiklerini söyleyebiliriz. Diğer değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Bu sonuçlar, Boydaş, Polat (2018) ve Zeren, Kılıç (2020)’ nin çalışmalarından farklı olarak doğrudan yabancı sermaye ile BİST100 arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Portföy yatırımları ile BİST100 arasındaki ilişki, Çetenak, Doğukanlı (2006) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Portföy yatırımlarının BİST 100 endeksinden ziyade diğer endeksleri etkilediği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile BİST100 endeksi arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından hem yatırımcılara hem de karar alıcılara önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öte yandan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çok sayıda sektöre etkisi göz önünde bulundurulduğunda, ülkelerin doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına olan ilgisi artmaktadır. Bu nedenle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekmek için politikalar oluşturulurken, BİST100 ile etkileşim içinde olduğu göz önünde bulundurulabilir. Ayrıca doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen ekonomik göstergelerden birisi de BİST100 endeksi olduğu da göz önünde bulundurulabilir.

Gelecek çalışmalarda, Türkiye’de oluşan bu ilişkinin diğer ülkelerde de oluşup oluşmadığı panel veri analizleri ile incelenebilir. Diğer ülkelerde bu değişkenler ne şekilde birbirini etkiliyor, bu durum ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile ilişkili olup olmadığı incelemesinin yapılması literatüre değer katabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aydemir, O. Genç, E. (2015), Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Belirleyicileri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kapsamında Bir Analiz, Türkiye Örneği, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2/2, (17-41)
- Agbloyor, E. K., Abor, J. Y., Adjasi, C. K., & Yawsonc, A. (2014). Private Capital Flows And Economic Growth in Africa: The Role of Domestic Financial Markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 137-152.

- Agbloyor, E. K., Abor, J., Adjasi, C. K., & Yawson, A. (2013). Exploring The Causality Links Between Financial Markets and Foreign Direct Investment in Africa. *Research in International Business and Finance*, 28, 118-134.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2010). Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Exploring The Role of Financial Markets on Linkages. *Journal of Development Economics*, 91, 242-256.
- Berk, N. (2010), *Finansal Yönetim*, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 10. Baskı (563-588)
- Boydaş, Y. Polat, M. (2018), Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Borsa İstanbul’a Etkisinin Belirlenmesi, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2/2
- Bal, H. Göz, D. (2010), Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/2, (450 – 467)
- Choong, C.-K., Baharumshah, A. Z., Yusop, Z., & Habibullah, M. S. (2010). Private Capital Flows, Stock Market and Economic Growth in Developed and Developing Countries: A Comparative Analysis. *Japan and the World Economy*, 22, 107-117.
- Çetenak, E. H. Doğukanlı H. (2006), *Yabancı Portföy Yatırımlarının Hisse Senedi Getirileri Üzerine Etkisi: İMKB Üzerine Bir Uygulama*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana
- Doğanay, M. A. Receptoğlu, M. Değer, M. K. (2021), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Döviz Kuru Oynaklıkları Arasındaki İlişkiler: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Analizi (2001:M1-2020:M2), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16/2, (535 – 554).
- Doğukanlı, H., Çetenak, E. H. (2008), Yabancı Portföy Yatırımları ile Hisse Senedi Getirisi Arasındaki İlişki: İMKB’de Sınama, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12/2, (37-57)
- Eğilmez M. (2018), Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, Kendime Yazılar, <https://www.mahfiegilmez.com> , Erişim Tarihi, 06.10.2022
- Göçer, İ. Peker, O. (2014), Yabancı Doğrudan Yatırımların İstihdam Üzerindeki Etkisi: Türkiye, Çin ve Hindistan Örneğinde Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21/1
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal relations by Econometric Models and CrossSpectral Methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Sociéte*, 424-438.
- Haider, M. A., Khan, M. A., Saddique, S., & Hashmi, S. H. (2017). The Impact of Stock Market Performance on Foreign Portfolio Investment in China. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 460-468.
- Hailu, Z. A. (2010). Demand Side Factors Affecting The Inflow of Foreign Direct Investment to African Countries: Does Capital Market Matter? *International Journal of Business and Management*, 5(5), 104-116.
- Kaya, V. Çömlekçi, İ. Kara, O. (2013), Hisse Senedi Getirilerini Etkileyen Makroekonomik Değişkenler 2002-2012 Türkiye Örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35
- Kılıç, M. (2020), Portföy Yatırımları ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Yeni Sanayileşen Ülkeler Örneği, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7/8, (45-55)
- Kurtaran, A. (2006), *Doğrudan Yabancı Yatırım Kararları ve Belirleyicileri*, (Yüksek Lisans Tezi) KTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Trabzon
- Kutlar, A. (2001), *Ekonometriye Giriş*, İstanbul: Nobel yayıncılık, (352-363).
- Mucuk, M. Demirsel, M. T. (2009), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Performans, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21
- Paramati, S. R., Ummalla, M., & Apergis, N. (2016). The Effect of Foreign Direct Investment and Stock Market Growth on Clean Energy Use Across A Panel of Emerging Market Economies. *Energy Economics*, 56, 29-41.
- Saray, M. O. (2011), Doğrudan Yabancı Yatırımlar-İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği, *Maliye Dergisi*, (161) Türkiye Cumhuriyeti Elektronik Veri Dağıtım Sitesi, Ödemeler dengesi, uluslararası yatırım pozisyonu, <https://evds2.tcmb.gov.tr/> Erişim tarihi: 04.05.2021
- Zeren, F. Kılıç, D. (2020), Doğrudan Yabancı Yatırımların Hisse Senedi Piyasaları Üzerindeki Etkisi: G20 Ülkeleri Örneği, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1, (2602 – 2486) <https://innogate.org/dogrudan-yabanci-yatirim-fdi-nedir/> Erişim Tarihi 21.05.2022 <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/480/pay-piyasasi-verileri> (07.11.2022)

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. Söz konusu çalışma 9. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi’nde (ICAFR’22) sunulan “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Portföy Yatırımları ve Dolar Kuru ile BİST 100 Endeksi Arasındaki İlişki Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Türkiye Örneği” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. This is the revised and edited version of the paper titled "Foreign Direct Investments, Portfolio Investments and An Empirical Analysis on the Relationship Between the Dollar Rate and the BIST 100 Index: The Case of Turkey" presented at the 9th International Congress of Accounting and Finance Studies (ICAFR’22).

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

KAMU DİPLOMASİSİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE – SAHRA- ALTI AFRIKA İLİŞKİLERİ¹

Abdu DJAMANCA ²
Ali ÇAĞLAR ³

Öz

Sahra-Altı Afrika 21. yüzyılda dünya siyaset sahnesinde önemi her geçen gün artan bir aktör olarak dikkat çekmektedir. Kamu diplomasisi ise literatürde özellikle son yıllarda sıkça kullanılan kavramlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu makale, günümüzde dış politikanın önemli araçlarından birini teşkil eden kamu diplomasisi kavramı ışığında, 1998 yılında başlatılan “Afrika Açılım Eylem Planı”ndan günümüze değin Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik yürüttüğü faaliyetlere odaklanmaktadır. Bu kapsamda, küreselleşme ile geleneksel politika yapma ve uygulama pratiklerinin dönüştüğü ve kamuoyunun karar alıcılar üzerindeki etkisinin değiştiği günümüzde, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika'da etkinliğini artırma noktasında attığı adımlar ve bu adımların söz konusu bölge üzerindeki yansımalarının izi sürülmektedir. Bu noktada, makale Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkilerini siyasetten ekonomiye, kültürden eğitime çok boyutlu biçimde ele almayı hedeflemekte olup, söz konusu incelemenin ana eksenini Türkiye'nin söz konusu bölgeye yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri oluşturmaktadır. Makalenin gereksindiği veriler, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri özelinde, ikincil veriler - literatürden derlenmiştir. Türkiye'nin özellikle son yıllarda, Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik, eğitimden insani yardıma, diplomasiyenin ekonomik iş birliğine çok yoğun bir etkinlik içinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler : Türkiye, Sahra-Altı Afrika, Kamu Diplomasisi, Yumuşak Güç.

JEL Sınıflandırması : H83.

¹ Bu makale, Prof. Dr. Ali Çağlar danışmanlığında, “Türkiye and West Africa Relations in the Perspective of Public Diplomacy: The Cases of Senegal, Ivory Coast, Niger and Guinea-Bissau” başlığıyla Abdu Djamanca tarafından Hacettepe Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi Doktora Programı'nda yapılmış olan tez çalışmasından üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Doktora Programı, djamancabdu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4074-690X.

³ Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, acaglar@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0003-0101-655X.

Atf/Citation (APA 6):

Djamanca, A., & Çağlar, A. (2023). Kamu diplomasisi perspektifinden Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkileri. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2), 513-530. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1221836>.

TÜRKİYE - SUB-SAHARAN AFRICA RELATIONS FROM THE PERSPECTIVE OF PUBLIC DIPLOMACY

Abstract

Sub-Saharan Africa draws attention as an actor whose importance increases day by day in the world political scene in the 21st Century. Public diplomacy, on the other hand, stands out as one of the concepts frequently used in the literature, especially in recent years. This article focuses on Türkiye's activities toward Sub-Saharan African countries, from the Africa Opening Action Plan launched in 1998, in the light of the concept of public diplomacy, which is one of the most important tools of current foreign policy. In this context, the steps taken by Türkiye to increase her effectiveness in Sub-Saharan Africa and the reflections of these steps on the region are traced in today's world where traditional policy-making, and implementation practices have been transformed. At this point, the article aims to address Türkiye - Sub-Saharan Africa relations from politics to economy, from culture to education. That's why, the main axis of this study is Türkiye's public diplomacy activities for the region in question, i.e., in the article, Türkiye's public diplomacy activities towards Sub-Saharan African countries are discussed and evaluated. The data needed are obtained from the secondary data concerning the relationships between Türkiye and Sub-Saharan countries in the context of public diplomacy. It is seen that Türkiye has an increasing collaboration with the Sub-Saharan countries in recent decades from education to humanitarian aid, from diplomacy to economic cooperation.

Keywords : Türkiye, Sub-Saharan Africa, Public Diplomacy, Soft Power.

JEL Classifications : H83.

GİRİŞ

Kamu diplomasisi politika ve uygulamalarının ön plana çıktığı günümüzde, dış politikayı anlamak geleneksel diplomasi yöntemlerinin ötesinde bir kavrayışı gerekli kılmaktadır. Türkiye'nin, dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Sahra-Altı ülkelerine yönelik dış politikasında, yumuşak gücün uygulama araçlarından biri olarak kabul edilen kamu diplomasisi önemli yer tutmaktadır. Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile ilişkilerinin her zaman yoğun biçimde seyretmediği görülmektedir. Türkiye, kurulduktan itibaren dış politikasını ağırlıklı olarak Batı odaklı olarak belirlemiş olduğundan, geri kalan alanlar kısmen de olsa ihmal edilmiştir denebilir. Bu ihmal içerisindeki en büyük payı, hiç kuşku yok ki Afrika kıtası almıştır (Tamçelik ve Şahin, 2014: 354).

Günümüzde ise Türkiye'nin, geçmişte ihmal edilen bölgelerden biri olan Sahra-Altı Afrika'da etkinliğini artırma gayreti içerisinde olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, Sahra-Altı Afrika ile yoğun ve çok boyutlu bir ilişki kurulması, Afrika Açılım Eylem Planı'ndan sonra tasarımı yapılan ve izlenen politikalarla şekillenen bir politika önceliği haline gelmiştir. Özkan'a göre (2012: 12) "her ne kadar Ankara'nın Afrika'ya yönelik ilk ciddi ilgisi 1998 yılına dayansa da söz konusu çaba ancak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) 2002 yılında iktidara gelmesinin ardından daha belirgin bir hâl almıştır" denebilir.

Literatürde kamu diplomasisine yönelik çalışmalar incelendiğinde, kavramsal ve kurumsal çerçeve üzerinde durulduğu ancak uygulama coğrafyalarından biri olan Sahra-Altı Afrika'ya yönelik yeterince çalışma yapılmadığı gözlenmiştir. Yine, literatürde sıklıkla tarihsel açıdan Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkilerinin ele alındığı tespit edilmiştir. Tüm bu veriler ışığında, Türkiye – Sahra-Altı Afrika arasında güncel diplomasi araçları ile kurulan ilişki biçiminin analizi ile literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Makalenin coğrafi eksenini Sahra-Altı Afrika⁴ teşkil ederken; zamansal eksenini 1998 yılında ortaya konulan Afrika Açılım Eylem Planı'ndan⁵ günümüze geçen süreç oluşturmaktadır. Bu kapsamda, makalede, Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkilerine kısa bir yolculuk yapılarak hem Türkiye hem de Sahra-Altı Afrika'nın dünya siyaset sahnesinde ağırlıkları giderek artan iki aktör olarak kurdukları ilişki biçimi, “kamu diplomasisi” perspektifinden ele alınmıştır. Bu açıdan hareketle, Türkiye'nin sahip olduğu yumuşak güç kaynaklarını etkin biçimde kullanıp kullanmadığı; gerçekleştirilen kamu diplomasisi faaliyetlerinin Sahra-Altı Afrika ülkeleri nezdinde başarıya ulaşip ulaşmadığı çalışmanın temel sorunsalını oluşturmuştur. Bu temel sorunsalı yanıtlayacak veriler, ilgili literatür üzerinden elde edilmiş, tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Diğer bir deyişle bu kapsamda, konuya ilişkin yazın, raporlar ve strateji belgeleri başta olmak üzere çeşitli kaynaklar incelenmiş; karar alıcıların verdiği demeçler analiz edilmiş ve yine ortaya konulan argümanları desteklemek amacıyla sayısal ve istatistiksel verilerden yararlanılmıştır.

Kamu diplomasisine yönelik bir çalışma, kuşkusuz söz konusu kavramın ortaya çıktığı siyasal, sosyal ve ekonomik atmosfere kapsamlı bir bakış açısını da gerekli kılmaktadır. İçinde bulunulan 21. yüzyıl her alanda olduğu gibi diplomasi alanında da geleneksel olanın sorgulandığı, yetersiz bulunduğu, aşıldığı yeni bir döneme işaret etmektedir. Bu çerçevede, küreselleşme ve uluslararası alanda ortaya çıkan değişikliklerin geleneksel olarak devletten devlete yürütülen diplomasi üzerinde de ciddi etkileri olmuştur. Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile ilişkilerinde geleneksel diplomasi realitesinin yanı sıra, modern bir diplomasi yöntemi olan kamu diplomasisi ön plana çıkmıştır.

Bilindiği üzere küreselleşme, özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte hemen hemen tüm dünya ülkelerini her alanda etkileyen, dolayısıyla toplumların politik, sosyal, ekonomik, hukuksal ve kültürel yapılarını önemli ölçüde değiştiren bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. “Küreselleşmenin, ulus devletin uluslararası alandaki gücünü sınırlayan ve çokuluslu şirketlerin, hükümet dışı örgütlerin, araştırma ve düşünce kuruluşlarının ve medya kartellerinin uluslararası alandaki güçlerini artıran etkisi sonucunda, sivil toplum kuruluşlarının (STK), bilim insanlarının, araştırmacıların, başka bir deyişle, bireylerin uluslararası ilişkileri etkileme ve yönlendirme olanağı da eskiye oranla artmıştır” (Öztürk, 2001). Uluslararası alanda meydana gelen bu söz konusu değişim süreci, geleneksel diplomasi yöntemlerinin yanı sıra modern diplomasi yöntemlerinin kullanımına giden yolu açmıştır. Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile derinleşen siyasi ilişkileri, artan ekonomik ilişkileri ve gelişen kültürel faaliyetlerinin ortaya konulması da küreselleşme ve kamu diplomasisi ilişkisinin incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Günümüzdeki küreselleşme, çok-aktörlü ve çok farklı görünümlü bir yapı içerisinde varlığını sürdürmektedir. “Bu bağlamda, dört temel aktörden bahsedilebilir: a. Ulus-devlet, b. uluslararası kuruluşlar ve devletler-üstü kurumlar, c. yerel yönetimler ve d. STK'lar. Küreselleşme süreci, bu aktörlerin karşılıklı iletişimi ve etkileşimi sonucunda şekillenmektedir” (Bayar, 2008: 26). Bu noktadan hareketle, devletlerin temel aktörler olduğu geleneksel diplomasi anlayışının değiştiği ve aktörlerin çeşitlendiği görülmektedir. Keyman (2014: 510-511) tarafından küreselleşme, “ülkeler arası ekonomi, siyaset, kültür alanındaki karşılıklı bağımlı ilişkilerinin yaygınlaşması, derinleşmesi ve hızlanması süreci” olarak tanımlanmaktadır. “Yaygınlaşma dünyanın herhangi bir yerinde olan gelişmenin dünyanın diğer bölgelerinde de ciddi etkiler ve sonuçlar yaratması; derinleşme, bu yaygınlaşma sürecinin yarattığı etkilerin güçlü bir şekilde hissedilmesini ve yaşanmasını; hızlanma ise yaygınlaşma

⁴ “Kuzey Afrika ve Sahra-Altı Afrika olarak ikiye ayrılan coğrafi bölünmeye dayanarak Türkiye'nin iki belirgin Afrika algısından söz edilebilir. Her iki algı da, esasen Osmanlı zamanından beri süregelen tarihi gelişmelerden hareketle şekillenmiştir. Bu geçmiş, kıtaya yönelik klasik Türk dış politikasında da açık bir şekilde ifade edilmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin bir parçası da olduğu için, Kuzey Afrika'nın bugüne kadar Türkiye ile nispeten güçlü ilişkileri olmuştur. Öte yandan Sahra-Altı Afrika ile kurulan ilişkilerin geçmişi 19. yüzyıla dayanmaktadır; yani daha yakın zaman öncesine dayalı bir gelişmedir” (Özkan, 2012: 20). Bu kapsamda, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ve Kuzey Afrika ile kurduğu ilişkilerin yoğunluğu ve niteliği farklılık göstermektedir. Makale kapsamında cumhuriyetin kuruluşundan itibaren daha sınırlı biçimde ilişki kurulan *Sahra-Altı Afrika* ele alınmıştır.

⁵ 1998 yılı öncesinde Sahra-Altı Afrika ile ulusal ve uluslararası konjonktürün etkisi ve öncelikler nedeni ile kapsamlı bir ilişki kurulamamıştır. Bölgeye yönelik sistematik bir politika geliştirilmesi ve uygulanması açısından “Afrika Açılım Eylem Planı” son derece önemli olup, makale kapsamında başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir.

ve derinleşme süreçleriyle bu süreçlerin yarattığı etkilerin artık çok hızlı bir biçimde yaşanması anlamını taşımaktadır (2014: 510-511).

Küreselleşmenin kamuoyuna sunmuş olduğu fırsatlar, kamuoyu ile karar alıcılar arasında kurulan ilişki biçimini değiştirmiş ve kamuoyunun gündemi etkileme becerisi noktasındaki ağırlığını artırmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, kamuoyunun karar alıcılar üzerindeki etkileme kapasitesinin artması kamu diplomasisinin pek çok ülke tarafından yoğun biçimde kullanılmasına giden yolu açmıştır. Türkiye de sahip olduğu yumuşak güç kaynaklarını kullanarak Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme ve derinleştirme yolunda adımlar atmaktadır. Türkiye'nin Afrika Açılım Politikası ile birlikte uzun yıllar ihmal edilen Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile başta siyaset, ekonomi ve kültür olmak üzere pek çok alanda gelişen ve derinleşen ilişkisi çok yönlü ve pro-aktif dış politikasının önemli uzantılarından birini oluşturmaktadır denebilir. Bu temel hedeften hareketle bu makalede, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasi girişiminin ne zaman aktifleştiği ne şekilde ve hangi araçlarla yürütüldüğü ve genel durumunun nasıl olduğu konularında açıklama ve analizlere yer verilmiştir.

I. YUMUŞAK GÜÇ VE GELENEKSEL DİPLOMASİDEN KAMU DİPLOMASİSİNE GEÇİŞ

Uluslararası ilişkiler alanında güç kavramı tarihsel ve teorik açıdan farklı boyutları ile ele alınmıştır. Bu doğrultuda da güç nosyonuna ilişkin olarak çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Sert güç ve yumuşak güç kavramları bu doğrultuda yapılan en belirgin ayrımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere, en genel anlamda gücü, birileri tarafından bir diğerine bir şeyi yaptırma ve/ya yaptırmama kapasitesi-iktidarı olarak tanımlamak olanaklıdır. Bununla birlikte güç kavramı tanımsal açıdan zorluklar da içermektedir. Örneğin, güç kavramını tanımlamanın ve anlamının zorluğu hususu Joseph Nye tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Uluslararası politikada güç hava durumu gibidir; herkesin hakkında konuştuğu ancak çok az insanın anladığı bir kavramdır” (Nye, 1990a: 177). Bu nedenle güç kavramının kamu diplomasisine yönelik boyutları ile ortaya konulması meselenin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Kavram detaylı biçimde değerlendirildiğinde, Nye’ a (2008: 94-95) göre güç, istenilen sonuçları elde etmek için başkalarını etkileme yeteneğidir. Başkalarının davranışları üç ana şekilde etkilenebilir: zorlama tehditleri (“sopa”) - sert güç, teşvikler ve ödemeler (“havuç”) - diplomasi – yumuşak güç ve başkalarının sizin istediğinizi istemesini sağlayan cazibe – akıllı güç (sert ve yumuşak güç kombinasyonu).

Yumuşak güç, başkalarının tercihlerini şekillendirme yeteneğine dayanmaktadır. Kamu diplomasisi kavramı yumuşak güç (*soft power*) kavramı ile yakından ilintilidir. Bu makalede Uluslararası İlişkiler alanının önde gelen teorisyenlerinden Joseph Nye tarafından geliştirilen yumuşak güç kavramı temel alınmıştır. Yumuşak güç kavramı, Joseph S. Nye tarafından 1990 yılında kaleme alınan “Liderliğe Zorunluluk: Amerikan Gücünün Değişen Doğası (Bound to Lead: The Changing Nature of American Power)” isimli eserle ortaya konulmuştur. Nye, yumuşak gücün dayanaklarını da açıklamıştır. Bu kapsamda, bir ülkenin yumuşak gücü, kültür, değer ve politika kaynaklarına dayanmaktadır (Nye, 2008: 94). “Ancak bir ülkenin kültürünün, değerlerinin ve politikalarının içeriği çekici değilse, bunları “yayımlayan” kamu diplomasisi yumuşak güç üretmez” (Nye, 2008: 95).

Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ön planda yer aldığı iki kutuplu dünya sisteminin hâkim olduğu Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, yalnızca sert güç kaynaklarının kullanımının yeterli olmayacağı görülmüştür. Askeri güç ve yeteneklerin ön planda olduğu söz konusu dönemin ardından güç kavramına yönelik farklı bakış açıları geliştirilmiştir. Yine küreselleşmenin tanıdığı olanaklar, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi de söz konusu süreçte oldukça etkili olmuştur. Tüm bu süreçler diplomasi uygulamalarının çeşitlenmesine giden yolu da açmıştır.

Arı (2001: 268) “diplomasiyi en geniş anlamıyla uluslararası ilişkiler, en dar anlamıyla ise dışişleri bakanlıkları ve onlara bağlı diplomatik temsilcilikler aracılığı ile yürütülen ilişkiler” olarak tanımlamaktadır. Devletlerin başat aktörler olarak kabul edildiği geleneksel anlayışın değiştiği günümüzde, diplomasi arenasında çok uluslu şirketler, STK, uluslararası kuruluşlar gibi çeşitli aktörler yer almakta; kamuoyunun karar alıcıları etkileme kapasitesi artmaktadır. Kamu diplomasisi kavramı günümüzde siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, ekonomiden kültüre çok geniş bir yelpazede uygulama alanı bulmaktadır. Geleneksel diplomasi yöntemleri geçerliliğini korumakla birlikte, kamu diplomasisi faaliyetleri tüm dünyada artan biçimde uygulama alanı bulan bir yöntem olarak ön plana çıkmaktadır. “Gelinen noktada kamu diplomasisi, gelişmiş devletlerin yabancı ülke toplumları nezdinde olumlu imaj oluşturmak için kullandıkları en aktif ve stratejik yöntem halini almıştır” (Kocabıyık, 2019: 165).

“Kamu diplomasisi, hükümetlerin diğer ülkelerin hükümetlerinden ziyade, halklarıyla iletişim kurmak ve onların ilgisini çekmek için kullandıkları bir araçtır” (Nye, 2008: 95). Bu kapsamda, yumuşak güç araçlarından biri olan kamu diplomasisi kavramı ele alınırken, Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika ülkeleri nezdinde nasıl ele alındığı ve başarıya ulaşip ulaşmadığının değerlendirilmesi de önem taşımaktadır. “Kamu diplomasisi ulusal veya uluslararası kamuoyunun anlaşılması, bilgilendirilmesi ve etkilenmesi faaliyetlerinin tümüne verilen addır. Kamu diplomasisinde karşılıklı etkileşim ve ikna etme ön planda olduğu için tek taraflı yapılan propagandadan farklıdır. Kamu diplomasisinde değer merkezli ve işbirliğine dayalı olarak çok sayıda paydaşla birlikte hareket etme düşüncesi yatmaktadır. Kamu diplomasisinde çok taraflı, müzakereci ve yatay bir ilişki vardır. Eğer tek taraflı buyurgan ve yukarıdan aşağıya bir etkileşim öne çıkarsa, zaten başarısız bir kamu diplomasisi var demektir. Kamu diplomasisinde dışişleri bakanlığı gibi devlet kuruluşlarının yanında STK’lar, düşünce kuruluşları, üniversiteler, medya, sanatçılar, iş insanları girişimleri ön plana çıkmaktadır” (Çolakoğlu, 2015: 385–386).

Kamu diplomasisi çerçevesinde yürütülen faaliyetler, “doğası gereği bir hükümetin başka ülke halkları nezdinde tanınırlık ve bilinirlik kazanma ile onların tercih ve yaklaşımlarını etkileme amacı güden politika ve faaliyetler bütünü olarak tanımlanabilir. Türkiye de Afrika ülkelerinde uyguladığı kamu diplomasisi faaliyetlerinde Afrika halklarıyla yakından iletişim kurabilmeyi ve hem gündelik politikada hem de gelecekte atılacak adımlara zemin teşkil edebilecek bağlar oluşturmayı amaçlamaktadır” (Tepeciklioğlu ve ark., 2018: 606). Sonuç hedefli bir kamu diplomasisi, ‘konuşmanın yanı sıra dinlemeyi de içeren’ çift yönlü bir iletişim sürecidir. Başkalarının zihninde neler olup bittiği ve hangi değerlerin paylaşıldığının daha iyi anlaşılması gerekmektedir. Tanım olarak, “yumuşak güç, başkalarının sizin istediğiniz sonuçları istemesini sağlamak anlamına gelir ve bu, mesajlarınızı nasıl duyduklarını anlamayı ve buna göre uyarlamayı gerektirir. Bu nedenle hedef kitleyi anlamak çok önemlidir” (Nye, 2008: 99–103).

Türkiye Orta Asya’dan Balkanlara, Ortadoğu’dan Afrika’ya uzanan coğrafyada aktif kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmekte; bölgesel ve küresel sorun alanlarında lider konumda bulunan ülkelerden biri olarak ön plana çıkma çabasıdadır denebilir. Bu kapsamda Türkiye, Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerini hem kamu hem de özel sektör aracılığıyla çok çeşitli aktörler aracılığıyla yürütmektedir. Türkiye’nin kamu diplomasisi faaliyetleri siyasetten ekonomiye, eğitimden kültüre uzanan geniş bir alanda hayata geçirilmiştir denebilir. Bu durumun ise Türkiye’yi, 1980 ve 1990’lı yıllara kıyasla, 21. yüzyılda yükselen bir aktör ve kamu diplomasisi enstrümanlarını etkin biçimde kullanan ülkelerden biri yaptığını söylemek olanaklıdır. Konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak gerekirse, T.C. Dışişleri Bakanlığı tarafından dış politikaya ilişkin mevcut durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Bulduğumuz kritik coğrafya, köklü tarihimizin mirası olan güçlü devlet geleneğimiz, genç ve dinamik nüfusumuz ve son yıllarda sürekli artan imkân ve kabiliyetlerimiz, Cumhuriyetimizin 100. yıldönümüne giden yolda dış politikamıza sağlam temeller oluşturmaktadır. Köklü medeniyetimizin üzerinde yükseldiği değerlerimiz, girişimci ve insani dış politikamızın da özünü ve ruhunu oluşturmaktadır. Bu anlayışla, milli çıkarlarımızı koruyup ilerletirken aynı zamanda çok daha geniş bir coğrafyanın umudu olmaya ve bizden beklentilerini karşılamaya çaba sarf ediyoruz” (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021: I–II).

Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik faaliyetlerinde insani yardım, kültür ve eğitim ilişkileri gibi çeşitli yumuşak güç unsurları da önemli rol oynamaktadır. Türkiye, Afrika dahil olmak üzere farklı coğrafyalara açılım stratejisinin bir parçası olarak, insani yardımlar başta olmak üzere çeşitli yumuşak güç unsurlarını dış politikada aktif bir şekilde kullanmakta ve bu unsurlar aracılığıyla diğer ülke ve halkları etkilemeye çalışmaktadır (Tepeciklioğlu, 2019: 81). Türkiye'nin son yıllarda Afrika – özellikle de Sahra-Altı Afrika- ile ilişkilerinde kamu diplomasisindeki dönüşüme bakmak, Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinin anlaşılması açısından önemli olarak değerlendirilmiştir.

II. TÜRKİYE'NİN SAHRA-ALTI AFRİKA İLE İLİŞKİLERİNDE KAMU DİPLOMASİSİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Türkiye'nin Kuzey Afrika ile tarihi ilişkileri geçmişte ve günümüzde var olan ve devam eden ilişkilerdir. Ancak Sahra-Altı Afrika ile ilişkiler göreceli olarak daha yenidir. Sahra-Altı Afrika'nın coğrafi açıdan tanımlanması üzerinde bir fikir birliği bulunmamaktadır. Makale kapsamında temel alınan ve Dünya Bankası tarafından ortaya konulan sınıflandırmaya göre söz konusu bölgede 48 ülke yer almaktadır.⁶ Sahra-Altı Afrika'yı kendi içinde de alt bölgelere ayırmak mümkün olup doğu, batı, orta ve güney Afrika'dan bahsetmek olanaklıdır.⁷ Her ülkenin kendine özgü özellikleri akıldan tutularak, makale kapsamında Sahra-Altı Afrika'ya yönelik bütüncül bir bakış açısı sağlanması hedeflenmekte olup bu doğrultuda benzerliklerden yola çıkılarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Dünya Bankası'nın 2021 yılı verilerine göre, Sahra-Altı Afrika 1.17 milyar nüfusa ev sahipliği yapan (World Bank, 2022b) ve yoğun bir insan potansiyeline sahip bir bölge görünümündedir. İnsan potansiyelinin yanı sıra Sahra-Altı Afrika sahip olduğu ekonomik potansiyeli ile de uluslararası alanda etkinliğini her geçen gün artıran bir aktör olarak ön plana çıkmaktadır. Dünya Bankası tarafından ortaya konulan güncel verilere (World Bank, 2022c) göre, "2050 yılına kadar yarısı 25 yaşın altında olacak 1 milyardan fazla insana ev sahipliği yapan Sahra-Altı Afrika, kapsayıcı büyüme sağlama ve bölgedeki yoksulluğu ortadan kaldırma potansiyeline sahip" insan ve doğal kaynaklar sunan çeşitliliğe sahip bir kıtadır. Dünyanın en büyük serbest ticaret bölgesi ve 1,2 milyar kişilik pazarıyla kıta, kaynaklarının ve insanların potansiyelinden yararlanarak tamamen yeni bir kalkınma yolu yaratmaktadır (2022c).

Sahra-Altı Afrika, 21. yüzyılın başlangıcından bu yana sosyal, politik ve ekonomik cephelerde önemli adımlar atmıştır. Ayrıca, yeni teknolojiler kıtada hızla yayılmakta, bilgi ve iletişim alanlarında önemli ilerlemelere yol açmaktadır (UNDP, 2022). Sahra-Altı Afrika sahip olduğu petrol, doğalgaz gibi yer altı kaynakları ve altın, elmas, kömür gibi madenlerin yanı sıra 21. yüzyılda yükselişte olan ekonomileri ile de ön plana çıkan bölgelerden biri konumundadır. Pek çok alanda hızla gelişen Kıta'nın barındırdığı ekonomik ve ticari potansiyel ile jeopolitik ağırlığı, birçok ülkeyi ve yatırımcıyı Afrika'ya çekmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022a). Bu durum, kıtada faaliyet gösteren geleneksel aktörlerin yanı sıra yeni aktörlerin de ilgisini çekmektedir. Tüm bu gelişmelerin, Sahra-Altı Afrika'nın dünyanın diğer bölgeleri ile kurduğu ilişki biçimi üzerinde de etkileri bulunmaktadır denebilir.

Bu açıdan hareketle Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkilerine bakıldığında şunları söylemek olanaklıdır: Türkiye - Sahra-Altı Afrika ilişkilerinin tarihsel açıdan ve ayrıntılı olarak incelenmesi bu makalenin kapsamı dışındadır. Ancak ilişkilerin seyrine yön veren tarihsel kırılma noktalarının ortaya konulması ilişkilere yönelik bütüncül bir bakış açısının sağlanması ve bugünün anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Böylece özellikle son dönemde yoğun kamu diplomasisi faaliyetleri yürüten

⁶ Bu ülkeler şunlardır: "Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Cabo Verde, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Komorlar, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Fildişi Sahili, Ekvator Ginesi, Eritre, Eswatini (Eskiden Svaziland), Etiyopya, Gabon, Gambia, Gana, Gine, Gine-Bissau, Kenya, Lesoto, Liberya, Madagaskar, Malawi, Mali, Moritanya, Mauritius, Mozambik, Namibya, Nijer, Nijerya, Ruanda, Sao Tome ve Principe, Senegal, Seyşeller, Sierra Leone, Somali, Güney Afrika, Güney Sudan, Sudan, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya, Zimbabve. Cibuti, idari olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın bir parçası olarak ele alındığından Sahra-Altı Afrika'ya dâhil değildir" (World Bank, 2022a).

⁷ Alt bölgelere göre ülkeler için bkz. (World Bank, 2022a).

Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile ilişkilerinin hangi tarihsel arka plan üzerine inşa edildiğinin ortaya konulması olanaklı hale gelecektir.

Mehmet Özkan (2008: 2) tarafından Türkiye Afrika ilişkileri üç ayrı döneme ayrılarak ele alınmıştır: Birinci dönem, Osmanlıların Afrika ile hatırı sayılır ilişkilerinin bulunduğu, “1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti'nin Afrika ile ilişkilerini kapsamaktadır. 1923 ile 1998 yılları arasındaki süreç ise, Türkiye-Afrika ilişkilerinin en düşük seviyede olduğu ikinci dönem olarak görülebilir. Üçüncü dönemde ise, 1998 yılının ardından Afrika Eylem Planı'nın kabulüyle birlikte Türkiye'nin Afrika'ya olan ilgisi gittikçe yeniden canlanmış sonra da en üst seviyeye ulaşmıştır”.

Söz konusu tarihsel dönemler göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin kıta ile kurduğu ilişkilerin yoğunluğunun dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Bu kapsamda Türkiye, hem iç dinamikleri hem de uluslararası alana hâkim olan atmosfer doğrultusunda dış politika stratejilerini geliştirmiştir. Sonuçta, kurulduğu andan itibaren yüzünü batıya dönen Türkiye'nin kıtaya yönelik sınırlı ilgisinin zaman içinde arttığı, uzun yıllar ihmal edilen bir bölge olarak görülen Sahra-Altı Afrika ile ilişkilerinin geliştiği görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin çok boyutlu dış politikasının uygulanması açısından da önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye ile Sahra-Altı Afrika ülkeleri arasında son yıllarda çok yönlü biçimde gelişen ve derinleşen ilişkilerin temeli 1998 yılında kabul edilen “Afrika'ya Açılım Eylem Planı” ile atılmıştır. Eylem Planı ile siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, eğitim ve savunma alanları başta olmak üzere pek çok alanda ilişkilerin geliştirilmesi öngörülmüştür. “Çeşitli alanlar yanında eğitim ve savunma alanlarında işbirliğinin, ekonomik, ticari ve kültürel ilişkiler için önerilen önlemlerle birlikte siyasi ilişkileri kurmak ve diplomatik konularda karşılıklı bir anlayış yaratmak için sağlam bir zemin oluşturabileceği düşünülmüştür” (Hazar, 2012: 7). Ancak o yıllarda Türkiye'de yaşanan ekonomik ve siyasi kriz nedeniyle bu plan öngörüldüğü şekli ile tam olarak uygulamaya konulamamıştır (Tamçelik ve Şahin, 2014: 353).

Bilindiği üzere 2005 yılı, “Afrika Yılı” olarak ilan edilmiştir. Bu dönemi, öncelikle “altyapı ve diplomatik hazırlık dönemi” olarak değerlendirmek olanaklıdır. “2005-2011 yılları arasında ise ilişkilerin derinleştirilmeye çalışıldığı, diplomatik varlığın yeni açılan elçiliklerle pekiştirildiği ve Türkiye'de Afrika'ya yönelik ilginin arttığı bir dönem olarak değerlendirmek ve birçok açıdan Türkiye'nin uzun vadeli Afrika siyaseti için bir nevi güç yoğunlaşması yaptığını söylemek olanaklıdır. Türkiye'nin Somali'deki açlık krizine yaklaşımı ve öncülük etmesi, Türkiye-Afrika ilişkilerinde üçüncü dönemin başladığının göstergesidir. Bu dönem, şimdiye kadar oluşturulan yoğunlaşmanın Afrika'da sorun çözmek için etkin bir şekilde kullanılması zorunluluğunu getirmesi yanında, bir nevi Türkiye'nin Afrika'daki gerçek etkisinin ölçülmesi için de temel bir veri olmuştur” (Özkan, 2012: 26-27) denebilir. Kısacası, Türkiye'de “Afrika Yılı”nın ilanı ile tam olarak başladığı söylenebilen Afrika açılım süreci, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanların tamamını içerisine almıştır (Tamçelik ve Şahin, 2014: 354).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Afrika Kıtası'yla ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesini, Türkiye'nin çok boyutlu dış politikasının temel ilkelerinden birisi olarak değerlendirmiş ve Türkiye'nin Afrika'ya yönelik açılımının; görünür, somut ve karşılıklı olarak faydalı temeller üzerine inşa edildiğini belirtmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022a, 2022b). Bu temel amaçtan hareketle Türkiye, 2005 yılında Afrika Birliği'ne gözlemci üye olmuştur. Afrika Yılı ilan edilen 2005 yılından sonraki bir diğer önemli gelişme ise Afrika Birliği'nin Türkiye'yi 2008 yılında stratejik ortak ilan etmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kaydedilen önemli ivmenin ardından “Açılım Politikası” yerini 2013 yılında, “Afrika Ortaklık Politikası”na bırakmıştır.

Afrika ülkeleriyle Türkiye arasında ilki “İşbirliği (İstanbul-2008)”; ikincisi “Ortaklık (Malabo-2014)”; üçüncüsü “Birlikte Kalkınma ve Refah için Güçlendirilmiş Ortaklık (İstanbul-2021)” temalı üç zirve gerçekleştirilmiştir. Afrika ülkelerinden en üst düzeyde katılımın sağlandığı söz konusu zirveler, Türkiye ile Sahra-Altı Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin daha ileri noktalara taşınması açısından son derece önemli bir yere sahiptir denebilir. Uzun yıllar ihmal edilen bir bölgeye ilişkin gerçekleştirilen söz konusu zirveler, kıtadaki varlığı ve görünürliğini artırmayı arzulayan Türkiye ile Afrika ülkeleri

arasında ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesi adına en üst düzeyde temasların sağlandığı bir platform işlevi görmesi nedeniyle son derece önemlidir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2008 yılı Ağustos ayında İstanbul’da gerçekleştirilen “1. Türkiye-Afrika Zirvesi”nde, Afrika kıtasını geleceğin önemli cazibe merkezlerinden biri olarak değerlendirdiğini vurgulayarak, “Geride bıraktığımız 6 yıl içerisinde yaşanan gelişmelerin, bugünümüzü haklı çıkardığını görmek bizleri ziyadesiyle memnun ediyor. Gerçekten de Afrika bugün sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda kaydettiği dikkat çekici ilerlemeleriyle, tekrar dünyanın ilgi odağı haline gelmiştir. Afrika kıtasının yaşamakta olduğu büyük dönüşümden Türkiye olarak çok büyük mutluluk hissettiğimizi burada özellikle vurgulamak isterim” demiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2014). Bu konuşma, en üst düzeyde, Türkiye’nin Afrika’ya yönelik kamu diplomasisi dönüşümünün ip uçlarını vermektedir denebilir.

Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika ile ilişkilerinin çok yönlü ve hızlı biçimde gelişmesinde Türkiye’nin kendine özgü koşulları etkili olmuştur denebilir. Çünkü Türkiye’nin Afrika’da Osmanlı dönemine kadar uzanan kültürel ve dini bağları vardır. Bu Türkiye için bir avantajdır (Özkan, 2008: 7) Türkiye, Afrika ülkeleriyle ilişkilerini büyük ölçüde “sömürgeci olmayan geçmiş” üzerinden kurgulamaktadır (Tepeciklioğlu, 2019: 3). Özellikle kıta gündemi, Türkiye’nin yakın coğrafyasıyla, bir başka deyişle, Kuzey Afrika’yla sınırlı kalmamış ve ilk defa Sahra-Altı Afrika’yı da içeren bütüncül bir yaklaşım tarzıyla uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ivme kat eden Türkiye-Afrika ilişkileri siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak tüm alanlara yayılmıştır. Bununla ilgili olarak üretilen politikalar, ilişkileri, sadece Türkiye açısından ele almamış ve ilişkilerin karşılıklılık esasına da önem vermiştir (Tamçelik & Şahin, 2014: 355).

II.I. Siyasi İlişkiler ve Diplomatik Genişleme

Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik dış politikasının en önemli parametrelerinden bir tanesi gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler/zirveler ve hayata geçirilen diplomatik atak ile kıtadaki diplomatik temsilcilik sayısının artırılması olmuştur. Türkiye’nin dış misyonlarının artırılması konusu mevcut iktidarın dış politikada en çok önem atfettiği alanlardan birisi olarak görülebilir. Zira dış temsilciliklerin sayısının Türkiye’nin uluslararası alandaki etkinliğinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir (Tepeciklioğlu, 2019: 42).

T.C. Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan “2023 Yılına Girerken Girişimci ve İnsani Dış Politikamız” başlıklı belgede⁸; “Karşılıklı üst düzey ziyaretler Afrika Ortaklık Politikamızın sürdürülmesinde önemli bir işlev görmektedir. Sayın Cumhurbaşkanımız, Başbakanlığı dönemi dahil olmak üzere bugüne kadar 31 Afrika ülkesini (Angola, Cezayir, Cibuti, Çad, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Ekvator Ginesi, Etiyopya, Fas, Fildişi Sahili, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya, Libya, Madagaskar, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Senegal, Somali, Sudan, Tanzanya, Togo, Tunus, Uganda, Zambiya) ziyaret etmişlerdir” (T.C. Dışişleri Bakanlığı: 2022a, 2022c: 30) denmektedir. Diğer bir deyişle, bu belgeden de anlaşılacağı üzere, Afrika ülkelerine özel bir önem verildiği görülmektedir.

Afrika ülkeleriyle ilişkilerin güçlendirilmesi amacıyla diplomatik temsilcilikler açılmasına önem verilmiştir. “2002 yılında sadece 12 Büyükelçilik bulunan Afrika’da 2022 yılında bu sayı 44’e yükselmiştir. Diğer taraftan, Afrika ülkeleri de Türkiye’nin ilgisine kayıtsız kalmamış, 2008 yılı başında 10 olan Ankara’daki Afrika Büyükelçiliklerinin sayısı 2022’de 38’e çıkmıştır” (T.C. Dışişleri Bakanlığı: 2022a). Söz konusu diplomatik genişlemenin yanı sıra Afrika ülkeleri ile ilişkiler, bölgesel ve uluslararası örgütler nezdinde de geliştirilmiştir. Afrika Birliği Örgütü’nün kuruluş yıldönümü olan 25 Mayıs Türkiye’de Afrika günü olarak kutlanmakta, tüm hafta boyunca gerçekleştirilen etkinlikler ile iki taraf halklarının birbirlerini ve kültürlerini daha yakından tanımalarına imkân sunulmaktadır. Türk dış politikasının öncelikleri arasında yer alan “Afrika Açılımı ve Afrika Ortaklık Politikası, kamu kurumları, özel sektör, STK’lar ve insani yardım kuruluşlarının faaliyetleriyle başarıya ulaştığı” (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022c: 30) ifade edilmiştir.

⁸ Söz konusu belgede Kuzey Afrika ülkeleri de dahil edilerek sayısal veriler sunulmuştur.

II.II. Ekonomik İlişkiler ve Artan Ticaret Hacmi

Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile kurulan ilişkilerin en önemli ayaklarından bir tanesini, ekonomik ilişkiler oluşturmaktadır. Eşit ortaklık ve kazan – kazan anlayışı temelinde şekillendirilen ilişkiler, hem Türkiye'nin hem de Sahra-Altı Afrika ülkelerinin, dünya ekonomisinde ağırlıkları ve önemleri giderek artan aktörler olarak ön plana çıkarmaktadır. Afrika açılımını gerçekleştirirken iş çevrelerinin yayılacağı yeni pazarlar bulma isteğiyle de hareket eden Türkiye için Afrika, ticaret ortaklarını çeşitlendirme anlamında büyük fırsatlar sunabilecek bir bölge olarak görülmektedir. Hatta Afrika'ya gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerde siyasetçilerin yanı sıra yatırımcılardan da oluşan heyetler gitmekte ve bu ziyaretler kapsamında Afrika ülkeleriyle ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalanmaktadır. Bu gelişmeler neticesinde Afrika ülkeleriyle ticaret hacmi – beklenenin altında olsa da – artış göstermiş ve kıtadaki Türk yatırımları önemli ilerleme kaydetmiştir (Tepeciklioğlu, 2019: 4–5).

Üçüncü Türkiye – Afrika Zirvesi'nde Cumhurbaşkanı Erdoğan; “Kıtayla 5,4 milyar dolar olan ticaret hacmimiz 2020 yılında 25,3 milyar doları aştı. Bu senenin ilk 11 ayındaki ticaretimiz şimdiden 30 milyar doları yakaladı. Kıta çapındaki yatırımlarımızın değeri ise 6 milyar dolara ulaştı. Türk firmaları yaklaşık 25 bin Afrikalı kardeşimize istihdam sağlıyor. Müteahhitlik şirketlerimiz Afrika genelinde toplam değeri 78 milyar dolara varan 1686 projeye imza attı” (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2021) diyerek bu artışı en üst resmi ağızdan ifade etmiştir.

Kısacası, ekonomik olarak, istihdam ve yatırım yarattığı için Türkiye ve Afrika arasındaki artan ticaretten her iki taraf da fayda sağlamıştır denebilir. Ayrıca Afrika, Türk uluslararası yardım ve kalkınma projelerinin son birkaç yılda istikrarlı bir şekilde artış kaydettiği kıta olmuştur (Özkan, 2008: 5). “Türkiye-Afrika ilişkilerinde yaşanan değişimi en iyi özetleyen şey ülkeler arasında giderek artan ticari ve kurumsal iş birliğidir. Siyasi ve kurumsal düzeydeki söz konusu gelişmeler önemini korurken, yükselen ikili ticaretle de Türkiye'nin Afrika'ya açılımının altı çizilmektedir” (Özkan, 2012: 24). Eğer aynı politika ve stratejiler istikrarlı bir şekilde devam ettirilirse, politik, ekonomik ve kültürel iş birliklerinin daha da artacağı; bundan karşılıklı olarak her iki tarafın da yarar sağlayacağı açıktır.

III.TÜRKİYE’NİN SAHRA-ALTI AFRİKA ÜLKELERİNE YÖNELİK KAMU DİPLOMASİSİ FAALİYETLERİ

Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri hem devlet hem STK'lar vasıtasıyla hayata geçirilmektedir. Bu noktada, hem kamu diplomasisi faaliyetlerinin niteliği hem de faaliyetleri yürüten kuruluşlara ilişkin bir çeşitlilikten bahsetmek olanaklıdır. Türkiye, insani yardım ve kalkınma yardımlarından, eğitim ve kültürel faaliyetlere kadar pek çok alanda kamu diplomasisi faaliyetleri yürüterek, bölgeye yönelik yumuşak güç kaynaklarını aktif ve etkin şekilde kullanma noktasında politika ve stratejiler uygulamaktadır. Bu politika ve stratejilerini aşağıda ayrı ayrı sunulmuş olan birimler üzerinden yürütmektedir.

III.I. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

Türkiye'nin, günümüzde, insani yardımlar ve kalkınma yardımları alanında küresel bir aktör olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bu konuda, “son on yıldır Türkiye'nin genel dış politikasında ve özellikle de Türkiye'nin Afrika politikasında en güçlü unsurlardan biri olan insani ve kalkınma yardımları, yumuşak güç stratejisinin bir parçası olarak” (Özkan, 2012: 22) öne çıkmıştır. Türkiye, bu alanda da, ulusal gelirine oranla dünyanın en fazla kaynak ayıran ülkeleri arasında yer almıştır denebilir. Bu kapsamda, 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan, 1999 yılında Başbakanlığa bağlanan “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)”, hem kalkınma yardımlarının koordinasyonu hem de raporlanması noktasında öncü kurum olarak öne çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, “iş birliğinde bulunulması hedeflenen devletler ve topluluklarla iktisadi, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki ilişkileri projeler, programlar ve faaliyetler aracılığıyla geliştirmek, yapılacak

katkı, yardım ve ilgili süreçleri yürütmek ve mevzuatla verilen diğer görevleri yapmak üzere, kamu tüzel kişiliğine haiz ve özel bütçeli Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı” (TİKA, 2018) kurulmuş ve ajans son olarak 2018 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlanmıştır. Ajans, dünyanın pek çok coğrafyasında olduğu gibi, Afrika kıtasına yönelik insani ve kalkınma yardımları sağlamaktadır. Türkiye’nin Afrika açılımı sonrasında bölgedeki faaliyetlerine hız veren TİKA tarafından, 2005 yılında Etiyopya’da, 2006 yılında Sudan’da, 2007 yılında ise Senegal’de “program koordinasyon ofisleri” açılmıştır. Hali hazırda Afrika’da 22 ofisi⁹ bulunan TİKA’nın söz konusu ofislerden 17 tanesi Sahra-Altı Afrika’da bulunmaktadır¹⁰ (TİKA, 2022c).

Türkiye’nin dış politika konusunda aktif politika anlayışını benimsemesi ve hayata geçirmesi ile TİKA, Türkiye ile ortak değerlere sahip olduğu düşünülen ülkeler başta olmak üzere birçok bölge ve ülkede Türk dış politikasının uygulayıcı bir aracı haline gelmiştir denebilir. “TİKA, kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, STK’lar ve özel sektör arasında işbirliği mekanizması görevi yürütmekte; tüm bu aktörleri ortak paydalarda buluşturmada ve Türkiye’nin kalkınma yardımlarını kayıt altına almaktadır” (TİKA, 2022a).

TİKA’nın girişimleri ile, “22 ofisin bulunduğu Afrika’da eğitimden sağlığa, tarımdan hayvancılığa birçok alanda proje uygulamaya konulurken, 2017-2022 yıllarında toplam 1884 proje hayata geçirilmiştir. Afrika’daki ilk ofisini 2005 yılında Etiyopya’da açan TİKA, geçen 17 yılda kıtanın 54 ülkesinde faaliyetler yürüten bir kurum haline gelmiştir. Son olarak Afrika Birliği Komisyonu ile kalkınma alanında iş birliği anlaşması imzalayan TİKA, Afrika’da kalkınma alanında birçok projeyi hayata geçirmiştir” (TİKA, 2022b). Afrika ülkeleriyle ilişkilerde kalkınma işbirliği alanının geliştirilmesi, Türkiye’nin uluslararası toplumun sorumlu bir üyesi olarak kendisini yükselen donör ülke olarak tanıtmaya ve böylelikle küresel siyasetteki etkinliğini artırma çabası ile de ilişkilidir (Tepeciklioğlu, 2019: 4) denebilir.

Bu kapsamda Türkiye, Afrika insanının beşeri sermaye artırımına yönelik eğitim projeleri (sağlık, eğitim, tarım ve kadınlara yönelik alanlar başta olmak üzere pek çok alanda), kalkınma projeleri ile girişimci ve insani dış politikası doğrultusunda bölge ülkelerinin yanında olmuştur denebilir.

III.II. Yunus Emre Enstitüsü

Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinde kültürel işbirliği alanına yönelik atılan adımlar da önem taşımaktadır. Bu kapsamda öncelikle, 2007 yılında “Yunus Emre Vakfı”¹¹ kurulmuştur. Vakfın genel ve kuruluş amaçlarına bakıldığında, şu bilgilere ulaşılmıştır:

“Yunus Emre Vakfı; Türkiye’yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye’nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini arttırıp dostluğunu geliştirmek amacıyla 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş bir kamu vakfidir. Yunus Emre Enstitüsü ise Vakfa bağlı bir kuruluş olarak bu Kanunun amaçlarını gerçekleştirmek üzere yurt dışında kurduğu merkezlerde yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarının yanı sıra ülkemizin [Türkiye’nin] tanıtımı amacıyla kültür ve sanat faaliyetleri yürütmekte, ayrıca bilimsel çalışmalara destek vermektedir”. (Yunus Emre Enstitüsü, 2022a).

⁹ Cibuti, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır’da bulunan ofisler Dünya Bankası sınıflandırması esas alındığından Sahra-Altı Afrika Ofisleri içinde sayılmamıştır.

¹⁰ Senegal - Dakar, Gambiya - Banjul, Gine - Konakri, Nijer - Niamey, Çad - Encemine, Sudan - Hartum, Etiyopya - Addis Ababa, Güney Sudan - Juba, Somali - Mogadişu, Uganda - Kampala, Kenya - Nairobi, Tanzanya - Darüsselam, Komorlar - Moroni, Kamerun - Yaunde, Güney Afrika - Pretorya, Mozambik - Maputo, Namibya - Windhoek.

¹¹ Yunus Emre Vakfı, Türkiye’nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini arttırıp dostluğunu geliştirmek amacıyla kurulmuştur.

Uluslararası arenada yumuşak gücün en önemli unsurlarından biri olan kültürel diplomasi alanında etkin olan Yunus Emre Enstitüsü, kendi gerçekleştirdiği faaliyetlerin yanı sıra diğer kurumların faaliyetlerini de destekleyici çalışmalarda bulunmaktadır.

“Yunus Emre Enstitüsü” 2009 yılında faaliyete geçmiş olup yurt dışında kendisine bağlı 66 kültür merkezi bulunmaktadır. “Kültür merkezlerinde verilen Türkçe eğitiminin yanı sıra, farklı ülkelerdeki eğitim kurumlarıyla yapılan iş birlikleri ile Türkoloji bölümleri ve Türkçe öğretimi desteklenmektedir. Kültür merkezleri aracılığıyla Türk kültür ve sanatını tanıtmak amacıyla birçok etkinlik düzenlenmekte, ulusal veya uluslararası etkinliklerde Türkiye temsil edilmektedir” (Yunus Emre Enstitüsü, 2022a). Yurtdışındaki ilk kültür merkezlerini Balkanlar’da açan Yunus Emre Enstitüsü, zamanla faaliyet coğrafyasını Afrika kıtasına da genişletmiştir. Mevcut durumda, Afrika genelinde bulunan kültür merkezleri şu şekildedir: Cezayir – Cezayir, Fas – Rabat, Güney Afrika – Johannesburg, Mısır – Kahire, Senegal – Dakar, Sudan – Hartum, Somali – Mogadişu, Tunus – Tunus (Yunus Emre Enstitüsü, 2022a).

Yunus Emre Enstitüsü’nün vizyonu, “Dünyanın her yerinde Türkiye ile bağ kuran ve Türkiye’ye dost insan sayısını artırmak” olarak ortaya konulurken misyonu ise “Türkiye’nin uluslararası alanda bilinirliğini, güvenilirliğini ve itibarını artırmak” (Yunus Emre Enstitüsü, 2022b) olarak ortaya konulmuştur. Yunus Emre Enstitüsü özetle: “Türkçe öğretimi, kültür-sanat, bilim-akademi ve kültürel diplomasi alanlarında” (2022b) faaliyette bulunmaktadır. Söz konusu dört başlıkta gerçekleştirilen faaliyetler 2021 yılı Faaliyet Raporu’nda ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Enstitü, “dünyanın farklı coğrafyalarında hizmet vermekte olan Türk Kültür Merkezlerinde ve çeşitli kurumlarda yabancı dil olarak Türkçe öğretim faaliyetlerini sürdürmekte ve desteklemektedir.

Enstitü, kültür ve sanat faaliyetleri yoluyla Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki kültürel etkileşimi artırmaya ve böylece olumlu bir Türkiye algısı yaratmaya hizmet etmeye çalışmaktadır” (Yunus Emre Enstitüsü: 2021). Enstitü, Türkiye ile ilgili yapılan bilimsel ve akademik çalışmaları desteleyerek, Türkiye’nin “zengin entelektüel birikimini dünyaya tanıtmak” üzere çalışmalar yürütmektedir. “Kültürel diplomasinin pratiği konusunda dünya genelinde başarılı uygulamalar geliştiren Enstitü, bu konuda teorik çalışmalar yapmak üzere bir de ‘kültürel diplomasi akademisi’¹² kurmuştur” (Yunus Emre Enstitüsü: 2021).

III.III. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

Bilindiği üzere, dünya coğrafyasının değişik bölgelerinde pek çok Türk devleti, Türk toplulukları ve Türklerle tarihsel-kültürel bağları bulunan ve akraba topluluklar olarak nitelendirilen devlet ve topluluklar bulunmaktadır. Türkiye, dünyanın farklı coğrafyalarında bulunan bu devlet ve topluluklarla Türkiye’nin ilişkilerini geliştirmek, güçlendirmek ve koordine etmek amacıyla, 6 Nisan 2010 tarihinde “Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)”nı kurmuştur (YTB, 2022a).

“2000’li yılların başından itibaren, Türkiye’nin dış politikadan kültüre, iktisadî kalkınmadan sosyal politikalara, her alanda sergilediği büyük gelişim, uluslararası eğitim paradigmasına da yansımış, söz konusu alanda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır” (YTB, 2022b). Sahra-Altı Afrika ülkelerinden gelerek Türkiye’deki eğitim kurumlarında öğrenim gören uluslararası öğrenciler, Türkiye’nin kamu diplomasisi faaliyetleri bağlamında önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Türkiye Bursları, dünyanın en kapsamlı burs programlarından biri haline gelmiştir. Türkiye bursları en temel haliyle başarılı uluslararası öğrencilere yönelik kamu tarafından finanse edilen bir burs programı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu burs programı karşılıklı kültürlerarası iletişimi artırıcı boyutu ile de kamu diplomasisi açısından büyük önem taşımaktadır denebilir.

Türkiye tarafından verilen burslara bakıldığında; “uygulanmaya başlandığı 2012 yılında, toplam 10 bin civarında başvuru alınırken 2017 yılında bu sayı 100 binin üzerine çıkmıştır. Aynı zamanda

¹² Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde 2016 yılında kurulmuştur. Temel amacı, kültürel diplomasinin özel uygulama alanlarını genişletme amacıyla faaliyetler yürütmektir. Bu çerçevede; “Diplomasi”, “Uluslararası İlişkiler”, “Kültürel Diplomasi”, “Proje Yönetimi ve İş Yapma Becerisi” ile “Anadolu Medeniyetleri, Kimlik, Üslup ve Kültür” olmak üzere beş temel eğitim modülü üzerinden eğitim programları yürütmektedir.

başvuru alınan ülke sayısı da neredeyse ikiye katlanmıştır. 2021 yılında ise dünyanın 178 ülkesinden 165 bin 511 başvuru ile Türkiye Bursları'na rekor başvuru gerçekleşmiştir” (YTB, 2022b). Bu kapsamda söz konusu burs programı vasıtasıyla Türkiye'ye gelen Afrikalı öğrencilerin ve başvurunun alındığı Afrika ülkesi sayısında da artış yaşanmıştır. Söz konusu durumda Afrika ülkelerinin hepsini kapsayan Türkiye-Afrika Burs Programı'nın hayata geçirilmesi etkili olmuştur.

Bu burslar kapsamında “lisans, yüksek lisans ve doktora alanlarında verilen bursların yanı sıra bünyesinde bulundurduğu farklı araştırma modülleri ve Türkçe dil eğitimiyle diğer ülkelerdeki akademisyenlere, araştırmacılara ve kamu personeline de destek verilmektedir” (YTB, 2021). Böylece, Türkiye’de eğitim gören uluslararası öğrenciler üzerinden Türkiye ile Sahra-Altı Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin uzun vadeli ve çok yönlü biçimde geliştirilmesine olanak sağlanmaktadır denebilir. Diğer bir deyişle, “Türkiye’de eğitim görece uluslararası öğrencilere yönelik burs ve rehberlik programları ile Türkiye’nin uluslararası ilişkiler vizyonuna uygun nitelikte öğrencilerin yetişmelerini sağlamak hedefine yönelik olarak yürütülen faaliyetlerde büyük oranda gerçekleşme sağlanmıştır” (YTB, 2021). Türkiye, “1992 yılından günümüze, 15.000’den fazla Afrikalı öğrenciye lisans, lisansüstü ve doktora bursu vermiştir” (T.C. Dışişleri Bakanlığı: 2022a). Önemli bütçelerin ayrıldığı bu burs ve eğitim programları sayesinde eğitim gören kilit bireylerin, Türkiye hakkında olumlu görüşe sahip olup kariyerlerinin ilerleyen adımlarında yeni işbirliklerine ve ortaklıklara imza atmaları beklenmektedir” (Tepeciklioğlu vd., 2018: 614). Afrikalı öğrencilere sağlanan burs programlarının Türkiye-Afrika ilişkilerinde uzun vadede olumlu sonuçlar doğuracağı değerlendirilmektedir.

III.IV. Türkiye Maarif Vakfı

Eğitim alanında faaliyet gösteren bir diğer kurum, Türkiye Maarif Vakfı’dır. Türk dış politikası ve kültürel diplomasisi için rolü son derece önemli olan bu vakıf görece yakın bir tarihte, 2016 yılında kurulmuştur. “Türkiye Maarif Vakfı, kültür ve medeniyet etkileşimini “ortak iyi”ye ulaştıracak bir yol olarak gören Türkiye’nin uluslararası eğitimde dünyaya açılan kapısıdır. Yurt dışında Türkiye Cumhuriyeti adına Milli Eğitim Bakanlığı dışında doğrudan eğitim kurumu açma yetkisine sahip tek kuruluştur. Kâr amacı gütmeyen, kamu yararına çalışan bir vakıf olan Türkiye Maarif Vakfı, her ülkede okul öncesinden yükseköğretime eğitimin her aşamasında etkin faaliyetler yürütmek amacıyla kurulmuştur” (Türkiye Maarif Vakfı, 2022a). Kısacası, Türkiye Maarif Vakfı, birçok ülkede faaliyet gösteren okulları aracılığıyla eğitim alanında faaliyetler yürütmekte ve Türkiye’nin eğitim alanındaki tecrübesini dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Sahra-Altı Afrika ülkeleri ile de paylaşmaktadır. Bu kapsamda, eğitim alanındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve kaliteli eğitime erişim imkânlarının artırılması noktasında çalışmalar yürütmekte olduğu ifade edilmektedir.

Vakıf vizyonunu, “İlmîni ve irfanını insanlığın barış ve huzuru için kullanacak iyi insanların yetiştiği öncü bir eğitim kurumu olmak” olarak ortaya koyarken; misyonunu ise “Bütün dünyada insanlığın ortak birikimini ve Anadolu'nun kadim irfan geleneğini esas alan kapsamlı eğitim faaliyetleri yürütmek” (Türkiye Maarif Vakfı, 2022a) olarak ortaya koymuştur. Türkiye Maarif Vakfı’nın faaliyet alanları dört ana başlıkta ele alınmaktadır: Eğitim-öğretim, eğitime destek, yayın, burs ve barınma (Türkiye Maarif Vakfı, 2022b).

Vakfın faaliyetleri incelendiğinde, Türkiye tarafından öncelik verilen bölgelerde yaygınlaştığı ve bu faaliyetlerin genellikle yoksulluğun yüksek olduğu ve eğitime erişimin yetersiz olduğu bölgelerde gerçekleştiği görülmektedir. Bu kapsamda vakıf, faaliyet gösterdiği ülkelerde ilköğretim okulları, liseler ve üniversiteler olmak üzere okullar açmakta ve insani değerler çerçevesinde eğitim hizmeti vermektedir. Söz konusu hususlar ise eğitime erişim imkanlarının son derece sınırlı olduğu Sahra-Altı Afrika’da vakfın faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Afrika ülkeleriyle giderek çeşitlenen ve güçlenen ilişkilere paralel olarak, “Türkiye Maarif Vakfı’nın faaliyet yürüttüğü 49 ülkenin 27’si Afrika’da bulunmaktadır” (Özdil, M. Mustafa, 2022). Vakıf, Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika’da yürüttüğü kamu diplomasisi faaliyetlerini destekleyici özelliği itibarıyla çok boyutlu işbirliği stratejilerinin uygulanmasında ön plana çıkan kuruluşlardan birini oluşturmaktadır.

III.V. Türk Hava Yolları

Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik olarak yürütülen kamu diplomasisi faaliyetlerini kolaylaştırıcı etmenlerden biri ise “Türk Hava Yolları” (THY)’dir. THY tarafından Afrika ülkelerine gerçekleştirilen uçuş sayısının artması, Türkiye’nin yürüttüğü çok boyutlu politikanın uçuş diplomasisi ayağını oluşturmaktadır denebilir. Bu kapsamda THY, Türkiye’nin Afrika’ya Açılım Eylem Planı’ndan itibaren önemli rol oynamıştır. Sahra-Altı Afrika ile siyasi, ekonomik ve kültürel alanda geliştirilen ilişkilerin tamamlayıcı ve güçlendirici bir unsuru olması sebebiyle dünyanın en fazla ülkesine uçan havayolu olarak büyük önem taşımaktadır. Türk Hava Yolları’nın uçuş noktalarının belirlenmesinde, Türk dış politikasının önceliklerinin ve açılım haritasının göz önünde bulundurulması dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Afrika ülkelerine yönelik uçuş ağı ve sefer sayılarının artırılması bölge ülkeleri ile Türkiye arasındaki ticari ve kültürel ilişkileri oldukça kolaylaştırmaktadır demek yanlış olmayacaktır. Diğer bir deyişle Türkiye, “Afrika ülkeleriyle ulaşım olanaklarını geliştirmek, iş insanlarının karşılıklı olarak birbirleriyle temaslarını kolaylaştırmak, Türkiye’nin Afrika halklarının dünyaya ulaşımında bir kavşak noktası olmasını temin etmek ve halklar arasındaki bağlantıların güçlendirilmesini sağlamak amacıyla THY’nin Afrika’ya uçuşlarının sayısının artırılmasını teşvik etmektedir. Pandemi öncesi Kıta’daki sefer sayısı 39 ülkede 60 noktaya ulaşan THY, seyahat yasaklarının kalkmasıyla uçuş sayısını tedricen artırmaya başlamıştır” (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022a).

III.VI. Anadolu Ajansı ve TRT World

Küreselleşme sürecinin en önemli unsurlarından biri de bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmelerdir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, bilginin ülkeler ve kıtalar boyunca saniyeler içinde kitlelere ulaşması, medya araçlarının ülkeler tarafından etkili birer kamu diplomasisi aracı olarak kullanılmasına giden yolu açmıştır. Böylece çok yönlü ve çok boyutlu bir iletişim süreci olarak kamu diplomasisi alanında kitle iletişim araçlarının rolü giderek artmıştır. Geleneksel diplomasiden farklılaşan iletişim faaliyetlerinin ön planda olduğu kamu diplomasisi alanında uluslararası kamuoyunu etkileme gücü, belirleyici nitelik taşımaktadır.

1920 yılında kurulan Anadolu Ajansı da yayın merkezleri, ofisleri ve temsilcileri vasıtasıyla çalışmalarını tüm dünyada sürdürmektedir. Bu kapsamda, Addis Ababa ve Tunus’ta yayın merkezi; Abuja, Hartum’da ofisleri; Cezayir, Fas, Güney Afrika, Nijerya, Senegal, Somali, Sudan’da ise temsilcileri bulunmaktadır (Anadolu Ajansı, 2022).

2008’de faaliyete geçirilen www.trtvotworld.com çok kısa sürede pek çok dilde yayını hayata geçirmiştir. Örneğin, “31 dilde haber yayını ile yeni medya hizmet ortamındaki yayıncılar arasında dünyada 5. sırada yer almıştır. Bugün gelinen noktada ise yayın yapılan bölgeyle ve bütün dünyayla ilgili sıcak gelişmeler, uzmanların görüşlerinin de yer aldığı kapsamlı ... bir içerikle 41 dilde dünya kamuoyuna sunulmaktadır. 18 Mayıs 2015’te test yayınlarına başlayan, İngilizce yayın yapan TRT World, 29 Ekim 2015 tarihinde yayına geçerek, uluslararası haberciliğe yeni bir üslupla ... kısa zamanda referans bir haber kaynağı haline dönüşmüş, dünya çapında önemli bir Türkiye markası olmuştur” (TRT, 2022). TRT, bu vesile ile Türkiye’nin değerlerini, tarihini, kültürünü ve sesini tüm dünya ile paylaşmaya devam etmektedir denebilir.

Anadolu Ajansı ve TRT World, yaptıkları yayınlarla dış kamuoyunda Türkiye’ye yönelik olumlu algı oluşturulması ve Afrika ülkelerinde Türkiye’nin prestijinin artırılması konusunda çalışmalar yapmaktadır. Bu kuruluşların faaliyetleri, Türkiye’nin açılım ve ortaklık politikaları ile paralellik göstermekte ve Türkiye’nin yumuşak güç kaynaklarının kullanılmasına imkân sağlamaktadır (Tepeciklioğlu, 2019: 5) denebilir.

III.VII. Sivil Toplum Kuruluşları

Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinde devletler kadar devlet dışı aktörler de ön plandadır denebilir. Türk sivil toplum kuruluşlarının Afrika ülkelerinde pek

çok alanda gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler, Türkiye'nin Afrika ülkeleri nezdindeki imajına olumlu katkılar sağlamaktadır denebilir. Bu kapsamda, Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika ülkelerine yönelik sağlamış olduğu yardımların bir kısmı söz konusu ülkelerde faaliyet gösteren Türk STK'ları ile hayata geçirilmektedir. Genel itibariyle değerlendirildiğinde Türk STK'larının Afrika'nın pek çok ülkesinde aktif şekilde çeşitli projelerde yer aldığı ve faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Faaliyet alanları da ülkenin öncelikli ihtiyaçlarına göre sağlık, su ve sanitasyon, eğitim ve acil insani yardımlar olmak üzere farklı alanlarda yürütülmektedir.

Örneğin, İHH İnsani Yardım Vakfı, “savaş ve savaşın etkisinin sürdüğü bölgelerde, afet bölgelerinde, ihtiyacı olan ülke ve bölgelerde faaliyet yürütmektedir” (İHH İnsani Yardım Vakfı, 2022a). “Acil yardım, sosyal yardım, eğitim ve sağlık yardımlarının yanı sıra insan hakları ihlallerini önleme konusunda da faaliyet göstermektedir. Düzenli olarak gerçekleştirdiği Ramazan ve Kurban yardımlarının yanı sıra savaş, işgal ve doğal afetler nedeniyle mağdur olan coğrafyalarda kalıcı projeler hayata geçirmektedir. Kalıcı konut ve eğitim merkezi inşası, su kuyuları ve sağlık merkezleri açılması bu projelerden bazılarıdır” (İHH İnsani Yardım Vakfı, 2022b). İHH İnsani Yardım Vakfı tarafından gerçekleştirilen projelere örnek vermek gerekirse, “Güzel İnsanlar Projesi” kapsamında insanların günlük su ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kilometrelerce yürümek zorunda kaldığı Çad'ın 15 farklı köyünde, 15 adet su kuyusu açılışı gerçekleştirilmiştir (İHH İnsani Yardım Vakfı, 2019). Özetle Türk STK'ları, Çad'ta olduğu gibi, özellikle Nijer, Senegal, Gambiya, Somali, Mali vb. kıta ülkelerine yönelik benzer insani yardım faaliyetleri gerçekleştirmektedir.

Yine misyonunu, “sağlık hizmetine erişemeyen ihtiyaç sahiplerine ulaşarak hayata tutunmalarını sağlamak ve vizyonunu sağlık yardımında öncü ve yetkin STK olarak ortaya koyan” Yeryüzü Doktorları (Yeryüzü Doktorları, 2022a) Sahra Altı Afrika ülkelerinde, sağlık alanında proje ve faaliyetleri hayata geçirmektedir. “Küçük operasyonlarla tedavi edilebilen göz hastalıklarının özellikle ihtiyaç sahibi bölgelerde önemli bir halk sağlığı sorunu olarak insanların yaşam kalitesini etkilemesi gerçeğinden hareketle Yeryüzü Doktorları tarafından pek çok ülkede göz muayenesi, göz ameliyatı yapılmış olup güneş gözlüğü, okuma gözlüğü ve numaralı gözlük dağıtımı yapılmıştır” (Yeryüzü Doktorları, 2022b).

Genel bir değerlendirme yapılması gerekirse, Sahra Altı Afrika ülkelerinde pek çok alanda çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından insani yardım faaliyetleri yürütülmekte olup, söz konusu faaliyetler Türkiye'nin kamu diplomasisi amaçlarını gerçekleştirmektedir denebilir.

SONUÇ

Türkiye'nin 1998 yılında “Afrika Açılımı” ile başlayan süreçte kamu diplomasisi faaliyetleri geniş yer bulmuş olup siyasetten ekonomiye, eğitimden kültüre kadar uzanan çok çeşitli alanlarda hayata geçirilmiştir. Bu çerçevede, bölge ülkeleri ile siyasal ilişkilerin üst düzey temaslar ile canlı tutulması, ilişkilerin çok yönlü ve en üst düzeyde ele alındığı zirveler gerçekleştirilmesi, diplomatik temsilcilik sayısının artırılması, ticaret hacminin yükseltilmesi söz konusu açılımın ardından Türkiye ile Sahra-Altı Afrika ülkeleri ilişkileri açısından öne çıkan olumlu gelişmelerdir denebilir.

Türkiye, “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı”, “Yunus Emre Enstitüsü”, “Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı”, “Türk Hava Yolları”, “Anadolu Ajansı ve TRT”, “Türkiye Maarif Vakfı ile sivil toplum kuruluşları tarafından Sahra-Altı Afrika'da geleneksel diplomasi anlayışının sınırlarını aştığı ve pek çok alanda kamu diplomasisi faaliyetleri yürüttüğü gözlenmiştir. Diğer bir deyişle, kamu diplomasisi araçları etkili biçimde kullanılmakta ve Türkiye'nin söz konusu bölgede tanınırlığı ve bilinirliğinin artmasına katkı sunulduğu söylenebilir. Bu kapsamda, Türkiye insani/kalkınma yardımlarını artırmakta, Türk dili, kültürü ve sanatının tanıtımına katkı sağlayacak faaliyetleri hayata geçirmekte, Afrikalı öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmelerinin önü açılarak burs sağlanmakta, ulusal hava yolu şirketi tarafından Afrika ülkelerinin pek çok noktasına uçuşlar gerçekleştirilmekte, medya olanakları etkili biçimde kullanılmaktadır. Ayrıca, son on yılda Türkiye, Afrika ülkeleri de dahil olmak üzere dünyadaki birçok ülke lehine burs vererek ve değişim programları

oluşturarak bu çalışmada gösterildiği gibi stratejik iletişimi benimsemiş ve kültür ile eğitim alanlarında önemli faaliyetler geliştirmiştir.

Bununla birlikte, bu makalenin temel amacı, Türkiye örneği üzerinden hareket hareketle, devletlerin diğer devletlerle ilişkilerinde belirledikleri hedeflerini gerçekleştirmek için kullandıkları kamu diplomasisi araçlarının incelenmesi ile ilgili olduğunu vurgulamak gerekir. Makale boyunca Türkiye, genel olarak Afrika ve özellikle Sahra-Altı Afrika bölgesi ile işbirliğinde kamu diplomasisinin unsurlarını kullandığı ve karşılıklı olarak iki tarafın imajı, tanınırlığı ve işbirliğinin güçlendirilmesine aktif bir şekilde çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak, altını çizmek gerekir ki, kamu diplomasisinin aşırı ve istikrarsız kullanımı, işbirliği yapılan tarafta rahatsızlığa neden olma ve güven kaybı yaratma, dolayısıyla ilgili ülkenin iletişim kanallarını kapatma riski de taşımaktadır.

Bu yüzden, örnek vermek gerekirse, çok stratejik iletişim uygulanarak kültürel ve dilsel araçlar kullanmak ve ülkenin imajı, kimliği ve değerlerinin yurtdışında aşırı bir şekilde tanıtılması partneri rahatsız edebilir. Çünkü ortağın kendisi bu işbirliği stratejilerini yabancı değerlerin (kültür, dil ve tarih) dayatması olarak algılayabilir. Genel bakımından Türkiye-Afrika ilişkilerinde, Türkiye'nin, Osmanlı Devleti'nden miras kalan tarihi, bir Avrasya ülkesi olarak çok stratejik coğrafi konumu ve demografik ağırlığı gibi kamu diplomasisini oluşturan unsurları veya faktörleri kullandığı açıktır. Kısacası Türkiye-Afrika ilişkilerinin doğası çok boyutlu ve çok sektörlüdür. Dolayısıyla, işbirliğini geliştirmek için 'strateji' olarak kabul edilen siyaset-diplomasi ve eğitim-kültür gibi alanlarda ele alınması gereken birçok konu bulunmaktadır. Ancak, karşılıklı yarar sağlanacağı ekonomik ve ticari ilişkiler başta olmak üzere, işbirliğinin bütün alanlara yaydırılması ve etki derecesini değerlendirecek mekanizmaların geliştirilmesi ile kapsamlı bir veri tabanının oluşturulması, sonraki adımların sağlıklı atılması için büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak Türkiye, son yıllarda bölgeye yönelik izlemiş olduğu politikalar ile yumuşak güç araçlarını en etkili biçimde kullanan ve yumuşak gücünü en hızlı artıran ülkelerden biri olmuştur. Bu durum ise geçmişte ihmal edilen bölgelerden biri olarak görülen Sahra-Altı Afrika ülkeleri nezdinde Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetlerinin başarıya ulaştığını göstermektedir denebilir.

KAYNAKÇA

- Afacan, I. and Bacik, G. (2013), Türkiye Discovers Sub-Saharan Africa: The Critical Role of Agents in the Construction of Turkish Foreign-Policy Discourse. *Turkish Studies*, ss. 250-479.
- Altan, C. (2005), Afrika Ülkeleriyle Ekonomik ve Ticari İlişkilerimiz. *Türkiye Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Sorunlar Dergisi*, (XVII), s.20.
- Aydoğan, Merve. Türkiye Pledges to Strengthen Ties with Africa at all Platforms: African States' Missions Rises to 37, up from 10 in 13 Years, *Anadolu Agency*. (2021). s.15.
- Akın, Miray, (Ekim 2018). Türkiye's Multidimensional African Policy Cements Economic Ties with Continent, *Daily Sabah*, s.1-5.
- Afrika Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (AFESAM) Resmi Sitesi. <http://afesam.erciyes.edu.tr>, E.T.: 19.11.2022.
- Ankara Üniversite Afrika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (AÇAUM) Resmi Sitesi. www.acaum.ankara.edu.tr, E.T.: 19.11.2022.
- Anadolu Ajansı (2022), *Yurtdışı Bürolar*, <https://www.aa.com.tr/tr/p/yurt-disi-burolar>, E.T.: 20.11.2022.
- Arı, T. (2001), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 4. Baskı, Alfa Yayınevi.
- Bayar, F. (2008), “Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, S. XXXII, s.25-34.
- Cansaran, Nazlı. (2012), Türkiye ve Sahraaltı Afrika Ülkeleri Arasındaki Ekonomik İşbirliği İmkânlarının Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE. Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar*.
- Çandar, Cengiz. (2009), Türkiye's “Soft Power” Strategy: A New Vision for a Multi-Polar World. *SETA / Foundation for Political, Economic and Social Research, Brief No: 38*, s.12.

- Çolakoğlu, S. (2015), “Diplomasi”, iç., *Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Ş. Kardaş ve A. Balcı (ed.), 4. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, s.379-387.
- Cull, N. J. (2009), *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles, CA: *Figuroa Press*, s. 43-62.
- Dış Politika Kronolojisi/Ocak 2015/1 Ocak. T.C. Dışişleri Bakanlığı. http://www.mfa.gov.tr/ocak_tr.mfa, E.T.: 20.11.2022.
- Ermağan, İsmail. (2017). Dünya Siyasetinde Afrika. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 1. Basım, No: 1875, s.60-230.
- Eyriçe Tepeciklioğlu, E. & Tepeciklioğlu, A. O. & Aydoğan Ünal, B. (2018), “Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika’da Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri”, *Ege Academic Review*, C. 18, S. 4, s.605-618.
- Hazar, N. (2012), “Türkiye Afrika’da: Eylem Planının Uygulanması ve Değerlendirme On Beş Yıl Sonra”, *ORSAM Rapor*, No: 125.
- Hazar, N. (2012), Türk Dış Politikası ve Afrika. *Ankara: Ortadoğu Analiz, Cilt-4*, s.96-115.
- Hazar, N. (2016), *Türk Dış Politikasında Afrika*. Ankara: Dış Politika Enstitüsü Yayınları. s.96-170.
- Hazar, N. (2017), *Türkiye Afrika İlişkileri: Türkiye'nin Dost Kutaya Açılım Stratejisi*. Akçağ Yayınları. s.140-250.
- İHH İnsani Yardım Vakfı (2022a), *Hakkımızda*, <https://ihh.org.tr/hakkimizda>, E.T.: 13.12.2022.
- İHH İnsani Yardım Vakfı (2022b), *Tarihçe*, <https://ihh.org.tr/tarihce>, E.T.: 13.12.2022.
- İHH İnsani Yardım Vakfı (2019), *15 Köye 15 Su Kuyusu*, <https://ihh.org.tr/haber/afrikanin-15-koyune-15-su-kuyusu>, E.T.: 13.12.2022.
- Kardaş Ş. ve Balcı, A. (ed.) (2015), *Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, 4. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kalın, İ. (2011), Soft Power and Public Diplomacy in Türkiye. *Perceptions. Volume XVI, Number 3*, s.19.
- Kavas, Ahmet. (2011), *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. İstanbul: Kitabevi, s.140-250.
- Keyman, E. F. (2015), “Küreselleşme”, iç., *Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Ş. Kardaş ve A. Balcı (ed.), 4. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, s.509-522.
- Kocabıyık, H. (2019), “Değişen Diplomasi Anlayışı, Kamu Diplomasisi ve Türkiye”, *Avrasya Etüdüleri*, s.63-196. Milliyet. *Büyükelçi Atamaları*. <http://www.milliyet.com.tr/buyukelci-atamaları-ankara-yerelhaber-406451/>, E.T.: 24.11.2022.
- Nye, J. S. (1990), *Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power*, New York: Basic Books.
- Nye, J. S. (1990a), “The Changing Nature of World Power”, *Political Science Quarterly*, 105/2, pp.177-192.
- Nye, J. S. (2008), “Public Diplomacy And Soft Power”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, pp.94-109.
- Özdil, M. Mustafa (2022), “Türkiye’nin Afrika’daki Eğitim Faaliyetleri - Fatimatou Topu At!” *Anadolu Ajansı Haberi*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiyenin-afrikadaki-egitim-faaliyetleri-fatimatou-topu-at/2599862>, E.T.: 13.12.2022.
- Özkan, M. (2008), “Turkey Discovers Africa: Implications And Prospects”, *SETA Policy Brief*, No. 22, s.8.
- Özkan, M. (2012), “Türkiye’nin Afrika’da Artan Rolü: Pratik Çabalar ve Söylem Arayışları”, *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 46, s.19-28.
- Özcan, Mesut. (2017), Turkish Foreign Policy under the AK Party. *Insight Türkiye*, s.11.
- Öztürk, F. (2001), “Küreselleşme-Yeni Dünya Düzeni”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, No: 2.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2014), *Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi*, <https://www.tccb.gov.tr/ozeldosyalar/turkiye-afrika/zirve/>, E.T.: 28.05.2022.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2021), *Türkiye-Afrika ilişkilerini, 16 yıl önce hayal dahi edilemeyecek seviyelere getirdik*, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/133975/-turkiye-afrika-iliskilerini-16-yil-once-hayal-dahi-edilemeyecek-seviyelere-getirdik->, E.T.: 28.05.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2021), *2021 Yılı Performans Programı*, <https://www.mfa.gov.tr/data/BAKANLIK/DB-2021-yili-performans-programi.pdf>, E.T.: 28.05.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022a), *Türkiye-Afrika ilişkileri*, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>, E.T.:1 9.03.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022b), *Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun 25 Mayıs Afrika Günü münasebetiyle yayımlanan “Türkiye ile Afrika'nın Sağlam bir Ortaklık İnşası” başlıklı makalesi*,

- https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu_nun-25-mayis-afrika-g%C3%BCn%C3%BC-munasebetiyle-yayinlanan-makalesi.tr.mfa, E.T.: 28.05.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022c), *2023 Yılına Girenken Girişimci ve İnsani Dış Politikamız*, https://www.mfa.gov.tr/site_media/html/2023-yilina-girerken-girisimci-ve-insani-dis-politikamiz.pdf, E.T.: 20.11.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. *Afrika Birliği*. <https://www.mfa.gov.tr/afrika-birligi.tr.mfa>, E.T.: 24.11.2022.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. *Afrika Ortak Uygulama Planı*. <https://afrika.mfa.gov.tr/data-afrika-ortak-uygulama-planı-2015-2015.pdf>, E.T.: 21.11.2022.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. *Afrika ile İlişkilerimizi Geliştirirken Uzun Vadeli İş Birliği Düşünüyoruz*. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/90610/afrika-ile-iliskilerimizi-gelistirirken-uzun-vadeli-is-birligini-dusunuyoruz>, E.T.: 23.11.2022.
- Tamçelik, S. (ed.) (2014), *Küresel Politikada Yükselen Afrika*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Tamçelik, S. ve Şahin, K. (2014), “Afrika Jeopolitiği Bağlamında Türkiye - Afrika İlişkileri ve Stratejik Algı Mekanizmaları”, S. Tamçelik (ed.) içinde, s.353-420.
- Tepeciklioğlu, E. E. (2019), *Türk Dış Politikasında Afrika: Temel Dinamikler, Fırsatlar ve Engeller*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- TİKA (2018), *Teşkilat Kanunu*, https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/teskilat_kanunu-238, E.T.: 28.05.2022.
- TİKA (2022a), *Hakkımızda*, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>, E.T.: 28.05.2022.
- TİKA (2022b), *TİKA, Afrika'da Son 5 yılda 1884 Projeyi Hayata Geçirdi*, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afrika_da_son_5_yilda_1884_projeyi_hayata_gecirdi-70009, E.T.: 28.05.2022.
- TİKA (2022c), *Koordinatörlükler*, <https://www.tika.gov.tr/tr/koordinatorklukler>, E.T.: 28.05.2022.
- Türkiye Maarif Vakfı (2022a), *Kurumsal - Türkiye Maarif Vakfı*, <https://turkiyemaarif.org/page/524-Turkiye-Maarif-Vakfi-12>, E.T.: 13.12.2022.
- Türkiye Maarif Vakfı (2022b), *Kurumsal – Faaliyet Alanları*, <https://turkiyemaarif.org/page/53-Faaliyet-Alanlari-10>, E.T.: 13.12.2022.
- TRT (2022), *Tarihçe*, <https://www.trt.net.tr/kurumsal/tarihce>, E.T.: 20.11.2022.
- UNDP (2022), *About Sub-Saharan Africa*, <https://www.africa.undp.org/content/rba/en/home/regioninfo.html>, E.T.: 16.04.2022.
- Yeryüzü Doktorları (2022a), *Misyon, Vizyon, İlkeler*, <https://www.yyd.org.tr/tr/hakkimizda/misyon-vizyon-ilkeler>, E.T.: 13.12.2022.
- Yeryüzü Doktorları (2022b), *Faaliyet Alanları – Göz Sağlığı*, <https://www.yyd.org.tr/tr/faaliyet-alanlari/goz-sagligi>, E.T.: 13.12.2022.
- YTB (2021), *Faaliyet Raporu 2021*, <https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/2022/BELGELER2022/2021%20FAAL%20C4%B0YET%20RAPORU.pdf>, E.T.: 28.05.2022.
- YTB (2022a), *Başkanlığımız*, <https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2>, E.T.: 28.05.2022.
- YTB (2022b), *Uluslararası Öğrenciler – Türkiye Bursları*, <https://www.ytb.gov.tr/uluslararasi-ogrenciler/turkiye-burslari>, E.T.: 20.11.2022.
- Yunus Emre Enstitüsü (2021), *2021 Yılı Faaliyet Raporu*, https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/2021_faaliyet_raporu.pdf, E.T.:20.11.2022.
- Yunus Emre Enstitüsü (2022a), *Yunus Emre Enstitüsü*, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, E.T.: 28.05.2022.
- Yunus Emre Enstitüsü (2022b), *Vizyon – Misyon*, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/vizyon-misyon>, E.T.: 28.05.2022.
- World Bank (2022a), *All Countries of Sub-Saharan Africa*, <https://openknowledge.worldbank.org/pages/focus-sub-saharan-africa>, E.T.: 16.04.2022.
- World Bank (2022b), *Population, Total - Sub-Saharan Africa*, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=ZG>, E.T.: 19.03.2022.
- World Bank (2022c), *Overview*, <https://www.worldbank.org/en/region/afr/overview#1>, E.T.: 19.03.2022.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

THE UNITED STATES-THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA RELATIONS: A SYSTEMIC LEVEL IMPACT ANALYSIS

Özdemir AKBAL¹

Abstract

Are the United States (the US)- the People's Republic of China (the PRC) relations inevitably headed for war? The US-the PRC relations constitute one of the most interesting topics in terms of international political studies. Precisely for this reason, the study of political relations between the US and the PRC is of the great importance in terms systemic level of the international political studies. The main purpose of this study is to show that the relations of the US and the PRC, as two influential acting units at the level of systemic international politics, are of competitive cooperation. In this study, Popperian falsification method was used in the context of political, economic and cultural data revealed by bilateral relations. The definition of the inevitably dragged into a war by the US-the PRC with a historicist perspective also brings with it an important problem in terms of international political studies. This point also creates an important opportunity to discuss the explanatory capacity of international political theories. Considering the Structural Realist Theory in the US-the PRC case, it is seen that military, economic and social relations are important in terms of influencing the structure as much as the formation of the structure. The US-the PRC relations, it is seen that a competitive cooperation structure has emerged rather than a process leading to war.

Keywords : International Relations, Theory of International Politics, Structural Realism, The US, The PRC.

JEL Classification : F50, F51, F52, F53, F55.

¹ Dr., Trakya Üniversitesi, ozdemirakbal@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7030-7946.

Atf/Citation (APA 6):

Akbal, Ö. (2023). The United States–The People’s Republic of China relations: A systemic level impact analysis. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 531–542. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1160351>.

ABD – ÇİN HALK CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİ: SİSTEMİK DÜZEYDE BİR ETKİ ANALİZİ

Öz

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ilişkileri kaçınılmaz olarak bir savaşa mı gitmektedir? ABD-ÇHC ilişkileri uluslararası politika incelemeleri açısından en ilgi çekici konulardan birini oluşturmaktadır. Bu nedenle, ABD-ÇHC arasındaki politik ilişkilerin incelenmesi uluslararası politika çalışmalarının sistemik seviyesi için büyük bir önemi haizdir. Bu çalışmanın temel amacı, sistemik uluslararası politika seviyesinde etkin bir şekilde eyleme kapasitesine sahip ABD ve ÇHC ilişkilerinin rekabetçi bir iş birliğine sahip olduğunu göstermektir. Bu çalışmada ikili ilişkilerin ortaya koyduğu siyasi, ekonomik ve kültürel veriler bağlamında Popperian bir yanıtlama metodu tercih edilmiştir. ABD-ÇHC'nin kaçınılmaz olarak bir savaşa sürüklenmesinin tarihsici bir bakış açısı ile tanımlanması da uluslararası politika çalışmaları açısından önemli bir sorunu beraberinde getirmektedir. Bu nokta aynı zamanda uluslararası politika teorilerinin açıklama kapasitesinin tartışılması için de önemli bir fırsatı yaratmaktadır. ABD-ÇHC özelinde Yapısal Realist teoriden konu ele alındığında askeri, ekonomik ve sosyal ilişkilerin yapının oluşumu kadar yapıya etki etme açısından önemli olduğu da görülmektedir. Buna ek olarak ABD-ÇHC ilişkileri bağlamında savaşa giden bir süreçten ziyade yarışmacı bir iş birliği yapısının oluştuğu da görülmektedir.

Anahtar Kelimeler : Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Politika Teorileri, Yapısal Realizm, ABD, ÇHC

JEL Sınıflandırması : F50, F51, F52, F53, F55.

INTRODUCTION

Are the United States (the US)-the People's Republic of China (the PRC) relations inevitably headed for war? This question will form the main research question of the study. The systemic structure of international politics does not have the infrastructure for the emergence of a large-scale war. The US and the PRC are exposed to the restrictive and equalizing pressure of the structure, like all other states that act in a systemic structure. Under these structural conditions, both states act together when their interests match and display a competitive behavior in conflict of interest. When the statements made by the US in the last ten years and the doctrines expressed as a result of each presidential change are considered alone, the claims that the bilateral relations are getting tense and towards an inevitable war are more frequently expressed in the current literature.

In the post-World War II period, in which the structure was formed at the systemic level, a large-scale war in which two states came together; it is not sustainable due to its economic burden and loss of human resources. These conditions have led the state at all levels, but especially the great powers, to acquire a broader and more indirect capacity, from economic aid to covert operations, to exercise their power capabilities and manipulate other states. In this study, firstly, the theoretical perspective will be defined in terms of the US-the PRC relations, then the mutual and systemic reflections of bilateral relations will be discussed in the context of the main question above and using the falsification method with a Popperian approach.

I.THEORETICAL PERSPECTIVE OF THE UNITED STATES-THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA RELATIONS

As the most important of the units acting at the systemic level, states realize their mutual positioning through their power capacities. The power capacity of states can also be explained by the power relations that take place over time (Gilpin, 1981: 93). This approach of Robert Gilpin requires

that the distribution of power capacity should be addressed, as well as the necessity of revealing what kind of changes this requires over time. Graham T. Allison, quoting Napoleon for China; “China must be allowed to sleep; when it wakes up, it will shake the world.” (2017: 5). Two important names of international political studies reveal a historical process as a structure that is constantly advancing in a straight direction in their works. In this case, the question arises of how the relations of the US with China, which did not exist before the 17th century, can be examined on a historical plane. Secondly, questions arise about how to explain the foreign policy making process of a state established in America, a continent whose existence was not even known during the Thucydides period, with the sample of pre-modern city-states such as Athens and Sparta. These questions require a critique and falsification in the context of another Popperian approach, the poverty of historicism.

I.I. The United States-the People’s Republic of China Relations in the Perspective of Realist Theory

As power is acquired by a state, it elicits a quest for more (Carr, 1946: 112). This definition refers to an international political structure in which each state strives to increase its own power within a spiral of power struggle. Such an international political structure will become such that war is inevitable due to the intersection of sphere of influence. Hans J. Morgenthau; states that every state will want to take advantage of the power vacuum (1951: 135). The question at this stage; in terms of international politics, the only way to fill the power vacuum or to increase power should be war. The answer to this question may be “yes” for the period up to the World War II. On the other hand, for the new world order that emerged after the Second World War, it needs to be discussed how effective the war is for increasing the power or filling the power vacuum. The destructiveness of atomic power has been effective both in the formation of the international political structure at the systemic level and in the form of action. Mutual Assured Destruction (MAD) has caused a fundamental change in the way power is acquired and maintained after the Second World War, incomparable with the period before the Second World War. This process of change and transformation required a change of perspective in terms of the struggles to apply and obtain power to be defined through war. Therefore, in the post-World War II period, as in Allison's definition, neither Napoleon nor Thucydides could set an example, and an international political structure emerged in which war was not the only and valid way for two or more states to increase or implement their power. In this case, the question arises at what level the US-the PRC political relations should be handled and with what limitations should they be analyzed. In order to answer this question, the impact of International Political Theory at the systemic level should be addressed with a critical perspective.

I. II. Theoretical Analysis of the Inevitable Relationship Between the United States-the People’s Republic of China

Maximization of power is particularly prominent in the classical interpretation of Realism. Edward Hallett Carr states that as maintaining the *status quo* will not be permanent, it is necessary to have the highest possible power level while adapting to changes in the balance of power (1946: 222). Morgenthau, with a similar view to Carr, states that it is necessary to have a sphere of influence, and that idealist approaches that will emerge in the opposite direction will lead to losses (1951: 133). Considering the period when these approaches emerged, it is clear that the restrictive effect of the systemic structure has not yet begun to be seen. In addition, the view that states are effective in solving problems through war, with a historicist approach, is quite popular. Despite these approaches, Morgenthau's definition of *policy of prestige* on the one hand, and Carr's definition of *power over opinion* on the other hand, showed the first signs that the power struggle can actually take place in other dimensions.

Kenneth N. Waltz also started to work on the concept of power with his doctoral thesis, which he started to prepare in the first years after the Second World War, when the discussions about the use of

the concept of power and how the balance of power was deepened. In Waltz's work, which was published in 1954 with the title *Man, the State and War*, power generation processes and relations between states were discussed through images. Waltz also put forward the view that the analysis of social structure is important with an approach similar to Carr in his work. At this point, Waltz divided world politics into liberal and socialist and explained how the two main world poles exhibited political behavior by addressing social interaction and development through images. In Waltz's work, it is stated that it is not possible to gain economic and political superiority through war in the new systemic structure that has emerged after the Second World War (2001: 99). In addition, the view that gaining superiority through war causes much greater losses compared to the destruction that comes with it; this is illustrated by an analogy between winning the war and winning the San Francisco earthquake (Waltz, 2001: 1). From the aforementioned perspective, it is possible to reach early indications that it would be very difficult to define a systemic level analysis with war alone. According to this approach, it is very difficult to conduct a theoretical analysis without determining human nature and an institutionalization based on it (Waltz, 2001: 28). In the post-World War II period, it has also been suggested that the harms of war can be eliminated as a result of the emergence of a harmony between the states so that lasting peace can emerge (Waltz, 2001: 163-64). In order to ensure harmony between states, it is suggested that a process in which discourse is developed with the mass media (Waltz, 2001: 70) on the one hand, and in which the elites become a factor in the context of institutionalization by revealing the social impact (Waltz, 2001: 75). When all these factors are taken into account, it is revealed that many components are important, especially in the Structural Realist perspective, apart from the war, which is the subject of classical discourse in the context of Realism. These factors, apart from economic activities, are the processes of the orientation of the elites in interstate relations and the processes of the guided elites redesigning their own societies. In order to test these propositions, the US-the PRC relations should be defined from military, economic and socio-political perspectives.

II. MILITARY, ECONOMIC AND SOCIO-POLITICAL DIMENSIONS OF THE UNITED STATES-THE PEOPLE’S REPUBLIC OF CHINA RELATIONS

The increase in the economic capacity of the PRC and its global impact, especially as of the 2000s, have become visible on a large scale. But does the mere existence of economic power enable a state to be effective at the level of systemic international politics? This question brings with it the discussion of what military power is. The systemic international political structure that emerged after the World War II has undergone a transformation by restricting the use of military power. Long before Kenneth N. Waltz, Morgenthau put forward the view that the existence of weapons with high destructive capacity prevents wars in the context of the constraints of the systemic structure (Morgenthau, 1954: 408). In these circumstances, it highlights the possibility and ability of a state to use it as much as its weapon capacity.

III.I. Analysis of the United States-the People’s Republic of China Relations in the Context of Security

The US-China relations were established in the first half of the 19th century, within the framework of the US attempt to obtain its economic capacity by relying on its military power, along with the expansion process. Acting together with the United Kingdom in the aforementioned period, the US also obtained economic concessions with China in 1844, relying on its military support. From Carr's point of view, this event, which is a classic example of the fact that the US' efforts to gain economic influence in the period when the foundations of the crisis years were laid, went together with cooperation; it became more evident with the restrictive structure of the post-World War II period. In the period leading up to the Second World War, as of 1937, when Japan invaded China, the US provided military support to protect its commercial interests and access to the Asia-Pacific region (Lattimore, 1949: 142). During

the period leading up to the World War II, the US-the PRC forces, which did not face each other, experienced a hot conflict with the Korean War, after the World War II. Despite the military support provided by the US to the Chinese side for nearly two centuries, the main reason for the confrontation of the parties during the Korean War is the rapprochement of the PRC with the Union of Soviet Socialist Republics (the USSR) under Stalin's rule during the revolutionary movement carried out by Mao in 1949 (Chen, 2010: 3). Despite the convergence of the PRC and the USSR, it is also important to determine that the Beijing administration created an intersection point for the policies of the US and the USSR at the same time during the Cold War and became both the sphere of influence and the target of both powers (Chen, 2010: 2). From this point of view, it is difficult to determine that the US-the PRC forces that faced each other during the Korean War were in a definite hostility in terms of state structure and capacity, even during the Cold War.

The strategic alliance that emerged between the USSR and the PRC at the beginning of the Cold War, which meant that the political practices were interrupted for the US, collapsed with the border tension in 1969. The effectiveness of Mao's forces and the support of the USSR during the resistance of the PRC against the Japanese invasion brought the two states closer (Maxwell, 2007: 234). However, this rapprochement experienced the first tension when Mao received the support he wanted from Stalin with difficulty and at an insufficient level during the Korean War (Shen, 2010). While the tensions in the Korean War process continued; the maps that the USSR put forward by showing the lands in the border regions of China as its own domain with the claims of the Tsarist period strengthened the foundations of the tension (Maxwell, 2007: 238-39). These conditions developed and turned into the PRC-the USSR conflict. This situation, on the other hand, has created a potential for a security cooperation area for the US-the PRC. During the PRC-the USSR crisis, the main approach of officials such as the US and the PRC policy makers and security bureaucrats was pragmatic national security concerns rather than an ideological perspective. During the Taiwan Crisis, the US and the PRC forces tried to avoid a mutual conflict (Ross, 2001: 3). This is clear evidence of military efforts to avoid direct conflict.

In terms of US-the PRC relations, the 1970s also progressed in a security-oriented manner. Henry Kissinger attributes the reason for his 1973 visit to two main reasons. One of these reasons is Nixon's re-election and the preservation of the power of an authority on the Chinese side with which relations will be maintained for four years, and the other is that the US is seen by the PRC as a pillar in terms of the PRC-the USSR tension (Kissinger, 1982: 47). These conditions alone show that US-the PRC relations can get closer when it comes to security concerns. As the US-the PRC relations developed, the pressure of the USSR on the PRC increased. In 1969, when the USSR-the PRC border crisis began, the number of USSR divisions on the Chinese border increased from 21 to 33 in 1971 and to 45 in 1973 (Kissinger, 1982: 46). The increase in the military pressure of the USSR as a rival power in the rapprochement phase of the US-the PRC relationship emerges as an effort to direct the conditions that will reduce its interest or enable the *status quo* to develop against it in case of the convergence of the active actors in the systemic structure. In this case, the USSR sought to balance the situation with security activities despite all ideological commonalities with the PRC.

The US-the PRC military relations continued at a certain level from the 1970s until the Tiananmen incident in 1989. The US Secretary of Defense Harold Brown made contacts within the framework of the Carter administration's approach to forming a strategic alliance with the PRC against the USSR (Woon, 1989: 601-2). The visit of the US Secretary of Defense also refers to the period when the PRC initiated breakthroughs in its economic and military development. The aforementioned development of the PRC caused the US to take a step back in technology transfer, causing the bilateral relations to slow down. The reason behind this development is that the PRC poses a threat to the US by arms sales to the Middle East states, and the political attitude of the US in the face of the Tibetan uprising in 1987 is interpreted as an intervention in the internal affairs of the PRC. This stage of bilateral relations can be explained as the emergence of competition created by cooperation. During the Ronald Reagan administration, in March 1988, Chinese Foreign Minister Wu Xueqian visited Washington, and before this visit, the PRC also supported the US resolution 598 against Iran, causing a temporary optimism

(Woon, 1989: 613). However, the detection that the PRC continues to sell Silkworm missiles to Iran hindered the temporary recovery (Woon, 1989: 613). The *Irangate* scandal continues to occupy the agenda of the US, while the sale of Silkworm missiles by the PRC to Iran strains relations.

Although the US-the PRC relations became more strained with the Tiananmen incident, a process in which the mutual positioning militarily became more evident has emerged as of the 2000s. The US, through the National Defense Authorization Act (NDAA), has banned the possible contracts that will be formed in favor of the armed forces of the PRC, which it defines as the People's Liberation Army, with the approach it has put forward in the early 2000s and revised and developed in the later period (Erickson, 2019: 127). In addition, with the revisions made in the NDAA between 2017-19, steps were taken to prevent the PRC's military activities in the South China Sea and to prevent any claims of territorial gain (Erickson, 2019: 128). Despite these restrictions, the US-the PRC exchanged Visiting Military Personnel mutually, and agreements were signed by Barack Obama and Xi Jinping for the safety of navigation in the South China Sea (Erickson, 2019: 129-30). The fact that the parties take steps to prevent and restrict each other on the one hand, and take steps together in the context of security on the other hand, shows that there is a common point in the context of economic interests, albeit by necessity.

II.II. Economic Dimension of the United States-the People’s Republic of China Relations

There is a significant relationship between the establishment of the US-the PRC economic relations and the peak of diplomatic relations in 1979. A new era has been entered with the establishment of the said relationship. Prior to this process, the terms added by Jackson-Vanik to the Trade Agreement signed in 1974 in order to become the Most Favored Nation (MFN) in the context of the US-the PRC economic relations were periodically revised and renewed (Wang, 1993: 442). This emerging condition also prepared the possibility for the US-the PRC economic relations to encounter sharp changes under changing conditions. In terms of intellectual property rights, economic relations between the US and the PRC have been problematic since the beginning of the 90s. It is stated that the loss due to the intellectual property rights violations of the PRC in the US was 400 million dollars as of 1991, and 300 million dollars of this was related to software (Wang, 1993: 447). Considering that the US' exports to the PRC were 6 billion 278 million 200 thousand dollars and its imports were 18 billion 969 million 200 thousand dollars in the aforementioned year (Foreign Trade U.S. International Trade Data, 2022), it will be understood that the effect corresponds to the export figure of the US for approximately one month. With the exception of the Tiananmen incident between the US and the PRC in the 90s, the employment of political prisoners as workers has also come to the fore as a very effective and unresolved issue in terms of commercial relations (Wang, 1993: 453). However, all these issues did not constitute an obstacle to the development of US-the PRC economic relations.

Presidential candidate Bill Clinton, who criticized the George Bush era in terms of relations with the PRC, preferred to maintain relations with the PRC as the elected president (Wang, 1993: 461). In 1989, the first period of the George Bush administration, the US' exports to the PRC were 5 billion 755 million 400 thousand dollars and its imports were 11 billion 989 million 700 thousand dollars; In his last period, in 1992, exports increased to 7 billion 418 million 500 thousand dollars and imports increased to 25 billion 727 million 500 thousand dollars (Foreign Trade U.S. International Trade Data, 2022). In 1993, the first term of Bill Clinton, exports were 8 billion 762 million 900 thousand dollars, imports were 31 billion 539 million 900 thousand dollars, in his period, exports were 13 billion 111 million 100 thousand dollars and imports were 81 billion 788 million 200 dollars (Foreign Trade U.S. International Trade Data, 2022). Although Bill Clinton held the presidency longer than George Bush, spending two terms in the presidency, the significant rise in trade volume is clear.

In the period starting from the George W. Bush era to the era of Joe Biden between 2001 and 2021, exports started with 19 billion 182 million 300 thousand dollars and imports started with 102 billion 278 million 400 thousand dollars and exports were 151 billion 442 million 200 thousand dollars and imports were 504 billion 935 million 400 thousand dollars (Foreign Trade U.S. International Trade

Data, 2022). It is clear that there has been a much greater development in terms of bilateral trade relations in the twenty-year period. With these figures, it is seen that there is actually a large trade volume between the two states. In addition, the PRC holds the majority of its foreign exchange reserves of around two trillion dollars, of which the US government debt is in dollars (Kirshner, 2010: 70). Under these circumstances, it is clear that the US-the PRC economic relations are directly related to the exchange rate of the dollar. In addition to this, the loss of the US market will bring about a significant economic loss for the PRC, considering the above US import amounts. For all these reasons, the economic interests of both the US and the PRC force both states to open and develop their markets and economic activities mutually.

II.III. The United States-the People’s Republic of China Socio-Political Relations

One of the important pillars of relations between states is the relations that emerge through social structures. The emergence and interaction of these structures brings about the capacity of mutually directing each other; it also has a political dimension. The mentioned interaction also emerges primarily on the basis of economic activities. Gilpin states that the most important factor for understanding world politics is not the static power distribution, but the dynamic structure of power relations that have emerged over time (Gilpin, 1981: 93). In this dynamic structure, socio-political structures that emerged with economic relations also occupy an important place. Because, considering Waltz's approach, with the statement that providing economic and political gain through war is similar to winning the San Francisco earthquake, the social relations emerging from economic relations and the political environment created by these relations constitute a more productive area. In this respect, the investment activities of the PRC-affiliated companies in the US are important for social-political definitions.

The fact that the PRC-affiliated companies investing in the US are directed by the state, contrary to the liberal economic understanding of the US, also develops the opinion that the relevant companies are also a trojan horse (Lorraine & Miller, 2009: 126). In order to do business within the borders of the US, the Liability of Foreignness must be fulfilled (Lorraine & Miller, 2009: 123). The difficulties that foreign companies face in the process of doing business in the US, and more administrative and economic responsibilities compared to local companies, with names such as foreign responsibility, reveals a fundamental exclusion (Lorraine & Miller, 2009: 123). Such approaches are shaped by the perspective of social institutions towards companies with foreign capital, and the structure in question is based on social beliefs and norms (Lorraine & Miller, 2009: 124). Thus, an interaction structure emerges that derives from economic relations and affects social relations deeply. In other words, economic activity also influences and directs social relations.

The fact that economic relations affect the structure by influencing social relations also directs the legal processes. With the Sarbanes-Oxley law, which came into force in the US as of 2002, the authority to examine the financial situation of foreign company managers who invest in the US with the support of foreign government has been established (Lorraine & Miller, 2009: 129). In addition, human rights violations in the PRC, the problems of the PRC-supported companies regarding the protection of property rights in the US, and activities such as insider trading negatively affect the US-the PRC socio-political relations (Lorraine & Miller, 2009: 132). Another relationship establishment in socio-political sense is educational activities.

The education programs, which ended as a result of the rising tension between the US and the PRC in the 1950s with the effect of the Korean War, were re-established with the US' recognition of the PRC in 1979 and the establishment of diplomatic relations, and continued despite all the tense relations (Peck, 2014: 30). Despite the tense periods of relations, student exchange, especially from the PRC to the US, also shows that the US is an important source of development for the PRC in the field of education. After the cultural revolution in China, especially between 1966-76, the number of students who went to the US was at the highest level compared to all other states (Peck, 2014: 31). In addition, by 1983, Chinese students made up 10% of all foreign students; the Chinese student population in the US has brought significant economic contributions, directly and indirectly (Peck, 2014: 31). In response

to the significant increase in the number of international students sent from the PRC to the US, there has also been a significant increase in the number of American universities in the PRC (Peck, 2014: 31). Thus, the US made an effort to engage cultural diplomacy by implementing cultural policies through student exchange (Peck, 2014: 32). The number of Chinese students in the US, which was 157 thousand 558 in the 2010-2011 academic year, increased to 317 thousand 299 in the 2020-2021 academic year (Number of College and University Students from China in the United States from Academic Year 2010/11 to 2020/21, 2022). In addition, in the aforementioned ten-year period, the 2019-2020 academic year is the period with the highest enrollment of 372 thousand 532 Chinese students (Number of College and University Students from China in te United States from Academic Year 2010/11 to 2020/21, 2022). Despite all the tension that has arisen when looked at the scale of these figures, the gain brought by educational activities in the context of the US- the PRC relations are important. Based on this achievement, Chinese students receive an advanced education in their fields and benefit their states and contribute to the economic and political development of the PRC. For the US, the possibility of the emergence of a sphere of influence is created in the context of education and cultural influence.

Kenneth N. Waltz, in *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*, states that the development of the individual leads to social development, despite the problems of the administration (2001: 86). In addition, Waltz clearly states that a political theory can be put forward by defining human nature (2001: 28). Educational activities are very important in terms of directing human nature. Thus, the mindset of a person can be affected and transformed. At this point, it should be discussed which side effects the other more. Even if a socio-political effect is created with educational activities in the context of the US-the PRC relations, it is clear that no step can be taken in the context of transforming or influencing the elites of the PRC. On the other hand, both states continued to communicate with each other through education and cultural diplomacy, even under the tensest conditions. The formation of this relationship model clearly shows that there is both cooperation and struggle in the context of interests, both at the systemic level and in the context of foreign policy in international politics. Regional institutionalization efforts constitute an important area of the aforementioned struggle.

III. REGIONAL INSTITUTIONALIZATION IN THE UNITED STATES-THE PEOPLE’S REPUBLIC OF CHINA RELATIONS

Coalition activities are a unit that should be examined in the context of structuralist International Political Theory at the systemic level (Waltz, 1979: 100). The results of the military, economic and socio-political dimensions of the US-the PRC relations are important in the context of regional activities in terms of systemic level. Preventing the economic burden and loss of people caused by the large-scale invasions of Afghanistan and Iraq after 9/11 by the US; it has affected foreign policy practices on a large scale, starting from the security policies of the US. Despite the remarkable economic developments that emerged during the George Bush era and the relations based on the education-culture interaction set forth above, the US also supports and shapes regional alliances in order to contain the PRC in the Asia-Pacific region. On this strategic basis, the US carries out its political activities within the Trans-Pacific Partnership (TPP) (Jianren, 2019: 4). In the report dated January 5, 2012, signed by US Secretary of Defense Leon Panetta and US President Barack Obama, within the framework of the PRC's containment effort, the importance of operating in the Asia-Pacific region is emphasized (U.S. Department of Defense, 2012: 2). While the most important feature of the Obama era was to strengthen its allies in the region and to try to gain new allies for itself; efforts have been made to show that the US is a permanent power in the region rather than a visiting power (Jianren, 2019: 24). In order to conclude this effort, the US is making efforts to develop relations with Association of South Asian Nations (ASEAN) in the context of economic and security policies (Jianren, 2019: 25). From another point of view, this strategy of the US also aims to contain the PRC on a regional scale.

As of 2011, the amount of foreign direct investment in the ASEAN region was 88 billion 900 million dollars and increased by 3.76% compared to the previous year (The Association of Southeast

Asian Nations, 2012: 1). The total Gross Domestic Product of ASEAN member states was 2 trillion 200 billion dollars in 2011, an increase of 5% compared to 2010 (The Association of Southeast Asian Nations, 2012: 1). Considering all these figures, the interest of the US in the Trans-Pacific trade region as a global power trying to solve economic problems as of the Obama era can be understood more clearly. The US, while carrying out various activities in the fields of education and economy with the PRC, has intensified its efforts to develop relevant relations in the context of security policies, especially in the last ten years, as the regional economic area has witnessed activities in its favor with the ASEAN member states.

While some of Indo-Pacific states produce closer security policies with the US in terms of security policies, an effort is made to establish a relationship network in terms of economic policies and cultural activities. However, despite this effort to develop cultural and diplomatic relations, the political problems between the states such as Taiwan and the PRC in the region remain current in terms of the US-the PRC struggle. Although the political movement, which was defined as nationalist China and had to operate in Taiwan, did not have great differences from the PRC citizens in terms of language and nationality, it experienced a great divergence with the problems of not accepting their legitimacy by the PRC and returning to the mainland of China as a result of their political attitudes and behaviors (Kallgren, 1965: 12). When the US' contributions to the development of Taiwan's military capacity were added to this separation, the tension between the PRC and Taiwan increased even more.

Apart from Taiwan's political situation, the fact that the North and South Korean governments are supported by the PRC and the South by the US reveals another element of regional tension. In the face of the US' arms sales to Taiwan and expanding economic cooperation, the PRC also supports the North Korean administration economically and militarily (Nanto & Manyin, 2011: 95). In the Asia-Pacific region, on the one hand, regional integration initiatives are supported by the US against the PRC, and on the other hand, the US and the PRC use their relations with the states they are in contact with to restrict each other. From this point of view, in the perspective of *Critical Theory*, it is expected that the subjective meanings that emerge with the relations of production and cultural connections will develop in favor of the PRC and reveal its regional dominance. However, the situation shows a network of relations in which the US is relatively more dominant. The reason for this is related to the establishment of the structure at the systemic level. In the post-World War II period, the US has a great weight in the formation of the structure, both in terms of military and economic direction. This situation also affects the formation of regional alliances. Although the PRC has cultural common points that are relatively close to the US with the states in the region, the systemic level impressive economic and military capacity and the possibility and ability to use this capacity have developed in favor of the US as a unit that contributes heavily to the formation of the structure.

CONCLUSION

The US-the PRC relations do not inevitably lead to war. In the context of both regional alliances and bilateral relations, both the US and the PRC try to contain each other and develop cooperation with each other. At the systemic level, which can also be called the new world order that emerged after the Second World War, the interaction of units and their forms of action take place in this direction. The US and the PRC, as two powers that can have an impact at the systemic level, have an impact on the systemic level in the context of their bilateral relations, in other words, in the context of the foreign policy making process. This effect, as adopted by the Structural Realist perspective, develops in a way that confirms the proposition of constraints and equals to the acting units once the structure is formed. Instead of initiatives that will trigger the formation and change of the *status quo*, both states take cautious steps in bilateral relations and foreign policy practices, which will increase their own interests if possible, and if not, contain the other.

The limited military power of the PRC compared to the US reveals a situation that focuses on creating economic and cultural influence in the field of international politics. On the other hand, in addition to this capacity, and more importantly, the US can also lead international institutions such as ASEAN, in terms of military capacity. This capacity of the US is also challenging various cooperation areas for the PRC, considering its global operational activities. As exemplified above, the sale of weapons by the PRC to Middle Eastern states such as Iran resulted in the implementation of economic restrictions by the US and pressure in international institutions. The US’ arming of states such as Taiwan, which poses a threat to the PRC, or its support for regional institutionalization efforts such as ASEAN, in terms of military activities, received a limited response from the PRC.

Karl Popper’s method of falsification is based on the logic that instead of determining that all swans are black, it is sufficient to show that one swan is white. In the context of the US-the PRC relations, competitive cooperation has been clearly demonstrated throughout the study. The white swan of this study is any emerging field of cooperation between the US and the PRC. In this framework, many areas of cooperation have been identified between the US and the PRC in both economic, military and cultural fields. Despite the tense security relations, the increasing economic activities between the US and the PRC have reached a remarkable level. Despite this situation, which poses an important threat to the economic leadership of the US, the import-export imbalance of the US is developing in favor of the PRC. The US balances this situation with regional institutionalization activities and efforts to add a security dimension to these institutionalization activities. However, it is clear that this field of struggle creates an environment for economic cooperation as well as cultural diplomacy and cooperation. In terms of educational activities, the relationship between the US and the PRC draws a gradually developing picture. This shows that, as a result of a possible the US-the PRC war, the destruction that will occur both in the two states and globally will not occur in favor of any state. Thus, the problem of the structural realist perspective should be brought into consideration once again. Just as the San Francisco earthquake cannot be won, a large-scale war will not be won by either side.

BIBLIOGRAPHY

- Allison, G. T. (2017). *Destined for war: Can America and China escape Thucydides's Trap?* Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Carr, E. H. (1946). *The twenty years's crisis: 1919-1939*. New York: St. Martin's Press.
- Chen, J. (2010). *Mao's China and the cold war*. North Carolina: The University of North Carolina Press.
- Erickson, A. S. (2019). U.S.-China military-to-military relations: Policy considerations in a changing environment. *Asia Policy*, 14(3), 123-144.
- Foreign Trade U.S. international trade data*. (2022, June 27). United States Census Bureau: <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c5700.html#1991>
- Gilpin, R. (1981). *War and change in world politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jianren, Z. (2019). Power transition and paradigm shift in diplomacy: Why China and the Us march towards strategic competition? *The Chinese Journal of International Politics*, 12(1), 1-34. <https://doi.org/10.1093/cjip/poy019>.
- Kallgren, J. K. (1965). Nationalist China: Problems of a modernizing Taiwan. *Asian Survey*, 5(1), 12-17. <https://doi.org/10.2307/2642176>
- Kirshner, J. (2010). The tragedy of offensive realism: Classical realism and the rice of China . *European Journal of International Relations*, 18(1), 53-75. <https://doi.org/10.1177/1354066110373949>.
- Kissinger, H. (1982). *Years of upheaval*. Boston: Little, Brown and Company.
- Lattimore, O. (1949). *The situation in Asia*. Boston: Little Brown and Company.
- Lorraine, E., & Miller, S. R. (2009). Revisiting liability of foreignness: Socio-political costs facing Chinese multinationals in the United States. K. P. Sauvart ed., *Investing in the United States. Is the US Ready for FDI from China?* (s. 122-41). Northampton: Edward Elgar Publishing.

- Maxwell, N. (2007). How the Sino-Russian boundary conflict was finally settled: From Nerchinsk 1689 to Vladivostok 2005 via Zhenbao island 1969. *Critical Asian Studies*, 39(2), 229-53. <https://doi.org/10.1080/14672710701340079>.
- Morgenthau, H. J. (1951). *In defense of the national interest*. New York: Knopf.
- Morgenthau, H. J. (1954). *Politics among nations*. New York: Knopf.
- Nanto, D. K., & Manyin, M. E. (2011). China-North Korea relations. *North Korean Review*, 7(2), 94-101. <https://doi.org/10.3172/NKR.7.2.94>.
- Number of college and university students from China in te United States from academic year 2010/11 to 2020/21. (2022, July 04). Statista: <https://www.statista.com/statistics/372900/number-of-chinese-students-that-study-in-the-us/>
- Peck, K. (2014). The impact of academic exchange between China and the U.S., 1979-2010. *PSI Sigma Siren*, 18(1), 30-42.
- Ross, R. S. (2001). Introduction. R. S. Ross, & J. Changbin eds., *Re-exemining the Cold War: US-China diplomacy, 1954-1973* (s. 1-23). Cambridge: Harvard University Press.
- Shen, Z. (2010). China and the dispatch of the Soviet air force: The formation of the Chinese–Soviet–Korean alliance in the early stage of the Korean War. *The Journal of Strategic Studies*, 33(2), 211-230. <https://doi.org/10.1080/01402391003590291>.
- The Association of Southeast Asian Nations. (2012). *Evolving towards 2015: ASEAN Annual Report 2011-2012*. ASEAN Secreteriat: Jakarta.
- U.S. Department of Defense. (2012). *Sustaining U.S. global leadership: Priorities 21st century defense*. Washington: U.S. Department of Defense.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Boston: Addison Wesley Publishing Co.
- Waltz, K. N. (2001). *Man, the state and war: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Wang, Y. (1993). The politics of U.S.-China economic relations: MFN, Constructive Engagement, and the Trade Issue Proper. *Asian Survey*, 33(5), 441-62. <https://doi.org/10.2307/2645312>.
- Woon, E. Y. (1989). Chinese arm sales and U.S.-China military relations. *Asian Survey*, 29(6), 601-618. <https://doi.org/10.2307/2644755>.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2023 Cilt-Sayı: 16(2) ss: 543-573

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2023 Vol-Issue: 16(2) pp: 543-573

<https://dergipark.org/tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1231016

Geliş Tarihi / Received: 07.01.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 30.04.2023

Yayın Tarihi / Published: 30.04.2023

DİJİTAL EKONOMİDE VERGİ PLANLAMASI: VERGİLEMEDE ZORLUKLAR VE FIRSATLAR

Ali Gökhan GÖLÇEK ¹

Öz

Dijital ekonomi, hızla büyüyen ve karmaşıklaşan bir yapıya sahip olup, işletmeler ve vergi idareleri için vergi planlaması ve vergileme alanında önemli zorluklar ve fırsatlar ortaya çıkarmaktadır. Küresel ölçekte faaliyet gösteren dijital şirketler, fiziksel varlıkların ve sınırların önemini azaltarak, gelirlerini ve karlarını düşük vergi oranlarına sahip ülkelere kaydırabilmekte ve böylece vergi yükümlülüklerini önemli ölçüde azaltabilmektedirler. Bu durum, vergi adaletini ve kamu gelirlerinin sürdürülebilirliğini zayıflatmaktadır. Geleneksel vergi sistemleri, dijital ekonomide ortaya çıkan yeni iş modelleri ve değer yaratma süreçleriyle baş etmekte zorlanmaktadır. Bu nedenle, dijital şirketlerin adil ve etkin bir şekilde vergilendirilmesi, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu kapsamda, dijital hizmetler ve değer yaratma süreçleri üzerinden vergi alınmasına yönelik düzenlemelerin güncellenmesi, dijital şirketlerin tüzel kişilik ve mali faaliyetlerinin sınırlar ötesi niteliği dikkate alınarak yeni düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve yeni dijital ürün ve teknolojilerin vergilemede aktif olarak kullanılması gerekmektedir. Bu çalışma, dijital ekonominin vergilendirilmesi bağlamında karşılaşılan zorlukları ve fırsatları ele alarak, büyük veri, yapay zeka, bulut bilişim ve Web 3.0 gibi teknolojilerin etkilerini değerlendirirken, işletmeler ve vergi idareleri için kapsamlı öneriler sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler : Dijital ekonomi, vergi planlaması, agresif vergi planlaması, yapay zeka, bulut bilişim.

Jel Sınıflandırması : H21, O31, O33.

¹ Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, aligokhangolcek@gmail.com, aligokhangolcek@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7948-7688.

Atf/Citation (APA 6):

Gölçek, A. G. (2023). Dijital ekonomide vergi planlaması: Vergilemede zorluklar ve fırsatlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 543–573. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1231016>.

TAX PLANNING IN DIGITAL ECONOMY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN TAXATION

Abstract

The digital economy, with its rapidly growing and complex structure, presents significant challenges and opportunities for businesses and tax authorities in the areas of tax planning and taxation. Digital companies operating on a global scale can reduce the importance of physical assets and boundaries, shifting their revenues and profits to countries with lower tax rates, thereby significantly reducing their tax liabilities. This situation weakens tax justice and the sustainability of public revenues. Traditional tax systems struggle to cope with new business models and value-creation processes emerging in the digital economy. Therefore, the fair and effective taxation of digital companies presents significant opportunities at both the national and international levels. In this context, it is necessary to update regulations on the taxation of digital services and value creation processes, implement new regulations considering the cross-border nature of legal entities and financial activities of digital companies, and actively use new digital products and technologies in taxation. This study aims to provide comprehensive recommendations for businesses and tax authorities by addressing the challenges and opportunities encountered in the taxation of the digital economy, while evaluating the impacts of technologies such as big data, artificial intelligence, cloud computing, and Web 3.0.

Keywords : Digital economy, tax planning, aggressive tax planning, artificial intelligence, cloud computing.

Jel Classification : H21, O31, O33.

“...kendi kendisini tekemmül ettiren makine tasarlamak mümkündür.”

Cahit Arf (1959: 103)

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) meydana gelen devrimsel gelişmeler, geleneksel ticaret kalıplarının ve yapılarının dijital bir dönüşüme uğramasını sağlamıştır. Söz konusu devrimsel gelişmeler, ekonomik değişimleri beraberinde getirmiş, iş dünyasını, üretim yöntemlerini ve tüketici davranışlarını radikal şekilde dönüştürmüştür. Özellikle küresel ticaretin teknolojik gelişmeler ile dijitalleşmesi, yeni iş modellerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Öyle ki örneğin daha önce işletmeler için fiziki depolama ihtiyacı önemli bir maliyet unsuru iken, dijitalleşme ile bulut bilişim (*cloud computing*) sistemlerinin oluşması, işletmelerin daha az maliyetle, hızlı bir şekilde büyümelerini sağlamıştır. Keza tanıtım ve ön satış maliyetleri de yine teknolojik imkanlar kullanılarak, örneğin sanal sergi salonları (*virtual showroom*) veya artırılmış gerçeklik (*augmented reality*) gibi yeni dijital imkanlar ile azaltılmış ve doğrudan, masrafsız şekilde tüketicilere sunulma imkanı sağlamıştır. Bu bağlamda, küresel ekonominin dijitalleşmesi, üretim faktörlerinin daha fazla hareketliliğine ve ticari açıdan elverişli bölgelerde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu anlamda fiziksel üretim faktörlerine olan bağımlılık tamamen ortadan kalkmayacak olsa da, ekonomik değerler tam olarak nerede yaratıldığını belirlemek giderek daha zor bir hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu durum, söz konusu faaliyetlerin vergisel alanın dışına çıkmasına neden olmaktadır.

Dijital devrimin paradigmatik bir dönüşüme karşılık gelen sosyal ve ekonomik etkileri hakkında geniş bir literatür oluşmuştur. Dijitalleşme ile ekonomi arasında birbirini besleyen bir ilişki söz konusudur. Kitleli üretimler ve tüketimler, finans endüstrilerindeki büyüme ve bilginin kodlama ve iletimi; dijital teknolojilerin gelişiminde kilit rol oynamıştır. Bu anlamda dijitalleşmenin ekonomiyeye

entegre olmasıyla, dijital ekonomi kavramı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Ancak dijital ekonomi, BİT'lerin ekonomik faaliyetlerin her alanına entegrasyonu sayesinde giderek daha da karmaşık bir yapıya bürünmektedir. Bu hızlı dönüşüm, işletmeler ve vergi idareleri için vergi planlaması ve vergileme alanında önemli zorluklar ve fırsatlar ortaya çıkarmaktadır.

Dijital ekonomide vergi planlaması, işletmelerin ve vergi idarelerinin, dijital teknolojilerin sunduğu fırsatları değerlendirebilmesi ve bu teknolojilerin getirdiği zorluklarla başa çıkabilmesi için yeni stratejiler ve yaklaşımlar benimsemesini gerektirir. Bu bağlamda, dijital ekonominin vergilendirilmesindeki zorluklar ve fırsatları anlamak, sürdürülebilir ve adil bir vergi sistemi oluşturmak için önemli bir adımdır. Buradan hareketle bu çalışmada, "büyük veri", "bulut bilişim", "yapay zeka", "makine öğrenme" ve "Web 3.0" gibi yeni dijital ürün ve teknolojilerin vergilendirmedeki etkileri incelenmektedir. Çalışma hem mükellefler hem de vergi idareleri açısından dijital ekonomide vergilendirmenin getirdiği zorluklar ve fırsatlar üzerinde durarak, gelecek için öneriler sunmayı amaçlamaktadır. Bu sayede, dijital ekonomide adil ve etkin bir vergilendirme sistemi oluşturulması için politika yapıcılar ve diğer ilgili paydaşlara yol gösterici bilgiler sunulması hedeflenmektedir.

Çalışmada ilk olarak dijitalleşmenin ortaya çıkardığı yeni uygulamalar, temel dijital kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Dijitalleşen ekonomi, bu kavramlar dikkate alınarak tanımlanmış ve çok boyutlu yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktada dijitalleşmenin iyi anlaşılabilmesi, ortaya çıkan yanlış uygulamaların, yetersizliklerin ve diğer taraftan fırsatların da görülmesi açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın ikinci başlığında ise dijital ekonominin vergisel zorluklarından ve buna yönelik uluslararası ve ulusal önlemler ele alınmıştır. En son olarak ise dijitalleşmenin vergilemede yarattığı zorluklar ve fırsatlar, işletmeler ve vergi idareleri çerçevesinde incelenmiştir. Bu bağlamda büyük veri, bulut bilişim, yapay zeka ve Web 3.0 gibi teknolojilerin vergi planlaması ve uygulamalarındaki rolleri ve etkileri değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise, dijital ekonomide vergi planlamasının zorlukları ve fırsatlarına dikkat çeken ve bu alanda işletmeler ve vergi idareleri için öneriler sunan bu çalışmanın ana bulguları özetlenmiştir.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Teknolojik yeniliklerin doğal ve ekonomik kaynaklarla ilişkisi, tarih boyunca büyük önem taşımıştır. Ancak, ekonominin dijitalleşmesine yol açan teknolojik yenilikler gibi, mevcut yasal yapıların köklü bir şekilde yeniden uyarlanmasını gerektirecek kadar ekonomik ve sosyal kurumları ve davranışları dönüştürme gücüne sahip olan başka bir yenilik görülmemiştir. Özellikle 1990'lardan itibaren, bilgi ve teknoloji alanındaki ilerlemeler, küreselleşmenin dönüşümünün hızlanmasına temel olmuştur. Üretim sistemine hızla entegre olan bu teknolojiler, diğer teknolojik ve sosyal dönüşümlerle güçlü etkileşimler sergilemektedir. Dijital teknolojiler, sadece iş yapma yöntemlerini değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda insanlığın anlamı hakkındaki düşüncelere meydan okumaktadır. İnsanlığın doğal kavramı hızla değişmekte olup, günümüz nüfusu teknolojiyi yaşamlarının bir parçası olarak benimsemektedir. Algılanan değişimler güçten zenginliğe, yaşayış biçimlerinden bilgiye kadar çeşitli dönüşümlere yol açarken, içinde bulunulan dijital dönüşüm bunların tamamını yönlendirmektedir. BİT tarafından desteklenen bu dönüşüm, sistemik düzeyde yaşanan tüm değişimlerin itici gücüdür.

Sanayi devrimleri boyunca yaşanan teknolojik gelişmeler, toplumları dönüştürmüştür (Perez, 2010: 194). Günümüzde de yaşanan devrimsel teknolojik yenilikler, insanlığın geleceğini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda "Dördüncü Sanayi Devrimi", üretim süreçlerini otomatikleştirmek için BİT devrimi ile birlikte gelişen "Üçüncü Sanayi Devrimi" üzerine inşa edilmiştir (Schwab, 2015). Schwab (2015), dijital dönüşümün en önemli itici güçlerinin; yapay zeka, robotik, nesnelerin interneti, otonom araçlar, 3 boyutlu baskı (3D), nanoteknoloji, biyoteknoloji, malzeme bilimi, enerji depolama ve kuantum hesaplama alanlarındaki teknolojik atılımlar olduğunu belirtmektedir. Bu teknolojik atılımlar arasında yapay zeka ve makine öğrenme, dönüşümün temel teknolojileri olarak ön plana çıkmaktadır (Brynjolfsson & McAfee, 2014).

Dijital teknolojilerin kullanımıyla iş değeri yaratmanın yeni bir yolu olarak tanımlanan dijital dönüşüm (Li, Su, Zhang, & Mao, 2018: 1130); akıllı cihazlar, bulut bilişim, büyük veri, platformlar ve yüksek hızlı internet iletişimi gibi araçları içermektedir. Fitzgerald ve arkadaşları (2013: 2) dijital dönüşümü; müşteri deneyimini iyileştirmek, iş iyileştirmelerini mümkün kılmak veya yeni iş modelleri oluşturmak için sosyal medya ve mobil iletişim kanalları gibi yeni dijital teknolojilerin kullanımı olarak tanımlamaktadır. McAfee & Brynjolfsson (2017) ise dijital dönüşümü; işin tüm yönlerini etkileyen, iş süreçleri, modeller, kapsam, operasyonlar, pazarlama, satış, tedarik zincirleri, beceriler, kabiliyetler ve müşteriler dahil olmak üzere kurum çapında bir dönüşüm olarak ifade etmişlerdir.

Dijitalleşme, ekonomi ve toplumun uzun süredir devam eden dönüşümünün bir parçasıdır ve teknolojik değişimlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Kotarba (2017: 123) da, dijitalleşmeyi beş farklı alanı etkileyen ve dönüştüren çok boyutlu bir olgu olarak ele almıştır. Bunlar; dijital ekonomi, dijital toplum, dijital endüstri, dijital girişim ve dijital müşterilerdir. Söz konusu metrikler dikkate alındığında dijitalleşmenin yaygın etkisi görülmektedir. Buradan hareketle dijitalleşme, ekonominin her yönünü içine alan bir kavram olarak kabul edilmekte ve dijital dilin sadece internet ekonomisi sektörünün ötesinde genişlemesiyle gerçekleşmektedir. Bu kavram sadece dijital şirketlerin iş faaliyetleri sırasında internetin katmanlı sistemini taklit etmesi ya da geleneksel iş modellerinin dijitalleştirilmesi ile sınırlı kalmamaktadır. Tam tersine, dijital teknolojilerin ortaya çıkışı, dijital ekonominin de ayrı bir fenomen olarak tanımlanmasına neden olmuştur.

“*Dijital ekonomi*”, teknolojik değişimlerin üretim, dağıtım ve tüketim pratiklerindeki etkisini tanımlayan bir terimdir. Dijital teknolojiler, ekonomik faaliyetleri belirli bir konumdan bağımsız hale getirerek, ağa bağlı kapasiteler aracılığıyla faaliyetlerin hacmini ve çeşitliliğini arttırmaktadır. Her ne kadar dijital ekonomi kavramı olarak yeni bir kavram görülse de aslında 20. yüzyılın başlarındaki ekonomik değişimlerin teknik nesne ve sistemlerindeki değişimlerin bir devamı olarak görmek mümkündür. IMF, dijital ekonomiyi üretim süreçleri ve ürünlerini, yeni tüketim biçimlerini, sabit sermaye oluşumunu, sınır ötesi akışları ve finansı kapsayan geniş bir alan olarak tanımlamaktadır (IMF, 2018: 6). OECD ise dijital ekonomiyi, e-ticaret yoluyla mal ve hizmet ticaretini kolaylaştıran dijital teknolojilere dayalı pazarlar olarak ifade etmektedir (OECD, 2012: 5). Özetle dijital ekonomi, birçok farklı kullanıcının, sürecin ve verinin birbirine bağlanması ile oluşan ekonomik faaliyetlerin tümünü ifade etmektedir. Dijital ekonominin mütemmim cüzü olan internet, mobil teknoloji ve nesnelerin internetinden (*IoT*²) kaynaklanan bağlanabilirlik; insanlar, kuruluşlar ve makineler arasındaki iletişimin de bir parçası olarak son otuz yılda toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmiştir.

Dijital ekonomi, üç temel bileşenden oluşmaktadır: dijital altyapı, dijital bilgi ve dijital hizmetler (Tapscott, 2015: 59-60). Dijital altyapı, internet, kablosuz ağlar ve sensörler gibi teknolojileri içerirken; dijital bilgi, veri ve içeriği; dijital hizmetler ise e-ticaret, e-hükümet ve e-sağlık gibi hizmetleri kapsamaktadır. Bu bileşenlerin etkileşimi, dijital ekonomi büyüklüğünü ve etkisini belirlemekte ve ekonomik faaliyetlerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Yoo, Boland, Lyytinen, & Majchrzak, 2012: 1400). Dolayısıyla dijital ekonominin büyümesiyle birlikte, dijital bilgi akışları, hizmetler ve veriler genellikle sınır ötesi bir bileşen içermektedir. Bu durum, kullanıcılar tarafından farklı yetki alanlarında bulunan sunucular, platformlar, hizmetler veya veri merkezleri ile veya verilerin farklı aktörler arasında hızlı ve bağımsız şekilde aktarılması şeklinde gerçekleşebilmektedir. Buradan hareketle, dijitalleşmenin daha özelden ekonominin dijitalleşmesinin ortaya çıkardığı yeni kavramlar ve olgular bulunmaktadır.

² Nesnelerin interneti (*IoT*), en bilindik haliyle, gündelik aletleri, internete bağlanıp kontrol edilebilen cihazlara dönüştürülmesidir (Clark, 2016). *IoT*, fiziksel cihazlar, araçlar ve nesnelerin internet üzerinden veri toplama, analiz ve paylaşma yetenekleri ile birbirine bağlanarak daha akıllı ve verimli hale gelmesini ifade eder (Atzori, Iera, & Morabito, 2010: 2787). *IoT*, geniş bir uygulama alanına sahip olup, endüstriyel otomasyon, akıllı şehirler, sağlık hizmetleri ve enerji yönetimi gibi alanlarda önemli faydalar sunmaktadır (Gubbi, Buyya, Marusic, & Palaniswami, 2013: 1645). Dijital ekonomide, *IoT*'nin büyük bir potansiyele sahip olduğu düşünülmektedir. *IoT* teknolojisi, veri toplama ve analizine dayalı yeni iş modelleri ve hizmetlerin ortaya çıkmasına olanak tanıyarak ekonomik değer yaratmaktadır (Chui, Löffler, & Roberts, 2010). Ayrıca, *IoT*'nin enerji ve kaynak kullanımında verimlilik sağlayarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada önemli bir rol oynayabileceği öne sürülmektedir (Borgia, 2014: 2).

Dijitalleşme, son yıllarda hızlı bir şekilde gelişen teknolojilerin kullanımı ile giderek artan bir şekilde öne çıkmaktadır. Teknolojideki hızlı gelişmeler, dijital platformlar ve akıllı cihazların kullanımının artması, veri hacminin hızla artmasına neden olmuştur. Bu artışa paralel olarak, depolama kapasitesi, bilgi işlem gücü ve algoritmalar da giderek geliştirilmektedir (Hadzhieva, 2019: 22). Bu gelişmeler, verilerin daha verimli bir şekilde işlenmesine ve daha iyi kararlar alınmasına yardımcı olacak potansiyel fırsatlar sunmaktadır. Bu teknolojilerin başında büyük veri yer almaktadır (Brynjolfsson & McAfee, 2014).

“Büyük veri” (*big data*), genellikle geleneksel veri tabanlarının işleyemeyeceği ölçekte olan, farklı kaynaklardan elde edilen ve yüksek hacimli verilerdir. Bu veriler, işletmeler, hükümetler, araştırmacılar ve tüketiciler tarafından analiz edilebilir, anlamlı bilgiler elde edilebilir ve farklı amaçlar için kullanılabilir (Kenney & Zysman, 2016; Porter & Heppelmann, 2014). Büyük veri, yüksek hacimli, farklı kaynaklardan gelen ve geleneksel veri tabanları ile işlenemeyecek boyutlarda olan veriler olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda verilerin büyüklüğü, hacim, çeşitlilik ve hız gibi unsurlar, büyük verinin tanımını oluşturmaktadır (Marr, 2015: 79-80). Büyük veri, işletmelerin müşteri davranışlarını anlamalarına, ürün ve hizmetlerini geliştirmelerine, pazarlama stratejilerini optimize etmelerine ve operasyonel verimliliklerini artırmalarına yardımcı olabilmektedir, bu nedenle dijital ekonomi için önemli bir bileşen olarak görülmektedir. Ayrıca, büyük veri, yeni işletme modelleri ve dijital pazar yerleri gibi yenilikçi girişimlerin oluşmasına da katkıda bulunmaktadır (Manyika ve ark., 2011: 5). Örneğin Jones & Tonetti (2020: 2819), büyük verinin dijital platformların pazar gücü için önemli bir kaynak olduğunu ifade etmişlerdir.

Dijitalleşmenin en önemli yapı taşı olan veri, bir anlamda dijital dünyanın “kara kutusu” işlevi de görmektedir. Bu bağlamda kullanılan bir kavram olan “dijital ayak izi”, verinin ne kadar önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Dijital ayak izi, kullanıcıların çevrimiçi olarak bıraktığı tüm bilgileri ifade etmek için kullanılmaktadır (Parkinson, Millard, O’Hara, & Giordano, 2018: 5). İnternet kullanımı ile birlikte, çevrimiçi platformlarda yapılan herhangi bir aktivite, örneğin sosyal medya paylaşımları, arama geçmişi, e-posta mesajları ve diğer dijital etkinlikler, dijital ayak izinin birer parçasını oluşturmaktadır. Bu bilgiler sayesinde, kişisel ilgi alanları, alışkanlıklar, finansal eğilimler ve hatta finansal durum bile belirlenebilmektedir. Bu bağlamda günümüzde veri, son derece hayati bir işlevi olan bilgi parçaları olarak tanımlanabilmektedir. Söz konusu verilerin yaratıldığı ve elde edildiği ortamlar ise tıpkı geleneksel pazar yerleri gibi ekonomik ajanların yer aldığı, çevrimiçi ortamlardır.

Kullanıcıların etkileşimde bulunarak değer yaratabileceği ve paylaşabileceği çevrimiçi ortamlar, “dijital platformlar” olarak bilinmektedir (Parker, van Alstyne, & Jiang, 2016: 256). Platformlar, tedarikçiler ve talep edenler arasındaki işlemleri kolaylaştırarak pazarlara erişimi ve etkinliği arttırmaktadır (Hagiu & Wright, 2015: 162). Ayrıca platformlar, ölçek ekonomilerinden yararlanarak daha düşük maliyetlerle daha geniş kitlelere ulaşabilme avantajına sahip yapılar olarak dikkat çekmektedir (Cusumano, Gawer, & Yoffie, 2019). Özellikle, platformlar; e-ticaret, sosyal medya, işbirliği ve paylaşım ekonomisi gibi sektörlerde değer yaratmakta (Kenney & Zysman, 2016) ve bir anlamda işletmelerin ve tüketicilerin, yerel ve küresel pazarlara daha kolay erişim sağlayarak, ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır (Brynjolfsson, Collis, & Eggers, 2019: 7253).

Son on yılda, ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesinde giderek daha önemli hale gelen dijital uygulamalar genellikle “platform ekonomisi” şemsiye kavramı altında tartışılmaktadır. Bu yeni ekonomi, basitçe çevrimiçi yapıları ifade etmekte ve insan faaliyetlerini mümkün kılarak ekonomide yeni çalışma, sosyalleşme ve değer yaratma yolları ortaya çıkarmaktadır. Bu tür platform temelli yeniden düzenlenebilen faaliyetlere örnek olarak, dünyanın en büyük çevrimiçi pazar yeri olan *Amazon*; sosyal medya devi *Facebook (Meta)* ve araç çağırma uygulaması *Uber* sıklıkla atıfta bulunulan örnekler arasında yer almaktadır. Platform ekonomisinin yükselişinin arkasındaki teknolojik itici güçler büyük veri, yeni algoritmalar ve bulut bilişim teknolojileri olmuştur (Brancati, Pesole, & Fernandez-Macias, 2019: 4; Kenney & Zysman, 2016: 61).

Dijital ürünlerin birden fazla kullanıcı tarafından aynı anda kullanılabilmesi, veri depolama ihtiyacının artmasına neden olmuştur. Bu durum, bulut bilişim teknolojisi gibi esnek, erişilebilir ve

yönetimi kolay olan bilişim hizmetlerinin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda “bulut bilişim”, bilgi işlem kaynaklarının (örneğin; sunucular, depolama, uygulamalar ve hizmetler) internet üzerinden isteğe bağlı olarak sunulması ve kullanılmasıdır (Mell & Grance, 2011: 2). Bulut bilişim, yeni dijital ürünlerin çıkması için gerekli verilerin depolanması açısından şirketlerin altyapı hizmetlerine benzetilebilmektedir. Bulut bilişim, ölçeklenebilirlik, esneklik ve düşük maliyetli altyapı sağlama gibi avantajlar sunarak işletmelerin ve bireylerin bilgi işlem kaynaklarına daha hızlı ve daha kolay erişmesini sağlamaktadır (Armbrust ve ark., 2009: 4, 2010: 50; Jin ve ark., 2010: 5). İşletmeler ve hükümetler, bulut bilişim sayesinde daha verimli ve esnek hizmetler sunabilmekte ve inovasyona yatırım yaparak rekabet avantajı elde edebilmektedir (Carcary, Doherty, Conway, & McLaughlin, 2014: 317). Ayrıca, bulut bilişim teknolojisi, daha küçük işletmelerin ve girişimcilerin büyük ölçekli işletmelerle rekabet etme şansını artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir (Etro, 2011: 7). Bulut bilişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, işletmelerin ve bireylerin bilgi işlem ihtiyaçlarını karşılamak için geleneksel BİT altyapısından uzaklaşarak daha esnek, daha hızlı ve verimli bir çözüm arayışına girdiklerini söyleyebilmek mümkündür. Bu yeni trend, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi teknolojilerin de gelişmesini hızlandırmakta ve işletmelerin bu teknolojileri kullanarak daha akıllı ve verimli iş süreçleri oluşturmasına olanak sağlamaktadır.

Yapay Zeka (AI), insan benzeri zeka ve öğrenme yetenekleri ile karakterize edilen bilgisayar sistemlerinin geliştirilmesine yönelik bir alan olarak tanımlanabilmektedir (Russell & Norvig, 2016). Kaplan & Haenlein (2019: 15) yapay zekayı, “bir sistemin harici verileri doğru bir şekilde yorumlayarak bu verilerden öğrenme ve esnek adaptasyon yoluyla belirli hedeflere ve görevlere ulaşmak için bu öğrenmeleri kullanabilme yeteneği” olarak açıklamıştır. AI'nın temel amacı, insanlar gibi düşünebilen ve hareket edebilen makineler ve yazılımlar geliştirmektir. Makine öğrenimi (ML), AI'nın önemli bir alt dalıdır ve makinelerin deneyim ve verilerden öğrenerek performanslarını artırabilmelerini sağlamayı amaçlamaktadır (Mitchell, 1997: xv). AI ve ML, dijital ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Bu teknolojiler, otomasyon, öngörücü analiz, doğal dil işleme ve öneri sistemleri gibi alanlarda giderek daha yaygın hale gelmiştir (Agrawal, Gans, & Goldfarb, 2018: 2). AI ve ML, hem iş süreçlerini optimize etmeye yardımcı olmakta hem de işletmelerin yeni ürün ve hizmetler geliştirerek rekabet avantajı elde etmelerine olanak tanımaktadır (Brynjolfsson & McAfee, 2014). AI ve ML teknolojilerinin dijital ekonomideki önemi giderek artmakta ve bu teknolojilerin işletmelerin performansını artırmalarına ve daha inovatif olmalarına olanak sağlamaktadır. AI ve ML teknolojilerinin daha da yaygınlaşması ve dijital ekonominin gelecekteki dönüşümünde önemli bir role sahip olmalarına olanak tanıyan dijital gelişme ise *Web 3.0*'ın gelişimi ile mümkün olmuştur.

Web teknolojileri, zaman içinde gelişerek farklı dönemlere ayrılmış ve her bir döneminde internetin kullanım alanları ve imkanları değişmiştir. Gajria (2020), *Web 1.0*'ın sadece okunabilen, *Web 2.0*'ın okunabilen, yazılabilen ve giderek ilerleyen; *Web 3.0*'ı ise okunabilen, yazılabilen ve sahip olunabilen bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. *Web 2.0* ile yaygınlaşan çevrimiçi reklamcılık ve buna bağlı gelişmiş pazarlama stratejileri (OECD, 2011: 13), *Web 3.0* ile çok daha farklı bir boyuta ulaşmıştır. *Web 3.0*'ın merkezi olmayan mimarisi, kullanıcılar ve topluluklar arasında karar alma süreçlerinde daha yatay bir yapıya yol açmasını sağlayarak, katılım maliyetlerini düşürmekte ve herkesin ağa katılımına imkan sağlayabilmektedir (Ethereum, 2023). Özetle *Web 3.0*, internet teknolojilerinin yeni bir aşamasıdır ve yapay zeka teknolojisinin içerik üretimi konusunda önemli bir rol oynadığı bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. *Web 3.0*, yapay zeka yardımıyla veri toplamakta ve verileri analiz ederek kullanıcıların ihtiyaç ve isteklerine uygun olarak yeniden üretilen içerikler oluşturulmaktadır.

Son yıllarda yaşanan bu dijital dönüşüm ve teknolojik gelişmeler, dünya ekonomisinde önemli değişimlere yol açmıştır. Dijital ekonomi, büyük veri, platform, bulut bilişim, yapay zeka ve makine öğrenimi teknolojileri, *Web 3.0*'ın gelişimi gibi kavramlar, işletmelerin ve bireylerin iş yapış şekillerini ve hayatlarını kökten değiştirmektedir. Bu teknolojiler, daha hızlı, verimli, sürdürülebilir ve inovatif iş modelleri geliştirilmesine olanak sağlayarak, rekabet avantajı elde edilmesini ve dijital dönüşümün gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Daha özelde dijitalleşme, ekonomide, ürünler ve hizmetlerin elektronik ortamlarda üretilebilmesine, dağıtılabilmesine ve tüketilebilmesine imkan tanırken, iş

süreçleri ve pazarları da dönüştürerek daha verimli ve esnek hale getirmektedir (Goldfarb & Tucker, 2019: 4-5). Sonuç olarak, dijital ekonomi, ekonomik büyüme ve kalkınma açısından önemli fırsatlar sunmakta, ancak aynı zamanda işletmeler, tüketiciler ve hükümetler için yeni zorluklar ve sorumluluklar da doğurmaktadır. Bu bağlamda, dijital ekonomide vergilendirme, bu dinamik ve dönüşümcü süreçleri dikkate alarak etkin ve adil bir şekilde ele alınması gereken önemli bir mesele haline gelmektedir.

II. DİJİTAL EKONOMİNİN VERGİLENDİRİLMESİNDEKİ ZORLUKLAR

Küresel dijital ekonomi pazarı, giderek büyüyen ve ekonomik değeri artan bir yapıya dönüşmektedir. Dijital teknolojilerin yaygınlaşması ve internet kullanımının artması, küresel dijital ekonomi pazarının büyüklüğüne önemli katkılar sağlamaktadır. Özellikle günümüzde dijital hizmetler piyasasında hızlı bir büyüme gözlenmektedir ve BİT sektörü de bu büyümeden payını almaktadır. Örneğin, 2008’de dünyanın en büyük 5 şirketi arasında 4 petrol/enerji şirketi yer alırken, 2018’de teknoloji şirketleri bu sıralamayı tamamen ele geçirmiştir (Szczepanski, 2020: 2). Bu şirketler, veri odaklı iş modelleriyle öne çıkmaktadır. Hem veri üretmek hem de kişi ve kurumları veri jeneratörü olarak kullanarak ürün ve hizmetlerini veriye dayalı olarak tasarlamaktadır. Topladıkları verileri yorumlayarak sundukları hizmetleri geliştirmekte ve böylece daha fazla veri elde etmeyi sağlayan geri bildirim döngüleri yaratmaktadır. Bu sistem, tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılayan çözümler sunmanın yanı sıra teknoloji devlerinin konumlarını sağlamlaştırmakta ve tüketicilerin bu şirketlere bağımlı hale gelmelerine neden olmaktadır. Bu bağlamda dijital hizmetler sektörü içinde elektronik ticaretin (*e-ticaret*) en büyük paya sahip sektörlerden biri olduğu görülmektedir. Nitekim son veriler, e-ticaret sektörünün dünya genelinde hızla büyümeye devam ettiğini göstermektedir. Örneğin, 2023 yılında dünya genelinde e-ticaret satışlarının 2 trilyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir (Statista, 2023). Benzer şekilde Türkiye’de de e-ticaret sektörü hızlı bir büyüme kaydetmektedir. 2021 yılında Türkiye’deki e-ticaret sektörü büyüklüğü yaklaşık 380 milyar TL olarak gerçekleşmiş ve 2022 yılında bu rakam %109 artarak 800 milyar TL’ye ulaşması beklenmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023). Bu veriler, dijital hizmetlerin hızla yaygınlaşması ve e-ticaret sektörünün giderek büyümesiyle birlikte, dijital dönüşümün önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Dijital ekonomi büyüklüğünün sektörel analizinde, finansal teknoloji (*fintech*) ve sağlık teknolojisi (*healthtech*) gibi alanlar önemli rol oynamaktadır. *Fintech* sektörü, dijital ödeme sistemleri, kripto paralar ve *blockchain*³ teknolojisi gibi yenilikçi çözümler sunmakta, finansal hizmetler sektöründe önemli bir büyüme potansiyeline sahiptir (World Economic Forum, 2018: 12). Sağlık teknolojisi sektörü ise, dijital sağlık uygulamaları, tele-tıp, yapay zeka ve büyük veri analitiği gibi teknolojiler sayesinde sağlık hizmetlerinin verimliliğini ve erişilebilirliğini artırmakta ve dijital ekonomi büyüklüğüne katkıda bulunmaktadır (Deetjen, Biesdorf, Guilliani, & Oberhansli, 2020: 2). Benzer şekilde eğitim teknolojisi (*edtech*) ve enerji sektörleri de dijital ekonomi büyüklüğüne önemli katkılar sağlamaktadır. Eğitim teknolojisi alanında, özellikle çevrimiçi eğitim ve uzaktan öğrenme platformları gibi hizmetler, eğitimin erişilebilirliğini ve kalitesini artırmakta ve dijital ekonomi büyüklüğünün önemli bir bileşenini oluşturmaktadır (Marin, Cobo, Cloutier, & Lambert-Porter, 2021). Enerji sektöründe ise, akıllı şebekeler, yenilenebilir enerji teknolojileri ve enerji verimliliği çözümleri gibi dijital teknolojiler, enerji üretimi ve tüketiminde sürdürülebilirliği sağlamaya yardımcı olmakta (IEA, 2017: 145) ve dijital ekonomi büyüklüğüne önemli katkılar sunmaktadır.

³ *Blockchain*, dağıtık defter teknolojisi olarak da bilinmekte ve dijital verilerin güvenli, şeffaf ve değiştirilemez bir şekilde saklanması ve paylaşılması için kullanılmaktadır (Swan, 2015: x). *Blockchain*, kripto paraların temelini oluşturmakta ve finansal işlemleri gerçekleştirirken güvenlik, şeffaflık ve düşük maliyet sağlamaktadır (Nakamoto, 2008: 1). Bununla birlikte, *blockchain* teknolojisinin uygulama alanları sadece finansal işlemlerle sınırlı değildir; tedarik zinciri yönetimi, kimlik doğrulama ve akıllı sözleşmeler gibi alanlarda da değer yaratmaktadır (Tapscott & Tapscott, 2018). Dijital ekonomide, *blockchain*’in dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu söylemek mümkündür. *Blockchain* teknolojisi, işletmelerin ve bireylerin daha güvenli ve şeffaf işlemler gerçekleştirerek, daha verimli ve esnek hizmetler sunmasına olanak tanımaktadır (Mougayar, 2016). Ayrıca, *blockchain*’in, mevcut merkezi yapıları değiştirerek ve işlemleri otomatikleştirerek ekonomik büyüme katkıda bulunabileceği öne sürülmektedir (Casey & Vigna, 2018).

Özellikle Covid-19 Pandemisi sırasındaki sosyal izolasyon gereklilikleri, birçok çalışanın uzaktan çalışma yöntemlerine yönelmesine yol açmıştır. Örneğin benzer şekilde pandemi döneminde nakit işlemlerin sağlık riski oluşturması, dijital finansal araçların kullanımını arttırmıştır. Nitekim mobil teknoloji, fiziki konumdan bağımsız olarak sürekli haberleşme, alışveriş ve sosyalleşme sağlarken; mobil finans ise nakit taşımayı azaltarak, her yerde yönetilebilir ve erişilebilir bir finansal özgürlük alanı sağlamıştır. Fiziksel olmayan varlıklara olan güvenin artmasıyla, küresel ekonomi birçok alışverişi yüz yüze işlemlerden uzaklaştırarak sanal dünyaya yöneltmiştir. Bununla birlikte, hizmetler yasal bir perspektiften değerlendirildiğinde hala fiziksel olarak sağlanmakta ve teknik olarak dijital kabul edilmemektedir. Bu anlamda fiziksel olmayan varlıkların sunulmasını sağlayan internet, sadece bir medya aracı olarak, iş kolaylığı sağlamaktadır.

Sonuç olarak dijital ekonomi, ekonomik faaliyetlerin ve değer yaratma süreçlerinin birçok yönünde dönüşüme neden olmaktadır. Bu değişimleri şu şekilde özetlemek mümkündür;

1) *İş Modellerinin Dönüşümü*: Dijital ekonomi, işletmelerin değer yaratma ve dağıtma süreçlerini yeniden düşünmelerine ve inovatif iş modelleri geliştirmelerine olanak tanımıştır (Amit & Zott, 2012). Örneğin, paylaşım ekonomisi platformları (*Uber, Airbnb*), abonelik tabanlı hizmetler (*Netflix, Spotify*) ve veri analitiği temelli hizmetler (*Google Analytics*) gibi yeni iş modelleri, dijital ekonominin sunduğu fırsatları değerlendirerek büyük başarılar elde etmiştir (Sundararajan, 2016: 77-79).

2) *Üretim ve Dağıtım Süreçlerinde Verimlilik*: Dijital teknolojiler, üretim ve dağıtım süreçlerini optimize ederek işletmelerin maliyetlerini düşürmelerine ve verimliliklerini artırmalarına yardımcı olmaktadır (McAfee & Brynjolfsson, 2017). Örneğin, nesnelerin interneti (*IoT*) ve büyük veri analitiği, tedarik zinciri yönetimini geliştirerek ürün ve hizmetlerin daha hızlı ve uygun maliyetle tüketiciye ulaşmasını sağlamaktadır (Rüßmann ve ark., 2015).

3) *Pazarların Yeniden Şekillenmesi*: Dijital ekonomi, pazarların küreselleşmesine ve rekabetin artmasına katkıda bulunmaktadır. İşletmeler, dijital ekonomi sayesinde fiziksel sınırların ötesinde yeni pazarlara ve müşterilere erişebilmekte, aynı zamanda yeni rakiplerle karşı karşıya kalabilmektedir (Bughin ve ark., 2018: 59). Ayrıca, platformlar ve dijital pazarlar, tüketicilerin ve işletmelerin daha geniş ürün ve hizmet yelpazesine erişimini sağlamakta ve fiyatların daha şeffaf hale gelmesine katkıda bulunmaktadır.

4) *İşgücü ve Beceri Gereksinimlerinde Değişim*: Dijital ekonomi, işgücü ve beceri gereksinimlerinde önemli değişikliklere neden olmaktadır. Yapay zeka ve otomasyon teknolojileri, rutin ve düşük beceri gerektiren işlerin yerini alabilirken, diğer yandan daha yüksek beceri düzeyine ve dijital okuryazarlığa sahip işgücüne talep artmaktadır (Arntz, Gregory, & Zierahn, 2016: 10). Bu durum, eğitim ve mesleki gelişim politikalarının dijital ekonomiye uyum sağlaması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır (Bessen, 2018: 17).

5) *Tüketici Davranışlarında Değişim*: Dijital ekonomi, tüketici davranışlarını ve beklentilerini de dönüştürmektedir. Tüketiciler, çevrimiçi alışveriş, dijital içerik ve sosyal medya platformları sayesinde daha bilinçli ve güçlü bir konuma geldiğini söylemek mümkündür (Kumar, Dixit, Javalgi, & Dass, 2016: 37). Bu durum, işletmelerin müşteri deneyimini ve hizmet kalitesini sürekli olarak iyileştirmeleri ve tüketicilerin tercihlerine ve ihtiyaçlarına uyum sağlamaları gerekliliğini doğurmaktadır.

6) *Regülasyon ve Politika Gereksinimlerinde Değişim*: Dijital ekonomi, hükümetlerin ve düzenleyici kurumların mevzuat ve politikalarını yeniden gözden geçirmelerini ve dijital teknolojilere uyum sağlamalarını gerektirmektedir. Örneğin, veri koruma ve gizlilik, siber güvenlik, telif hakkı ve vergilendirme gibi konular, dijital ekonomide önemli düzenleyici zorluklar olarak öne çıkmaktadır. Dijital ekonomi, ekonomik faaliyetlerin ve değer yaratma süreçlerinin dönüşümünde önemli bir itici güç olarak görülmektedir. Bu dönüşüm süreci, işletmeler, tüketiciler ve hükümetler için hem fırsatlar sunmakta hem de yeni zorluklar ve sorumluluklar doğurmaktadır. Dijital ekonomi kavramının anlaşılması ve yönetilmesi, geleceğin ekonomik büyüme ve kalkınma potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmek ve sosyal ve ekonomik fayda sağlamak için kritik öneme sahiptir.

Dijital ekonominin neden olduğu bu dönüşümler beraberinde pek çok kolaylığı getirdiği gibi, birtakım noktalarda ise zorluklara neden olmaktadır. Bu zorluklardan ilki dijital platformların büyümesi ve ağ etkilerinin ortaya çıkmasıyla, “*kazanan her şeyi alır*” olarak özetlenebilecek olan tekellerin oluşumunun teşvik edilmesidir (Srnicek, 2016). Örneğin, ABD merkezli dev platformlar arasında *Amazon*, *Apple*, *Facebook (Meta)* ve *Google*, 2000 yılından bu yana yaklaşık 600 satın alma işlemi gerçekleştirilmiştir (Alcantara, Schaul, de Vynck, & Albergotti, 2021). Görüldüğü üzere, sosyal medya şirketleri gibi platformların doğal bir tekel olma potansiyelleri yüksektir ve rekabet üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir (Alfano & Sullivan, 2021: 486). Günümüzde bu tip, yani pazarlararası satın almaların sayısı artarak devam etmektedir (Parker, Petropoulos, & van Alstyne, 2020: 4). Bu durum rekabeti ve inovasyonu olumsuz etkileyebilmektedir, zira bu şirketler, satın aldıkları küçük ve gelişmekte olan şirketleri rekabetten dışlamakta veya inovasyonlarını kendi platformlarına entegre etmek için kullanabilmektedir. Bunun sonucunda, pazarın monopolize edilmesi, tüketicilerin seçeneklerinin azalmasına ve fiyatların yükselmesine neden olabilmektedir.

Dijitalleşmenin ekonomilerde neden olduğu ikinci zorluk ise işgücü piyasaları temelli ortaya çıkmaktadır. Özellikle yapay zeka ve makine öğrenimi çerçevesinde gerçekleştirilen otomasyon sistemleri, işgücü piyasalarını ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bu bağlamda gelişmiş ekonomilerde rutin işlerin otomasyonu orta-sınıf işlerin kaybolmasına neden olduğu bilinmektedir (Autor & Dorn, 2013: 1559; Michaels, Natraj, & Van Reenen, 2014: 63). Dahası otomasyonun artık rutin işlerin ötesine geçerek işgücü piyasasında daha fazla kesintiye neden olacağı öngörülmektedir. Örneğin, yakın tarihli bir çalışmada (Acemoglu & Restrepo, 2020), otomasyon teknolojilerinin ABD’de toplam istihdamın nüfusa oranını %0,2 azalttığını göstermiştir. Benzer şekilde 6 AB ülkesinde yapılan bir araştırma (Chiacchio, Petropoulos, & Pichler, 2018), bin işçi başına düşen ilave bir endüstriyel robotun istihdam oranını %0,16-%0,20 azalttığını ortaya koymuştur. Günümüzde yapay zekanın ve makine öğreniminin hızlı gelişimi, söz konusu etkilerin daha da derinleşebileceğini göstermektedir.

Dijital ekonomide görülen en büyük zorlukların başında ise vergilemeye dair sorunlar gelmektedir. Bu bağlamda dijitalleşmenin hızlı gelişimi, dijital işletmelerin değer yarattığı kesin noktayı belirlemeyi zorlaştırmakta ve uluslararası vergilendirme için zorluklar yaratmaktadır. Dijital ürünlerin dünya genelinde geliştirilebilmesi ve bulut bilişim sayesinde barındırılabilmesi, satışların belirli bir ülke yerine otomatik elektronik platformlar kullanılarak gerçekleştirilebilmesine olanak tanımaktadır. Ancak bu durum, uluslararası vergilendirme konusunda birtakım zorluklar yaratmaktadır. Küresel ekonomiyi etkileyen dijitalleşmenin bu geniş yelpazesi nedeniyle, uzun vadeli çözümler tasarlamak için farklı yaklaşımların benimsenmesi gerekmektedir.

Vergi kuralları ile dijital ekonominin işleyişi arasındaki uyumsuzluk, ülkelerin sınır ötesi dijital işlemlerden vergi toplama kabiliyetini sınırlamakta ve ayrıca devlet gelirleri pahasına vergi planlaması için fırsatlar yaratmaktadır. Çok uluslu şirketler (ÇUŞ), vergi yükümlülüklerini önemli ölçüde azaltmak için vergi planlama fırsatlarından yararlanma konusunda özellikle işlevsel imkanlara sahip olduğu bilinmektedir. Dijital ekonomideki yerel işlemlerde, özellikle de çevrimiçi işlemlerde, bu işlemlerin yerel vergi yasaları kapsamında nasıl ele alınması gerektiği konusunda netlik olmaması nedeniyle vergi sorunları da ortaya çıkabilmektedir.

II. I. Dijital Ekonomide Vergi Planlaması

Vergi, devletlerin kamu hizmetlerini finanse etmek için önemli bir gelir kaynağıdır. Ancak, mükellefler genellikle vergi ödemekten kaçınmak için yollar aramaktadır. Bu durum, vergi bilinci eksikliği veya vergi yükünün ağır olması gibi nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Vergi yükünden kaçınmanın bir yolu, vergi ödememektir. Bu, vergi borcunun doğmasına neden olacak olaylarla bağlantı kurulmaması ile mümkündür. Literatürde vergiden kaçınma genellikle vergi planlaması, agresif vergi planlaması ve vergi kaçırma gibi kavramlar çerçevesinde incelenmiştir.

Vergi yasalarında yer alan hükümlere uygun olarak, borçlu olunan vergi miktarını azaltmak için yasal yolların kullanılması süreci “*vergiden kaçınma*” (*tax avoidance*) olarak tanımlanabilmektedir (Payne & Raiborn, 2018: 471). Vergi kaçınmanın kanunlar tarafından öngörülen bir cezası yoktur; hatta

bazı durumlarda, kanunlar tarafından bu tür bir davranışa izin veren hükümler de yer almaktadır. Ancak, vergi ödememe, kanunlara aykırı bir şekilde gerçekleştirilirse, bu durum vergi kaçakçılığı olarak kabul edilir ve kanunlar para cezası hatta hapis cezası öngörebilmektedir (Nadaroğlu, 2000: 278-279). “*Vergi planlaması*” (*tax planning*) ise, mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini yerine getirirken vergi kanunlarında öngörülen imkanlardan faydalanarak ileriye dönük olarak ödemeleri gereken toplam vergi miktarını azaltmaya veya vergisel bir avantaj elde etmek için yaptıkları tüm işlemler olarak nitelendirilmektedir (Eroğlu, 2014: 4). Bu bağlamda vergi planlaması, mükelleflerin vergi yükünü azaltmak veya geciktirmek için yasalara uygun yollar kullanmalarını içeren faaliyetler bütünü ifade etmekte ve işletmelerin finansal karar alma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Stiglitz (1986), vergi planlaması ve vergiden kaçınma kavramlarının benzer olduğunu ileri sürmüş ve vergiden kaçınmanın üç temel prensibinin olduğunu iddia etmiştir. Bu prensipler vergilerin ertelenmesi, farklı vergi dilimlerine dahil olan kişilerin vergilerinin planlanması ve farklı vergi muameleleriyle karşı karşıya olan gelir unsurlarının planlanmasıdır (Stiglitz, 1986: 3-4). Mükellefler, bu üç prensip çerçevesinde vergi yüklerini mümkün olduğunca azaltmakta ve hukuki sınırlar içerisinde tamamen ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

“*Agresif vergi planlaması*” (*aggressive tax planning*) ise, vergi yasalarını olası yorumlamalarının ötesinde uygulayarak vergi avantajı sağlamayı amaçlayan bir vergi planlama stratejisidir. Bu strateji, vergi yasalarının ruhuna aykırı olabilecek şekilde yasal boşluklardan, hukuki açılardan belirsizlik yaratan veya düşük vergi ülkelerinde faaliyet gösterme gibi yöntemlerden yararlanır. Agresif vergi planlaması, yasal sınırların ötesinde vergi avantajı elde etmek için kullanılan bir araçtır. Ancak, bu stratejinin yasal olarak kabul edilebilir olup olmadığı, ulusal ve uluslararası düzenlemelerin ve yargı kararlarının etkisi altında değişebilmektedir. Bu nedenle, mükelleflerin agresif vergi planlaması konusunda dikkatli olmaları ve yasalara uygun bir şekilde vergi ödemelerini gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Sonuç olarak vergi planlaması olgusal gerçekliği manipüle etmeyen şeffaf bir olgu iken, agresif vergi planlaması ise olgusal gerçekliğin ötesine geçmeyi amaçlamaktadır.

Vergi planlaması ve agresif vergi planlaması, uygulama kapsamı bakımından farklılık gösterse de vergiden kaçınma faaliyetleri bünyesinde yer almaktadır. Öte yandan vergi ödememek için yasal sınırların ötesine gidilmesi de mümkündür. Böyle bir durum, suç teşkil edecek olup, “*vergi kaçırma*” (*tax evasion*) olarak ifade edilmektedir. Buradan hareketle vergi kaçırma, vergi mükelleflerinin vergi ödemekten kaçmak için hileli yollara başvurduğu kasıtlı bir eylemdir (Alm, 2012: 55). Dolayısıyla, vergi kaçırmadaki niyet gerçekliğin yanlış bir temsiliyi yapmak ve işleri olması gerekenden tamamen farklı hale getirmektir. Buna karşılık vergiden kaçınma, yasal araç ve yollarla vergileri azaltmayı amaçlamaktadır (Alm, 2012: 55). Bu nedenle, bireylerin vergi yükümlülüklerini kanuni koşullar dahilinde azaltmak veya düşük göstermek için olayları şekillendirmelerine ve önceden planlamalarına izin verilmektedir. Kemsley, Kemsley, & Morgan'a (2022: 592), göre, bir vergi kaçırma eyleminin tanımlanabilmesi için iki temel koşulun yerine getirilmesi gerekmektedir. Birincisi, daha az vergi ödemeye yönelik kasıtlı bir eylem olmalı, ikincisi ise vergi matrahının olduğundan düşük gösterilmesi gerekmektedir. Vergi kaçakçılığı, vergi planlaması yöntemleriyle karıştırılmamalıdır. Vergi yükünden kaçınmak amacıyla, vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesini önlemek yani vergiden kaçınma, tamamen yasal bir işlem olmasına rağmen, vergi yükünü hileli veya yasa dışı yollarla ortadan kaldırmaya veya azaltmaya çalışmak yani vergi kaçırma ise hukuka aykırıdır. Bu nedenle, vergi kaçakçılığı, vergi planlaması uygulamalarının aksine, yasalara aykırı bir eylemdir.

Görüldüğü üzere kabul edilebilir vergi planlaması ve agresif vergi planlaması arasındaki ayrım, teorik olarak belirlenebilir olsa da pratikte sınırların belirsiz olduğu aşırıdır. Aşağıdaki şekilde vergi planlamasındaki agresiflik bir süreklilik oku ile gösterilmiştir (European Commission, 2017: 23-24). Zira vergi planlaması her ne kadar yasal sınırları belli bir olgu olsa da agresif vergi planlaması ve hukuka aykırı işlem olan vergi kaçırmanın sınırlarının tanımlanmasının zorluğunu göstermesi açısından tercih edilmiştir.

Şekil 1: Vergi Planlamasında Agresiflik Seviyeleri

Kaynak: European Commission (2017: 23).

Sonuç olarak, vergi planlaması “*vergi hükümlerini kanunun ruhuna uygun olarak kullanmak*” olarak görülürken, agresif vergi planlaması “*matrahı daha düşük oranlı bir başka ülkeye kaydırmak*” suretiyle gerçekleşmekte ve bir anlamda kanunun lafzına uygun ve fakat ruhuna aykırı bir durumu (Acinöroğlu, 2013: 193) ortaya çıkarmaktadır. Özünde agresif vergi planlaması, vergiden kaçınma faaliyetlerinin daha aşırı bir şekilde yapılmasıdır (Huang, Ying, & Shen, 2018: 1152). Diğer bir deyişle agresif vergi planlaması, yasa koyucunun öngöremediği yasal boşluklardan yararlanarak vergi yükünü mümkün olduğunca azaltmayı amaçlayan bir uygulamadır. Bu bağlamda agresif vergi planlamasını “*vergi yükümlülüğünü azaltmak için bir vergi sisteminin teknik özelliklerinden veya iki ya da daha fazla vergi sistemi arasındaki uyumsuzluklardan yararlanmak*” (European Commission, 2012) şeklinde tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla vergi planlaması, işletmelerin karlılığı için son derece önemli bir faaliyet alanı iken, devletler açısından vergi gelirlerinin aşınması veya azalmasına yol açmasından dolayı pek arzu edilen bir durum değildir.

Küreselleşme ile birlikte, ÇUŞ'lere ait sermayeler geniş bir coğrafyada hareket etme imkanı bulmuştur. Bu hareket serbestliği genellikle daha çok çeşitli vergisel farklılıklar veya boşluklar bularak karlarını vergi kapsamı dışına çıkarmaya yönelik eğilimi arttırmıştır. Bu durum sonucunda, birçok vergi idaresi ÇUŞ'lerin kârlarını vergilendirmemekte veya düşük oranda vergilendirmektedir. Küreselleşmeye ek olarak dijitalleşmenin de hızla yaygınlaşması, vergi planlamasındaki agresif eğilimi arttırmış ve ÇUŞ'lerin yerel mevzuat ve uluslararası vergi anlaşmalarındaki farklılıkları çok daha kolay fark etmelerine yol açmıştır. Bu durum özellikle ÇUŞ'lerin agresif vergi planlamasına yönelmelerine ve kazançlarını vergilemeyen veya düşük oranlarda vergileyen ülkeye transfer etmelerine neden olmaktadır. ÇUŞ'ler daha fazla kar elde ederken, devletler kendi yasal sınırları içerisinde dahi, söz konusu şirketlerin faaliyetlerini vergiye tabi tutamamakta veya çok kısıtlı şekilde vergilendirebilmektedir. Sonuç olarak devletlerin vergi gelirlerinde dramatik bir azalma gözlemlenmektedir.

Dijitalleşme ve dijital ekonomi, işletmelerin ve bireylerin vergi anlayışlarının değişmesine neden olmuştur. Öyle ki yeni teknolojik ürün ve hizmetler ile oluşan yeni ekonomi anlayışı, vergiden kaçınmayı ve hatta vergi kaçırmayı tetikleyici unsurlar barındırmaktadır. Bu bağlamda dijital ekonomi, kişi ve kurumların vergi planlamalarının agresifleşmesine yol açmış ve vergisel alanın dışına kaçışı kolaylaştırmıştır. İlk olarak dijital devrim ve BİT esnekliği, ÇUŞ'lerin işlevlerini belirli yargı bölgelerinde, genellikle de vergi cennetlerinde merkezileştirmelerine olanak sağlamaktadır. Bu durum daha sonra, pazarların yargı bölgesinden matrah aşındırıcı ödemeler için bir araç olarak kullanılmaktadır (Ault & Arnold, 2017: 20). Zira vergi matrahının aşındırılmasının önemli nedenlerinden biri ÇUŞ'lerin kar kaydırma stratejileridir. ÇUŞ'ler, vergi planlama stratejilerinde dijitalleşmeyi aktif bir şekilde kullanarak transfer fiyatlandırması⁴ gibi yöntemler aracılığıyla vergi yüklerini azaltmayı hedeflemektedirler. Bu

⁴ Transfer fiyatlandırması, bir şirketin bir ülkede ürettiği ürünleri başka bir ülkedeki bağlı şirketine satması veya hizmetlerini bu şirkete vermesi durumunda karşılaşılan bir sorundur. Bu işlemlerde, şirketin farklı ülkelerdeki vergi yükümlülükleri farklılık gösterebilmekte ve farklı vergi oranları nedeniyle maliyetler değişebilmektedir. Şirketler, bu maliyet farklarını dikkate alarak, farklı fiyatlandırma stratejileri uygulayabilmektedir. Dijitalleşme ile birlikte ürün ve hizmetlerin sınır ötesi ticareti daha kolay hale getirmesi, transfer fiyatlandırması riskini arttırmıştır.

bağlamda ekonomik küreselleşme ve dijitalleşme, ÇUŞ'ler tarafından agresif vergi planlama stratejilerinin geliştirilmesini artırmıştır (IMF, 2019; OECD, 2019). Özellikle son on yılda patlayan vergi skandalları (*Lux Leaks*, *Panama Papers* ve *Paradise Papers*), bu eğilimin boyutlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Lux Leaks skandalı, birçok ÇUŞ'nin (örneğin *Apple* ve *Amazon* gibi büyük teknoloji şirketleri) karlarını azaltmak için vergi faturalarını Lüksemburg üzerinden transfer ettiğini ortaya çıkarmıştır. ICIJ raporuna göre, bu şirketlerin bazıları, Lüksemburg'a aktarılan karlar üzerindeki efektif vergi oranlarını yüzde 1'in altına çekmiştir. Raporda şirketlerin pek çoğunun ülkedeki varlığının sadece sembolik olarak yer aldığını ortaya koymuştur. Bu uygulama, transfer fiyatlandırması ve diğer kar yeniden tahsis işlemleri yoluyla gelirlerin Lüksemburg'a aktarılmasını içermiştir (ICIJ, 2014). Gündeme gelen bir diğer örnek ise merkezi İrlanda'da bulunan *Apple* şirketinin 2011-2013 yıllarındaki karlarını, dünyanın herhangi bir yerinde beyan edilmiş bir fiziksel ikametgahı bulunmayan üç iştirakine aktarması olayıdır. Benzer şekilde bir dijital işletme olmayan *Starbucks* şirketi de 2013 yılında gelirlerinin yaklaşık %55'ini vergi cennetlerinde bulunan iştiraklere marka hakları olarak ödemiştir (Biasco, 2016: 27-28). Çoğu zaman transfer fiyatlaması yoluyla vergiden kaçınmayı tercih eden şirketler, kimi zaman da telif haklarına dayalı bir vergiden kaçınma yöntemi belirleyerek vergi yükünden kurtulmayı amaçlamıştır.

Son yıllarda özellikle dijital teknoloji devlerini de içeren vergi planlamalarına ilişkin farklı vakalar ve soruşturmalar, kamuoyunda adil bir vergilendirme modeli geliştirme ihtiyacı konusunda bir tartışma başlatmıştır. 2017 yılında dijital ekonomide değer yaratma ile ilgili adalet temelli bir gerekçe ile bir araya gelen Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya maliye bakanları ortak bir açıklama yapmış ve dijital ekonomi şirketlerinin gerçek faaliyetlerini yansıtacak şekilde vergilendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Le Maire, Schauble, Padoan, & De Guindos, 2017). Yapılan bu açıklama, dijital ekonomi şirketlerinin adil vergilendirilmesine yönelik önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Ülkeler arası işbirliği ve koordinasyonun arttığı bir dönemde, bu tür ortak girişimler vergi adaleti sağlama amacına hizmet etmektedir. Özellikle dijital teknoloji devlerinin küresel etkisi göz önüne alındığında, vergi planlamalarında adil ve şeffaf bir yapıya ulaşılması, ekonomik dengelerin korunması ve kamuoyunun güveninin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

II. II. Dijital Ekonomide Vergi Planlamasını Engellemeye Yönelik Çözümler

Dijital teknolojilerin hızla gelişmesi ve yaygınlaşması, 21. yüzyılın başlarında küresel ekonomik yapıyı önemli ölçüde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, geleneksel vergi sistemlerindeki boşlukları ve uyumsuzlukları dijital ekonomide faaliyet gösteren büyük teknoloji şirketleri tarafından yoğun bir şekilde kullanılmasına yol açmıştır. Bu nedenle, dijital ekonomide adil bir vergilendirme yapılması ve küresel ekonomik dengelerin korunması, zorlukları beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, dijital ekonomide vergi planlamasını engelleyici çözümler geliştirilmesi, küresel mali düzenin sağlıklı bir şekilde işlemesi ve kamu gelirlerinin sürdürülebilirliği için hayati öneme sahiptir.

Dijital ekonomide vergi planlamasının önlenmesine yönelik akademik tartışmalar ve politika geliştirme çalışmaları, son on yılda özellikle hız kazanmıştır. Bu süre zarfında, dijital teknoloji devlerinin düşük vergi oranlarına sahip ülkelerde faaliyet göstermeleri ve mali faaliyetlerini yoğunlaştırmaları, vergi kaçakçılığı ve karlılıklarının sıkça gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu durum, dijital ekonomi şirketlerinin adil bir şekilde vergilendirilmesi konusunda hem ulusal hem de uluslararası düzeyde politika yapıcılar ve kamuoyunda büyük bir endişe yaratmıştır.

Geleneksel vergi sistemleri, genellikle fiziksel varlıklar ve yüz yüze işlemler üzerinden düzenlenmiş olup, dijital ekonomide ortaya çıkan yeni iş modelleri ve değer yaratma süreçleriyle baş etmekte zorlanmaktadır. Özellikle, çok uluslu dijital şirketlerin tüzel kişilik ve mali faaliyetlerinin sınırlar ötesi niteliği, vergi otoritelerinin bu şirketlerin gelirlerini ve karlarını doğru bir şekilde tespit etmelerini ve vergilendirmelerini güçleştirmektedir. Aslında dijitalleşme, uluslararası vergi prensipleri arasında yer alan "*kaynak ülke*" ilkesinin uygulanmasını karmaşık hale getirmektedir. Bu ilkeye göre, kârın elde edildiği ülke ilk vergilendirme hakkına sahiptir. Ancak, dijital ekonomide kaynak ülkenin belirlenmesi zorluğuyla karşılaşmaktadır. Örneğin, bir ülkedeki bir platformdan sağlanan ancak başka

bir ülkedeki bir kullanıcı tarafından indirilen bir yazılımın satışından elde edilen kârın kaynağı hangi ülke olarak belirlenecektir? Bu bağlamda kaynak ülke, ilk vergilendirme hakkına sahip olsa da kendi iç politika öncelikleri doğrultusunda bu hakkından feragat edebilmektedir. Diğer taraftan çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik anlaşmalar nedeniyle de söz konusu vergi gelirinden vazgeçebilmektedir.

Benzer şekilde dijital ekonomide vergilendirmeyi anlayabilmek için gerekli kavramlardan bir diğeri ise “*daimi işyeri*” (*permanent establishment-PE*) kavramıdır. Daimi işyeri, bir işletmenin kaynak ülkede kalıcı bir varlığı olduğunda ortaya çıkar ve bu durumda kaynak ülke, işletmenin vergilendirilebilir karları üzerinde vergilendirme hakkına sahip olmaktadır. Diğer bir deyişle daimi işyeri tanımı, kaynak ülkelerin yabancı ÇUŞ’leri vergilendirmesine olanak sağlamaktadır. Ancak, genellikle bu tanım ülkede fiziksel bir varlığın mevcudiyetini gerektirir ve sınır ötesi dijital işlemleri kapsamak için yetersiz kalabilir. Bu nedenle, daimi işyeri kavramının dijital ekonomideki işleyişini anlamak için güncellenmesi gerekmektedir. Sonuç olarak özellikle dijital ÇUŞ’ler ve dijitalleşmeyi aktif kullanan şirketler, bu kavramlardaki boşlukları kullanarak agresif bir vergi planlaması yürütmektedir (Budak, 2017: 298). Bu anlamda bu tür vergi planlaması ile mücadele edilmesi, vergilemede adaletin sağlanabilmesi için son derece önemli bir hal almaktadır.

Dijital ekonomide vergi planlamasını engellemeye yönelik politika ve düzenlemeler, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Ulusal düzeyde, bazı ülkeler dijital hizmetler üzerinden yapılan satışlara ve reklam gelirlerine özel vergiler uygulayarak, dijital şirketlerin vergi yükümlülüklerini artırmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, bu tür vergilerin kapsamı ve etkinliği sınırlıdır ve genellikle diğer ülkelerle yapılan koordinasyon eksikliği nedeniyle yetersiz kalmaktadır. Uluslararası düzeyde ise, G20 ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar, dijital ekonomide vergi planlamasını engellemeye yönelik çok taraflı çözümler geliştirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda, 2013 yılında başlatılan *BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) Projesi*, ÇUŞ’lerin karlarını düşük vergili ülkelere kaydırmasını önlemeyi amaçlamakta ve bu süreçte üye ülkeler arasında vergi bilgi paylaşımını teşvik etmektedir. Bununla birlikte, BEPS Projesi’nin başarısı ve dijital ekonomide vergi planlamasını engellemeye yönelik etkinliği, uygulamada karşılaşılan zorluklar ve üye ülkeler arasındaki farklı vergi düzenlemeleri nedeniyle sorgulanmaktadır.

BEPS projesi, OECD/G20 ülkeleri tarafından “*15 Eylem Raporu*” temel alınarak tasarlanmıştır. Bu raporlar, devletlerin uluslararası ve ulusal mevzuatı uygulayarak sonuç almalarını öngörmektedir. *BEPS* raporlarında üç yöntem ile sonuç alınması beklenmektedir. Bunlar, i) çok taraflı anlaşmalar yapmak, ii) ülkelerin iç hukuk kurallarında değişiklik yapmak suretiyle tek taraflı yasal düzenlemeler yapmak ve iii) transfer fiyatlandırması tarifelerinde yapılacak değişikliklere uymak şeklinde özetlenebilmektedir (Dourado, 2015: 180-181). Bu bağlamda *BEPS* çerçevesinde oluşturulan eylem planları *Tablo 1*’de gösterilmiştir.

Tablo 1: BEPS Eylem Planları

Temalar*	BEPS Eylem Planları		Uygulama	Beklenen Çıktı
<i>Analiz</i>	Eylem 1	Dijitalleşmeden Kaynaklanan Vergi Sorunları	Zorlukları Belirleme	Dijital ekonominin ortaya çıkardığı sorunların ve bunları ele almak için olası eylemlerin belirlenerek raporlanması
Uyum	Eylem 2	Hibrit Uyumsuzluk Düzenlemeleri	Nötralize Etme	Yerel kuralların tasarımına ilişkin tavsiye kararların alınması ve vergi anlaşmalarının güncellenmesi
Uyum	Eylem 3	Kontrol Edilen Yabancı Kurum	Kuralları Güçlendirme	Yerel kuralların tasarımına ilişkin tavsiye kararların alınması ve vergi anlaşmalarının güncellenmesi
Uyum	Eylem 4	Faiz Ödemelerinin Sınırlandırılması	Matrah Aşındırmayı Sınırlandırma	Transfer fiyatlandırması tarifelerinde değişiklikler yapılması
Uyum	Eylem 5	Zararlı Vergi Uygulamaları	Mücadeleyi Etkinleştirme	OECD/ OECD dışı ülkelerde kriterlerin belirlenmesi

Özün Önceliği	Eylem 6	Vergi Anlaşmalarının Suiistimali	Anlaşma Suiistimalini Önleme	Yerel kuralların tasarımına ilişkin tavsiye kararların alınması ve vergi anlaşmalarının güncellenmesi
Özün Önceliği	Eylem 7	Daimi İşyeri / Kuruluş Statüsü	Kaçınmayı Önleme	Vergi anlaşmalarının güncellenmesi
Özün Önceliği	Eylem 8	Transfer Fiyatlandırması ve Maddi Olmayan Varlıklar	Değer Yaratma ile Uyumlu Hale Getirme	Transfer fiyatlandırması tarifelerindeki ve vergi anlaşmalarında değişikliklerin yapılması
Özün Önceliği	Eylem 9	Transfer Fiyatlandırması ve Risk ve Sermaye Transferi	Değer Yaratma ile Uyumlu Hale Getirme	Transfer fiyatlandırması tarifelerindeki ve vergi anlaşmalarında değişikliklerin yapılması
Özün Önceliği	Eylem 10	Transfer Fiyatlandırması ve Diğer Yüksek Riskli İşlemler	Değer Yaratma ile Uyumlu Hale Getirme	Transfer fiyatlandırması tarifelerindeki ve vergi anlaşmalarında değişikliklerin yapılması
Şeffaflık	Eylem 11	BEPS Veri Analizi	Bilgilendirme ve Veri Analizi	Veri toplama ve bunların analizine yönelik metodolojilerin belirlenmesi
Şeffaflık	Eylem 12	Agresif Vergi Planlaması Uygulamalarına İlişkin Kamuya Bildirim Zorunluluğu	Agresif Vergi Planlamalarını Açığa Çıkarma	Yerel kuralların tasarımına ilişkin tavsiye kararların alınması
Şeffaflık	Eylem 13	Transfer Fiyatlandırması Belgeleri ve Ülke Bazında Raporlama	Dokümanları Gözden Geçirme	Transfer fiyatlandırması tarifelerinde değişikliklerin yapılması ve yerel kuralların tasarımına ilişkin tavsiye kararların alınması
Şeffaflık	Eylem 14	Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmalarının Daha Etkin Hale Getirilmesi	Mekanizmaları Etkinleştirme	Vergi anlaşmalarının güncellenmesi
Analiz	Eylem 15	BEPS Konusunda Çok Taraflı Bir Aracın Geliştirilmesi	Sorunları Belirleme	Çok taraflı araçların geliştirilmesi ve uluslararası vergilemeye ilişkin raporların hazırlanması

* BEPS Eylem Planlarının 3 ana ilkesi bulunmaktadır. Bunlar; uyum (*coherence*), özün önceliği (*substance*) ve şeffaflık (*transparency*).

Kaynak: OECD (2013: 30-40) temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

BEPS'in 1. Eylem Planı, dijital ekonominin vergilendirilmesi konusunda çözüm önerileri sunmuş olmasına rağmen, hızlı gelişen teknoloji ve dijitalleşmenin engellenemez ilerleyişi özellikle politika-yapıcıları için daha geniş kapsamlı vergi zorluklarının ortaya çıkışına neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak 2. Eylem Planı, hibrit uyumsuzlukların düzenlenmesine yönelik olmuştur. Ancak gerek *BEPS*'in ABD'li ve Çinli dijital teknoloji devlerini içerecek şekilde düzenlenmemesi nedeniyle eylem planları istenilen sonuçları verememiştir. Nitekim 2015-2020 yılları arasındaki *BEPS* düzenlemelerini Avi-Yonah & Xu (2016), *BEPS 1.0* olarak nitelendirmiştir. Zira *BEPS*, özellikle agresif vergi planlamasını ve transfer fiyatlandırmasını engellemeye yönelik düzenlemeler içerse de yapısal bir çözüm önerisinde bulunulamamıştır. Bu durum dijital ekonominin gittikçe büyümesi ve vergi kayıplarının zirveye ulaşması neticesinde kapsamlı bir *BEPS* için kamuoyunun oluşmasına neden olmuş ve Ekim 2021'de Avi-Yonah (2023)'ün ifadesiyle *BEPS 2.0* kabul edilmiştir.

Tablo 2'de *BEPS* süreçleri kronolojik bir şekilde gösterilmiştir. *BEPS 1.0*'ün getirdiği en önemli düzenleme, “daimi işyeri” (*PE*) kavramının güncellenerek dijital hale gelmesi olmuştur (Brauner & Pistone, 2017). Buna göre “dijital *PE*” sayesinde, herhangi bir şirketin herhangi bir ülkede fiziki mevcudiyeti aramaksızın, yaptığı dijital hizmet sunumu veya satışını önemli bir ekonomik varlık kabul ederek, vergilendirilmesi mümkün hale gelmiştir. Diğer taraftan *BEPS 1.0* getirdiği yeniliklere rağmen, ülkeler arasında uyum ve hibrit araçların yaygınlaşması ile birçok konuda sonuçsuz kalmıştır. Neticede yukarıda da belirtildiği gibi *BEPS 2.0* devreye alınmıştır. Buna göre bahsedilen *BEPS 2.0*'ün iki sütunlu bir çözüm önerisi olduğu görülmektedir. Birinci Sütun önerisi, uluslararası kurumlar vergisi sistemini yeni iş modellerine uyarlamak için kar tahsisi ve bağlantı (*nexus*) kurallarında değişiklikler yapmayı amaçlamaktadır. Bu öneri, belirli bir yargı alanındaki bir şirket için vergilendirilebilir bağın yaratılması ve şirketin karının ilgili yargı alanları arasında nasıl tahsis edileceğinin değiştirilmesini içermektedir.

Özellikle, bir işletmenin söz konusu yargı alanının ekonomisine aktif ve sürekli bir katılımı varsa, pazar yargı yetkisi alanlarının vergilendirme haklarını genişletmesi önerilmektedir. Bu genişletme, şirketin yargı yetkisi alanında fiziksel bir varlığı olup olmadığına bakılmaksızın geçerli olacak şekilde düzenlenmiştir (OECD, 2020a: 11). İkinci Sütun ise, BEPS projesinin geri kalan zorluklarına odaklanmakta ve uluslararası faaliyet gösteren büyük işletmelerin, faaliyet gösterdikleri yargı alanına veya merkezlerinin yerine bakılmaksızın kârlarından asgari düzeyde vergi ödemelerini sağlamak üzere tasarlanmış bir çözüm önerisi sunmaktadır (OECD, 2020b: 14). Bu bağlamda, dijitalleşme kaynaklı vergi zorluklarını çözmeye yönelik olarak hazırlanan OECD'nin Birinci ve İkinci Sütun önerilerinin, uluslararası vergi hukuku açısından öne çıkan başlıca sorunlardan biri olan, fiziksel varlıkların uygun bağlantı faktörleri olmaktan çıkması nedeniyle işletmeler için vergilendirilebilir bağın belirlenmesi ve ardından sınır ötesi faaliyet gösteren işletmelerin kârlarının nasıl paylaşılacağı konularına odaklandığı görülmektedir.

Tablo 2: OECD'nin Doğrudan Vergileme ile İlgili Düzenlemeleri (BEPS Süreçleri)

Yıllar	Gelişmeler
2015	BEPS Final Raporu- Eylem 1: Dijitalleşmeden Kaynaklanan Vergi Sorunları (Ekim)
2017	Gelir ve Sermayeye İlişkin Model Vergi Sözleşmesi (Eylül, Ekim, Kasım)
2018	Dijitalleşmeden Kaynaklanan Vergi Zorlukları – Ara Rapor (Mart) Vergi ve dijitalleşmeye ilişkin politika notu (Ekim)
2019	Dijitalleşmenin vergi zorluklarına ilişkin politika notu (Ocak) Tartışma taslağı yayınlandı (Şubat) Vergi ve dijitalleşme ve halkla istişare hakkında politika özeti (Mart) Ekonominin dijitalleşmesinden kaynaklanan vergi sorunlarına yönelik ortak bir çözüm geliştirilmesine yönelik çalışma programı (Mayıs) G-20 liderleri, dijitalleşmeden kaynaklanan vergi zorluklarının ele alınması konusunda son dönemde kaydedilen ilerlemeyi memnuniyetle karşılamış ve BEPS'e ilişkin Kapsayıcı Çerçeve tarafından geliştirilen çalışma programını onaylamıştır (Haziran) Birinci Sütun Kapsamında Birleşik Yaklaşım için Sekretarya Önerisi (Ekim) İkinci Sütun Kapsamında Küresel Bazda Erozyonla Mücadele (GloBE) Hakkında Sekretarya Önerisi (Kasım)
	OECD/G20 tarafından Ekonominin Dijitalleşmesinden Kaynaklanan Vergi Zorluklarının Ele Alınmasına Yönelik İki Sütunlu Yaklaşım Hakkında Açıklama (Ocak) Sütunun ön ekonomik analizi ve etki değerlendirmesi (Şubat) Platform operatörleri tarafından paylaşım ve gig ekonomisindeki satıcılara ilişkin raporlamaya yönelik model kurallar (Haziran) Birinci ve İkinci Sütun Planları ve kamuoyu istişaresinin başlatılması (Ekim)
	Dijital Platformlar için Model Kurallar: Uluslararası Takas Çerçevesi ve Malların Satışı için İsteğe Bağlı Modül (Haziran)
	Ekonominin Dijitalleşmesinden Kaynaklanan Vergi Zorluklarının Ele Alınmasına Yönelik İki Sütunlu Çözüme İlişkin Açıklama (Ekim) İkinci Sütun Model kuralları (Aralık)
	Birinci Sütun – Bağlantı (<i>Nexus</i>) ve Gelir Kaynaklarına İlişkin Taslak Kurallar - Kamu İstişaresi (Şubat) Birinci Sütun - A Tutarı kapsamında vergi matrahı belirlemelerine ilişkin Taslak Kurallar - Kamuoyu İstişaresi (Şubat) GloBE kurallarına ilişkin açıklama (Mart) Vergi Teşvikleri ve Küresel Asgari Kurumlar Vergisi (Ekim) Platform operatörleri tarafından paylaşım ve gig ekonomisindeki satıcılara ilişkin raporlamaya yönelik model kurallar (Kasım) Birinci Sütun Kapsamında Dijital Hizmet Vergileri ve Diğer İlgili Benzer Tedbirlere İlişkin Çok Taraflı Sözleşme (MLC) Hükümleri Taslağı ve İkinci Sütun için Uygulama Paketi (Aralık)
	Küresel asgari verginin uygulanmasına yönelik Teknik Kılavuz (Şubat)

Kaynak: KPMG (2023: 64-66).

BEPS 2.0'ın bir getirisi olan Birinci Sütun, dijitalleşmeden kaynaklanan vergi zorluklarını çözmek ve yeni bir vergilendirme bağlantısı (*nexus*) önermek için oluşturulmuştur. Bu yeni vergi bağlantısı, dijital şirketlerin vergilendirilmesinde iyi bir başlangıç noktasıdır. "*Sürekli ve önemli bir*

katılım" kavramına dayalı olarak, şirketlerin fiziksel varlığına bakılmaksızın bir ülkede "*sürekli ve önemli bir katılım*" olan dijital şirketleri hedeflemektedir (Oguttu, 2020: 815). Birinci Sütun, "*kullanıcı katılımı*", "*pazarlanabilir gayri maddi varlıklar*" ve "*önemli ekonomik mevcudiyete dayanan kâr tahsis*" gibi üç kavrama odaklanmaktadır. Bu, kullanıcılardan elde edilen kârın kendi yetki alanlarında vergilendirilmesini sağlayarak dijital şirketlerin adil bir şekilde vergilendirilmesini amaçlamaktadır. Ancak, bu yaklaşımın uygulanması oldukça karmaşık ve yönetsel açıdan yüksek bir yük oluşturduğu yıllar itibarıyla görülmüştür.

İkinci Sütun önerisi ise, dijital işletmelerin kârlarını düşük veya sıfır vergili yargı alanlarına kaydırmasını durdurmak için bir mekanizma oluşturarak yeni iş modellerini dikkate almayı amaçlamaktadır. Teklif hem geleneksel hem de dijital şirketleri dengeleyerek, ÇUŞ'lerin asgari düzeyde vergi ödemesini sağlamayı hedeflemektedir. Bu amaçla, "*Küresel Matrah Aşındırmayı Önleme Sistemi*" (GloBE) olarak adlandırılan ve ülkelerin zaten asgari vergi oranının altında vergilendirilen karları "*geri vergilendirmelerine*" imkan tanıyan bir sistem önerilmektedir (OECD, 2021). GloBE, aşırı kar kaydırma uygulamaları nedeniyle devam eden matrah aşındırmasına karşı koordine edilmiş bir dizi kural içermektedir. GloBE önerisi, özünde *efektif vergi oranı* testine dayanmaktadır ve vergi mükellefinin düşük vergili ve yüksek vergili gelirlerini aynı işletme veya aynı grup içindeki farklı işletmeler arasında ne ölçüde karıştırabileceğini belirleyen kuralları içermektedir (OECD, 2021). Özetle İkinci Sütun, dijital ekonomide adil vergilendirmeyi sağlamak için devletler arasında işbirliği ve çok taraflılık gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Sonuç olarak bu rapor ve düzenlemeler, dijital vergilendirmeye ilişkin uluslararası standartların tanımlanması ve uygulanması için sürekli bir çabanın bir parçasını oluşturmuştur. Ancak özellikle çok taraflı, küresel bir vergi politikasının oluşturulması için yeterli küresel altyapının da bulunmadığı göz ardı edilmemelidir (Rosenbloom, Noked, & Helal, 2014: 58). Bu bağlamda henüz kesin bir anlaşmaya varılmamış olmasına rağmen, bu alanda yaşanan gelişmeler, yakın gelecekte ele alınabilecek farklı alternatiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim bunların başında ulusal ölçekli tek taraflı çözüm önerileri gelmektedir.

Dijital ekonomiye yönelik ulusal hükümetlerin tepkisi, büyük miktarlarda gelir elde eden bu faaliyetlerin vergilendirilmesinde etkili olan yasal kavramların yaratıcı ve adil kullanımını araştırarak objektif bir vergilendirme sistemine doğru ilerlemektir. Ancak, "*web vergisi*", "*Google vergisi*" ve "*Amazon vergisi*" olarak yanlış ve yanıltıcı bir şekilde adlandırılan vergiler hakkında süregelen tartışmalar, konunun yüzeysel bir şekilde anlaşıldığını göstermektedir (Boccia, 2016: 2-3). Bu nedenle, dijital işletmelerin adil ve uygun bir şekilde vergilendirilmesi için daha derinlemesine ve dikkatli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu minvalde birçok ülke ulusal vergi mevzuatlarına uyarlanabilir en kolay vergi olan (Turina, 2018: 495) dijital hizmet(ler) vergisini devreye sokmuş ve en azından dijital ekonomideki vergi kaybını bir ölçüde telafi etmeye çalışmışlardır.

Dijital hizmetler vergisi, "*belirli bir dijital mal veya hizmet setinden elde edilen geliri içeren veya bir ülkedeki dijital kullanıcı sayısına dayanan bir vergi matrahına sahip brüt gelir vergisi*" olarak tanımlanmaktadır (Bunn, Asen, & Enache, 2020: 1). Söz konusu vergi, kâr üzerinden değil de, gelir üzerinden alınan bir vergi olarak yapılandırılmıştır. Kâr, toplam gelirden giderin düşülmesiyle elde edildiğinden, dijital hizmetler vergisi bir ciro vergisi olarak da sınıflandırılabilir (Lowry, 2019: 1). Dijital hizmetler vergisini ilk savunan ülke 2017 yılında Birleşik Krallık olmuştur (Cui, 2019a: 1). Ancak Birleşik Krallık'ın söz konusu vergiyi yürürlüğe koyması 2020 yılını bulmuştur. Dijital hizmet vergisini uygulayacağını beyan eden ilk ülke ise Fransa olmuştur (Cui, 2019b: 1135). Temmuz 2019'da onaylanan dijital hizmet vergisi veya kamuoyunda bilinen adıyla "*GAFSA Vergisi*", Google, Apple, Facebook ve Amazon gibi büyük teknoloji şirketlerinin Fransız tüketicilere hizmet sağladığı yıllık gelirlerinin %3'ü üzerinden vergilendirilmesini öngörmektedir (Chrisafis, 2019). Bu vergi, dijital hizmetlerin vergilendirilmesine ilişkin global tartışmaların ilk yansıması olması açısından önem arz etmektedir. *Tablo 3*'te dijital hizmet vergisini uygulayan ülkeler yer almaktadır.

Tablo 3: Dijital Hizmet Vergisi Uygulayan Ülkeler

Ülkeler	Vergi Oranı	Kapsam	Durum
Fransa	%3	Dijital aracı hizmetler ve kullanıcı verilerine dayalı reklam hizmetleri	Yürürlükte (01.01.2019)
Avusturya	%5	Dijital arayüzler veya dijital reklamlar	Yürürlükte (01.01.2020)
İtalya	%3	Dijital arayüzdeki reklamlar, dijital aracı hizmetler ve kullanıcı veriler	Yürürlükte (01.01.2020)
Kenya	%1,5	İndirilebilir dijital içerikler, dijital hizmetler (film, podcast, müzik vs.), kullanıcı verileri, çevrimiçi mağazalar, aboneliğe dayalı dijital platformlar, elektronik veri depolama ve paylaşımı (sanal bulutlar), çevrimiçi bilet satışları, arama motoru hizmetleri, çevrimiçi veya çevrimdışı eğitim-kurs hizmetleri ve çevrimiçi mağazacılık işlemleri	Yürürlükte (01.01.2021)
Türkiye	%7,5	Dijital reklamlar ve dijital ortamda sunulan hizmetler	Yürürlükte (01.03.2020)
Birleşik Krallık	%2	Sosyal medya platformları, arama motorları ve çevrimiçi mağazacılık işlemleri	Yürürlükte (01.04.2020)
Polonya	%1,5	Görsel ve işitsel medya hizmetlerine erişim ve ticari iletişim	Yürürlükte (01.07.2020)
	%7	Ülke içerisinde önemli bir dijital varlığa sahip olan, kuruluş yerlerine bakılmaksızın dijital sektör girişimleri	Önerildi.
Sierra-Leone	%1,5	Tüm dijital ve elektronik işlemlerin cirosu	Yürürlükte (01.01.2021)
İspanya	%3	Dijital aracılık ve reklamcılık hizmetleri ve kullanıcı verilerinin brüt geliri	Yürürlükte (16.01.2021)
Tanzanya	%2	Yerleşik olmayan dijital servis sağlayıcılarının cirosu	Yürürlükte (01.07.2022)
Nepal	%2	Dijital reklamlar, aboneliğe dayalı dijital platformlar, veri toplama hizmetleri, bulut hizmetleri, oyun hizmetleri, mobil uygulama ile ilgili hizmetler, çevrimiçi mağazacılık işlemleri, yazılım temini ve güncellemesi, veri veya benzeri hizmetlerin indirilmesi, çevrimiçi eğitim-danışmanlık hizmetleri, e-kitap hizmeti	Yürürlükte (17.07.2022)
Kanada	%3	Çevrimiçi mağazalar, sosyal medya, dijital reklamlar ve kullanıcı verileri	01.01.2024 tarihinde yürürlüğe girecek.

Kaynak: KPMG (2023: 6-14) ve Imperial Law Associates (2022) temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

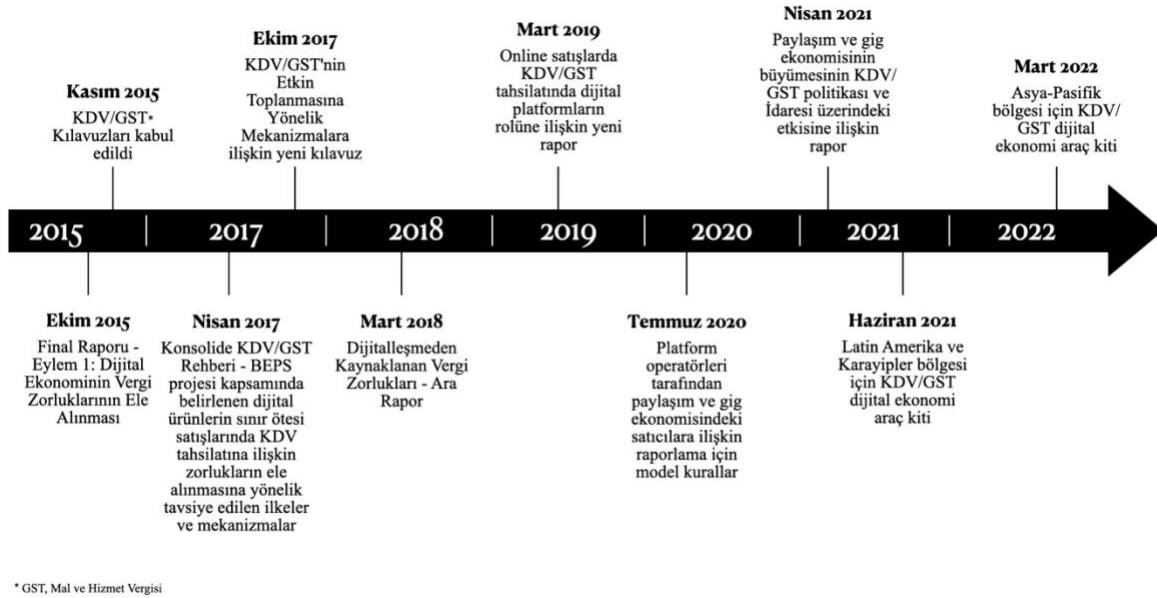
Tek taraflı olarak uygulanan dijital hizmet vergisi, uluslararası anlaşmaları ihlal etmeden kolayca geri çekilebileceği için en az zararlı çözüm olarak görülmektedir. Bu anlamda belirli dijital vergilerin tek taraflı olarak uygulanmasının veya mevcut sisteme cevap vermenin uluslararası adalet açısından iyi bir çözüm olabileceğini söylemek mümkündür (Dourado, 2021: 568). Dijital hizmet vergisi yönetim ve uygulama konusunda, kurumlar vergisine göre hem daha az karmaşık hem de daha verimli sonuçlar verebilmektedir. Ayrıca dijital hizmetler vergisinin uygulanması, ülkelerin kendi yetki alanlarında elde edilen geliri vergilendirmelerine izin vereceğinden, çifte vergilendirmeye neden olmayacak ve vergi kaybı yaşanmayacaktır. Neticede dijital hizmet vergisi, dijital ekonomide vergilendirmenin daha adil olmasını sağlayabilecek mekanizmalardan biri olarak kabul edilmektedir.

Dijital hizmet vergisi, diğer taraftan dijital şirketlerin üzerinde ek yükler yaratabilmekte ve sonuç olarak tüketiciler ya da kullanıcılar için üretilen mal ve hizmetler daha pahalı hale gelebilmektedir. Benzer şekilde dijital hizmet vergisi, inovasyon yatırımlarını da olumsuz etkileyebilmektedir. Diğer taraftan vergi idareleri, söz konusu vergiyi hesaplayabilmek ve tahsil edebilmek için dijital dönüşümlerini tamamlamalı ve çalışanlarını da bu konularda eğitimler vermelidir. Bu tür dönüşüm ve değişimin sağlanması, vergi idarelerini maddi olarak zorlayabilmektedir. Buna rağmen, dijital hizmet vergisi, dijital ekonomide adil bir vergilendirme sağlamak adına önemli bir araç olarak görülmekte ve

uygun şekilde uygulandığında avantajlar sunabilmektedir. Önemli olan, vergi idarelerinin ve hükümetlerin bu verginin uygulanmasında dikkatli olmaları, dijital dönüşüme uyum sağlamaları ve vergi politikalarının sürekli güncel ve adil olmasını sağlamak için özen göstermeleridir.

Dijital ekonomide vergilendirme, sadece doğrudan vergilerle ilgili çözümler çerçevesinde gelişmemiştir, aynı zamanda dolaylı vergilendirme de aktif olarak kullanılmaktadır. Dolaylı vergiler, tüketim üzerinden alınan vergiler olup, ürünlerin ve hizmetlerin fiyatlarına yansıyan ve nihai tüketici tarafından ödenen vergilerdir. Dijital hizmet vergisi gibi doğrudan vergilerin yanı sıra, dolaylı vergilerin de dijital ekonomide adil ve etkin bir vergilendirme sağlaması önemlidir. Bu bağlamda, vergi idareleri ve hükümetlerin dolaylı vergilere yönelik düzenlemelerde de dikkatli olmaları, dijital dönüşüme uyum sağlamaları ve vergi politikalarını sürekli güncel ve adil tutmaları gerekmektedir. Dolaylı vergilerin dijital ekonomideki uygulamaları ve etkileri, hem işletmeler ve mükellefler hem de vergi idareleri açısından dikkate alınması gereken önemli konuları gündeme getirmektedir. Bu bağlamda dijital ekonomiye yönelik dolaylı vergiler özellikle KDV ve Mal ve Hizmet Vergisi (GST) kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Dijital ekonomide vergilendirme konusunda en kapsamlı uygulama ve çözüm önerileri sunan uluslararası kuruluş olan OECD, dijital ekonominin dolaylı vergiler aracılığıyla vergilendirilmesi konusunu 2015 yılında açıkladığı *BEPS* ile sürekli gündemde tutmuştur. OECD'nin dolaylı vergileme ile ilgili aldığı kararlar *Şekil 2*'de gösterilmiştir.

Şekil 2: OECD'nin Dolaylı Vergileme ile İlgili Düzenlemeleri

Kaynak: KPMG (2023: 140).

Dijital ekonomide dolaylı vergilendirme, ülkelerin vergi politikalarında önemli bir rol oynamaktadır ve bu konuda uluslararası kuruluşların önerileri ve uygulamaları büyük önem taşımaktadır. OECD, dijital ekonominin vergilendirilmesi konusunda öncü bir rol üstlenmiş olup, dolaylı vergilere yönelik kararlar ve uygulama önerileriyle ülkelerin politikalarına yön vermektedir. Bu minvalde en sık tercih edilen dolaylı vergi olarak KDV ve GST dikkat çekmekle birlikte, eşitleme vergisi⁵ (*equalization levy*) veya dijital işlemlere stopaj vergisi gibi uygulamalar da kullanılmaktadır (Oguttu, 2020: 805-807). Ancak özellikle e-ticaretin vergilendirilmesinde en kolay yolun KDV olduğu literatürdeki çalışmalarda ortaya koyulmuştur (bkz. Mpofu, 2022; Wadesango, Chibanda, & Wadesango, 2020). İnovasyon ve teknolojiyle şekillenen dijital ekonomide, ülkelerin vergi

⁵ Eşitleme veya denkleştirme vergisi, Hindistan'da 1 Haziran 2016'dan bu yana uygulanmaktadır ve dijital sektörde yerleşik olmayanlar tarafından sağlanan belirli hizmetleri vergilendirmek için kullanılmaktadır (Lahiri, Ray, & Sengupta, 2017: 2).

politikalarının sürekli güncel ve adil olmasını sağlamak, tüm paydaşlar için sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturma hedefine ulaşmada kritik öneme sahiptir. Ancak bununla birlikte son yıllardaki genel siyasi tutum, pasif bir duruşun da yaygınlaştığını göstermektedir. Dijital işletmelerin vergilendirilmesi konusunda herhangi bir önlem alınmamasını tercih etmek, diğer bir deyişle işleyişi piyasanın “görünmez eline” bırakmak, küresel uzlaşa ve mücadeleyi zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak, dijital ekonomide vergilendirme konusunda etkin ve adil politikalar oluşturmak, ülkelerin vergi gelirlerini artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlaması ve sosyal refahın artırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ülkeler, dijital ekonomiye uyum sağlayacak şekilde vergi politikalarını güncellemeli, uluslararası işbirliğini artırarak ve uyumlu çözümler geliştirerek, dijital ekonomide vergilendirme konusunda ortak hedeflere ulaşmada daha etkin olmalıdır. Özellikle, OECD ve diğer uluslararası kuruluşların önerilerini dikkate alarak, Dijital Hizmet Vergisi, KDV, GST, eşitleme vergisi ve stopaj vergisi gibi farklı vergilendirme yöntemlerinin etkin ve adil kullanımını sağlamak, dijital ekonomideki tüm paydaşlar için sürdürülebilir bir yapı oluşturacaktır. Bu minvalde OECD ve üye ülkeler, tüm agresif vergi planlaması konularını kapsayacak şekilde *BEPS 2.0* üzerinde hızlı ve etkin bir şekilde anlaşmalıdır. Aksi halde, ülkeler agresif vergi politikalarını artan bir şekilde benimsemek ve uygulamak zorunda kalacaklardır (Akın, 2020). Özetle OECD ve G20 ülkeleri tarafından geliştirilen bir inisiyatif olan *BEPS* Projesi, dijital ekonomi gibi yeni fenomenlerin vergilendirilmesiyle ilgili zorlukların üstesinden gelmek için önemli bir enstrüman olarak dikkat çekmektedir.

III. VERGİLEMEDE DİJİTAL ZORLUKLAR VE FIRSATLAR

Dijital devrim, küresel ekonominin tüm alanlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu değişimlerden en önemli ve etkili olanları arasında, "*büyük veri*", "*bulut bilişim*", "*yapay zeka*", "*makine öğrenme*" ve "*Web 3.0*" gibi yeni dijital ürün ve teknolojilerin ortaya çıkması yer almaktadır. Bu teknolojik dönüşüm, işletmelerin ve bireylerin günlük yaşamlarını ve faaliyetlerini büyük ölçüde etkilemekle kalmayıp, vergilendirme süreçleri ve vergi politikaları üzerinde de önemli etkiler yaratmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu dijital ürün ve teknolojilerin vergilendirme açısından mükellefler ve vergi idareleri için ne tür zorluklar ve fırsatlar doğurduğunu incelemek büyük önem taşımaktadır.

Dijital ekonomi, sınırların önemsizleştiği, fiziksel varlıkların yerini dijital varlıkların aldığı ve iş modellerinin hızla dönüştüğü yeni bir dünya düzeni yaratmaktadır. Bu dönüşüm, mevcut vergi sistemlerinin ve uygulamalarının, dijital ekonominin özgün yapısı ve ihtiyaçlarına cevap verme kapasitesini sorgulamaktadır. Dijital ekonominin getirdiği hızlı ve sürekli değişim, geleneksel vergi sistemlerinin güncelliğini ve etkinliğini kaybetme riskiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu durum, hem mükellefler hem de vergi idareleri için önemli zorlukları ve fırsatları beraberinde getirmektedir.

Mükellefler açısından, dijital ekonomi sayesinde yeni iş modelleri ve gelir akışları geliştirme imkanı doğmuştur. Aynı zamanda, mükellefler için vergi planlaması ve uyum süreçlerinde karmaşıklık ve belirsizlik artmıştır. Özellikle, dijital ekonominin doğası gereği, fiziksel varlık ve sınırların belirsizleşmesi, vergi mükellefiyetinin tespiti ve vergi yükümlülüklerinin yerine getirilmesi konusunda sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu zorluklar, mükelleflerin vergi planlaması ve uyum süreçlerinde daha fazla çaba harcamalarını ve daha etkin stratejiler geliştirmelerini gerektirmektedir.

Vergi idareleri açısından ise dijital ekonomi, yeni düzenleme ve denetim zorlukları doğurmaktadır. Dijital ekonominin getirdiği yeni iş modelleri ve teknolojiler, vergi idarelerinin geleneksel vergilendirme yaklaşımlarını ve yöntemlerini yeniden gözden geçirmelerini zorunlu kılmaktadır. Bu süreçte, vergi idarelerinin, vergi kayıp ve kaçığı riskini minimize etmek için daha etkin ve inovatif vergi denetim ve toplama yöntemleri geliştirmeleri beklenmektedir. Bununla birlikte, dijital ekonomi vergi idareleri için önemli fırsatlar da sunmaktadır. Öncelikle, dijital teknolojiler sayesinde vergi idareleri, mükellefler ve diğer paydaşlarla daha hızlı ve etkin iletişim kurabilme imkanı elde etmektedir. Ayrıca, büyük veri, yapay zeka ve makine öğrenme gibi teknolojilerin kullanımıyla, vergi idareleri daha sofistike risk analizleri ve denetim stratejileri geliştirebilmekte ve vergi uyumu süreçlerini daha verimli hale getirebilmektedir. Bu bağlamda yeni dijital teknolojilerin ÇUŞ'lerin vergi

planlamalarında ne gibi zorluklar ve fırsatlar yarattığı önem arz etmektedir. Nitekim Tablo 4’te bu zorluk ve fırsatlar gösterilmektedir.

Dijital ekonomide “büyük verinin” etkin kullanımı, uygun teknolojik altyapı ve nitelikli insan kaynağı gerektirmektedir. İşletmeler ve mükellefler, büyük veriyi analiz edip vergi planlamalarına entegre etmek için yeterli teknik donanıma ve uzman personele ihtiyaç duymaktadır. Bu durum, özellikle KOBİ’ler gibi kaynak sınırlılığına sahip işletmeler için önemli bir zorluk olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca büyük verinin yönetimi ve analizi, işletmelerin ve mükelleflerin kişisel ve hassas verileri koruma sorumluluğunu artırmaktadır. Dolayısıyla, veri güvenliği ve gizlilik konularında ulusal ve uluslararası düzenlemelere uyum sağlamak, vergi planlaması sürecinde önemli bir zorluk olarak görülmektedir. Benzer şekilde büyük verinin analizi, çok sayıda değişken ve belirsizlik içermektedir. İşletmeler ve mükellefler için, büyük veri analizi sonuçlarında yer alan faktörlerin vergi planlamalarına etkisini doğru bir şekilde tespit etmek ve bu doğrultuda stratejik kararlar almak önemli bir zorluktur.

Diğer taraftan büyük verinin etkin kullanımı, işletmeler ve mükellefler için daha doğru ve etkin bir vergi planlaması imkanı sağlayabilmektedir. Analiz sonuçlarından elde edilen bilgiler, vergi uyumu süreçlerini optimize etmeye ve vergi yükünü minimize etmeye yardımcı olması açısından önem arz etmektedir. Büyük veri analizi, işletmelerin ve mükelleflerin maliyetlerini optimize etmelerine ve vergi avantajlarından yararlanmalarına olanak tanımakta ve bu sayede, finansal performanslarını ve karlılıklarını arttırabilmektedir. Ayrıca büyük verinin, ÇUŞ’lerin ve diğer dijital şirketlerin piyasa analizleri ve sektör trendlerini daha iyi anlamalarına yardımcı olduğu bilinmektedir. Bu sayede, vergi stratejilerini bu analizlere ve trendlere göre şekillendirebilecek ve rekabet avantajı elde edebilmeleri mümkün hale gelebilecektir.

Bir diğer dijital teknoloji “bulut bilişim”, dijital şirketlerin altyapı hizmetlerini tek başına kapsayan önemli bir dijital hizmet olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak bulut bilişimin de ÇUŞ’ler ve diğer dijital şirketler açısından birtakım zorluk ve fırsatları beraberinde getirdiği görülmektedir. İlk olarak işletmeler ve mükellefler, bulut bilişim hizmetlerini kullanırken, bu hizmetleri sunan servis sağlayıcılarından kaynaklanan vergi yükümlülüklerini doğru şekilde belirlemek zorundadır. Bu durum, özellikle uluslararası hizmet sağlayıcıları ve farklı vergi düzenlemelerine tabi olan ülkeler arasında karmaşıklığa yol açabilmektedir. Büyük veri teknolojisinde olduğu gibi, bulut bilişim kullanımında da işletmelerin ve mükelleflerin veri güvenliği ve gizlilik konularında daha fazla dikkatli olmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, ulusal ve uluslararası düzenlemelere uyum sağlamak, vergi planlaması sürecinde önemli bir zorluk olarak görülmektedir. Son olarak ÇUŞ’ler bulut bilişim kullanımının vergi planlamalarına etkisini doğru şekilde hesaplamak ve bu doğrultuda stratejik kararlar almak zorundadır. Bu durum, özellikle bulut bilişim maliyetlerinin ve avantajlarının doğru şekilde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Bulut bilişim ÇUŞ’lerin vergi planlaması açısından sadece zorluk yaratmamakta, aynı zamanda fırsatlar da sunmaktadır. İlk olarak söz konusu teknolojilerin kullanılması, fiziksel altyapı maliyetlerine katlanmayı bertaraf ettiği için, şirketlerin maliyetlerini düşürmekte, verimliliğini arttırmakta ve bu sayede de vergi planlamasına önemli katkılar sağlayabilmektedir. Benzer şekilde bulut bilişim, işletmelerin coğrafi olarak dağınık iş yapılarına uyum sağlamalarına yardımcı olabilmektedir. Böylece söz konusu şirketler vergi planlamaları sayesinde daha uygun konumlarda faaliyetlerini sürdürebilme imkanı bulabilmektedir.

Günümüz dijital teknolojileri arasında sürekli olarak gelişen ve bütün sektörlerde heyecan yaratan “yapay zeka” ve “makine öğrenme” sistemleri, vergilemede de aktif olarak kullanılabilir. Yapay zeka ve makine öğrenme sistemleri, iş süreçlerini ve finansal işlemleri önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu sistemlerin vergi yükümlülükleri üzerindeki etkisini tam olarak belirlemek, mevcut vergi mevzuatının ve düzenlemelerinin bu tür teknolojilere uyum sağlamasını gerektirmektedir. Bu durum, özellikle işletmeler ve mükellefler için yeni sorumlulukların ve düzenlemelerin anlaşılması ve uygulanması açısından zorluklar yaratabilmektedir. Bu nedenle işletmelerin uygun teknolojik altyapıyı ve yetkin insan kaynağını sağlamaları gerekmektedir. Diğer taraftan yapay zeka ve makine öğrenme sistemleri, vergi hesaplamalarını otomatikleştirebilir ve hızlandırabilir, ancak bu süreçte

hataların önlenmesi büyük önem taşımaktadır. İşletmelerin, doğru ve güvenilir hesaplamaları sağlamak için sürekli güncellenen vergi mevzuatına uyumlu ve etkin yöntemler geliştirmesi gerekmektedir.

Yapay zeka ve makine öğrenmenin ÇUŞ'ler açısından yarattığı fırsatların başında ise daha hızlı ve doğru vergi planlamaları yapmalarını sağlayacak imkanları sunması gelmektedir. Böylece daha etkin kararlar alınmasına ve vergi avantajlarından maksimum düzeyde yararlanılmasına olanak sağlanabilmektedir. Ayrıca yapay zeka ve makine öğrenme sistemleri, vergi mevzuatının sürekli güncellenmesine hızlı ve etkin bir şekilde uyum sağlayabilmektedir. Bu sayede, işletmeler ve mükellefler, mevzuattaki değişikliklere zamanında ve doğru şekilde adapte olabilir ve potansiyel uyum maliyetlerini azaltabilme yoluna gidebilmektedir. Son olarak yapay zeka ve makine öğrenme teknolojileri, işletmelerin maliyetlerini düşürmeye ve operasyonel verimliliğini artırmaya yardımcı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, işletmeler daha az maliyetle daha fazla gelir elde edebilir ve vergi avantajlarından daha etkin bir şekilde yararlanabilmektedir. Ayrıca, bu teknolojiler, işletmelerin vergi stratejilerini ve planlamalarını daha doğru ve hızlı bir şekilde yapmalarına olanak tanıyarak, mükelleflerin vergi risklerini azaltmalarına ve potansiyel cezalardan kaçınmalarına da katkıda bulunmaktadır.

Son olarak, bu çalışmada ele alınan dijital teknolojilerden biri olan “Web 3.0”, internetin merkezi olmayan ve daha demokratik bir yapıya dönüşmesini sağlamaktadır. Bu değişim, vergilendirme düzenlemelerinin belirsiz hale gelmesine ve işletmelerin vergi yükümlülüklerini tam olarak anlayamamalarına neden olabilmektedir. Özellikle, kripto paralar, akıllı sözleşmeler ve merkezi olmayan finansal platformlar gibi yeni ekonomik yapılar, mevcut vergi düzenlemelerinin güncellenmesini gerektirir ve bu süreç, işletmeler ve vergi idareleri için karmaşıklıklar yaratabilmektedir. Diğer taraftan Web 3.0, işletmelere yeni pazarlara ve hizmetlere erişim sağlayarak gelirlerini artırma fırsatı sunmaktadır. Bu durum, işletmelerin ekonomik büyümeye katkıda bulunmasına ve dolayısıyla vergi gelirlerinin artmasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca, merkezi olmayan yapılar, işletmelerin küresel pazarlarda daha etkin bir şekilde faaliyet göstermelerine imkan tanıyarak vergi avantajlarından yararlanmalarını sağlamaktadır.

Tablo 4: ÇUŞ'ler İçin Zorluklar ve Fırsatlar

Dijital Teknolojiler	Zorluklar	Fırsatlar
Büyük veri	- Büyük veri yönetimi ve analizinde uygun teknoloji ve personel ihtiyacı- Veri güvenliği ve gizlilik konularında uyulması gereken düzenlemelere uyum- Büyük veri analizi sonucunda vergi planlamasına etki eden faktörlerin doğru tespiti	- Büyük veri analizi ile daha doğru ve etkin vergi planlaması- Maliyet optimizasyonu ve vergi avantajlarından yararlanma- Piyasa analizleri ve sektör trendlerine göre vergi stratejilerinin belirlenmesi
Bulut Bilişim	- Bulut bilişim servisi sağlayıcılarından kaynaklanan vergi yükümlülüklerinin belirlenmesi- Veri güvenliği ve gizlilik konularında uyulması gereken düzenlemelere uyum- Bulut bilişim kullanımının vergi planlamasına etkisini doğru şekilde hesaplamak	- Maliyetleri düşürerek ve verimliliği artırarak vergi planlamasına katkıda bulunma- Coğrafi olarak dağıtık iş yapısına göre vergi avantajlarından yararlanma- Yenilikçi bulut bilişim çözümleri ile sürekli güncellenen vergi mevzuatına uyum sağlama
Yapay Zeka ve Makine Öğrenme	- Yapay zeka ve makine öğrenme sistemlerinin vergi yükümlülüklerine etkisinin belirlenmesi- İşletmelerin yapay zeka ve makine öğrenme sistemlerinin geliştirilmesi ve yönetiminde yaşanabilecek zorluklar- Otomatik vergi hesaplamalarında hataların önlenmesi	- Yapay zeka ve makine öğrenme ile hızlı ve doğru vergi planlaması yapabilme- Sürekli güncellenen vergi mevzuatına otomatik olarak uyum sağlama- İşletmelerin maliyetlerini düşürerek ve verimliliğini artırarak vergi avantajları elde etme
Web 3.0	- Web 3.0 uygulamalarının vergilendirilmesine yönelik düzenlemelerin belirsizliği- Merkezi olmayan yapıların vergi yükümlülüklerini belirlemede yaşanabilecek zorluklar- Kripto varlıklar ve akıllı sözleşmelerin vergilendirilmesine yönelik karmaşıklıklar	- Web 3.0 teknolojileri ile yenilikçi vergi planlama yöntemleri geliştirme- İşletmelerin yeni pazarlara ve hizmetlere erişimle vergi avantajlarından yararlanma- Merkezi olmayan yapılar sayesinde vergi yükümlülüklerinin azaltılması ve daha etkin vergi planlaması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Günümüzde, dijitalleşme ve teknolojik gelişmeler vergi sistemlerine de önemli ölçüde etki etmektedir. Bu değişim sürecinde, vergi idarelerinin karşılaştığı zorluklar ve fırsatlar da önemli ölçüde artmıştır. Vergi idareleri açısından ortaya çıkan zorluk ve fırsatlar *Tablo 5*’te gösterilmiştir. Bu süreçte, vergi idarelerinin teknolojik altyapılarını güçlendirmeleri ve inovatif uygulamaları benimsemeleri, sürdürülebilir bir vergi politikası geliştirme açısından büyük önem taşımaktadır. İşletmelerin ve mükelleflerin bu süreçte yaşadığı zorluklar ve fırsatlar ile paralel olarak, vergi idarelerinin de dijital dönüşüme uyum sağlamaları ve güncel ihtiyaçlara cevap verebilmeleri gerekmektedir.

“*Büyük veri*” analizi, vergi idareleri için hem birtakım zorlukları hem de fırsatları beraberinde getirmektedir. İlk olarak vergi idareleri, büyük veri analizi ve yönetimi için gerekli teknolojik altyapı ve yetkin personel ihtiyacını karşılamak durumundadır. Bu süreçte, uygun teknolojilerin seçimi ve personelin eğitimi önemli zorluklar arasında yer almaktadır. ÇUŞ’ler için de geçerli olan bu zorluk, dijitalleşmenin engellenemez ilerleyişinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde ÇUŞ’ler gibi vergi idareleri de veri güvenliği ve gizlilik konularında yasal düzenlemelere ve standartlara uyum sağlamak zorundadır. Dolayısıyla, güncel düzenlemelere ve teknolojik gelişmelere ayak uydurarak sistemlerin güvenliğini sağlamak önemli bir zorluktur. Ayrıca büyük verinin vergi denetimlerinde etkin kullanılabilmesi için doğru veri kaynaklarına erişim ve doğru analiz yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir. Bu süreçte, verinin doğru ve zamanında işlenmesi ve analizlerin doğru yorumlanması önemli zorluklardan biridir. Diğer taraftan büyük veri, vergi idarelerinin daha doğru ve etkin denetimler gerçekleştirerek vergi gelirlerinin artmasına neden olabilmekte ve vergi kaçakçılığı ile mücadelede önemli tedbirler sunmaktadır. Ayrıca büyük veri analizi, vergi idarelerinin daha etkili politikalar geliştirmesine ve uygulamasına imkan tanıyabilmekte ve bu sayede, ekonomik büyüme ve kalkınmaya katkı sağlamak mümkün olabilmektedir.

Vergi idareleri, “*bulut bilişimin*” vergi denetimine olan etkisini doğru şekilde değerlendirmek için uygun yöntemler ve süreçler geliştirmek durumundadır. Bu süreçte, denetim süreçlerinin bulut bilişimle entegrasyonu önemli bir zorluktur. Vergi idareleri ayrıca, bulut bilişim hizmeti sağlayıcılarıyla etkin işbirliği ve koordinasyon sağlayarak düzenlemelere uyum sağlamak zorundadır. Bu bağlamda, farklı hizmet sağlayıcılarından gelen verilerin uyumlu hale getirilmesi ve güvenli iletişim sağlanması önemli zorluklar arasında yer almaktadır. Ayrıca vergi idarelerinin bulut bilişim teknolojilerini kullanması, veri güvenliği ve gizlilik konularında da daha titiz olmalarını zorunlu kılmaktadır. Diğer taraftan bulut bilişim sayesinde vergi idareleri, denetim süreçlerini hızlandırabilir ve verimliliği artırarak daha etkin denetimler gerçekleştirebilmektedir. İlaveten bulut bilişim teknolojileri, vergi idarelerinin coğrafi olarak farklı konumlarda vergi denetimi gerçekleştirmelerine olanak tanıyabilmektedir. Bu sayede, vergi denetimlerinin daha geniş bir coğrafyada etkin şekilde yapılması mümkün olabilmektedir. Son olarak bulut bilişim çözümleriyle, vergi idareleri sürekli güncellenen vergi mevzuatını daha kolay ve hızlı bir şekilde takip edebilme imkanına sahip olabilmekte ve dolayısıyla mevzuata uyum sağlama süreci daha etkin hale gelebilmektedir.

Bir diğer dijital teknoloji, “*yapay zeka*” ve “*makine öğreniminin*” vergi idarelerinin işlerini çok fazla kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. Özellikle yapay zeka ve makine öğrenme sistemlerinin vergi denetimi ve tahakkuk süreçlerine olan etkisini doğru şekilde değerlendirmek için vergi idareleri, uygun yöntemler ve süreçler geliştirmek durumundadır. Bu süreçte, bu teknolojilerin denetim süreçleriyle entegrasyonu önemli bir zorluk olarak dikkat çekmektedir. Bir diğer zorluk ise uygun algoritma ve model seçimi, sistemlerin eğitimi ve güncellenmesi ve personelin bu teknolojilere uyum sağlaması gibi teknik ve mali zorluklardır. Dahası yapay zeka sistemleri ile otomatik vergi hesaplamaları yapılırken, hataların önlenmesi büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, veri kalitesinin sağlanması ve algoritmaların doğru çalıştığından emin olmak önemli bir diğer zorluklardan biridir. Öte yandan yapay zeka ve makine öğrenme teknolojileri sayesinde, vergi idareleri daha hızlı ve doğru vergi denetimi ve tahakkuk süreçleri gerçekleştirebilmektedir. Ayrıca yapay zeka ve makine öğrenme teknolojileri, işletmelerin maliyetlerini düşürerek ve verimliliğini artırarak vergi gelirlerinin artmasını sağlayabilmektedir.

Son olarak “Web 3.0” teknolojilerinin vergilendirilmesine yönelik düzenlemeler henüz tam olarak belirlenmemiş olup, bu durum vergi idareleri için belirsizlik yaratmaktadır. Bu süreçte, düzenlemelerin oluşturulması ve uygulanması önemli zorluklardan biri olarak görünmektedir. *Web 3.0*’ın sunduğu merkezi olmayan ve anonim yapıların, vergi denetimlerini zorlaştırıcı etkiler yaratması ve hatta vergi kaçakçılığını ve dolandırıcılık gibi faaliyetlerin yaygınlaştırması beklenmektedir. Ayrıca kripto paralar ve akıllı sözleşmeler, vergilendirme süreçlerine yeni karmaşıklıkları beraberinde getirmektedir. Bu yeni teknolojilerin vergilendirilmesine yönelik düzenlemelerin geliştirilmesi ve uygulanması önemli zorluklardan bir diğerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan *Web 3.0* teknolojilerinin kullanılması, vergi idarelerinin daha yenilikçi ve etkin vergi denetimi yöntemleri geliştirmelerine olanak tanıma fırsatı sunabilmektedir.

Tablo 5: Vergi İdareleri İçin Zorluklar ve Fırsatlar

Dijital Teknolojiler	Zorluklar	Fırsatlar
Büyük veri	- Büyük veri analizi ve yönetimi için yeterli teknoloji ve personel sağlama- Veri güvenliği ve gizlilik konularında uyulması gereken düzenlemelere uyum- Vergi denetimlerinde büyük veri kullanımının etkinliğini sağlama	- Büyük veri analizi ile daha doğru ve etkin vergi denetimi- Vergi gelirlerinin artırılması ve kaçakların önlenmesi- Yeni vergi politikalarının geliştirilmesi ve uygulanması
Bulut Bilişim	- Bulut bilişim kullanımının vergi denetimine etkisini doğru şekilde değerlendirmek- Bulut bilişim hizmeti sağlayıcıları ile işbirliği ve koordinasyon sağlama- Veri güvenliği ve gizlilik konularında uyulması gereken düzenlemelere uyum	- Bulut bilişim kullanımının vergi denetimine etkisini doğru şekilde değerlendirmek- Bulut bilişim hizmeti sağlayıcıları ile işbirliği ve koordinasyon sağlama- Veri güvenliği ve gizlilik konularında uyulması gereken düzenlemelere uyum
Yapay Zeka ve Makine Öğrenme	- Yapay zeka ve makine öğrenme sistemlerinin vergi denetimi ve tahakkuk süreçlerine etkisinin belirlenmesi- Yapay zeka ve makine öğrenme sistemlerinin geliştirilmesi ve yönetiminde yaşanabilecek zorluklar- Otomatik vergi hesaplamalarında hataların önlenmesi	- Yapay zeka ve makine öğrenme ile hızlı ve doğru vergi denetimi ve tahakkuk süreçleri- Sürekli güncellenen vergi mevzuatına otomatik olarak uyum sağlama- İşletmelerin faaliyetlerini düşürerek ve verimliliğini artırarak vergi gelirlerinin artırılması
Web 3.0	- Web 3.0 uygulamalarının vergilendirilmesine yönelik düzenlemelerin belirsizliği- Merkezi olmayan yapıların vergi denetiminde yaşanabilecek zorluklar- Kripto paralar ve akıllı sözleşmelerin vergilendirilmesine yönelik karmaşıklıklar	- Web 3.0 teknolojileri ile yenilikçi vergi denetimi yöntemleri geliştirme- İşletmelerin yeni pazarlara ve hizmetlere erişimle vergi gelirlerinin artırılması- Merkezi olmayan yapılar sayesinde vergi denetimlerinin daha etkin ve hızlı gerçekleştirilmesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç olarak dijital ekonomide vergilendirme ile ilgili zorluklar ve fırsatlar ele alındığında, vergi politikalarının ve uygulamalarının sürekli güncel ve adil olmasını sağlamak, tüm paydaşlar için sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturma hedefine ulaşmada kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, mükelleflerin ve vergi idarelerinin, dijital ekonomiye uyum sağlamaları ve yeni teknolojilerin sunduğu fırsatları etkin bir şekilde değerlendirmeleri gerekmektedir. Bu dört dijital teknoloji üzerinden dijital ekonomideki vergileme zorlukları ve fırsatlarını incelemek, hem mükellefler hem de vergi idareleri açısından büyük önem taşımaktadır. Büyük veri, bulut bilişim, yapay zeka ve makine öğrenme ve *Web 3.0* teknolojilerinin vergilendirme alanındaki etkilerini anlamak ve uygun politikalar geliştirmek, vergi gelirlerinin artırılması, vergi adaletinin sağlanması ve ekonomik büyümenin desteklenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dijital ekonomi, hızla gelişen teknolojiler ve yeni iş modelleriyle birlikte küresel ekonomik yapıyı ve vergilendirme sistemlerini sürekli olarak dönüştürmektedir. Bu nedenle, dijital ekonomide vergi planlamasının etkili bir şekilde yönetilmesi ve uygulanması, işletmeler ve vergi idareleri için büyük önem taşımaktadır. Dijital ekonomide vergi planlaması, vergi tabanının genişletilmesi ve vergi gelirlerinin artırılması için önemli bir araçtır. Ancak dijital ekonomide vergi planlaması, işletmeler ve vergi idareleri için bir dizi zorluk ve fırsat sunmaktadır. Dijital ekonominin hızla gelişmesi ve teknolojik değişimin sürekli hale gelmesi, vergi planlaması ve uygulamalarının sürekli olarak güncellenmesini ve adapte edilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle, işletmeler ve vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlamasında karşılaştıkları zorlukları ve fırsatları değerlendirmeli ve bu çerçevede daha etkili ve sürdürülebilir vergi politikaları ve uygulamaları geliştirmeye yönelik stratejiler benimsemelidir.

Dijital teknolojilerin her an yenilerinin çıkması ve sürekli bir devinim içerisinde olması beraberinde deregülasyonu getirmektedir. Bu kuralsız ortam, yarattığı etkiler bakımından sosyoekonomik yapıları radikal şekilde etkileyebilmektedir. Bu noktada fiziksel faktörlerden bağımsız olarak gelişen dijital ekonomi doğrudan, vergilemeyi de bu girdaba sürüklemektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan bu dijital devrim, uluslararası vergilendirmeye ilişkin hukuki söylem için de bazı yeni sorunlar ortaya çıkarmış ve bu sorunların çözülmesi için acil önlemler alınması gerekli kılmıştır. Dijital vergilendirmeye yönelik çözümler açısından geniş bir perspektif sunmayı amaçlayan bu çalışma, güncel ve yeni dijital teknolojiler çerçevesinde bu sorunu artıları ve eksilerini dikkate alarak ele almayı amaçlamıştır. Bu anlamda proaktif bir duruş sergileyen çalışmada, dijital ekonominin vergilendirilmesinde uygulanabilecek en uygun çözümün dijital hizmet vergisi olduğu iddia edilmektedir. Benzer şekilde “*dijital PE*” düzenlemesi de uzun vadeli çözüm sunması açısından önemli bir diğer düzenleme olarak dikkat çekmektedir.

Son olarak, dijital ekonomide vergi planlamasının zorluklarını ve fırsatlarını göz önünde bulundurarak, işletmeler, vergi idareleri ve uluslararası düzeydeki paydaşlar için bir dizi öneride bulunmak mümkündür:

- İşletmeler ve vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarının etkinliğini artırmak için büyük veri, bulut bilişim, yapay zeka ve *Web 3.0* gibi teknolojileri proaktif bir şekilde benimsemeli ve entegre etmelidir.
- İşletmeler, dijital ekonomide vergi planlaması konusunda şeffaf ve hesap verebilir bir yaklaşım benimseyerek, kurumsal itibarlarını korumalı ve uyum risklerini azaltmalıdır.
- Vergi idareleri, dijital ekonomide vergi uyumu sağlamak ve vergi gelirlerini korumak için, teknoloji tabanlı denetim ve toplama süreçlerini geliştirmeli ve güçlendirmelidir.
- Uluslararası düzeyde, devletler ve çok taraflı kuruluşlar, dijital ekonomide vergi planlamasının küresel boyutunu ele almak için işbirliği yaparak, vergi kaçakçılığı ve agresif vergi planlaması gibi konuları çözmek için ortak çözümler geliştirmelidir.
- Devletler, vergi politikalarını ve düzenlemelerini sürekli olarak güncelleyerek, dijital ekonomide vergilendirmenin hızla değişen dinamiklerine ve teknolojik gelişmelere uyum sağlamalıdır.
- Vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlaması konusunda eğitim ve farkındalık programları düzenleyerek, işletmelerin ve bireylerin vergi uyumunu geliştirmeye yardımcı olmalıdır.
- İşletmeler ve vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarında karşılaştıkları veri güvenliği ve gizlilik zorluklarını ele almak için güçlü siber güvenlik önlemleri benimsemelidir.
- Yapay zeka ve otomasyon teknolojilerinin vergi planlaması ve uygulamalarına entegrasyonu, etik ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmelidir.

- İşletmeler ve vergi idareleri, teknoloji ve vergi politikalarının entegrasyonunu ve harmonizasyonunu sağlamak için, sektörler arası ve disiplinler arası işbirliğini teşvik etmeli ve desteklemelidir.
- Devletler, dijital ekonomide vergi planlamasında sürdürülebilir ve etkili vergi politikaları ve uygulamaları geliştirmek için, paydaşlarla sürekli diyalog ve işbirliğini sürdürmelidir.
- Uluslararası düzeyde, devletler ve çok taraflı kuruluşlar, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarında ortaya çıkan yeni sorunları ve fırsatları ele almak için düzenli olarak araştırma ve analiz yapmalıdır.
- Vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlamasında karşılaştıkları zorlukları ve fırsatları değerlendiren ve bu çerçevede yeni politikalar ve uygulamalar geliştiren, kendi içlerinde inovasyona ve sürekli öğrenmeye açık bir organizasyon yapısına sahip olmalıdır.
- İşletmeler, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarında yaşanan hızlı değişime ayak uydurabilmek için, sürekli olarak teknolojik yetkinliklerini ve uzmanlıklarını geliştirmeli ve güncellemelidir.
- Devletler ve uluslararası düzeydeki paydaşlar, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarında ortaya çıkan zorlukları ve fırsatları dikkate alarak, dünya genelinde etkili ve adil bir vergilendirme sistemi oluşturmayı hedefleyen küresel düzenlemelere ve politikalara yönelik işbirliğini artırmalıdır.
- İşletmeler ve vergi idareleri, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarında sürdürülebilirlik ve sosyal sorumluluk ilkelerini benimseyerek, ekonomik kalkınma ve toplumsal refahın artırılmasına katkıda bulunmalıdır.

Sonuç olarak, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarının başarılı bir şekilde yönetilmesi ve uygulanması için, işletmeler, vergi idareleri ve uluslararası düzeydeki paydaşların bu önerilere dikkat etmeleri ve uyumlu bir şekilde hareket etmeleri büyük önem taşımaktadır. Bu sayede, dijital ekonomide vergi planlaması ve uygulamalarının zorlukları ve fırsatları daha etkili bir şekilde ele alınarak, sürdürülebilir ve adil bir vergilendirme sisteminin oluşturulması hedefine ulaşılabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2020). Robots and jobs: Evidence from US labor markets. *Journal of Political Economy*, 128(6), 2188–2244. doi:10.1086/705716
- Acinöroğlu, S. (2013). Vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığıyla mücadelede Avrupa Birliği'nin 1 Ocak 2013 tarihli son eylem planının değerlendirilmesi. *Vergi Dünyası*, (379), 188–197. Erişim Adresi: <https://www.vergidunyasi.com.tr/arsiv/makaleler/vergiden-kacimma-ve-vergi-kacaciligıyla-mucadelede-avrupa-birligi-nin-1-ocak-2013-tarihli-son-eylem-planinin-degerlendirilmesi-6032>
- Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). *Exploring the impact of artificial intelligence: Prediction versus judgment*. NBER Working Paper Series No. 24626. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24626/w24626.pdf
- Akin, E. (2020). *Aggressive tax policy versus aggressive tax planning*. Munich Personal RePEc Archive (MPRA), MPRA Paper No. 100844. Retrieved from https://mpra.ub.uni-muenchen.de/100844/1/MPRA_paper_100844.pdf
- Alcantara, C., Schaul, K., de Vynck, G., & Albergotti, R. (2021). How big tech got so big: Hundreds of acquisitions. *The Washington Post*, April 21. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/technology/interactive/2021/amazon-apple-facebook-google-acquisitions/>
- Alfano, M., & Sullivan, E. (2021). Online trust and distrust. In M. Hannon & J. de Ridder (Eds.), *The Routledge Handbook of Political Epistemology* (pp. 480–491). Abingdon: Routledge.
- Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), 54–77. doi:10.1007/s10797-011-9171-2
- Amit, R., & Zott, C. (2012). Creating value through business model innovation. *MIT Sloan Management Review*, 53(3). Retrieved from <https://sloanreview.mit.edu/article/creating-value-through-business-model-innovation/>

- Arf, C. (1959). *Makine düşünebilir mi ve nasıl düşünebilir?* Atatürk Üniversitesi, Üniversitesi Çalışmalarını Muhite Yayıma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Serisi, No.1, Halk Konferansları. Erişim Adresi: <https://mbkaya.com/hukuk/cahit-arf-makine-dusunebilir-mi-orjinal.pdf>
- Armbrust, M., Fox, A., Griffith, R., Joseph, A. D., Katz, R., Konwinski, A., ... Zaharia, M. (2010). A view of cloud computing. *Communications of the ACM*, 53(4), 50–58. doi:10.1145/1721654.1721672
- Armbrust, M., Fox, A., Griffith, R., Joseph, A., Katz, R., Konwinski, A., ... Zaharia, M. (2009). *Above the clouds: A Berkeley view of cloud computing*. Electrical Engineering and Computer Sciences University of California at Berkeley, Technical Report No. UCB/EECS-2009-28. Retrieved from <https://www2.eecs.berkeley.edu/Pubs/TechRpts/2009/EECS-2009-28.pdf>
- Arntz, M., Gregory, T., & Zierahn, U. (2016). *The risk of automation for jobs in OECD countries: A comparative analysis*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, n. 189, Paris: OECD. Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/the-risk-of-automation-for-jobs-in-oecd-countries_5jlz9h56dvq7-en
- Atzori, L., Iera, A., & Morabito, G. (2010). The internet of things: A survey. *Computer Networks*, 54(15), 2787–2805. doi:10.1016/j.comnet.2010.05.010
- Ault, H., & Arnold, B. (2017). Protecting the tax base of developing countries: An overview. In A. Trepelkov, H. Tonino, & D. Halka (Eds.), *United Nations Handbook on Selected Issues in Protecting the Tax Base of Developing Countries* (pp. 1–60). New York: United Nations Publication.
- Autor, D. H., & Dorn, D. (2013). The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market. *American Economic Review*, 103(5), 1553–1597. doi:10.1257/aer.103.5.1553
- Avi-Yonah, R. (2023). International taxation, globalization, and the economic digital divide. *Journal of International Economic Law*, 26(1), 101–109. doi:10.1093/jiel/jgac068
- Avi-Yonah, R., & Xu, H. (2016). Evaluating BEPS: A reconsideration of the benefits principle and proposal for UN oversight. *Harvard Business Law Review*, 6(2), 185–238. Retrieved from <https://repository.law.umich.edu/articles/1868/>
- Bessen, J. (2018). *AI and jobs: The role of demand*. NBER Working Paper Series No. 24235. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24235/w24235.pdf
- Biasco, S. (2016). The damages of fiscal competition in Europe and alternatives to anarchy. In F. Boccia & R. Leonardi (Eds.), *The challenge of the digital economy: Markets, taxation and appropriate economic models* (pp. 17–38). Cham: Palgrave Macmillan.
- Boccia, F. (2016). Introduction: The digital economy and fiscal policy in the age of e-commerce. In F. Boccia & R. Leonardi (Eds.), *The challenge of the digital economy: Markets, taxation and appropriate economic models* (pp. 1–16). Cham: Palgrave Macmillan.
- Borgia, E. (2014). The Internet of things vision: Key features, applications and open issues. *Computer Communications*, 54, 1–31. doi:10.1016/j.comcom.2014.09.008
- Brancati, C. U., Pesole, A., & Fernandez-Macias, E. (2019). *Digital labour platforms in Europe: Numbers, profiles, and employment status of platform workers*. European Commission, JRC Technical Reports, Luxembourg. Retrieved from https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC117330/jrc117330_jrc117330_dlp_counting_profiling.pdf
- Brauner, Y., & Pistone, P. (2017). Adapting current international taxation to new business models: Two proposals for the European Union. *Bulletin for International Taxation*, 71(12), 681–687. Retrieved from <https://www.ibfd.org/shop/journal/adapting-current-international-taxation-new-business-models-two-proposals-european>
- Brynjolfsson, E., Collis, A., & Eggers, F. (2019). Using massive online choice experiments to measure changes in well-being. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(15), 7250–7255. doi:10.1073/pnas.1815663116
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: W. W. Norton.
- Budak, T. (2017). The transformation of international tax regime: Digital economy. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 297–330. doi:10.21492/inuhfd.354397
- Bughin, J., Hazan, E., Lund, S., Dalstöm, P., Wiesinger, A., & Subramaniam, A. (2018). *Skill shift automation and the future of the workforce*. McKinsey Global Institute, McKinsey & Company, Discussion Paper. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/skill-shift-automation-and-the-future-of-the-workforce>
- Bunn, D., Asen, E., & Enache, C. (2020). *Digital taxation around the world*. Tax Foundation. Retrieved from

- <https://files.taxfoundation.org/20200527192056/Digital-Taxation-Around-the-World.pdf>
- Carcary, M., Doherty, E., Conway, G., & McLaughlin, S. (2014). Cloud computing adoption readiness and benefit realization in Irish SMEs—An exploratory study. *Information Systems Management*, 31(4), 313–327. doi:10.1080/10580530.2014.958028
- Casey, M., & Vigna, P. (2018). *The truth machine: The blockchain and the future of everything*. New York: St. Martin's Press.
- Chiacchio, F., Petropoulos, G., & Pichler, D. (2018). *The impact of industrial robots on EU employment and wages: A local labour market approach*. Bruegel Working Paper, Issue 02. Retrieved from <https://econpapers.repec.org/paper/brewpaper/25186.htm>
- Chrisafis, A. (2019). France hits back at US over tax on digital giants. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2019/jul/11/france-us-tax-big-digital-companies-donald-trump-amazon-facebook#:~:text=France has hit back at,a tax on internet heavyweights>.
- Chui, M., Löffler, M., & Roberts, R. (2010). The internet of things. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/the-internet-of-things>
- Clark, J. (2016). What is the internet of things (IoT)? Retrieved from <https://www.ibm.com/blogs/internet-of-things/what-is-the-iot/>
- Cui, W. (2019a). The digital services tax: A conceptual defense. *Tax Law Review*, 1–31. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3273641
- Cui, W. (2019b). The digital services tax on the verge of implementation. *Canadian Tax Journal*, 67(4), 1135–1152. doi:10.32721/ctj.2019.67.4.sym.cui
- Cusumano, M., Gawer, A., & Yoffie, D. (2019). *The business of platforms: Strategy in the age of digital competition, innovation, and power*. New York: HarperCollins Publisher.
- Deetjen, U., Biesdorf, S., Guilliani, G., & Oberhansli, W. (2020). Unleashing the power of digital health through ecosystem. In *Digital health: Digital health ecosystems, hybrid care pathways and data ethics in healthcare* (pp. 2–12). McKinsey & Company. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/locations/europe and middle east/switzerland/our insights/worldwebforum/digital-health-at-worldwebforum.pdf>
- Dourado, A. P. (2015). International standards, base erosion and developing countries. In G. M. M. Michielse & V. Thuronyi (Eds.), *Tax Design Issues Worldwide* (pp. 179–194). Amsterdam: Wolters Kluwer Law & Business.
- Dourado, A. P. (2021). Digital taxation opens the Pandora box: The OECD Interim Report and the European Commission Proposals. *Intertax*, 46(6–7), 565–572. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3370588
- Eroğlu, O. (2014). *Kurumlar vergisinde vergi planlaması*. Bursa: Ekin.
- Ethereum. (2023). What is Web3? Retrieved from <https://ethereum.org/en/web3/>
- Etro, F. (2011). The economics of cloud computing. *The IUP Journal of Managerial Economics*, IX(2), 7–22. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2018109
- European Commission. (2012). *Commission recommendation of 6 December 2012 on aggressive tax planning*. European Commission, Official Journal on the European Union, L338/41. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012H0772&from=FR>
- European Commission. (2017). *Aggressive tax planning indicators: Final report*. European Commission, Taxation Papers, Working Paper No.71. Retrieved from https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2018-03/taxation_papers_71_atp_.pdf
- Fitzgerald, M., Kruschwitz, N., Bonnet, D., & Welch, M. (2013). *Embracing digital technology: A new strategic imperative*. MITSloan Management Review, Research Report, Finding from the 2013 Digital Transformation Global Executive Study and Research Project. Retrieved from https://www.capgemini.com/dk-en/wp-content/uploads/sites/42/2017/07/embracing_digital_technology_a_new_strategic_imperative.pdf
- Gajria, H. (2020). Web 3.0. Retrieved from <https://medium.com/variablelabs/web-3-0-e0d817ec05c6>
- Goldfarb, A., & Tucker, C. (2019). Digital economics. *Journal of Economic Literature*, 57(1), 3–43. doi:10.1257/jel.20171452
- Gubbi, J., Buyya, R., Marusic, S., & Palaniswami, M. (2013). Internet of things (IoT): A vision, architectural elements, and future directions. *Future Generation Computer Systems*, 29(7), 1645–1660. doi:10.1016/j.future.2013.01.010
- Hadzhieva, E. (2019). *Impact of digitalisation on international tax matters: Challenges and Remedies*. European Parliament, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/161104/ST_Impact_of_Digitalisation_publication.pdf

- Hagiu, A., & Wright, J. (2015). Multi-sided platforms. *International Journal of Industrial Organization*, 43, 162–174. doi:10.1016/j.ijindorg.2015.03.003
- Huang, W., Ying, T., & Shen, Y. (2018). Executive cash compensation and tax aggressiveness of Chinese firms. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 51(4), 1151–1180. doi:10.1007/s11156-018-0700-2
- ICIJ. (2014). Luxembourg leaks: Global companies' secret exposed. Retrieved from <https://www.icij.org/investigations/luxembourg-leaks/leaked-documents-expose-global-companies-secret-tax-deals-luxembourg/>
- IEA. (2017). *Digitalization & energy*. International Energy Agency. Retrieved from <https://iea.blob.core.windows.net/assets/b1e6600c-4e40-4d9c-809d-1d1724c763d5/DigitalizationandEnergy3.pdf>
- IMF. (2018). *Measuring the Digital Economy*. International Monetary Fund (IMF), Policy Papers, April 5, Washington: IMF. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2018/04/03/022818-measuring-the-digital-economy>
- IMF. (2019). *Corporate taxation in the global economy*. IMF Policy Paper No. 2019/007. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2019/03/08/Corporate-Taxation-in-the-Global-Economy-46650>
- Imperial Law Associates. (2022). Digital Service Tax in Nepal. Retrieved from <https://www.lawimperial.com/digital-service-tax-in-nepal/#:~:text=The rate of digital service, person to consumers in Nepal>
- Jin, H., Ibrahim, S., Bell, T., Qi, L., Cao, H., Wu, S., & Shi, X. (2010). Tools and technologies for building clouds. In N. Antonopoulos & L. Gillam (Eds.), *Cloud computing: Principles, systems and applications* (pp. 3–20). London: Springer.
- Jones, C. I., & Tonetti, C. (2020). Nonrivalry and the economics of data. *American Economic Review*, 110(9), 2819–2858. doi:10.1257/aer.20191330
- Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15–25. doi:10.1016/j.bushor.2018.08.004
- Kemsley, D., Kemsley, S. A., & Morgan, F. T. (2022). Tax evasion and money laundering: a complete framework. *Journal of Financial Crime*, 29(2), 589–602. doi:10.1108/JFC-09-2020-0175
- Kenney, M., & Zysman, J. (2016). The rise of the platform economy. *Issues in Science and Technology*, XXXII(3), 61–69. Retrieved from <https://issues.org/rise-platform-economy-big-data-work/>
- Kotarba, M. (2017). Measuring digitalization – Key metrics. *Foundations of Management*, 9(1), 123–138. doi:10.1515/fman-2017-0010
- KPMG. (2023). *Taxation of the digitalized economy*. KPMG, Development Summary. Retrieved from <https://tax.kpmg.us/content/dam/tax/en/pdfs/2023/digitalized-economy-taxation-developments-summary.pdf>
- Kumar, V., Dixit, A., Javalgi, R. G., & Dass, M. (2016). Research framework, strategies, and applications of intelligent agent technologies (IATs) in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 44(1), 24–45. doi:10.1007/s11747-015-0426-9
- Lahiri, A., Ray, G., & Sengupta, D. (2017). *Equalisation Levy*. Brookings India, Quality, Independence, Impact Working Paper 01. Retrieved from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/01/workingpapertax_march2017_final.pdf
- Le Maire, B., Schauble, W., Padoan, P.-C., & De Guindos, L. (2017). Political Statement: Joint initiative on the taxation of companies operating in the digital economy. Retrieved from https://www.mef.gov.it/inevidenza/banner/170907_joint_initiative_digital_taxation.pdf
- Li, L., Su, F., Zhang, W., & Mao, J.-Y. (2018). Digital transformation by SME entrepreneurs: A capability perspective. *Information Systems Journal*, 28(6), 1129–1157. doi:10.1111/isj.12153
- Lowry, S. (2019). *Digital services taxes (DSTs): Policy and economic analysis*. Congressional Research Service, CRS Report, R45532. Retrieved from <https://sgp.fas.org/crs/misc/R45532.pdf>
- Manyika, J., Chui, M., Brown, B., Bughin, J., Dobbs, R., Roxburgh, C., & Byers, A. (2011). *Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity*. McKinsey Global Institute, McKinsey & Company. Retrieved from https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business_functions/mckinsey_digital/our_insights/big_data_the_next_frontier_for_innovation/mgi_big_data_exec_summary.pdf
- Marin, S., Cobo, C., Cloutier, M.-H., & Lambert-Porter, E. (2021). *Where is EdTech working? Leveraging data for better EdTech policies*. Published on Education for Global Development, World Bank Blogs. Retrieved from <https://blogs.worldbank.org/education/where-edtech-working-leveraging-data-better-edtech-policies>

- Marr, B. (2015). *Big data: Using smart big data analytics and metrics to make better decisions and improve performance*. Chichester: Wiley.
- McAfee, A., & Brynjolfsson, E. (2017). *Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future*. New York: W. W. Norton.
- Mell, P., & Grance, T. (2011). *The NIST definition of cloud computing*. National Institute of Standards and Technology (NIST), Special Publication 800-145. Retrieved from <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/legacy/sp/nistspecialpublication800-145.pdf>
- Michaels, G., Natraj, A., & Van Reenen, J. (2014). Has ICT polarized skill demand? Evidence from eleven countries over twenty-five years. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 60–77. doi:10.1162/REST_a_00366
- Mitchell, T. (1997). *Machine learning*. New York: McGraw-Hill.
- Mougaray, W. (2016). *The business blockchain: Promise, practice, and application of the next internet technology*. Hoboken: Wiley.
- Mpofu, F. Y. (2022). Taxing the digital economy through consumption taxes (VAT) in African Countries: Possibilities, constraints and implications. *International Journal of Financial Studies*, 10(3), 1–21. doi:10.3390/ijfs10030065
- Nadaroğlu, H. (2000). *Kamu Maliyesi Teorisi*. İstanbul: Beta Matbaası.
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- OECD. (2011). *Virtual worlds: Immersive online platforms for collaboration, creativity and learning*. OECD Digital Economy Papers, No. 184, Paris: OECD. Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/virtual-worlds_5kg9qgnpmjmg-en
- OECD. (2012). *The digital economy*. OECD Directorate for Financial and Enterprise Affairs Competition Committee, DAF/COMP (2012)22. Retrieved from <https://www.oecd.org/daf/competition/The-Digital-Economy-2012.pdf>
- OECD. (2013). *Action plan on base erosion and profit shifting*. Paris: OECD. Retrieved from <https://www.oecd.org/tax/action-plan-on-base-erosion-and-profit-shifting-9789264202719-en.htm>
- OECD. (2019). *Addressing the Tax Challenges of the Digitalisation of the Economy*. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Public Consultation Document, Paris: OECD. Retrieved from <https://www.oecd.org/tax/beps/public-consultation-document-addressing-the-tax-challenges-of-the-digitalisation-of-the-economy.pdf>
- OECD. (2020a). *Tax Challenges Arising from Digitalisation: Report on Pillar One Blueprint*. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Inclusive Framework on BEPS, Paris: OECD. Retrieved from <https://www.oecd.org/tax/beps/tax-challenges-arising-from-digitalisation-report-on-pillar-one-blueprint-beba0634-en.htm>
- OECD. (2020b). *Tax Challenges Arising from Digitalisation: Report on Pillar Two Blueprint*. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Inclusive Framework on BEPS, Paris: OECD. Retrieved from <https://www.oecd.org/tax/beps/tax-challenges-arising-from-digitalisation-report-on-pillar-two-blueprint-abb4c3d1-en.htm>
- OECD. (2021). *Tax challenges arising from digitalisation of the economy - global anti-base erosion model rules (pillar two)*. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Inclusive Framework on BEPS, Paris: OECD. Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/tax-challenges-arising-from-digitalisation-of-the-economy-global-anti-base-erosion-model-rules-pillar-two_782bac33-en
- Oguttu, A. (2020). A critique from a developing country perspective of the proposals to tax the digital economy. *World Tax Journal*, 12(4), 799–828. Retrieved from <https://www.ibfd.org/shop/journal/critique-developing-country-perspective-proposals-tax-digital-economy>
- Parker, G., Petropoulos, G., & van Alstyne, M. (2020). *Digital platforms and antitrust*. 2021 Winner of Antitrust Writing Award. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3608397
- Parker, G., van Alstyne, M., & Jiang, X. (2016). *Platform ecosystems: How developers invert the firm*. Boston University Questrom School of Business Research Paper No. 2861574. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2861574
- Parkinson, B., Millard, D. E., O'Hara, K., & Giordano, R. (2018). The digitally extended self: A lexicological analysis of personal data. *Journal of Information Science*, 44(4), 552–565. doi:10.1177/0165551517706233
- Payne, D. M., & Raiborn, C. A. (2018). Aggressive tax avoidance: A conundrum for stakeholders, governments, and morality. *Journal of Business Ethics*, 147(3), 469–487. doi:10.1007/s10551-015-2978-5
- Perez, C. (2010). Technological revolutions and techno-economic paradigms. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 185–202. doi:10.1093/cje/bep051
- Rosenbloom, H. D., Noked, N., & Helal, M. S. (2014). The unruly world of tax: A proposal for an international tax

- cooperation forum. *Florida Tax Review*, 15(2), 57–87. Retrieved from https://papers.ssm.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3085449
- Russell, S., & Norvig, P. (2016). *Artificial intelligence: A modern approach*. Edinburgh: Pearson.
- Rüßmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Engel, P., Harnisch, M., & Justus, J. (2015). *Industry 4.0: The future of productivity and growth in manufacturing industries*. Boston Consulting Group (BCG), Digital Transformation, Focus. Retrieved from https://www.bcg.com/publications/2015/engineered_products_project_business_industry_4_future_productivity_growth_manufacturing_industries
- Schwab, K. (2015). The fourth industrial revolution: What it means, how to respond. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>
- Srnicek, N. (2016). *Platform capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Statista. (2023). *eCommerce report 2023*. Statista Digital Market Outlook. Retrieved from <https://www.statista.com/study/42335/ecommerce-report/>
- Stiglitz, E. J. (1986). *The general theory of tax avoidance*. NBER Working Paper Series No. 1868. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w1868>
- Sundararajan, A. (2016). *The sharing economy: The end of employment and the rise of crowd-based capitalism*. Cambridge: The MIT Press.
- Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a new economy*. Beijing: O'Reilly.
- Szczepanski, M. (2020). *Is data the new oil? Competition issues in the digital economy*. European Parliament, European Parliamentary Research Service (EPRES) Briefing. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646117/EPRS_BRI\(2020\)646117_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646117/EPRS_BRI(2020)646117_EN.pdf)
- Tapscott, D. (2015). *The digital economy: Rethinking promise and peril in the age of networked intelligence*. New York: McGraw-Hill.
- Tapscott, D., & Tapscott, A. (2018). *Blockchain revolution: How the technology behind bitcoin and other cryptocurrencies is changing the world*. London: Penguin Publishing.
- Ticaret Bakanlığı. (2023). *Elektronik ticaret bilgi sistemi (ETBİS) 2022 yılı verileri*. T. C. Ticaret Bakanlığı, e-ticaret Bilgi Platformu. Erişim Adresi: [https://www.eticaret.gov.tr/haberler/10091/detay#:~:text=2022 yılı itibarıyla ülkemizde e,milyar 787 milyon adede yükselmiştir](https://www.eticaret.gov.tr/haberler/10091/detay#:~:text=2022%20yılı%20itibar%20yılı%20itibarıyla%20ülkemi%20787%20milyon%20adede%20yükselmiştir)
- Turina, A. (2018). Which 'source taxation' for the digital economy? *Intertax*, 46(Issue 6/7), 495–519. doi:10.54648/TAXI2018053
- Wadesango, N., Chibanda, D., & Wadesango, V. (2020). Assessing the impact of digital economy taxation in revenue generation in Zimbabwe. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 24(3), 1–11. Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/Assessing-the-Impact-of-Digital-Economy-Taxation-1528-2635-24-3-545.pdf>
- World Economic Forum. (2018). *The new physics of financial services: Understanding how artificial intelligence is transforming the financial ecosystem*. Part of the Future of Financial Services Series. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Physics_of_Financial_Services.pdf
- Yoo, Y., Boland, R., Lyytinen, K., & Majchrzak, A. (2012). Organizing for innovation in the digitized world. *Organization Science*, 23(5), 1398–1408. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/23252314>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement : The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

KAMU ÖZEL SEKTÖR ORTAKLIĞI: BİRLEŞİK KRALLIK VE TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMASI¹

Serap GÜL KIR ²
Levent KÖSEKAHYAOĞLU ³

Öz

Kamu özel sektör ortaklığı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde çeşitli gerekçelerle uygulanmaktadır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde altyapı yatırım ihtiyacının kamu kaynaklarından karşılanamaması ve dolayısıyla özel sektörün kamu özel sektör ortaklığı aracılığıyla altyapı finansmanına katılımı gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu altyapı hizmetlerinin sunumunda kamu özel sektör ortaklığı yöntemini uygulamaktadır. Birleşik Krallık gibi gelişmiş ülkelerde ise kamu özel sektör ortaklığı uygulaması kamu kaynaklarının hedeflenen projeleri beklenen kalite ve düzeyde gerçekleştiremeyeceği durumlarda kullanılabilir alternatif finansman modelidir. Çalışma, Türkiye ve Birleşik Krallıkta altyapı hizmetlerine yönelik kamu özel sektör ortaklığı yatırımlarının mevcut durumunu tespit etmeyi, meydana gelen sorunları ortaya koymayı, uygulanan sistemin sürdürülebilirliği için yapılması gerekenleri belirlemeyi ve sistemin problemleri taraflarına yönelik alternatifler önermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Birleşik Krallık ve Türkiye'de kamu özel sektör ortaklığı modeli ile yapılan yatırımlar incelenerek karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre incelenen iki ülke arasında kamu özel sektör ortaklığının uygulama gerekçeleri, yasal mevzuat ve uygulanan sektörler gibi pek çok açıdan farklılıklar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Kamu Özel Sektör Ortaklığı, Altyapı, Birleşik Krallık, Türkiye.

JEL Sınıflandırması : L32.

¹ Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU danışmanlığında Dr. Serap GÜL KIR tarafından "Altyapı Hizmetlerinde Kamu-Özel Sektör Ortaklığı: AB Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Bir İnceleme" başlığı ile tamamlanarak 15.05.2020 tarihinde savunulan doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr., srpg11986@outlook.com, ORCID: 0000-0002-5112- 6039.

³ Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, leventkosekahyaoglu@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5466-5396.

Atıf/Citation (APA 6):

Gül-Kır, S., & Kösekahyaoglu, L. (2023). Kamu özel sektör ortaklığı: Birleşik Krallık ve Türkiye karşılaştırması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 574–596. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1233735>.

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS: COMPARISON OF UNITED KINGDOM AND TURKEY

Abstract

Public-private partnership is implemented in both developed and developing countries for various reasons. In developing countries, including Turkey, the need for infrastructure investment cannot be met from public resources, and therefore the private sector's participation in infrastructure financing through public private partnership is required. Most of the developing countries apply the public private partnership method in the provision of infrastructure services. In developed countries such as the United Kingdom, the public-private partnership application is an alternative financing model that can be used in cases where public resources cannot realize the targeted projects at the expected quality and level. The study aims to determine the current situation of public private partnership investments in infrastructure services in Turkey and the United Kingdom, to reveal the problems that occur, to determine what needs to be done for the sustainability of the implemented system and to suggest alternatives for the problematic aspects of the system. In the study, the investments made with the public private partnership model in the United Kingdom and Turkey were examined and the comparison method was used. According to the results obtained, it is revealed that there are differences in many aspects such as the reasons for the implementation of the public-private partnership between the two countries examined, legal legislation and applied sectors.

Keywords : Public Private Partnership, Infrastructure, United Kingdom, Turkey

JEL Classification : L32

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde serbest piyasa ekonomisi ideallerinin son zamanlarda yükselişi devletin ve özel sektörün ilgili rollerini yeniden gözden geçirmeye neden olmuştur. Sektörler arasında rollerin ve işlevlerin düzgün bir şekilde tahsisi serbest piyasa ekonomisinin karşılıklı bağımlılıkları ile sık sık yeni ortaklık biçimlerini ve örgütsel sınırlar arasında işbirliğini zorunlu kılmıştır. Özelleştirmeyle ilgili genel hayal kırıklığı, özel sektörle farklı bir şekilde bağlantı kurmaya yönelik girişimlere yol açmıştır. Özelleştirme gerçekten de ulusal borçlarda büyük azalmalara yol açmamış ve özel sektör, özelleştirme sürecinin felsefi temellerini sağlamış olan işletmeleri yönetmede evrensel üstünlüğü göstermemiştir. Bu sebeple kamu özel sektör ortaklığı özel sektörü büyük projelere dahil etmenin ve özelleştirmelerle ilgili sorunlardan kaçınmanın bir yolu olarak görülmüştür (Jamali, 2004: 416–417).

Gelişmekte olan ülkeler bağlamında son zamanlarda kamu özel sektör ortaklıklarının yaygınlaşması; yenilikçi işletme, bakım yöntemlerini kullanarak kamu sektörünün performansını iyileştirme, hizmet sunum maliyetlerinin dengelenmesi ve azaltılması, çevresel gerekliliklere uyum sağlayarak çevre korumasını iyileştirme, altyapı yatırımları için özel sermayeye erişerek devlet bütçe kısıtlamalarını azaltma ve rekabeti güçlendirme gibi nedenlere dayanmaktadır (Jamali, 2004: 417).

Bütün AB üyesi ülkelerin kamu özel sektör ortaklığı modelini kullanmalarına rağmen kamu özel sektör ortaklığı deneyimleri sınırlıdır. Birleşik Krallık, Avrupa'da farklı sektörlerde en uzun ve en kapsamlı kamu özel sektör ortaklığı deneyimine sahiptir (Bult-Spiering & Dewulf, 2006: 59). Krallık, başlattığı yeni nesil kamu özel sektör ortaklığı uygulamaları ile başarılı uygulama örneklerine imza atmıştır. Bu durum Avrupa'da pek çok ülke tarafından örnek alınmaktadır (Alican, 2008: 157). Türkiye ise kamu özel sektör ortaklığı modelini birçok sektörde kullanmakla beraber kamu özel sektör ortaklığı formlarından olan Yap İşlet Devret'i (YİD) ilk kez kanunlaştıran ülkedir. Bu çalışmada öncelikle kamu özel sektör ortaklığı modeline değinilmiş, sonrasında Birleşik Krallık ve Türkiye'deki mevcut durum

incelenmiştir. İki ülke arasında benzerlik ve farklılıklar sektörel dağılım ve düzenleyici çerçeve açısından karşılaştırılmıştır.

I. KAMU ÖZEL SEKTÖR ORTAKLIĞI

Kamu özel sektör ortaklığı düzenlemeleri tüm dünyada altyapı açıklarına ve mevcut altyapıyı yenileme ihtiyacına bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Kamu özel sektör ortaklığının benzersiz ve açık bir tanımı yoktur. Fakat altyapı veya hizmetin sağlanmasında tedarik modeli olarak özetlenebilir. Kamu ve özel sektör belirli bir altyapı ya da hizmetin vatandaşlara sunulmasını sağlamak için sözleşmeye dayalı ya da kurumsal ilişki içinde olurlar (Cruz & Marques, 2003: 1). Kamu özel sektör ortaklığı, her iki oyuncu da kendi bireysel çıkarlarının peşinden giderken ortak bir hedefe ulaşmak için kamu sektörü ve özel sektör arasında sürdürülen bir işbirliği çabası olarak tanımlanabilir (Pessoa, 2008: 313). Kamu özel sektör ortaklıkları, kamu yetkilileri ile kamu hizmetlerinin yanı sıra altyapı projelerini gerçekleştirmeyi amaçlayan özel sektör teşebbüsleri arasında sofistike bir arabirimi ifade eder (Bovis, 2010: 381). Genel olarak kamu kurumları ile iş dünyası arasında bir hizmetin sağlanması ya da bir altyapının yönetimi, yenilenmesi, bakımı ya da finansmanının teminini amaçlayan iş birliği şeklini ifade eder (Commission of the European Communities, 2004: 3). Birleşmiş Milletler, kamu sektörü hizmetleri kamu yararına olacak ve ekonomik kalkınma ve yaşam kalitesinde iyileşme sağlayacak şekilde halka sunma sorumluluğunu elinde tutarken; kamu özel sektör ortaklıklarını kamu sektörü tarafından sermayelerini ve projelerini zamanında ve bütçeye uygun olarak ve zamanında teslim etme yeteneklerini ortaya koyan özel sektörlere sözleşme yapmak için kullanılan yenilikçi yöntemler olarak tanımlamıştır (United Nations, 2008: 1). Geleneksel satın alma modelleriyle kıyaslandığında özel sektör kamu tesislerinin bakımı, işletilmesi, inşaatı, tasarımı, finansmanı ve planlamasında büyük bir rol üstlenmektedir (Deloitte, 2007: 8). Kamu özel sektör ortaklığı; bir hizmetin sunumunda ve finansmanında devlet ile bir özel firmanın işbirliğinde bulunmasını ifade eder. Ortak girişim olarak da adlandırılabilen kamu özel sektör ortaklığı, altyapı projelerinin hayata geçirilmesinde sıklıkla kullanılan bir sunum ve finansman yöntemidir (Aktan & Dileyici, 2005).

Kamu özel sektör ortaklığı modelinin; belirli sektörlerdeki mal ve hizmet üretimi özel sektöre gerçekleştirilirken hizmetin sunumuna yönelik tüm yükümlülüklerin devlette kaldığı ihale yönteminden, devletin bir varlığı temin etmesi, işletmesi ve sürdürmesi için özel sektöre devlet tarafından belirlenen performans şartlarına uygun olarak ayrıcalıklı haklar tanıdığı imtiyaz sözleşmesine kadar çeşitli türleri mevcuttur. Bunlar kısaca; ihale, yönetim sözleşmesi, kiralama sözleşmesi, imtiyaz sözleşmesi, yap-işlet-devret ve türleri, tasfiye ve satıştan oluşmaktadır. Dolayısıyla kamu özel sektör ortaklığının, yönetim sözleşmesi, kiralama, imtiyaz, YİD ve türlerini kapsayan geniş bir anlamı vardır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, kamu özel sektör ortaklığı mal ve hizmet üretiminde tüm sorumluluk, risk ve getirilerin kamu sektörü ile özel sektör arasında paylaşılmasını içerir (Webster & Sansom, 1999: 3; Aktan ve Dileyici, 2005: 43-53; Deloitte, 2007: 8).

Kamu özel ortaklıkları; risk çeşitliliği dahil finansal, kalkınma, kalite ve etkinlik, ideolojik/politik, rekabet ve teşvikler, çoğulculuk, yeni bilgi ve altyapı, altyapıya yatırım, kaynak kullanımında daha fazla etkinlik ve kamu sektörü varlıklarından ticari değer yaratmak gibi gerekçelerle uygulanabilir (Minow, 2003: 1242-1246; European Commission, 2003: 14-16; Policy and Operations Evaluation Department, 2013: 25).

Kamu özel ortaklıklarının olumlu yönleri; küresel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olması, uzun vadeli ilişkiler içermesi, projenin toplam veya kısmi finansmanını içermesi, yenilikçi çözümleri arttırması, maliyetlerin ve son teslim tarihinin daha etkin kontrolüne izin vermesi, küresel düzeyde daha fazla rekabet çekmesi, devletlerin ana görevlerine odaklanmasını sağlaması, büyük altyapı planlarının geliştirilmesini desteklemesi, özel sektöre geniş bir yelpazede iş fırsatları sunmasıdır. İlaveten etkinlik, verimlilik ve hizmet kalitesinin arttırılmasının yanı sıra bölgenin ekonomik canlılığına ve yöresel kalkınmasına uzun vadede katkı sağlaması, yeni pazar olanaklarına kavuşmayı sağlaması, istihdamın ve ekonomik

büyümenin artmasına katkıda bulunması kamu özel sektör ortaklığının avantajlarıdır (European Commission, 2003: 15; City of London, 2008: 17; Colverson & Perera, 2012: 6; Cruz & Marques, 2013: 7–11, Uysal, 2017). Kamu özel sektör ortaklıklarının geleneksel hizmet sunum mekanizmaları gibi dezavantajları vardır. Bunlardan bazıları; projelerin toplam maliyeti ile özel sektöre ödenen bedeller arasındaki yüksek fark, maliyet etkinliğinin sağlanamaması, süreçlerin yeterince açık ve şeffaf olmaması, risk dağılımını gerçekleştirimin zorluğu, finansmana hazine garantilerinin getirilmesi, hizmet bedellerinin gelecek kuşaklara ödettirilmesi, yüksek işlem maliyetleri, suüstimal ihtimali, modelin karmaşık yapısı ve denetim zorluğudur (Uysal, 2017). Bunları minimize etmek veya ortadan kaldırmak için dikkatli sözleşme düzenlemeleri ve müzakereleri aracılığıyla ortaya çıkan sorunları daha iyi ele alarak kamu sektörü yöneticilerinin bunları tanıması ve anlaması oldukça önemlidir (City of London, 2008: 17).

I.I. Birleşik Krallık'ta Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uygulamaları

1979 yılında Margaret Thatcher yönetimindeki Muhafazakâr bir hükümetin seçilmesi, Birleşik Krallık'ta kamu sektöründen uzaklaşmaya devam eden bir değişimin başlangıcı olmuştur (Spackman, 2002: 284). Özel Finansman Girişimi (PFI) 1992 yılında kamu altyapısı sunumuna disiplin getirmek, özel sektörün yönetim becerileri ve ticari uzmanlığından yararlanma aracı olarak tanıtılmıştır. Bu politikanın genel amacı, altyapı projelerinin zamanında ve belirlenen maliyette teslim edilmesini ve varlıkların iyi korunmasını sağlayarak vergi mükellefleri için daha iyi bir paranın karşılığını elde etmektir. Özel Finansman Girişimi, son yirmi yılda Birleşik Krallık'ta çok çeşitli sektörlerde en sık kullanılan kamu özel sektör ortaklığı biçimi haline gelmiştir (HM Treasury, 2012: 16). Özel Finansman Girişimi yöntemi Kıta Avrupa'sındaki geleneksel imtiyaz modelinden farklıdır (Alican, 2008: 157). İmtiyaz ve PFI modeli arasındaki temel fark, imtiyazda kullanıcılardan ücretlendirme ilkesi kullanılırken PFI modelinde kullanılabilirlik ücretlendirme ilkesinden yararlanılmaktadır. Kullanıcı bazlı sistemde özel sektöre sadece tesis kullanılıyorsa hak sahipleri tarafından ödeme yapılır. Ancak kullanılabilirlik esaslı sistemde kamu otoritesi, yararlanıcıya bakılmaksızın özel sektöre ödeme yapar. Hastane ve okul gibi kullanım riskinin doğası gereği özel sektöre devredilemeyeceği kamu hizmetlerinin sağlanması için özel sektör yatırımcısına kamu otoritesi tarafından ödeme yapılması gerekmektedir. Birleşik Krallık; kamu özel sektör ortaklığı gündemini sosyal altyapı yatırımlarına genişletirken, bu alanlarda kullanıcı ücretlendirme ilkesi mümkün olmadığı için kaçınılmaz olarak PFI modelini kullanmaya başlamıştır (Kahyaogulları, 2013: 258–259).

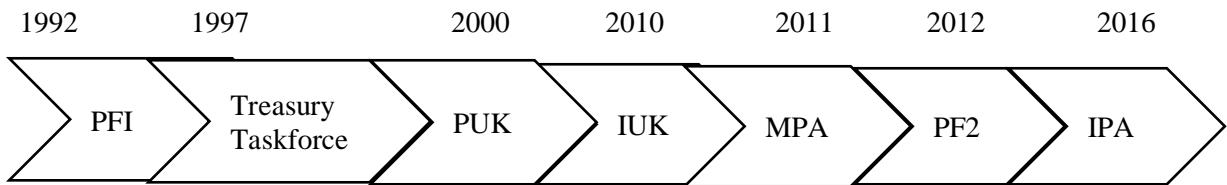
Birleşik Krallık'taki kamu özel sektör ortaklığı faaliyetleri, Birleşik Krallık Hükümeti'nin ekonominin kamu sektörü finansmanına olan bağımlılığını azaltmak amacıyla yaptığı bir teklifle 1980'li yıllarda hız kazanmaya başlamıştır (FICCI, E&Y, 2012: 17).

Özel Finansman Girişimi 1992 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Bu modelin amacı önceki birkaç yılda gerçekleşmiş olan özellikle 1987'de imzalanan İngiltere ve Fransa arasındaki Manş Tüneli, yine 1987'de imzalanan Thames Nehri üzerindeki Dartford Köprüsü ve 1990'da imzalanan İngiltere ile Galler arasındaki ikinci Severn Köprüsü kamu altyapısı için özel sektör finansman oluşturmaktı. Burada asıl vurgulanan 'kendi kendini finanse eden projeler' geliştirmektir. Ancak bu konuda fazla bir gelişme olmamıştır. 1993 yılında kamu sektörü için özel finans kullanımına yönelik yeni fikirler teşvik etmek için kamu özel sektör üyelerinden oluşan Özel Finansman Kurulu oluşturulmuştur. 1994 yılında tüm kamu otoritelerinin sermaye projeleri için özel finansmanın uygun olup olmadığını değerlendirmesi gerekmektedir. Ulaşım, sağlık, eğitim gibi büyük bakanlıklar sektöre özel uzmanlığı ve proje geliştirmeyi koordine etmek için Özel Finans Birimleri kurmuştur. Sonuç olarak bir dizi ulaşım projesi vardı. İlk sosyal altyapı projeleri geliştirilmeye başlandı. Bunların tümünde kullanıcı tarafından ödenen geçiş ücretleri yerine yeni Özel Finansman Girişimi Modeli kullanılmıştır. 1997 yılında hükümet değişikliği Özel Finansman Girişimi yaklaşımının yeniden yapılandırılması ve programın çok daha hızlı şekilde geliştirilmesi ile sonuçlanmıştır. 1997 yılında Hazine Özel Finansman Girişimi programının doğrudan kontrolünü devralmıştır. Ayrıntılı prosedürleri ve kılavuzları uygulamanın yanı sıra bir dizi spesifik 'yol gösterici' projeler üzerinde çalışan Hazine Görev Gücü oluşturulmuştur. Kamu Sektörü Karşılaştırıcısının muhasebeleştirilmesi ve danışmanların atanması gibi konularda Görev Gücü tarafından Rehberlik Notları

yayınlanmıştır. Hazine Görev Gücünün en önemli yayını olan Özel Finansman Girişimi Sözleşmelerinin Standardizasyonu, Kamu Özel Sektör Ortaklığı Sözleşmeleri Özel Finansman Girişimi Modelinin gereksinimlerinin ilk detaylı beyanıdır. Hazine Görev Gücünün başlangıçta iki yıllık bir ömre sahip olması amaçlanmıştı. Ancak kamu sektörüne destek sağlamak için kalıcı bir ‘uzmanlık merkezi’ nin faydası netleşmiştir. Bu nedenle 2000 yılında faaliyetleri, ayrı bir şirket olan Partnership UK plc (PUK)’a devredilmiştir. PUK, hem (%51) özel hem kamu sektörü (%49) hissedarları olan bir kamu özel sektör ortaklığıdır. Hazineye politik sorunlarda teknik destek ve kamu kurumlarına projeye özel destek sağlamanın yanı sıra Özel Finansman Girişimi olmayan diğer alanlarda Daha Geniş Pazar Girişimi olarak yer almaktadır (Yescombe, 2007: 33–34).

Özel Finansman Girişimi ile ilgili olarak oluşturulan çeşitli organizasyonlar aşağıda sıralanmıştır:

- 2000 yılından sonra Partnership UK devam etmiş; Public Private Partnership Programme kurulmuştur. 4Ps olarak da bilinen bu organ Bileşik Krallık’ta yerel makamların Özel Finansman Girişimi projeleri ve özel sektörle diğer ortaklıklar geliştirmelerine ve sunmalarına yardımcı olmak için Yerel Yönetim Birliği’nin öncülüleri tarafından kurulmuştur. 4Ps, şu anda Local Partnerships (tüm mevcut hizmetleri ve 4Ps’yi içeren Yerel Yönetim Birliği ve Partnership UK arasında ortak bir girişim) olarak da bilinmektedir. (<https://www.thenbs.com/PublicationIndex/documents?Pub=4Ps>).
- Infrastructure UK (IUK), HM Hazinesi’nin bir bölümü ve Haziran 2010 bütçesinin bir parçası olarak onaylanmıştır. Altyapı sunumuna ve önceliğine, hükümetin uzun dönem planlamasının gelişmesine ve altyapıda daha fazla özel sektör yatırımının sağlanmasına odaklanmıştır (HM Treasury, 2010: 47).
- 2011 yılının ocak ayında başbakan Kabine’de Etkinlik ve Reform Grubu bünyesindeki yeni Major Projects Authority (MPA) yetkisini onaylamıştır (Cabinet Office, 2011: 1).
- Infrastructure and Projects Authority (IPA), zamanla performans geliştirmek ve başarılı bir şekilde teslim edilmesini sağlamak için hükümet ve endüstri ile birlikte çalışır. IPA büyük projeler ve altyapı için hükümetin uzmanlık merkezidir. Bu kurum projenin teslimi ile ilgili tavsiye ve destekte bulunur, hükümet birimlerine güvence sağlar. Bununla birlikte zaman içinde performans arttırmak ve etkin ve verimli bir şekilde teslim edilen projeler sağlamak için endüstri ile çalışır (Infrastructure and Project Authority, 2020: 1-2).

Şekil 1. Birleşik Krallık Özel Finansman Girişimi ile İlgili Kurumların Gelişimi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

2012 sonlarında Özel Finansman Girişimi, Özel Finansman 2 şeklinde güncellenmiştir. Yeni Özel Finansman 2 modeli, kamu ve özel sektör temsilcileri ile açık müzakere aracılığıyla sistematik bir şekilde geliştirilmiştir. Yeni model, hem belirli Özel Finansman Girişimi projeleri hem de genel olarak Özel Finansman Girişimi modeline ilişkin olarak kamunun parlamento ve kamu tarafından yapılan eleştirileri ele almayı amaçlamıştır. Özel Finansman 2, büyük ölçüde aşağıdaki yaşanan sıkıntılara bir cevap niteliğindedir (OECD, 2015: 10):

- Özel Finansman Girişimi tedarik süreci, hem özel sektör hem kamu için genellikle yavaş ve pahalı olmuştur. Bu durum maliyetlerin artmasına neden olmuştur. Vergi mükellefleri için paranın karşılığını azaltmıştır.

- Özel finansman Girişimi sözleşmeleri işletme dönemi boyunca yeterince esnek olmamıştır. Bu nedenle kamu sektörünün hizmet gereksinimlerini yansıtacak değişiklikler zor olmuştur.
- PFI projelerinin vergi mükelleflerine gelecekte yaratacağı yükümlülükler ve yatırımcıların getirileri konusunda yeterli şeffaflık sağlanamamıştır.
- Uygun olmayan riskler özel sektöre aktarılmış; kamu sektörüne daha yüksek risk primi uygulamasına neden olmuştur.
- Birçok PFI projesinin bilanço dışı sınıflandırılması, departmanların özel finansman kullanması için bütçe teşvikleri olduğu anlamına geliyordu.

Yeni Özel Finansman 2 modeli; şeffaflığı arttırmış, tedarik süresini kısaltmıştır. Ayrıca özel finans sözleşmelerinin esnekliğini geliştirmiştir. Özel Finansman 2, hükümetin altyapıya yatırım yapması ve büyümeyi desteklemesi gereken birçok mekanizmalarından biridir. Yalnızca paranın karşılığı olduğunda kullanılır (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2018: 2).

Tablo 1’de 1987 yılından bu yana Özel Finansman Girişimi projelerinin bir özeti verilmiştir. Sermaye değeri 100 milyon Sterlinden fazla olan projeler ayrı ayrı listelenmiştir. Görüldüğü gibi toplam sermaye değeri 47,5 milyar Sterlin olan toplam 725 proje imzalanmıştır (2006 yılı ortası itibariyle bunların 500 tanesi faaliyettedir). Bu nedenle Özel finansman Girişimi programı, hem hacim hem de proje sayısı açısından dikkat çekicidir. Özel finansman Girişimi programı öncelikle ulaşım ile ilgili projelerle başlamıştır. Bu projeler önemini korurken hastanelerin ve eğitimin sosyal altyapı alanlarının yanı sıra savunma ile ilgili projeler artık en fazla sayıda proje üreten sosyal altyapı ile Özel Finansman Girişimi’nin diğer ana ayaklarını oluşturur (Yescombe, 2007: 35).

Tablo 1. Özel Finansman Girişimi projeleri (1987-2005)

İmza yılı	Adet	Değer (milyon)	100 milyon £ üstü olanlar
1987	1	£ 180	Dartford River Crossing (180)- Manş Tünelini içermez(4,900 ancak sonuç bu rakamın iki katıydı.)
1988			
1989			
1990	2	£336	Second Severn Crossing (331)
1991	2	£6	
1992	5	£519	M6 Toll Road (485)---2002 yılına kadar inşaat başlamadı.
1993	1	£2	
1994	2	£11	
1995	11	£667	London Underground Northern Line Trains(409); Birmingham Metro(145)
1996	38	£1,699	A1 (M) Road (128); A1-M1 Link (124); Docklands Light Railway—Lewisham Extension (202); Croydon Tramlink (205); Northern Ireland Road Services (139)---Manş Tüneli Demiryolunu Bağlantısı’nı içermez (5,200)
1997	59	£2,474	Manchester Metrolink (160); King’s College Hospital (142); Ministry of Defence helicopter training (114); Armed Forces Personnel Administration Agency (264)
1998	86	£2,769	London Underground power supply (134) and ticketing (160); hospitals in Norwich (158), Bromley (188), Lanarkshire (100), and Edinburgh (180); Dept. Of Employment—IT (217); Inland Revenue offices (164); Attrack Helicopter Training (165); A55 road (100)
1999	87	£2,538	Guildford waste management (103); London Underground radio network (468); hospitals in Swindon (100) and South Tees (122); Almond Valley waste water (100)
2000	105	£3,898	A13 Thames Gateway (411); Nottingham light rail (172); University College Hospital (422); Glasgow schools (225); GCHQ (330); Ministry of Defence Main Building (345); Treasury Building (141)
2001	86	£2,237	Dudley Hospital (137); Inland Revenue/Customs & Excise offices (220)
2002	71	£7,733	East London waste (102); London Underground—Jubilee, Northern & Piccadilly lines (5,484); Coventry Hospital (379); Home Office offices (197); Ministry of Defence Strategic Sealift (175)
2003	57	£14,872	Customs & Excise IT (156); East Sussex waste (145); London Underground—Bakerloo, Central & Victoria lines (4,597) & sub-surface lines (6,180); A1 Darrington—Dishforth (245); Docklands Light Railway—City Airport extension (165); hospitals in Blackburn (104) South Derbyshire (312) and Oxford (134); Northern Ireland primary schools (104); Ministry of Defence water & waste water (154); Skynet satellites (1,079)
2004	74	£4,021	Ministry of Defence water & waste water—2nd phase (174); Portsmouth highway maintenance (121); hospitals in Barking (238) Leeds (265) and Manchester (512); Colchester army garrison (533)
2005	51	£3,567	National Roads Telecommunications Services (237); Docklands Light Railway—Woolwich extension (177); schools in Nottingham (131), Northampton (192), North Lanarkshire (138) and Renfrewshire (110); hospitals in Newcastle (238) Nottinghamshire (326) and Portsmouth (193); Oxford Radcliffe Hospital—cancer centre (123); Leeds public housing (113); Ministry of Defence ‘C’ vehicles(114)
Toplam	725	£47,561	

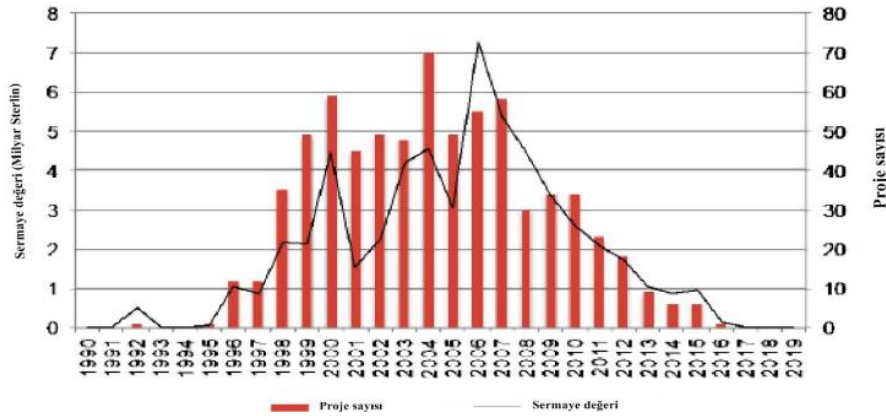
Kaynak: (Yescombe, 2007: 36–37)

Kamu özel sektör ortaklığı projeleri; hastaneler, okullar, yollar, hapisaneler, atık yönetimi ve atıktan enerji altyapısı, konut ve askeri konaklama ve teçhizat dahil olmak üzere çok çeşitli sektörlerde altyapıya yatırım yapmak için kullanılmıştır. Mayıs 2010'dan önce imzalanan projelerin sermaye değeri, Mayıs 2010'dan sonraki projelerin değeri olan 8,4 milyar Sterlin ile karşılaştırıldığında 50,6 milyar Sterlin'dir. 1997-2010 yılları arasında yılda ortalama 55 sözleşme imzalanmıştır. 2010 Mayıs'tan beri yılda ortalama 9 olmak üzere 84 sözleşme imzalanmıştır (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 2).

2012 yılına kadar Özel Finansman Girişimi hükümetin tercih ettiği bir kamu özel sektör ortaklığı modeliyken daha önce bahsettiğimiz gibi 2012 yılında paranın karşılığı ile ilgili endişelere cevap olarak Özel Finansman 2 olarak değiştirilmiştir. Özel Finansman 2, toplam sermaye değeri yaklaşık 900 milyon £ olan ve 2012-2018 döneminde yaklaşık %0,5 kamu yatırımı içeren projeler için 6 kez kullanılmıştır. 2018 bütçesinde Şansölye, hükümetin artık yeni uygulamalar için PF2 kullanmayacağını ilan etmiştir. Bu durum devredilmiş projeleri etkilememiştir. Hükümet mevcut Özel Finansman Girişimi portföyünü ve vergi mükelleflerine değer katmalarını sağlayamaya çalışan Özel Finansman 2 sözleşmelerini desteklemeye devam edecektir (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 2).

31 Mart 2018 itibariyle, mevcut 704 (700 tanesi faaliyette, 4 tanesi inşaat halinde) Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 projesi mevcuttu. Mevcut portföyün toplam sermaye değeri 31 Mart 2017 itibariyle 59.1 milyar Sterlin iken 31 Mart 2018 tarihinde 57 milyar Sterlin (nominal) olarak gerçekleşmiştir. Bu değişiklik ekseriyetle iki önemli sözleşmenin sona ermesi ve Greater Manchester Atık projesinin erken sonlanmasından kaynaklanmıştır (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 5).

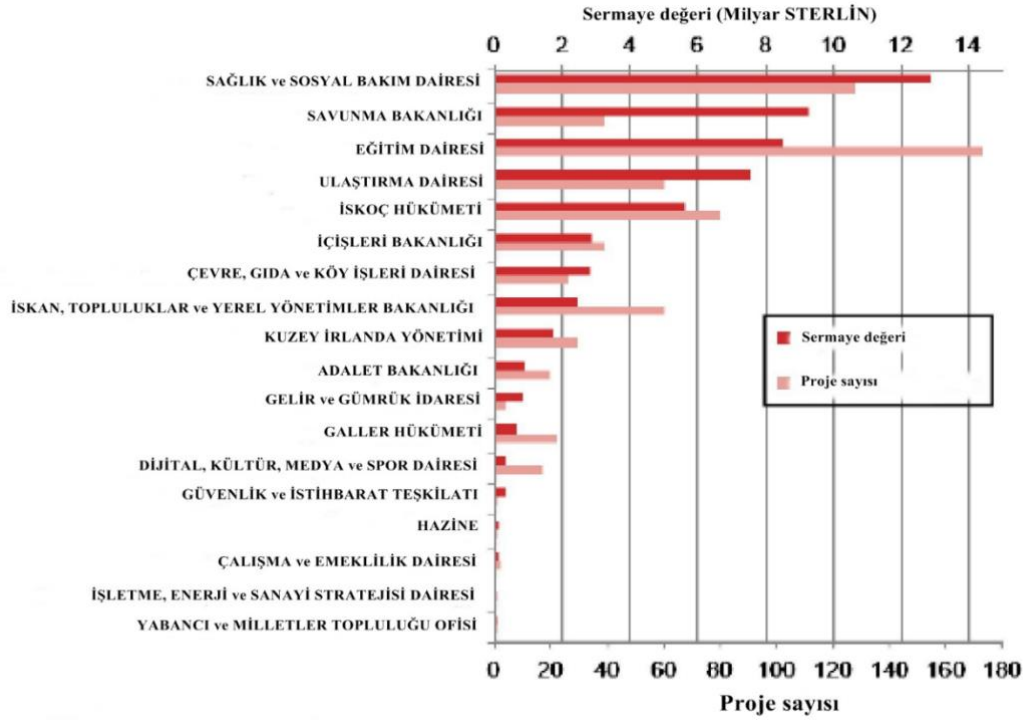
Grafik 1'de her mali yılda imzalanan (finansal kapanışa ulaşan) mevcut Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 sözleşmelerinin sayısını ve sermaye değerlerini göstermektedir. Bu durum sözleşmelerinin imzalandığı ve ardından inşaatın başladığı noktayı temsil etmektedir. Grafik ayrıca imzalanan projeler için karşılık gelen sermaye değerlerini de göstermektedir (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 5).

Grafik 1. Mevcut Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 Projeleri Portföyü - Finansal Kapanış Yılına Göre Sayı ve Sermaye Değeri

Kaynak: Süresi dolmuş veya iptal edilmiş sözleşmeler grafiğe dâhil edilmemiştir. (HM Treasury-Infrastructure and Projects Authority, 2019: 6).

Grafik 2 Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 projelerinin portföyünü göstermektedir. Sağlık ve Sosyal Bakım Dairesi, en büyük sermaye değeri portföyüne (12,9 milyar £ nominal) sahipken Eğitim Dairesi ise 173 sözleşmeyle en fazla projeye sahiptir (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 6).

Grafik 2. Mevcut Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 Projeleri Portföyü - Bölüme Göre Sayı ve Sermaye Değeri

Kaynak: (HM Treasury- Infrastructure and Project Authority, 2019: 6)

2020 yılında Altyapı ve Projeler Kurumu (IPA), operasyonel Özel Finansman Girişimi projelerindeki riskleri yönetmek için Özel Finansman Girişimi Sözleşme Yönetimi Programını kurmuştur. Programın amacı ihale makamlarının Özel Finansman Girişimi sözleşmelerini etkin bir şekilde yönetmek ve özel sektör ortaklarını güvenle çalıştırmak için ihtiyaç duydukları yetenek, bilgi ve araçlara sahip olmaktır (Infrastructure and Project Authority, 2022a: 39).

Program 4 projeden oluşmaktadır (Infrastructure and Project Authority, 2022a: 39):

- Sözleşmenin sona ermesi: Sözleşme sona erene kadar paranın karşılığını sağlamak ve sözleşme bitiminin risklerini yönetmektir.
- İşletme veriminin iyileştirilmesi: Sözleşmesinin etkinliğini ve performansını iyileştirmektir.
- Kapasite geliştirme: Rehberlik ve eğitim sayesinde kapasite oluşturmaktır.
- Tavsiye & destek: İhale makamları ve departmanlara tavsiye ve uzman desteği sağlamaktır.

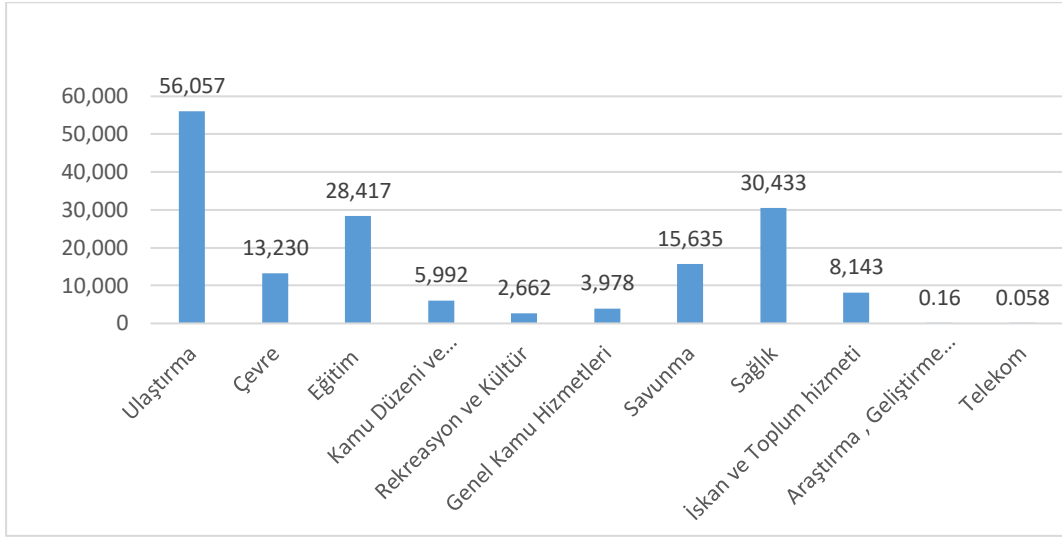
2021 yılının ortalarından itibaren İngiltere’de hastaneler, hapishaneler, okullar ve atıklar dahil olmak üzere çok çeşitli sektörlerde temel kamu hizmetini sağlayan veya destekleyen 550’den fazla Özel Finansman Girişimi mevcuttu. Önümüzdeki 20 yılda süresi dolacak olan bu sözleşmeler, 46 milyar Sterlin başlangıç yatırım harcaması ve henüz yarısı ödenmemiş 244 milyar Sterlinlik toplam birim ücret ödemeleri olan varlıkları temsil etmektedir (Infrastructure and Project Authority, 2022b: 6).

Hükümet altyapı için çeşitli şekillerde ödeme yapabilir. Geçmişte altyapı yatırımının finansmanının çoğu vergi gelirlerinden veya devlet borçlanmasından finanse edilmiştir. Hükümet, hala ekonomik altyapıya her yıl 2020-2050 yılları arasında Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının %1 ila %1,2 sini harcamayı planlamaktadır. Ancak planlanan altyapının önemli bir kısmı da özel olarak finanse edilecektir. Bu özel finansman, Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 gibi bir kamu özel sektör ortaklığıdır. Birleşik

Krallık'ta 700'ün üzerinde Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 projesi bulunmaktadır. Son 20 yılda Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 kullanan sermaye yatırımı yılda ortalama 3 milyar Sterlin'dir. Bu durum şu anda yılda yaklaşık 50 milyar Sterlin olan kamu tarafından finanse edilen devlet sermaye yatırımına kıyasla nispeten azdır (National Audit Office, 2018: 6).

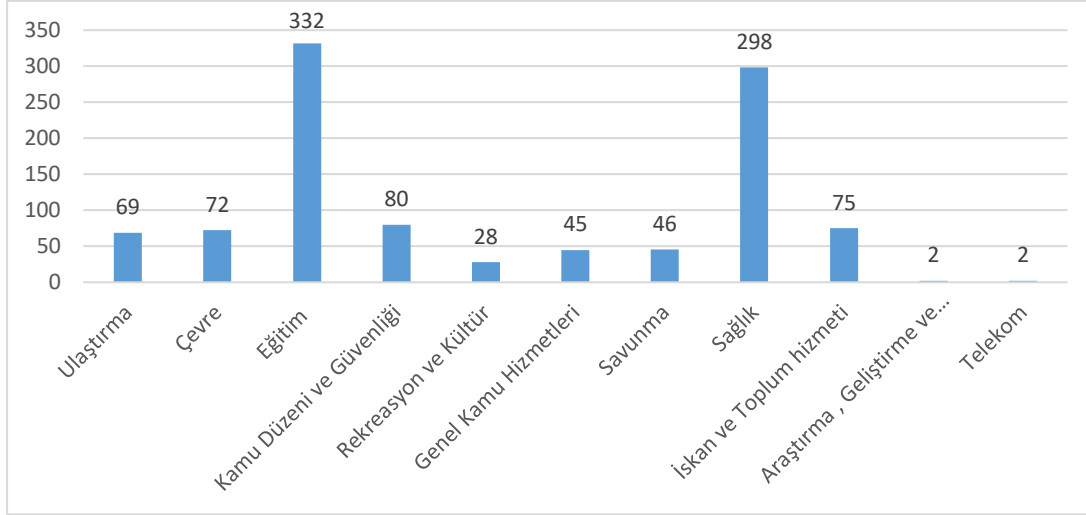
Birleşik Krallık'ta merkezi hükümetin yeni projeler için Özel Finansman Girişimi ve Özel Finansman 2 kullanımına son vermesine rağmen, öğrenci yurtları, bakım evleri ve atıktan enerji dahil olmak üzere ülkedeki birçok sektörde bir kamu özel sektör ortaklığı modeli kullanılmaya devam etmektedir (European PPP Expertise Centre, 2022: 5).

Son beş yıldır Birleşik Krallık ve Fransa kapatılan toplam anlaşma sayısı bakımından Avrupa kamu özel sektör ortaklığı pazarına öncülük etmiştir. Yukarıda verilen bilgiler Birleşik Krallık'ta kamu özel sektör ortaklığı yatırımlarının hız kesmeden devam edeceğini göstermektedir (European PPP Expertise Centre, 2022: 2).

Grafik 3. Birleşik Krallık Kamu Özel Sektör Ortaklığı Projelerinin Sektöre Göre Toplam Değeri (1990-2021)

Kaynak: (<https://data.eib.org/epec>)

Grafik 4. Sektöre göre Birleşik Krallık Kamu Özel Sektör Ortaklığı Projelerinin Sayısı (1990-2021)

Kaynak: (<https://data.eib.org/epec>)

Avrupa Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uzmanlık Merkezi verilerine göre 1990-2021 döneminde Birleşik Krallık'ta 160 milyar Euro proje değerine sahip toplam 1031 kamu özel sektör ortaklığı projesi gerçekleştirilmiştir. Bunların dağılımı ise; 69 proje ulaştırma (56,057 milyar Euro), 72 proje çevre (13,23 milyar Euro), 332 proje eğitim (28,417 milyar Euro), 80 proje kamu düzeni ve güvenliği (5,992 milyar Euro), 28 proje rekreasyon ve kültür (2,662 milyar Euro), 45 proje genel kamu hizmetleri (3,978 milyar Euro), 46 proje savunma (15,635 milyar Euro), 298 proje sağlık (30,433 milyar Euro), 75 proje iskan ve topluluk hizmetleri (8,143 milyar Euro), 2 proje araştırma, geliştirme ve inovasyon (160 milyon Euro) ve 58 milyon Euro proje değerine sahip 2 telekom projesidir. Yatırım yapılan alanlara baktığımızda ise daha çok ekonomik altyapıdan ziyade sosyal altyapıya yatırım yapıldığını görmekteyiz.

İngiltere'nin tüm kamu özel sektör ortaklığı için belirli bir yasası yoktur. Ancak kamu özel sektör ortaklığını tanımak ve izin vermek için yasal ve genel hukuk çerçevesinde yeterli esneklik ve kesinlik vardır. Kamu özel sektör ortaklığına özel bir kanunun olmaması nedeniyle kanunda tüm kamu kurumlarına kamu özel sektör ortaklığı düzenlemelerine girme yetkisi veren genel bir kapsayıcı hüküm bulunmamaktadır (European PPP Expertise Centre, 2012: 23). İngiliz Hazinesi (HM Treasury) her iki taraf için koşulları netleştirmek amacıyla çeşitli yönergeler benimsemiştir. Birleşik Krallık bir ortak hukuk yargı yetkisi olduğundan, medeni hukuk yargı alanlarında (çoğu Kıta Avrupası ülkesinde olduğu gibi), kamu özel sektör ortaklığı için kapsamlı bir çerçeve ortaya koyan herhangi bir yasa veya mevzuat düzenlemesi yoktur. Ancak, tüm hükümler sözleşmelerde tanımlanmıştır ve bu sözleşmeler kılavuzlarda belirtilen gerekliliklere uygundur. Ayrıca kamu özel sektör ortaklığı denetleme bilgi ve yetkisine sahip olan Partnership UK adlı yarı bağımsız bir birim bulunmaktadır. Bu birim İngiliz hazinesi (HM Treasury) ile uyumlu çalışır. (Kahyaogulları, 2013: 267).

I.II. Türkiye'de Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uygulamaları

Türkiye kamu özel sektör ortaklığına en yakın olan ülkelerden biridir. Söz konusu alandaki uygulamaları Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerine kadar uzanacak kadar eskidir. Dolayısıyla kamu hizmetlerinin sunulmasının yanı sıra bazı kamu mallarının üretiminde özel sektörün katılımının neredeyse bir asırlık bir geçmişi vardır. Bununla ilgili ilk uygulamaların imtiyazlar olduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde imtiyaz yöntemi sadece birkaç kez kullanılmıştır. Kamu hizmetleri çoğunlukla devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Zamanla hem kamu hizmetlerine duyulan ihtiyaç artmış hem kamu hizmetleri kalite ve miktar olarak artış göstermiştir. Bu durum devletin yatırımlar için ayırdığı kaynakların

azalmasına neden olmuştur. Söz konusu kaynaklar etkin bir şekilde kullanılmamış ve klasik yönetim düşüncesi ile kamu hizmetleri beklenen kalite ve düzeyde gerçekleştirilememiştir. Bu durum özelleştirme ve kamu özel sektör ortaklığı modelini gündeme getirmiştir (Atasoy, 2011: 137-138). 1980’li yıllardan bugüne kadar Türkiye’de kamu özel sektör ortaklığı modeli bilhassa ulaşım ve enerji sektörlerinde özel sektör katılımını çekmek için kullanılmaktadır (Kayhan & Jenkins, 2016: 1).

Türkiye özelleştirme uygulamalarında olduğu gibi kamu özel sektör uygulamalarında da ilgili düzenlemelerden birini yapan ilk ülkelerden biridir (Tekin, 2007: 12). Ülkemizde kamu hizmetlerinin bir kısmının ya da tamamının özel sektör tarafından yerine getirilmesi amacıyla 1980’lerden itibaren çok sayıda Kanun, Bakanlar Kurulu Kararı ve yönetmelik gibi düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemelerin bazıları yürürlüğe girerken, bazıları ise Anayasa Mahkemesinin tarafından iptal edilerek bu alanda ciddi kargaşaların doğmasına neden olmuştur. (Atasoy, 2011: 138).

Türkiye, altyapı projeleri için kamu özel sektör ortaklığı yasal düzenlemeleri geliştiren ilk ülkelerden biridir (European Bank for Reconstruction and Development, 2012: 57). Kamu özel sektör ortaklığı modellerinin Türkiye’de kamu hizmetlerinin sunumunda uygulanabilirliği gerekli hukuki altyapının sağlanmış olmasına bağlıdır. Bu konular ile ilgili şu an ki yasal altyapı oldukça yetersiz, karışık ve dağınıktır (Sarıkatiipoğlu, Yazıcı, Çapkın, Yaka, 2016: 205). Dünyada kamu özel sektör ortaklığı uygulamaları çok eski olan “kaynak tamamlayıcılık” işlevinden “kaynak sinerji” işlevine geçiş yapmıştır. Kamu özel sektör ortaklığı; İngiltere, İspanya, Portekiz gibi birçok Avrupa ülkesinde belirli bir yasal çerçeveye sahiptir. Türkiye şimdiye kadar bu konu ile ilgili yasal düzenleme geliştirmemiştir (Oral & Fazlılar, 2016: 113). Ülkemizde kamu özel sektör ortaklıklarını düzenleyen bir çerçeve kanun bulunmamasına karşın 1980’li yıllardan itibaren kamu hizmeti projelerine uluslararası teamüller ışığında çeşitli kamu özel sektör ortaklığı modelleri uyarlanmıştır (Sarıkatiipoğlu ve ark., 2016: 208). Ülkemizde Yap-İşlet-Devret (YİD), Yap-Kirala-Devret (YKD), Yap İşlet (Yİ) ve İşletme Hakkı Devri (İHD) modelleri uygulanmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 24). Mevcut yasal düzenleme tablo’2 de gösterilmiştir.

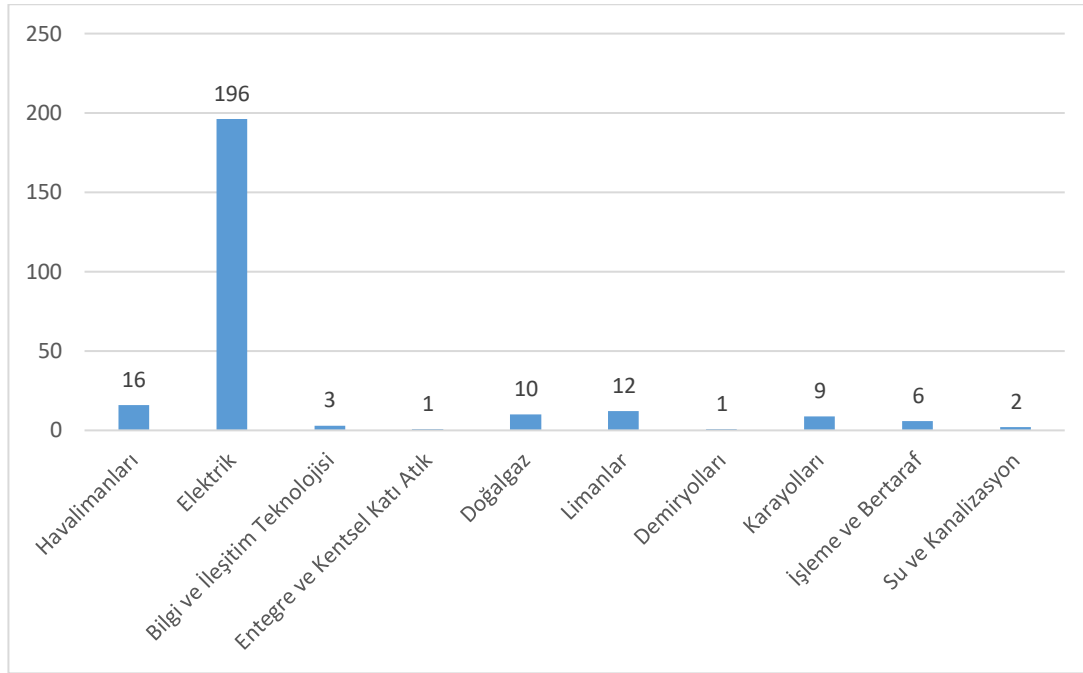
Tablo 2. Kamu-Özel Sektör Ortaklığı Modellerine İlişkin Mevzuat

Model	Mevzuat
Yap-İşlet- Devret	3996 Sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet Devret Modeli Çerçevesinde Yapılması Hakkında Kanun
	3996 Sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet Devret Modeli Çerçevesinde Yapılması Hakkında Kanunun Uygulama Usul ve Esaslarına İlişkin Karar
	3096 Sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtım ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkındaki Kanun
	3465 Sayılı Karayolları Genel Müdürlüğü Dışındaki Kuruluşların Erişme Kontrollü Karayolu (Otoyol) Yapımı, Bakımı ve İşletilmesi ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun
	Karayolları Genel Müdürlüğü Dışındaki Kuruluşların Erişme Kontrollü Karayolu (Otoyol) Yapımı, Bakımı ve İşletilmesi ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliği
Yap- Kirala-Devret	6428 Sayılı Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli ile Tesis Yapılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınması Hakkında Kanun
	Sağlık Bakanlığınca Kamu Özel İş Birliği Modeli ile Tesis Yapılması, Yenilenmesi ve Hizmet Alınmasına Dair Uygulama Yönetmeliği
	652 Sayılı Özel Barınma Hizmeti Veren Kurumlar ve Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin 23. Maddesi
	Eğitim Öğretim Tesislerinin Kiralama Karşılığı Yapılması ile Tesislerdeki Eğitim Öğretim Hizmet Alanları Dışındaki Hizmet ve Alanların İşletilmesi Karşılığında Yenilenmesine Dair Yönetmelik
	351 Sayılı Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumunun 20. Maddesi
Yap-İşlet	4283 Sayılı Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun
	Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Yönetmelik
Özelleştirme ve	4046 Sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun

İşletme Hakkı Devri	5335 Sayılı Kanununun 33. Maddesi (Havaalanlarının İşletme Hakkının Devri) 4458 Sayılı Gümrük Kanununun 218/A Maddesi (Gümrük Kapılarının İşletme Hakkının Devri)
İmtiyaz	2025 Sayılı Menafii Umumiyye Mütteallik İmtiyazat Hakkındaki 10 Haziran 1326 Tarihli Kanuna Bazı Maddeler Tezyiline ve Bu Kanunun Bazı Maddelerinin İlgasına Dair Kanun
	4483 Sayılı İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi İmtiyazıyla Tesistatın Satın Alınmasına Dair Mukavelenin Tasdiki ve Bu Müessesenin İşletilmesi Hakkında Kanun
	4501 Sayılı Kamu Hizmetleri İle İlgili İmtiyaz Şartlaşma ve Sözleşmelerinden Doğan Uyuşmazlıklarda Tahkim Yoluna Başvurulması Halinde Uyulması Gereken İlkelere Dair Kanun
	406 Sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu

Kaynak: (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: 25–26)

Grafik 5, Türkiye’de 1990-2021 yılları arasında finansal kapanışa ulaşan kamu-özel sektör ortaklığı projelerinin sektörler itibariyle dağılımını göstermektedir. Dünya Bankası verilerine göre 1990-2019 yılları arasında gerçekleştirilen toplam 256 kamu özel sektör ortaklığı projesinden 196 tanesi elektrik, 16’sı havalimanı, 10’u doğalgaz, 12’si liman, 9’u karayolları, 6’sı işleme ve bertaraf, 2’si su ve kanalizasyon, 1’i demiryolları ve 1 tanesi entegre kentsel katı atık alanındadır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2022) verilerine göre Yap-Kirala-Devret modeliyle gerçekleştirilen 18 sağlık projesi vardır.

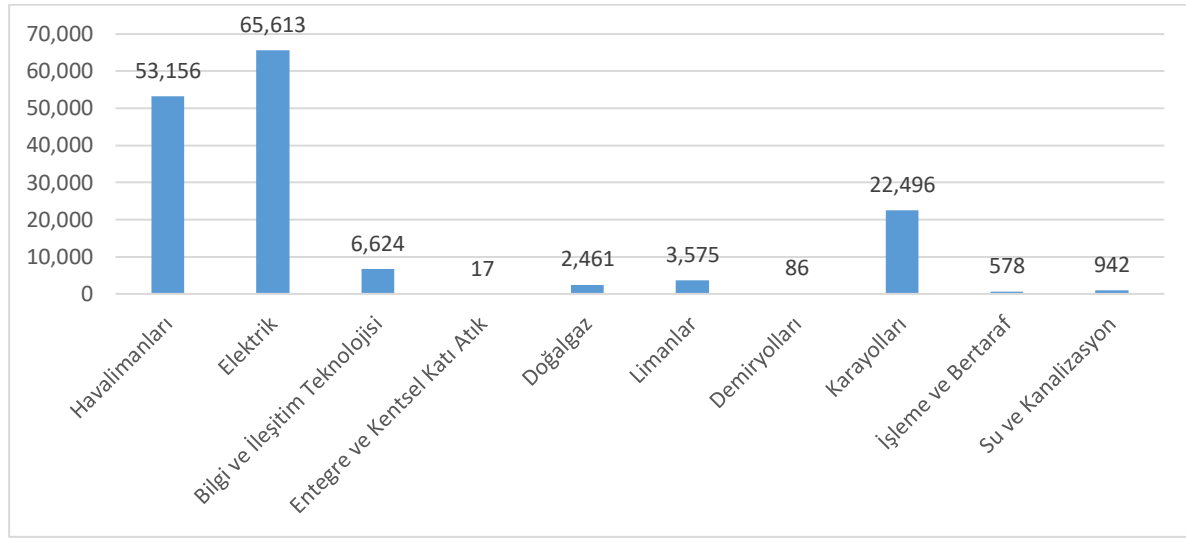

Grafik 5. Türkiye’de Finansal Kapanışa Ulaşan Kamu-Özel Sektör Ortaklığı Projelerinin Sektörler İtibariyle Proje Sayısı Bakımından Dağılımı (1990-2021)⁴

Kaynak: (<https://ppi.worldbank.org/en/snapshots/country/turkey>)

⁴ Grafikte bulunan veriler Dünya Bankasının veri tabanından alınmış olup sağlık sektörüne ilişkin yatırım değerleri ve proje sayısı yer almamaktadır. Sağlık sektörüne ilişkin yatırım tutarı ve proje sayısı Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınmıştır.

Grafik 6, Dünya Bankası verilerine göre 1990-2021 yılları arasında Türkiye’de hangi sektöre ne kadarlık bir yatırım yapıldığını göstermektedir. İlgili yıllar arasında gerçekleştirilen 256 kamu özel sektör ortaklığı projesine toplam 155 milyar 548 milyon ABD Dolar’ı yatırım yapılmıştır. Gerçekleştirilen 196 elektrik projesine 65 milyar 613 milyon ABD Dolar’ı, 16 havalimanı projesine 53 milyar 156 milyon ABD Dolar’ı, 10 doğalgaz projesine 2 milyar 461 milyon ABD Dolar’ı, 12 liman projesine 3 milyar 575 milyon ABD Dolar’ı, 9 karayolu projesine 22 milyar 496 milyon ABD Dolar’ı, 6 işleme ve bertaraf projesine 578 milyon ABD Dolar’ı, 3 bilgi ve iletişim teknolojisi projesine 6 milyar 624 milyon ABD Dolar’ı, 2 su ve kanalizasyon projesine 942 milyon ABD Dolar’ı, 1 demiryolu projesine 86 milyon ABD Dolar’ı ve son olarak 1 adet entegre kentsel katı atık projesine 17 milyon ABD Dolar’ı yatırım yapılmıştır. 1990-2021 yılları arasında sayısal olarak en çok projenin gerçekleştirildiği elektrik sektörü, en çok yatırım değerine de sahip olmuştur. Yatırım değeri toplamında ikinci sırayı havalimanı sektörü alırken üçüncü sırayı ise karayolları sektörü almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2022) verilerine göre Yap-Kirala-Devret modeliyle gerçekleştirilen sağlık projeleri 12,68 Milyar ABD Doları ile dördüncü sıradadır.

Grafik 6. Türkiye’de Sektörler İtibariyle Kamu-Özel Sektör Ortaklığı Projelerine Yapılan Yatırımların Değer Bakımından Dağılımı (1990-2021)

Kaynak: (<https://ppi.worldbank.org/en/snapshots/country/turkey>)

2021 yılında finansal kapanışa ulaşan 3 büyük işlemten biri olan Aydın-Denizli- Burdur Otoyolu 1 milyar 1 milyon Euro ile Avrupa piyasasında 2. Sırayı almıştır (European PPP Expertise Centre, 2022: 1).

Türkiye’de Yap-Kirala-Devret modeliyle yapılan şehir hastaneleri, hem sağlık politika ve programları açısından hem kamu kurumları ve idari uygulamaları açısından sağlık hizmetlerinde köklü bir değişim ve dönüşüm vasıtası niteliği taşımaktadır (Uysal, 2020: 948).

Türkiye YİD modeliyle çeşitli mega projeleri hayata geçirmiştir ve gerçekleştirmeye devam etmektedir. Bu projelerin bazıları şunlardır (President of the Republic of Türkiye Investment Office, 2022a: 39):

- İstanbul Havalimanı: Dünyanın en büyük havalimanı olmaya hazırlanan İstanbul Havalimanı’nın tüm fazları tamamlandığında 150 milyon yolcu kapasitesine sahip

olacaktır. Nisan 2019’da faaliyete geçen havalimanının yatırım değeri 6,5 milyar ABD Doları’dır.

- Yavuz Sultan Selim Köprüsü: İstanbul Boğaz’ı üzerinde demiryolu ve motorlu taşıt geçişleri için inşa edilmiştir. 95 km uzunluğunda köprülül otayol olan bu yapı Ağustos 2016’da faaliyete geçmiştir. Yatırım değeri 3,5 milyar ABD Doları’dır.
- Gebze-Orhangazi-İzmir Otoyolu: İstanbul ve Bursa’yı dünyanın dördüncü en uzun asma köprüsüyle İzmir’e bağlayan 427 km’lik otayolun tüm fazları bitmiş olup faaliyettedir. Yatırım değeri 6,5 milyar ABD Doları’dır.
- Avrasya Tüneli: İstanbul’da Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan çift katlı sualtı tüneli olan bu yapı 2016 yılında faaliyete geçmiştir. Yatırım değeri 1,2 milyar ABD Doları’dır.
- Ankara-İstanbul Yüksek Hızlı Tren: Kısaltılmış seyahat süresi ile daha hızlı ve daha konforlu seyahat sağlayan yüksek hızlı tren hattının toplam uzunluğu 347 km’dir. Tren, 11 milyon yolcu taşıma kapasitesi ve 350 km/s tasarım hızına sahiptir.
- Kanal İstanbul: 45 km, 21 m derinlik ve 275 m genişliği planlanan projenin 6 köprüye sahip olması planlanmaktadır.

Türkiye ekonomisi, yıllık ortalama %5,4 GSYİH büyüme oranıyla güçlü bir şekilde büyümektedir. Ülkenin 84,7 milyonluk nüfusu, her yıl 1 milyon kişi artmaktadır. Türkiye’nin büyüyen ticaret hacmi ve stratejik konumu, Türkiye’yi altyapısını geliştirmeye zorlamaktadır (President of the Republic of Türkiye Investment Office, 2022b). Türkiye’nin çeşitli altyapı alanlarında 2023 ve sonrası için iddialı hedefleri vardır. Ülkemizin ulaşım, sağlık ve enerji gibi pek çok alanda önemli yatırım ihtiyacı vardır (President of the Republic of Türkiye Investment Office, 2022a: 40).

II. BİRLEŞİK KRALLIK VE TÜRKİYE’DE KAMU ÖZEL SEKTÖR ORTAKLIĞININ KARŞILAŞTIRILMASI

1979’da hükümet değişimi ile Birleşik Krallık’ta daha önce başlamış olan kamunun faaliyetlerden uzaklaşma süreci devam etmiştir (Spackman, 2002: 284). Kamu özel sektör ortaklığı kavramının ilk kez kullanıldığı Birleşik Krallık’ın kamu özel sektör ortaklığının bir türü olan Özel Finansman Girişimi’ni kullanma amacı kamu altyapısının sunumuna disiplin getirmek, kamu altyapısına özel sektör finansmanı oluşturmak, özel sektörün yönetim becerileri ve ticari uzmanlığından faydalanmaktır (HM Treasury, 2012: 16). Türkiye’de ise durum farklıdır. Kamu hizmetlerinin nitelik ve nicelik olarak artmasıyla birlikte devletin yatırım için ayırdığı kaynaklar yetersiz kalmıştır. Kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasında yaşanan aksaklıklar ve klasik yönetim anlayışı, kamu hizmetlerinin istenen düzey ve kalitede gerçekleştirilmemesine neden olmuştur. Dolayısıyla özelleştirme ve kamu özel sektör ortaklığı modelinin kullanılması gündeme gelmiştir (Atasoy, 2011: 137–138). 1980’li yıllardan bu güne kadar Türkiye’de kamu özel sektör ortaklığı modeli, özellikle ulaşım ve enerji sektörlerinde özel sektör katılımını sağlamak için kullanılmıştır (Kayhan & Jenkins, 2016: 2).

Gelişmiş ülkeler ekonomik kalkınmayı artırmak amacıyla kamu özel sektör ortaklığı politikalarını benimseyen ulusal aktörlerdir. Birleşik Krallık’taki kamu özel sektör ortaklığı faaliyetleri, Birleşik Krallık Hükümeti tarafından yapılan bir teklifle 1980’li yıllarda ivme kazanmaya başlamıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kamu özel sektör ortaklığı politikası, uluslararası aktörlerin çabalarıyla siyasi gündeme girmektedir (Kahyaogulları, 2013).

İngiltere, ABD, Avustralya ve Fransa gibi ülkeler ekonominin kural koyucuları olan ülkelerdir. Gelişmiş ülkeler bir anda gelişmişlik statüsüne ulaşmadığı için ekonomileri ve siyasi yapıları dış şoklara karşı daha sağlam ve dayanıklıdır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler, ekonomik büyümelerini arttırmaya çalışmak yerine kalkınma düzeylerinin sürdürülebilirliğini korumakla daha fazla ilgilenirler. Yüksek kaliteli büyümeyi artırmakla daha çok ilgilenirler (Cypher & Dietz, 2009). Hizmet kalitesinin artırılması, mikro koşulların doğru şekilde düzenlenmesi anlamına gelir. Böylece kusursuz kamu hizmeti sağlamak için kamu özel sektör ortaklıklarını kullanmaktadırlar. Kurumsal ve düzenleyici sözleşmeler geliştirmeye

çalışırlar. Birleşik Krallık'ta Nisan 2000'de uygulamaya konan En İyi Değer rejimi, hükümetin makro koşullardan ziyade mikro koşullarla daha fazla ilgilendiğini kanıtlamak için uygun bir örnek olabilir. Bu rejime göre özel sektör tarafından, diğerleri kar amacı gütmeyen sektör tarafından ve diğerleri hükümet tarafından gerçekleştirilen en verimli ve etkin olan bazı işlevler vardır. Burada önemli olan, En İyi Değer hedefinin devlet için olası mali kazançlardan ziyade, esas olarak sunulan hizmetin verimliliği ve etkinliği ile ilgili olmasıdır. En iyi değer rejimi, öncelikle yetkililerin hükümet için genel maliyetleri azaltmaktan ziyade hizmet standartlarını iyileştirme kapasitesine odaklanır. Bu bağlamda Birleşik Krallık hükümeti, sistemin karmaşıklığını azaltmak, hesap verebilirliği artırmak ve uygun bir kurumsal ve düzenleyici ortamı sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. HM Hazinesi, kamu özel sektör ortaklığı sözleşmelerini geliştirmekte ve standart hale getirmekte ve kılavuzda tüm konuları net bir şekilde tanımlamaktadır (Kahyaogulları, 2013: 259-261).

Gelişmiş ülkeler makroekonomik konularda ilerleme kaydedip mikro konulara odaklanmakta iken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler ise hala makroekonomik sorunlarını çözme çabasıdadır. Kamu özel sektör ortaklığı politikası makroekonomik hedeflere ulaşmada olumlu katkı olarak değerlendirilmiştir. Bunu beş yıllık kalkınma planları gibi çeşitli belgelerde görebiliriz. Daha spesifik olarak 3996 sayılı Kanunun amacında kamu özel sektör ortaklıklarının hükümet harcamalarını azaltmanın bir yolu olduğu ve hükümetin belirli kaynakları diğer çekirdek alanlara kaydırmasına izin vereceği açıkça belirtilmiştir (Pirler,1995). Türkiye ilk olarak makroekonomik bir sorun olan elektrik açığını gidermek amacıyla kamu özel sektör ortaklığına yönelmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde geniş bir kamu özel sektör ortaklıkları ağı genel bir ekonomik gelişme stratejisi olarak değerlendirilmiştir.

Birleşik Krallık'ın bir bütün olarak ortak bir hukuk sistemi vardır. Bu durum mevzuat ve içtihat hukukunun tüm ticari işlemleri ve risk dağılımını destekleyen ilkeleri etkilediği anlamına gelir. Ortak hukuk sisteminde mevzuatın yorumlanması (belirsizlik olduğunda) yargı emsallerine dayanmaktadır. Bu çerçevede yatırımcılara açıklık, tutarlılık ve esneklik sağlar. Bu nedenle Birleşik Krallık'ın tüm kamu özel sektör ortaklıkları için geçerli belirli bir yasası yoktur. Ancak kamu özel sektör ortaklıklarını tanımak ve izin vermek için yasal düzeyde ve genel hukuk çerçevesinde yeterli esneklik ve kesinlik vardır. Kamu özel sektör ortaklığına özel bir kanunun olmaması nedeniyle kanunda tüm kamu kurumlarına kamu özel sektör ortaklığı düzenlemelerine girme yetkisi veren genel bir kapsayıcı hüküm bulunmamaktadır (European PPP Expertise Centre, 2012: 23). Bununla birlikte tüm her iki taraf için koşulları açığa çıkarmak amacıyla çeşitli kılavuzlar benimsenmiştir. Tüm hükümler sözleşmelerde tanımlanmıştır. Bu sözleşmeler kılavuzlarda belirtilen şartlara uygundur (Kahyaogulları, 2013: 267).

Türkiye kamu özel sektör ortaklığı projeleri ile ilgili düzenlemeleri yapan ilk ülkelerden biridir. Kamu hizmetlerinin kısmen ya da tamamen özel sektöre gördürülmesi amacıyla 1980'li yıllardan itibaren çok sayıda yasal düzenlemeyi hayata geçirmiştir (Tekin, 2007: 12; Atasoy, 2011: 138). Kamu özel sektör ortaklığı türlerinden bir olan 'BOT' (Build-Operate-Transfer) terimi, 1980'li yılların başında Türkiye Başbakanı Turgut Özal tarafından 'yap-sahip ol-devret' ya da 'yap-işlet-devret' projesini (bu terimler genellikle birbirinin yerine kullanılır) belirtmek için kullanılmıştır. Yabancı literatüre 'Türk Modeli' 'Özal Modeli' olarak geçtiği bilinmektedir (Augernblick & Custer Jr., 1990: 2; Grimsey & Lewis, 2002: 2; Gülan, 1987: 66). Dünyada YİD yöntemini ilk kez kanunlaştıran ülke Türkiye'dir (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 2). Yap-İşlet-Devret modeli sadece yeni yatırımlar için uygulanabilmekle kalmayıp teknoloji bakımından geri kalmış mevcut tesislerin yenilenmesinde ya da yarım kalmış yatırımların tamamlanmasında da kullanılabilir (Yılmaz, 1999: 14). Türkiye altyapı projeleri için kamu özel sektör ortaklığı yasal planlarını geliştiren ilk ülkelerden biridir (European Bank for Reconstruction and Development, 2012: 57). Buna rağmen mevcut hukuki altyapı bu konuda oldukça yetersiz, karışık ve dağınıktır (Sarıkatoğlu ve ark., 2016: 205).

Avrupa Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uzmanlık Merkezi verilerine göre Birleşik Krallık'ta 1990-2021 yılları arasında 1031 kamu özel sektör ortaklığı projesine 160 milyar Euro yatırım yapılmıştır. 332 proje ile eğitim sektörü (28,417 milyar Euro proje değeri) proje sayısı bakımından birinci sıradadır. Proje sayısı bakımından 298 proje ile sağlık (30,433 Milyar Euro proje değeri) sektörü ise ikinci sıradadır. Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'de 1990-2021 yılları arası 256 kamu özel sektör ortaklığı projesine toplam 155 milyar 548 milyon ABD Dolar'ı yatırım yapılmıştır. Gerçekleştirilen 196 elektrik projesine

65 milyar 613 milyon ABD Dolar'ı yatırım yapılmıştır. Yani proje sayısı ve değeri bakımından elektrik birinci sıradadır. 1990-2021 yılları arasında Türkiye'de gerçekleştirilen 256 kamu özel sektör ortaklığı projesinden 196'sı yani %75'in den fazlası elektriğe yöneliktir. Görüldüğü gibi Birleşik Krallık 'ta sosyal altyapıya yatırım yapılırken; ülkemizde yatırım yapılan alanlara baktığımızda daha çok ekonomik altyapıya yatırım yapıldığını görmekteyiz.

Gelişmekte olan ülkelerde kamu özel sektör ortaklığı genellikle tavizler biçimini alır ya da bir adım öteye geçer ve sadece Yİ veya YİD gibi temel kamu özel sektör ortaklığı formlarında kalır (Kahyaogulları, 2013: 268-269). Türkiye'de 1980'lerden beri kamu özel sektör ortaklığı alanında uluslararası teamül baz alınarak; Yap-İşlet-Devret, Yap-Kirala-Devret, Yap-İşlet ve İşletme Hakkı Devri modelleri uygulanmış ve uygulanmaya da devam etmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2018: 24; Sarıkatiipoğlu ve ark., 2016: 208-209). Bunlardan Yİ ve YİD, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerine göre 1986 yılından 2022 yılının ocak ayına kadar gerçekleştirilen 262 projenin %48'den fazlasını oluşturmaktadır (<https://koi.sbb.gov.tr>). Birleşik Krallık kamu özel sektör ortaklığını kendilerine uyarlamış, kendi modelini yaratmışlardır.

Kamu özel sektör ortaklığı politikası, temel olarak gelişmekte olan ülkelerde özelleştirme faaliyetlerini tamamlayıcı bir unsur olarak uygulandığından, özelleştirme ideolojisi ve uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olma eğilimindedir. Dolayısıyla kamu özel sektör ortaklığı işbirlikçi ilişkiden uzaktır (Kahyaogulları, 2013: 268). Türkiye'nin kullandığı dört kamu özel sektör ortaklığı türlerinden biri de işletme hakkı devri modelidir. Bu modele özellikle özelleştirme uygulamasının mülkiyet devri şeklinde yapılamaması halinde başvurulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerine göre 1986 yılından 2022 yılının ocak ayına kadar Türkiye'de 262 kamu özel sektör ortaklığı projesinin uygulama sözleşmesi imzalanmıştır. Bunlardan %44'ü yani 116'sı işletme hakkı devri modeli ile gerçekleştirilmiştir.

II. I. Birleşik Krallık Ve Türkiye'de Verilen Garantilerin Bazı Uygulama Örnekleri Açısından Karşılaştırılması

Türkiye'de Karayolları Genel Müdürlüğü, Körfez Geçişi için günlük 40 bin araç ve 35 Dolar ücret ile yıllık 511 milyon Dolar gelir garantisi vermiştir (Özyıldız, 2016). Finansmanla ilgili ise kamu, projedeki özel sektör firmalarının kredilerine garantör olabilmektedir. Özellikle ülkemizde hayata geçirilen büyük kamu özel sektör ortaklığı projelerinin karşılaştığı finansman sıkıntısının aşılması için özel sektör kredileri "Kamu Özel Ortaklığı'na İlişkin Borç Üstlenimi ve Mali Hususlardaki Mevzuat" kapsamında hazine garantisi altına alınmıştır. Tablo 3'den de görüldüğü üzere yaklaşık 23 milyar Dolar değerindeki sekiz projenin 16,5 milyar Dolarlık borcu hazine garantisi altındadır. Sağlık sektöründeki özellikle şehir hastaneleri olarak bilinen kamu özel sektör ortaklığı projeleri için de hazine garantileri bulunmaktadır. Fakat bu garantilerin tutarıyla alakalı kamuoyuna yönelik bir bilgilendirme yoktur (Yıldırım, 2016; Tulukçu, 2019: 256).

Tablo 3. Türkiye'de Hazine Garantisi Kapsamındaki Bazı Projeler

Proje Adı	Kamu Özel Sektör Ortaklığı Modeli	Borç Üstlenim Anlaşması Tarihi	Toplam Proje Maliyeti	Kredi Tutarı (ABD Doları karşılığı)
Avrasya Tüneli	Yap-İşlet-Devret	11.12.2012	\$1,239,863,000	960,000,000
Gebze-Orhangazi-İzmir (İzmit Körfez Geçişi) Otoyolu	Yap-İşlet-Devret	05.06.2015	\$6,312,392,047	4,956,312,328
Çanakkale-Malkara Otoyolu (1915 Çanakkale Köprüsü Dahil)	Yap-İşlet-Devret	16.03.2018	€ 3,159,721,036	2,799,993,000
Ankara-Niğde Otoyolu	Yap-İşlet-Devret	07.06.2018	€ 1,462,628,902	1,310,749,341

Kuzey Marmara Otoyolu - Kurtköy-Akyazı Kesimi	Yap-İşlet-Devret	16.09.2019	\$3,661,656,404	2,840,000,000
Kuzey Marmara Otoyolu - Kınıalı-Odayeri Kesimi	Yap-İşlet-Devret	16.09.2019	\$2,072,257,009	1,595,000,000
Kuzey Marmara Otoyolu - Odayeri-Paşaköy Kesimi (3. Boğaz Köprüsü Dahil)	Yap-İşlet-Devret	02.12.2021	\$3,456,244,239	1,198,302,550
Aydın-Denizli Otoyolu	Yap-İşlet-Devret	30.12.2021	€ 1,118,643,935	869,416,246
			Toplam	16,529,773,464

Kaynak: (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Borç Yönetimi Raporu, 2022: 20)

Çanakkale Köprüsü, kamuya devredilinceye kadar (2034 yılına kadar) özel sektör tarafından işletilecektir. Bu süre zarfında köprüye verilen gelir garantisi günde 45.000 araç ve 2022 yılı için araç başına 17,7 Euro'dur. Bu ücret Euro Bölgesi enflasyonuna göre her sene güncellenecektir. Ancak günlük garanti araç sayısına ulaşmak ve geçen araçlardan garanti ücreti olarak belirlenen ücretin alınması mümkün görünmemektedir. Çanakkale'de feribot işletmesini yapan GESTAŞ günde ortalama 10.000 araç taşımaktadır. Geçiş ücreti ise 200 lira olarak belirlenmiştir (Türkiye Raporu, 2022).

Birleşik Krallık Hükümeti ulusal düzeyde önemli altyapı projelerini hızlandırmak için Temmuz 2012'de Birleşik Krallık Garantileri Programını başlatmıştır. Altyapı boru hattındaki öncelikli projelere, zorlu kredi piyasası koşullarına rağmen ihtiyaç duydukları finansmanı artırabilmesini sağlamak için 40 milyar Sterline kadar garanti sağlanabilir. Birleşik Krallık Garantileri için uygun olan bu projeler; ulaşım, kamu hizmetleri, enerji ve iletişim dâhil olmak üzere çeşitli sektörleri kapsar. Sermaye değeri yaklaşık 10 milyar £ olan 14 proje garanti değerlendirmesi için uygun olarak ön yeterliliğe sahip olmuştur (Hm Treasury, 2012: 25).

Tablo 4. Birleşik Krallık'da Garanti Kapsamındaki Bazı Projeler

Proje	Garanti	Sektör	Bölge
Drax Power-conversion from coal to biomass	£75mn (bond)	Enerji	Yorkshire
Sustainable Development Capital Limited	£9mn (loan)	Enerji	Birleşik Krallık
Northern Line Extension	£750mn (standby liquid facility)	Ulaşım	Londra
Mersey Gateway Bridge PPP	£257mn (bond)	Ulaşım	Kuzey Batı
Ineos Grangemouth-Shale gas import and storage facilities	€285mn (bond)	Enerji	İskoçya
Speyside CHP plant	£48mn (bond)	Enerji	İskoçya
University of Northampton relocation of campus	£292mn (bond)	Üniversite	Midlands
Countesswells - 3.000 unit housing development	£86mn (loan)	Konut	İskoçya
University of Gloucestershire Üniversitesi-Pittville Student Village	£39mn (bond)	Üniversite	Midlands
Hinkley Point C ⁵	£2bn (bond)	Enerji	Güney Batı

Kaynak: (<https://www.gov.uk/guidance/uk-guarantees-scheme>).

⁵ Tabloda yer alan projeler hayata geçmiş iken Hinkley Point C nükleer enerji projesi 2016 yılında proje onaylanmıştır.

Altyapı projelerinin finansal piyasalarda finansman sağlayamadıkları durumlarda borç finansmanına erişmelerine yardımcı olmak için devlet destekli garanti sunulur. Birleşik Krallık Garanti Programı 2026'ya kadar 40 milyar Sterline kadar garanti verebilir. Tablo 4, 2018 yılına kadar garanti kapsamındaki projeleri göstermektedir. Birleşik Krallık Toplam 1,8 milyar Sterlinlik hazine destekli altyapı tahvilleri ve kredileri tutarında 9 garanti vermiştir. 4 milyar sterlin değerindeki yatırımı desteklemiştir (<https://www.gov.uk/guidance/uk-guarantees-scheme>).

Program, borçlu tarafından bankalara veya yatırımcılara verilen altyapı borcunun anapara ve faiz ödemelerini garanti eder. Garantiler bir tür devlet yardımı değildir. Birleşik Krallık Garanti Programı yalnızca "ulusal olarak önemli" altyapı projelerinde mevcuttur (<https://www.gov.uk/guidance/uk-guarantees-scheme>).

2007 yılında Londra Metrosu'nun bazı bölümlerinin bakımı ve iyileştirilmesi kamu özel sektör ortaklığı aracılığıyla yapılmıştır. İhale aşamasında Ulaştırma Bakanlığı, ihaleyi kazanan Metronet firmasına borç yükümlülüklerinin % 95'inin garanti edileceğine dair güvence vermiştir. Yatırımların yalnızca yüzde beşi risk altında olduğu için Metronet'in borç verenleri yatırımlarını beklediği gibi korumamıştır. Ulaştırma Bakanlığı, verdiği garanti nedeniyle şirkete 1,7 milyar Sterlin ödeme yapmıştır. Vergi mükellefi için 170 milyon Sterlin ile 410 milyon Sterlin arasında bir doğrudan zarar söz konusudur (National Audit Office, 2009: 24).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birleşik Krallık ve Türkiye'deki kamu özel sektör ortaklığı uygulamalarının karşılaştırıldığı çalışmada modelin politik gündeme nasıl girdiği, hangi amaçlarla kabul edildiği, hangi sektörlerde uygulandığı anlatılmıştır.

Gelişmekte olan ve gelişmiş bu iki ülke arasında kamu özel sektör uygulaması farklı amaçlarla gündeme gelmiştir. Türkiye makroekonomik sorunları çözmek için bir politika seçeneği olarak değerlendirmiş ve uygulamaya koymuştur. Birleşik Krallık makroekonomik amaçlarına yönelik ilerleme kaydettikleri için mikro konulara odaklanmakta ve kamu hizmetlerini iyileştirmek ve kaliteyi artırmak gibi konularla daha fazla ilgilenmektedir.

Birleşik Krallık'ta uygulanan kamu özel sektör ortaklığı türü olan Özel Finansman Girişimi, Özel Finansman 2 şeklinde güncellenmiştir. Bu yeni model kamu ve özel sektör temsilcileriyle ve açık istişare yoluyla sistematik bir şekilde geliştirilmiştir. Yeni model şeffaflığı ve sözleşmelerde esnekliği artırmıştır. Bu durum Özel Finansman Girişimi uygulamaları sırasında yaşanan sıkıntılara da bir cevap niteliğindedir. Türkiye'de ise durum tam tersidir. "Ticari sır" denilerek sistemin hesap verebilirliğine ve şeffaflığına yönelik bir girişimde bulunulmamakta, gerçekleştirilen projeler ile ilgili net bilgi verilmemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde kamu özel sektör ortaklığı karşımıza genellikle imtiyazlar şeklinde veya bir adım daha ileri, Yap-İşlet veya Yap-İşlet-Devret gibi yalnızca temel kamu özel sektör ortaklığı formları olarak çıkmaktadır. Türkiye'de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerine göre 1986-2022 Ocak ayı dönemine kadar gerçekleştirilen kamu özel sektör ortaklığı projelerinin %91'i Yap-İşlet-Devret ve İşletme Hakkı Devri modeli ile gerçekleştirilmiştir. İşletme hakkı devrine özellikle özelleştirme uygulamasının mülkiyet devri şeklinde yapılamaması halinde başvurulmaktadır. 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun da işletme hakkı devri modelini bir özelleştirme yöntemi olarak saymaktadır. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı da kamu özel sektör ortaklığını; "gelecekte yapılacak kamu yatırımlarının bugünden özelleştirilmesi" olarak tanımlamaktadır. Bu tanım da gelişmekte olan ülkelerde kamu özel sektör ortaklığı politikasına nasıl yaklaşıldığını ortaya koymaktadır Birleşik Krallık Özel Finansman Girişimi, Özel Finansman 2 şeklinde güncelleyerek kendi modelini yaratmıştır. Türkiye'de gelişmiş ülkelerdeki modeller ışığında modeller çeşitlendirilmelidir.

Gelişmekte olan ülkeler zayıf bir düzenleyici çerçeveye sahiptir. Bu durum işbirliği oluşturmayı daha da zorlaştırmaktadır. Türkiye’de mevcut yasal altyapı; yetersiz, karışık ve çok dağınıktır. Mevzuat noktasında yaşanan bu durum dayanak noktası “işbirliği” olan kamu özel sektör ortaklığını daha güç bir hale getirmektedir. Bu konuyla alakalı tarafların görüş ve önerileri doğrultusunda dağınık halde bulunan yasalar sade, net ve anlaşılır bir şekilde tek çatı altında toplanmalıdır.

Birleşik Krallık’ta Altyapı ve Projeler Kurumu hükümetin altyapı ve büyük projelerdeki uzmanlık merkezi olup Hükümet’in kalbinde yer almaktadır. Kurum Bakanlar Kurulu ve Birleşik Krallık Hazinesi’ne rapor vermektedir. Altyapı ve Projeler Kurumu, demiryolları, okullar, hastaneler ve büyük dönüşüm programları gibi her türlü büyük projenin başarılı bir şekilde teslim edilmesini desteklemek için çalışmaktadır. Türkiye’de de kamu özel sektör ortaklığı konusunda uzmanların, çıkar gruplarının ve vatandaşların dâhil edilebileceği nitelikte bir yapılanmanın sağlanması gerekmektedir. İlk başta Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ve Hazine ve Maliye Bakanlığı kadrolarından yararlanılarak kurulacak olan merkezi bir kamu özel sektör ortaklığı birimi; kamu özel sektör ortaklığı uygulamalarını kurup geliştirmeli ve koordine etmeli, kamu özel sektör ortaklığı sözleşmelerinin yeniden müzakereler de dâhil olmak üzere tüm safhalarını takip edip denetlemeli, kamu özel sektör ortaklığı uygulamalarının gerekçelerini iyi anlayarak kamuoyuna açık, net ve anlaşılır bir biçimde anlatıp kamuoyu desteğini sağlamalı, kamu özel sektör ortaklığı modelinin gerçekleştirilecek olan projeye uygunluğunu aleniyet içinde değerlendirerek, ihale ve işlemlerin sonuçlarını onaylayıp kamuoyu ile paylaşmalıdır. Böylece açıklık ve şeffaflık sağlanarak spekülasyonların da önüne geçilebilecektir.

Türkiye’de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerine göre 1986-2022 Ocak ayı döneminde toplam 262 kamu özel sektör ortaklığı projesinin uygulama sözleşmesi imzalanmıştır. Bunlardan 231 adedi ekonomik altyapı projelerine yöneliktir. Kamu özel sektör ortaklığı, etkinliği ve verimliliği artıracak sosyal altyapı projelerinde de kullanılmalıdır.

Türkiye’de büyük ulaşım projelerini gerçekleştiren şirketler, Hazine’nin verdiği gelir garantileri ile Dolar ya da Euro cinsinden kredi kullanarak projelerin yapımını gerçekleştirmektedir. Ancak elde edilen gelirler gelir garantilerini karşılayamamaktadır. Aradaki farkı Hazine üstlenmektedir. Bu sebeple bu projeler bütçeye garanti sürelerince büyük bir yük oluşturmaktadır. Benzer durum Birleşik Krallık için de geçerlidir. Verilen garantiler, üstlenilen borçların bedelini de yine uzun vadede mükellefler ödemektedirler. Hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde kamu özel sektör ortaklığının uzun vadede bütçeye yük oluşturmaya ortak sorunudur.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C., & Dileyici, D. (2005). *Altyapı Reformu: Altyapı Hizmetlerinin Sunumu ve Finansmanında Yeni Trendler – Alternatif Yöntemler*. İçinde C. C. Aktan, D. Dileyici & İ. Y. Vural (Edt.), *Altyapı ekonomisi altyapı hizmetlerinde serbestleşme ve özelleştirme* (s. 43-63). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Alican, N. (2008). “*Avrupa Birliği Mevzuatı ve Uygulamaları Işığında Kamu-Özel Sektör Ortaklıkları*”. (Avrupa Birliği Uzmanlık Tezi). Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı.
- Atasoy, H. (2011). *Kamu-Özel İşbirliği Modeli ve Türkiye’de Belediyelerin Altyapı Projelerinin Finansmanında Uygulanabilirliği*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Augenblick, M., & Scott Custer Jr., B. (1990). *The build, operate, and transfer (“BOT”) approach to infrastructure projects in developing countries*. WPS 498. Policy, Research, and External Affairs Working Papers.
- Bovis, C. (2010). *Public-private partnerships in the 21st century*. ERA Forum, 11(3), 379-398.
- Bult-Spiering, M. & Dewulf, G. (2006). *Strategic Issues in Public-Private Partnerships An International Perspective*. UK: Blackwell Publishing.
- Cabinet Office (2011). *Overview of the Major Projects Authority*. Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61379/mpa-overview_0.pdf.

- City of London (2008). *Developing India's infrastructure through public private partnerships*. A Resource Guide. Manchester: Research Republic LLP.
- Colverson, S., & Perera, O. (2012). *Harnessing the power of public-private partnerships: the role of hybrid financing strategies in sustainable development*. IISD Report.
- Commission of the European Communities (2004). *Green paper on public-private partnerships and community law on public contracts and concessions*. Brussels: COM.
- Cruz, C. O., & Marques, R. C. (2013). *Infrastructure public-private partnerships decision, management and development*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Cypher, J., M. & Dietz, J., L., (2009). *The Process of Economic Development*. London and New York: Routledge-Taylor and Francis Group. Third Edition.
- Deloitte (2007). *Closing America's Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships*. A Deloitte Research Study. United States: Deloitte Development LLC.
- European Bank for Reconstruction and Development (2012). *Concession/PPP laws assessment 2011 cover analysis report*. Final Report.
- European Commission (2003). *Guidelines for successful public-private partnerships*. Brussels: European Commission.
- European PPP Expertise Centre (2022). *Market Update Review of the European public-private partnership market in 2021*. European Investment Bank.
- European PPP Expertise Centre (2012). *United Kingdom – England PPP Units and Related Institutional Framework*.
- European PPP Expertise Centre (2022). *Market Update Review of the European public-private partnership market in 2021*. European Investment Bank.
- FICCI-E&Y (2012). “Accelerating public private partnerships in India”, FICCI-E&Y Report. India: FICCI-E&Y.
- Grimsey, D., & Lewis, M. K. (2002). Evaluating the Risks of Public Private Partnerships for Infrastructure Projects, *International Journal of Project Management*.
- Gülan, A. (1987). *Kamu hizmeti ve görülüş usulleri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- HM Treasury- Infrastructure and Project Authority. (2019). *Private Finance Initiative and Private Finance 2 projects: 2018 summary data*.
- HM Treasury. (2012). *A new approach to public private partnerships*. HM Treasury.
- HM Treasury-Infrastructure and Projects Authority. (2018). *Private Finance Initiative and Private Finance 2 projects: 2017 summary data*.
- HM Treasury-Infrastructure UK. (2010). National Infrastructure Plan 2010.
<https://data.eib.org/epec>.
<https://koi.sbb.gov.tr>.
<https://ppi.worldbank.org/en/snapshots/country/turkey>.
<https://www.gov.uk/guidance/uk-guarantees-scheme>.
- Infrastructure and Project Authority. (2022 a), *Annual Report on Major Projects 2021-22*, Reporting to Cabinet Office and HM Treasury.
- Infrastructure and Project Authority (2022 b), *Preparing for PFI contract expiry*, Reporting to Cabinet Office and HM Treasury.
- Infrastructure and Projects Authority, 2020, About the IPA, Retrieved from [https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/973834/About the IPA 2020 12.03.21.pdf](https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/973834/About_the_IPA_2020_12.03.21.pdf).
- Jamali, D., 2004, Success and Failure Mechanisms of Public Private Partnerships (PPPs) in Developing Countries: Insights From the Lebanese Context, *International Journal of Public Sector Management*, 17(5), 414-430.
- Kahyaogulları, B. (2013). Public-private partnerships in developing and developed countries: the UK and Turkish Cases. Afyon Kocatepe Üniversitesi. *İİBF Dergisi*, 15(2), 243-276.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Onuncu kalkınma planı 2014-2018 kamu özel işbirliği özel ihtisas komisyonu raporu*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

- Kayhan, İ. E., & Jenkins, G. P. (2016), Determination of Socially Equitable Guarantees for PPPs: A Toll-Road Case from Turkey, Development Discussion Paper: 2016-06.
- Minow, M., (2003), Public and Private Partnerships: Accounting for the New Religion, *116*(5), 1229-1270.
- National Audit Office, (2009). Private Finance Projects. A Paper for The Lords Economic Affairs Committee, Retrieved From: https://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2009/11/HL_Private_Finance_Projects.pdf.
- National Audit Office. (2018). PFI and PF2, HM Treasury, Retrieved From: <https://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2018/01/PFI-and-PF2.pdf>.
- Oral, B. G., & Fazlılar, T. A. (2016). Yenilenebilir enerji yatırımlarının finansmanında kamu-özel sektör işbirlikleri: rüzgâr enerjisi santralleri örneği. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 99-115.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015). *OECD Review of Public Governance of Public-Private Partnerships In The United Kingdom*. Public Governance and Territorial Development Directorate-Public Governance Committee. OECD, GOV/PGC/SBO(2015)8.
- Özyıldız, H. (2016, 2 Şubat). Hazine garanti verdikçe bankalar dış borç almış. Erişim adresi:<http://www.hakanozyildiz.com/2016/02/hazine-garanti-verdikce-bankalar-ds.html>.
- Pessoa, A. (2008). *Public-private sector partnerships in developing countries: are infrastructures responding to the new oda strategy?*. No.266. FEP Working Papers.
- Pirler, O., (1995), Yerel Yönetimler ve Yap-İşlet-Devret Modeli (Local Authorities and BOT's), *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 4(1): 47-60.
- Policy and Operations Evaluation Department. (2013). *Public-private partnerships in developing countries*. No.378. IOB Study. The Netherlands: Ministry of Foreign Affairs.
- President of the Republic of Türkiye Investment Office (2022 a) , Türkiye Your Resilient Partner, Invest in Türkiye, Retrieved from <https://www.invest.gov.tr/en/library/publications/lists/investpublications/invest-in-turkiye-roadshow-booklet.pdf>.
- President of the Republic of Türkiye Investment Office. (2022 b), Investing in Infrastructure & in Türkiye?, Retrieved from <https://www.invest.gov.tr/en/library/publications/lists/investpublications/infrastructure-industry.pdf>.
- <https://www.thenbs.com/PublicationIndex/documents?Pub=4Ps>
- Sarıkatipoğlu, A., Yazıcı, C., Çapkın, T. A., & Yaka, C. P. (2016). *Türk hukukunda kamu özel ortaklıkları. Articleletter*, 195-214. Erişim adresi: https://www.goksusafiisik.av.tr/Articleletter/2016_Winter/GSI_Articleletter_2016_Winter_Article14.pdf.
- Spackman, M. (2002). "Public-private partnerships: lessons from the British approach", *Economic Systems*, 26(3), 283-301.
- Tekin, A. G. (2007). Kamu-özel sektör işbirlikleri-kamu-özel ortaklıkları (public private partnerships veya ppp modelleri). *İdarecinin Sesi Dergisi*, 21(122), 10-14.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *Kamu-özel İşbirliği raporu 2018*. Ankara: Strateji ve Bütçe Başkanlığı Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2023), <https://www.sbb.gov.tr/koi-gostergeleri/>
- Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı (2022). *Kamu Borç Yönetim Raporu*, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/06/Web_Kamu_Borc_Yonetimi_Raporu_Haziran_2022_v3.pdf.
- Türkiye Raporu (2022). Erişim Adresi: <https://turkiyeraporu.com/arastirma/kamu-ozel-isbirligi-projelerinin-maliyeti-ne-6795/>.
- United Nations, 2008, *Guidebook on Promoting Good Governance in Public-Private Partnerships*, United Nations Economic Commission for Europe.
- Uysal, Y. (2017). "Yerel Yönetimlerde Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Uygulamalarının iki Yönü: Avantajlar ve Dezavantajlar", *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 10(2), 169-199.
- Uysal, Y. (2020). "İngiltere Kamu-Özel İşbirliği Modelinin Türkiye'deki Şehir Hastaneleri Uygulamaları Üzerine Etkileri: Politika Transferi Bağlamında Bir Analiz", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(3), 935-960.
- Webster, M., & Sansom, K. (1999). Public-private partnership and the poor: an initial review. Task No.164. WELL Study.

- Yescombe, E. R. (2007). *Public-Private Partnerships Principles of Policy and Finance*. UK: Elsevier Ltd.
- Yıldırım, A. (2016, 1 Aralık). Açık Garanti. *Habertürk*. Erişim adresi: <http://www.haberturk.com/yazarlar/abdurrahman-yildirim-1018/1330877-acik-garanti>.
- Yılmaz, O. (1999). *Yap-işlet-devret modeli ve Türkiye uygulaması* (Uzmanlık Tezi). Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

-
- Etik Beyanı** : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.
- Yazar Katkıları** : 1. yazarın katkı oranı: %60, 2. yazarın katkı oranı: %40
- Çıkar Beyanı** : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.
- Teşekkür (Varsa)** : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.
- Ethics Statement** : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.
- Author Contributions** : 1 st author's contribution rate: 60%, 2nd author's contribution rate: 40%
- Conflict of Interest** : There is no conflict of interest between the authors.
- Acknowledgement** : We would like to thank the referees, editör and assistant editör who contributed to the publication process.
-